सत्कार्योत्तेजक सभा—धुळें

श्री

ज्ञानेश्वरी

प्रथम खंड

(अध्याय १—१२)

हें सारस्वताचें गोड। तुह्मीं चि लाविलें जी! झाड।
तरि अवधानामृतें वाड। सिंपौनि कीजो ॥१९॥
मग हें रसभावफूलीं फुलैल। नानाफलभारें भरैल।
तुमचेनि प्रसादें होइल। उपयोगु जगा ॥२०॥

ज्ञानेश्वरी, अध्याय

संपादकः—विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे.

धुळें:—आत्माराम छापखान्यांत छापिला.

(सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.)

ज्येष्ठ शुद्ध १३ शके १८३०

शुद्धिपत्र.

प्रस्तावना.
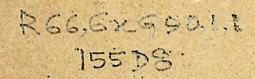
पृष्ठ	पंक्ति	अशुध्द	शुध्द
९	२२	Linguis be	Linguistic
१०	५	प्राकृतोद्भव	प्राकृतिकोद्भव
१०	७	प्राकृतोद्भव	प्राकृतिकोद्भव
१०	११	प्राकृतोद्भव	प्राकृतिकोद्भव
१०	१८	प्राकृतोद्भव	प्राकृतिकोद्भव
१०	२२	प्राकृतोद्भव	प्राकृतिकोद्भव
१०	२४	संकृत	संस्कृत
१०	२५	भषांकडे	भाषांकडे
१५	१३	Md.	Ind.
१९	७	संकृतापेक्षां	संस्कृतापेक्षां
१९	१५	संकृत	संस्कृत
२१	७	पाळी	पाळी.
२१	१२	जन्म भाषा	जन्मभाषा.
२१	१२	भाषाबौद्धांचें	भाषा. बौद्धांचे
२१	२२	इतकेंच	इतकेंच.
२२	१८।१९	मराठीवगैरे	अपभ्रंश, मराठी वगैरे
		प्राकृतिक भाषा	प्राकृतिक व प्राकृतिकोद्भव भाषा
२२	२८	संकृत	संस्कृत
२३	२	संकृत	संस्कृत
२४	९	वेद भाषेशीं	वेदभाषेशीं

२५	९	क्रांतिम	क्रात्रिम
२९	२३	असंकृत	असंस्कृत
३०	५	पोटभेद	पोटभेद.
३१	कंस ३	मराठीचें	महाराष्ट्रीचें
३८	कंस	वार्णिक्कार	वार्तिककार
३८	१६	राजधानी	राजधानी.
३८	२८	शेष	शेषं
३९	१३	८००	८०
३९	१६	वय्याकरण	वैय्याकरण
३९	२७	वाररुचे काव्यं	वाररुचं काव्यं
४०	३	अपराना	अपरान्त
४१	७	;	; व
४१	१४	अंत.	अंतः
४२	१९	एकच	एकाच
४३	कंस	जिवंत व महाराष्ट्री मेलेली संस्कृत भाषा	जिवंत महाराष्ट्री व मेलेली संस्कृत भाषा
४५	३	भग्निमित्र	आग्निमित्र
४८	२४	सक्तिअ	सत्तिअ
५०	२१	षोइत्रपैनि	षोइत्रपैति
५४	२२	संकृत	संस्कृत
५५	२५	Pischel's	Pischel's
५७	१०	५००	१५००
५७	११	५००	१५००
१०६	६	ज्ञानेश्वरीतासु	ज्ञानेश्वरी तासु

ज्ञानेश्वरी.

पृष्ठ	ओवी	अशुद्ध	शुद्ध
१	५	तिये	तियें
२	१५	दश–नु	दशनु

२	१७	ईंभ	ईंभ-
३	३१	सज्जानाचें	सज्जनाचें
३	३३	काव्या	काव्यां
४	४०	आपुल्यापरी	आपुलिया परी
४	४०	सुरवाडले	सुखाडले
४	४४	घनीभृत	घनीभूत
४	४६	घरूनि	धरूनि
५	५१	शब्द ब्रह्माब्धी	शब्दब्रह्माब्धी
५	५८	आर्धी	आर्दी
६	६६	तों	तो
१५	१६०	ह्मणोनि	ह्मणौनि
२०	४	ता	तो
२०	७	आवघे	आघवे
२२	२७	ऐस	ऐसें
२७	६७	गहिवर	गहिवरु
२७	६७	खाला	खालां
२७	७१	धनुष्यबाण	धनुष्यबाण
२७	७२	वैकुंठनाथ	वैकुंठनाथु
२७	७२	पार्थ	पार्थु
२७	७२	परमार्थ	परमार्थु
२९	९	आवो	आहो
२९	१६	आधिकां	आथिकां
३०	२८	ह	हें
३०	२९	परी	परीं
३१	३६	येथ	जें येथ
३१	३६	जे याचा	जेया त्रां
३२	४१	ही	हें
३२	४८	नवनव	नव
३३	५६	तिमिरावरुद्ध	तिमिराविरुद्ध
३७	९६	एक	एकु

३७	९६	होति	हौंति
३७	१००	जात	जांत
३७	१०२	विवेकियें	विवेकियें
३७	१०२	होति	हौंति
३७	१०४	इयें	इयें
३७	१०४	वेगली	वेगळीं
३८	१०६	कवण	कवणें
३८	१११	नेणावया	नेणावेया
३८	१११	भ्रमें	भ्रमे
३९	१२२	अव्हेरी	अव्हेरीं
४३	१६०	होति	हौंति
४४	१६४	अमूर्ते	अमूर्तें
४४	१६५	नव्हति	न्हवति
४४	१७१	आचरिति	आचरति
४५	१८०	अच्छुइं	आच्छुइं
४५	१८१	भलतैं	भलेतें
४५	१८२	त्याजु	त्याज्यु
४५	१८६	कव्हणा	कव्हणीं
४७	२०१	होसील	हौंसील
४७	२०२	जाणते न	जाणतेन
४७	२०२	सांघपां	सांघ पां
४८	२१९	ते व्हलि	तेव्हलि
६२	३६२	पावलें	पाव्रलें
६९	५६	प्राणपानगती	प्राणापानगती
७१	७८	आचार	आचर
७२	९५	देति	दैंति
७५	१२५	आजे	आजें
७६	१३९	स्वघर्मरूपु	स्वधर्मरूपु
७६	१४२	गला	गळां

७९	१७०	जेवी	जेवी
८१	१८९	श्रद्धासूं	श्रद्धासिं
८३	२०९	ग्राणातें	प्राणातें
८५	२३२	तेयाते	तेयातें
८६	२४९	चिव्हारीं	जिव्हारीं
९२	३३	एकार्थे	एकार्थे
९९	१०७	आशां साकु खंडी	आशांसीं कुरवंडी
१०४	१६२	आपणां पें	आपणापें
१०५	१६८	आपणपेंन	आपणपेन
१०८	२१२	अनुभवांवी	अनुभवावी
१११	१०	खेलावया	खेलावेया
१२६	१७४	परियसें	परियसैं
१२७	२	चिये	चि ये
१२९	२६	आधवी	आघवी
१३२	६४	च	चि
१३४	८२	क्रिडालाचां	क्रिडालाचा
१४०	१५५	ते हीं	तेहीं
१४८	२६१	धैयाची	धैर्याची
१४८	२६५	परवाली	पखाली
१५१	३०१	नांव	नावं
१५२	३०५	परत्मलिंगा	परमात्मलिंगा
१५२	३१३	ग्राखा	प्राणा
१५२	३१७	चैं	जैं
१६१	४०५	होथि	हौंथि
१६३	४२७	दीइया	दी इया
१६४	४३२	तव	तवं
१६४	४३२	एसा	ऐसा
१६४	४३९	तसा	तैसा
१६६	४५१	नैयतां	नैयंतां
१६६	४६१	चदनाचें	चंदनाचें

१७२	२४	नाणयांसिं	नाणेयांसिं
१७४	४८	माक्ष	मोक्ष
१७६	६८	चडतकालकलांचेनि	चडत कालकलांचेनि.
१८०	११२	तें।	तो
१८०	११५	पलीकडिली	पैलीकडिली
१८४	१५१	उंचावते न	उंचावतेन
१८५	१६७	ससाणे	सणाणे
१८६	१७०	२७०	१७०
१९१	९	होयजे	होइजे
१९२	१८	जेतया	जे तेया
१९२	२०	ब्रह्माडाचे	ब्रह्मांडाचे
१९२	२२	०जातेयां	०जांतेयां
१९३	३६	ग्रामी	ग्रामीं
१९५	५८	सांघिलें	सांघितलें
१९५	५८	तया	तेया
१९५	६५	उत्रातेन	उत्रांतेन
१९६	७६	आतु	आंतु
२००	११९	अनुघाडु	अनुघाडु
२०२	१३८	तापत्रयाग्नि चि	तापत्रयाग्निचि
२०४	१५४	तै	तैं
२०४	१५७	डोला	डोलां
२०५	१७५	नाशवंत	नाशवंतें
२०६	१७७	ऐसे	ऐसें
२०६	१७७	जे	जें
२०६	१८०	जे	जें
२०६	१८१	वाहाति	वाहांति
२०६	१८६	तया	तिया
२०८	२०६	पातलेंयां	पातलेयां
२०९	२१८	अग्निर्ज्योतिचा	अग्निर्ज्योतिचा

२१०	२२३	अर्चिरमार्गु	आर्चिरामार्गुं
२११	२३७	जे	जें
२१२	२५१	हां गा	हांगा
२१३	२५७	भागातें	भोगातें
२१५	३	जें	जें
२१७	२७	अभप्राॐ	अभिप्राॐ
२२३	७५	वेढि तेयाचिया	वेढितेयाचिया
२२३	८०	भवंती	भवंती
२२४	९०	सोरसें	सौरसें
२३१	१५८	सेजें	सेजे
२३३	१८२	जे	जें
२३३	१८२	अगस्निगौवण	अंगास्तिगौवण
२३४	१८६	आइकें	आइकैं
२३६	२१४	विकारांची	विकारांचीं
२३६	२१४	बोहिली	बोहिलीं
२४१	२८०	उमेयां	उगेयां
२४८	३५७	जि	चि
२६९	५३	लांघिजैल	सांघिजैल
२७०	६५	नेंदेखे	नेदखे
२७१	७८	सर्पा	सर्पी
२७४	१०७	चंद्रेमेयांसि	चंद्रमेयांसि
२७४	१०७	पांडें	पाडें
२७४	११२	कथितेनें	कथितेन्
२७४	११२	कथू	कथूं
२७५	११५	ठांइंचिं	ठांइंचि
२७५	११८	आपलेया	आपुलेया
२७५	११९	पोरवीतु	पोखीतु
२७५	१२०	पोरवकें	पोखकें
२६६	१२४	बोलिं या	बोलिया
२७८	१५०	आघवेनिं	आघवेनि

२७८	१५४	जैंव्हालिं	जेव्हालि
२७९	१६२	हां गा	हांगा
२८०	१६८	(तिसरा चरण)	हें असो मज प्रति।
२८१	१८१	हारपोनि	हारपौनि
२८२	१९३	सांघितसों	सांघ्रतसों
२८६	२२७	प्रह्लादु	प्रऱ्हादु
२८६	२३२	त्रैंती	त्रैतीं
२८६	२३३	ह्मणतयां	ह्मणतेयां
२८७	२४४	पटी	पटीं
२८८	२४५	एसेया	ऐसेया
२८८	२४९	तैसें पां	तैसेयां
२८८	२५०	समासा	समासां
२८८	२५२	एसा	ऐसा
२८८	२५२	ती	तो
२८९	२५७	एसें	ऐसें
२८९	२५९	आया	आगा
२९१	२८४	तैसिं	तैसें
२९३	३०१	तव	तवं
२९३	३०४	देवं	दैव
२९४	३०७	देवांगला	दैवांगला
२९७	२४	मान्हवे	मा न्हवे
२९९	४२	धातलें	घातलें
३०१	७३	माहात्म	माहात्म्य
३०२	८५	गाति	गांति
३०६	११७	आहेसें	आहे सें-
३११	१७१	भोगावया	भोगावेया
३१४	२०७	विश्ववरूपाची	विश्वरूपाची
३१४	२०८	मी	मीं
३१४	२१२	जेयाचेयानि	जेयांचेया

३१६	२३५	हेशकु	देशकु
३१९	२६१	चिरत्रचना	चित्ररचना
३२०	२७४	वयासा	वयसा
३२२	२९८	० चक्षूसि	० चक्षूंसि
३२३	३०८	उभड्ड	उभड
३२५	३३०	पाहांता	पाहांतां
३२५	३३३	उदैले	उदैलें
३२५	३३५	एसें	ऐसें
३२९	३७१	प्रसय०	प्रलय०
३३१	३८७	कोरव०	कौरव०
३३१	३९०	पदर्तीचे	पदार्तीचे
३३२	४०२	फेडावया	फेडावेया
३३३	४०६	जैवि	जेवि
३३५	४३४	नेण	नेणें
३३६	४३६	अंतक	अंतकु
३३८	४६२	उलथौगि	उलथौनि
३३८	४६३	हाइ	होइं
३४४	५२३	ननम	नमन
३४४	५२४	पाठिमोरयासि	पाठिमोरेयासि
३४७	५५२	कैसें व	कैसेनि
३४९	५७६	घरड हुलि	घरडहुलि
३५०	५८२	८५	८२
३५०	५८५	ओलाडावें	आलोडावें
३५१	५९६	होताति	होंताति
३५३	६०८	सोरसु	सौरसु
३६१	६९६	आलो चुकरूनि	आलोचु करूनि

३६३	१२	हौंदे	हौं दे
३६३	१६	हौंदेइं	हौं देइं
३६७	६२	जूंझावें	जूझावें
३६८	७५	तयांची	तेयांची
३६९	८७	जन्मृत्युचां	जन्ममृत्युचां
३७६	१७१	पूर्ण तेजाला	पूर्णते जाला
३७७	१८३	निरंधनि	निरंधनिं
३८२	२३९	शरणगतां	शरणागतां

श्री.

प्रस्तावना.
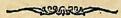
१ विवक्षित लोक विवक्षित भाषा विवक्षित स्थलीं व विवक्षित कालीं कोणत्या पद्धतीनें बोलतात व (लिहिणें माहित असल्यास) लिहितात, हें ज्या नियमसरणीनें ह्मणजे शास्त्रानें स्पष्ट केलेलें असतें त्यास त्या भाषेचें तत्स्थलीन, तत्कालीन व तल्लोकीय व्याकरण ह्मणतात. ह्या वाक्यांत व्याकरण ह्या शब्दाला स्थल, काल व लोक या उपाधींनीं मुद्दाम विशिष्ट केलें आहे. कां कीं, ह्या तीन उपाधींचा स्पर्श जिला नाहीं अशी भाषा मागें झाली नाहीं व पुढें होणार नाहीं.

व्याकरणाची व्याख्या.

प्रस्तुतकालची ह्मणजे शक १८२९ तली मराठी भाषा घेतली, तर असें आढळून येईल कीं, प्रांतपरत्वें ही भाषा किंचित् किंचित् बदलत जात जात सरहद्दींवर इतर भाषांशीं मिसळून जात आहे. ह्मणजे निव्वळ प्रांतपरत्वें मराठी भाषेचे पाचपंचवीस पोटभेद होत आहेत. तसेंच, प्रांतपरत्वाप्रमाणेंच जातिपरत्वानें हि भाषा बदलत असते, ह्याचा हि अनुभव सर्वत्र आहे. ब्राह्मणाची मराठी भाषा कुणब्याच्या मराठी भाषेहून किंचित् भिन्न असते, हें स्पष्ट आहे. त्याप्रमाणेंच, पारशाची गुजराथी अमदाबादी वाण्याच्या गुजराथीहून निराळी आहे, हें एखादा सामान्य मनुष्य हि ओळखूं शकेल. कोकणांतील कोळ्याची मराठी कोकणांतील भंडाऱ्याच्या किंवा पाताण्या प्रभूच्या मराठीहून भिन्न असते इतकेंच नव्हे, तर बंदरी कोळ्याची मराठी भाषा डोंगरी कोळ्याच्या मराठी भाषेहून भिन्न असते. मराठींत हा भाषाभेद स्थल व जाति या दोन उपाधींनींच तेवढा अवच्छिन्न झाला आहे, असें समजूं नये. स्त्रीपुरुषभेद हि मराठींत भाषाभेदाला कारण होतो. हा भेद स्थल किंवा जाती ह्यांनीं केलेल्या भेदाइतका उत्कट नसतो. तत्रापि, असा भेद इंग्रजी, कानडी वगैरे भाषांत नाहीं व मराठींत आहे, ही बाब केवळ क्षुल्लकच समजतां येत नाहीं. स्थल, जाती, लिंग ह्यांच्याप्रमाणेंच कालानें हि भाषेंत फेरफार

प्रांतकृत भाषाभेद.

जातिकृत भाषाभेद.

लिंगकृत भाषाभेद.

होतो. उदाहरणार्थ, १८२९ तील वर्तमान मराठी, १५२९ तील एकनाथी मराठी, १२१२ तील ज्ञानेश्वरी मराठी व ६५८ तील धनगरी मराठी, परस्परांहून भिन्नावस्थ आहेत, हें जुनीं बाडें वाचणारा मनुष्य सहज सांगू शकतो. त्यांत पुन्हां हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, शक १२१२ त ज्ञानेश्वराच्या वेळीं, देवगिरी, नागपूर, मावळ, कोंकण व कारवार या ठिकाणीं बोलली जाणारी मराठी भिन्न होती. शक १२१२ त चोखामेळ्याचें मराठी ज्ञानोबाच्या मराठीहून भिन्न होतें, हें हि विसरतां कामा नये. तात्पर्य, स्थल, काल व जाति ह्यांनीं मराठी भाषा अवच्छिन्न व भिन्नावस्थ झालेली आहे. लिंगभेद विशेष उत्कट नसल्यामुळें जमेस न धरणें सोयस्कर पडतें इतकेंच. नाहीं तर, तो हि जमेस धरणें जरूर होतें, कारण, मराठी भाषा बोलणाऱ्या कित्येक जातींत स्त्रिय पुल्लिंगी प्रयोग करतात; आणि ह्या जाती प्रायः कानडी मुलखाच्या जवळील मिरज, कोल्हापूर सोलापूर वगैरे प्रांतांत आढळतात. पुल्लिंगी प्रयोग करणाऱ्या महाराष्ट्रांतील ह्या जाती पूर्वीं भाषावंशानें मराठ्या नसाव्या, असा सिद्धान्त बिनहरकत बांधावा.

कालकृत भाषाभेद.

२ कोणत्या हि भाषेचे प्रांतपरत्वें जे भेद होतात त्यांना प्रांतिक पोटभेद अथवा पोटभाषा ह्मणतात. ह्या प्रांतिक पोटभाषा त्या त्या प्रांतांतील ब्राह्मणादि सर्व जाती बोलतात. शुद्धाशुद्ध किंवा भ्रष्टाभ्रष्ट हीं विशेषणें ह्या प्रांतिक पोटभाषांना लावतां येत नाहींत. कारण, नमुनेवजा जी मुख्य भाषा तिच्या इतकीच थोर परंपरा ह्या प्रांतिक भाषांची बहुतेक असते. इतकेंच कीं, ह्या प्रांतिक भाषांना नमुनेवजा मुख्य भाषेचें सर्वराष्ट्रमान्यत्व नसतें. उदाहरणार्थ, ज्ञानेश्वरानें खानदेशी मराठींत कांहीं अभंग रचलेले आहेत. ते तत्कालीन देवगिरी येथील मराठी भाषेहून भिन्न असून विनोदार्थ रचलेले आहेत. कोणत्या हि पोटभाषेचा विनोदार्थ जेथें उपयोग झाला, तेथें त्या पोटभाषेचें गौणत्व प्रस्थापित झालें, हें उघड आहे. परंतु, ह्या गौणत्वावरून खानदेशी मराठी भाषेला अपभ्रष्ट किंवा अशुद्ध ह्मणून चालवयाचें नाहीं. अपभ्रंश हा प्रकार निराळाच आहे; व तो नमुनेवजा मुख्य भाषेतल्याप्रमाणें प्रांतिक पोटभाषांत हि सांपडतो. प्रायः जातिपरत्वें भाषेचे जे पोटभेद होतात त्यांना मुख्यभाषेचे अपभ्रंश ह्मणतात.

प्रांतिक भाषा

कोणत्या हि समाजांत भाषेचा अपभ्रंश बालांच्या ठायीं सहज संभवतो. तद-

अपभ्रंश. नंतर, अशिक्षित स्त्रिया, शूद्र वगैरे लोक अपभ्रष्ट उच्चार व प्रयोग करतांना फार आढळतात. सर्वांत अत्यंत अपभ्रंश हिंदूसमाजांत येऊन राहिलेले दैत्य, असुर, शक, पल्हव, यवन, मुसलमान, यहुदी, वगैरे जातिबाह्य लोक ह्यांच्या हातून पराकाष्टेचा होतो. उच्चार, प्रत्यय, प्रयोग, लिंग, वचन, ह्या सर्वांचा हे म्लेच्छ लोक दुरुपयोग करतात. पारशी, यहुदी, अरब, इंग्रज, फ्रेंच, मोगल, जपानी, वगैरे म्लेच्छ लोक संस्कृत, गुजराथी मराठी वगैरे भाषांचा उच्चार व प्रयोग किती अशुद्ध व अपभ्रष्ट करतात, तें पाहिलें ह्मणजे अपभ्रंशोत्पत्तीचें खरें कारण ध्यानांत येऊं लागतें. ह्या लोकांच्या उच्चार करण्याच्या नाड्या च तिरके उच्चार करण्याला लायक अशा जन्मसिद्ध असतात. 'अ' चा 'ॲ', 'ए' चा 'ॲ', 'त' चा 'ट' वगैरे उच्चार म्लेच्छ लोकांच्या बोलण्यांत फार येतात. असले तोंड वाकडें वासून झालेले उच्चार शूद्रादि वर्गाच्या अपभ्रंशांत आढळत नाहींत. जोडाक्षरांची द्वित्त व्यंजनें व कठोर व्यंजनांची मृदु व्यंजनें करण्याकडे बाल-शूद्रादींची प्रवृत्ति विशेष असते. बालशूद्रादिकृत अपभ्रंश लोकमान्य नसल्यामुळें भिन्नभाषात्वाला कारण समजला जाणें सर्वथा अयुक्त होय. ह्याच नियम म्लेच्छादिकृत अपभ्रंशाला लागू करणें सशास्त्र आहे. अपभ्रंशोत्पत्ति कशी होते, हें नीट ध्यानांत न आल्यामुळें, Linguistic survey of India, Vol VII मध्यें, मराठी भाषेसंबंधानें लिहितांना, ग्रीयर्-रसन्नें अपभ्रंशाची प्रांतिक पोटभाषांशीं भेसळ केलेली आहे. गोव्याच्या किरिस्तावांची मराठी भाषा किंवा ठाण्याच्या किरिस्तांव कोळयांची मराठी भाषा निव्वळ कोकणांतील प्रांतिक मराठी पोटभाषेचे अपभ्रंश होत. ह्या

किरिस्तानी अपभ्रंश. अपभ्रष्ट भाषेंत पोर्तुगीज मिशनऱ्यांनीं बायबलपुराण लिहिलें आहे. तेवढ्यानें अपभ्रष्टत्व जाऊन, स्वतंत्र प्रांतिकभाषेच्या प्रौढ पदवीस ती येते, असें वाटत नाहीं. कोकणांतील किरिस्तावांच्या अपभ्रंशांत दहा पांच चोपड्या फार तर छापलेलीं आढळतील. परंतु, महाराष्ट्रांत मानभाव ह्मणून जे लोक आहेत, त्यांनीं अतिशूद्रांच्या मराठी अपभ्रंशांत पाचचारशे ग्रंथ लिहिलेले आहेत. त्यांचा ग्रीयरसन्ला पत्ता सुद्धा नाहीं. केवळ ग्रंथवत्वामुळें मानभावी अपभ्रंश व्याप्र-

माणें पोटभाषेच्या योग्यतेला येत नाहीं, त्याप्रमाणेंच गोमांतक किंवा साष्टी येथील किरिस्तावांचा क्षुद्र अपभ्रंशहि पोटभाषेच्या पदवीला पोहोचत नाहीं. यद्यपि अपभ्रंश स्वतंत्र भाषाभेद उत्पन्न करीत नाहीं, तत्रापि पोटभाषेंत निरनिराळे प्रकार उत्पन्न करतो, हें उघड आहे. पोटभाषेंतील ह्या उपभेदांत कोणत्याहि कारणानें जर ग्रंथसंपत्ति निर्माण झाली, तर तो उपभेद स्वतंत्र पोटभाषेच्या मानाला पात्र होण्याची चिन्हें दाखवितो.

मानभावी अपभ्रंश. गोव्यांतील किरिस्तावी भाषेचा व देशावरील मानभावी भाषेचा असाच मासला उडालेला आहे. इतर जबरदस्त कारणांच्यापुढें त्यांच्या ह्या महत्वाकांक्षेची डाळ शिजली नाहीं, ही बाब अलाहिदा. पोर्तुगीज भाषेच्या जुलमापुढें किरीस्तावी मराठी अपभ्रंश फिक्का पडला; आणि नागर मराठीखालीं मानभावी अपभ्रंश चिरडून गेला. कालांतरानें हे दोन्ही अपभ्रंश नष्ट होऊन नागर मराठी त्या त्या प्रांतांत व जातींत प्रचलित होईल, हें सांगावयाला नकोच.

३ जातिपरत्वानें भाषेंत अपभ्रंश उत्पन्न होतो आणि प्रांतपरत्वानें प्रांतिक भाषाभेद झालेले असतात. परंतु कालाचा भाषेवर

कालकृत भाषेचीं अवस्थान्तरें. जो संस्कार किंवा विकार होतो त्यानें अपभ्रंश किंवा भाषाभेद यांतून एकहि कार्य होत नाहीं. कालपरत्वें भाषेला वृद्धत्व, तारुण्य, बाल्य अशा भिन्न अवस्था येतात; परंतु तिचें स्वत्व कांहीं नाहींसें होत नाहीं. भाषा तीच; अवस्थान्तरें, मात्र, निरनिराळीं. शक ९०५ तील चामुंडरायाची मराठी भाषा, शक १०५१ तील सोमेश्वराची मराठी भाषा, शक ११२८ तील चंगदेवाची मराठी भाषा, शक १२१२ तील ज्ञानदेवाची मराठी भाषा, शक १५०० तील एकनाथाची मराठी भाषा किंवा शक १८०० तील विष्णुशास्त्र्याची भाषा पाहिली असतां भाषा मराठीच आहे हें अशिक्षित मनुष्यहि ओळखूं शकतो; इतकेंच कीं, कांहीं रूपें बरींच जुनीं आहेत, असें त्याच्या दृष्टयुत्पत्तीस येतें. व्यक्ति तीच; वस्त्रें तेवढीं निराळीं. पुरुष एकच, बाल्यतारुण्यवार्द्धक्यादि अवस्थान्तरें, मात्र, अनेक. मुख्य नागर भाषेप्रमाणेंच, हीं अवस्थान्तरें प्रांतिकभाषांच्या ठायीं दृश्यमान होतात; परंतु, अपभ्रंशाच्या ठायीं होत नाहींत. कारण, अपभ्रंश हा अवस्थान्तरांच्या वरचा तात्पुरता मल उर्फ विकार होय. तो भाषेच्या

कोणत्या हि अवस्थेंत जातिधर्माप्रमाणें विशिष्टनियमानुसार भासमान होतो. मुख्य किंवा प्रांतिक भाषेच्या विशिष्ट अवस्थेचा कनिष्ठ जातींत अपभ्रंश होतो. त्या अपभ्रंशाची प्रगती शतकेच्या शतकें प्राय: चालत नाहीं. चाल-लीच, तर, कालान्तरानें मूळभाषेहून अत्यंत विलक्षण असें रूप धारण करते. इंग्रजी, लातीन, जर्मन, राशियन, पोलिश वगैरे भाषा मूळ आर्यभाषेचे परंपरित अपभ्रंश होत. ह्या अपभ्रंशाशीं सध्यां आपल्याला कर्तव्य नाहीं. कालानें भाषेचीं अवस्थान्तरें होतात, हा मुख्य मुद्दा आहे. हीं अवस्थान्तरें व त्यांचें ज्ञान वर्तमान नागर मराठी भाषेच्या व्युत्पत्तीला वैशद्य आणण्यास अत्यंत उपयुक्त आहेत.

नागर अथवा शिष्ट मराठी.

४ प्रांतिक पोटभाषा, अपभ्रंश, अवस्थान्तरें, वगैरे शब्द ज्या मुख्य मराठी भाषेच्या अपेक्षेनें योजिले तिला नागर अथवा शिष्ट मराठी अशी संज्ञा आहे. अपभ्रष्ट किंवा प्रांतिक जी नव्हे ती नागर किंवा शिष्ट मराठी समजावी. नागर अथवा शिष्ट मराठी वर्तमानकालीं पुणें प्रांतांतील ब्राह्मण व उच्च मराठे बोलतात. तीनशें वर्षांपूर्वी नागर मराठी पैठणचे ब्राह्मण बोलत व लिहीत. आणि सातशें वर्षांपूर्वी नागर मराठी देवगिरीच्या भोवतालील प्रांतांत ब्राह्मणादि उच्च वर्ण वापरीत. ह्मणजे प्राय: सर्वमान्य ग्रंथकर्ते व पुढारी राज्यकर्ते जी भाषा वा-परतात ती भाषा नागर ह्मणजे शिष्ट मराठी भाषा होय. मग, स्वत: ग्रंथकर्ता प्रसंगवशें पुणे प्रांतांत राहो किंवा नागपूर प्रांतांत राहो. येथें एक मोठा च-मत्कार लक्षांत घेण्यासारखा आहे. ग्रंथकर्ता गोव्यांतला असो, कोल्हापूरचा असो, पुण्यांतला असो, पैठणचा असो किंवा नागपूरचा असो, त्याची लि-हिण्याची भाषा एकसारखी असते. गोव्यांतला ग्रंथकर्ता घरीं गंगाणें बोलेल परंतु ग्रंथांत एकनाथी, रामदासी किंवा चिपळोणकरीच मराठी लिहील. हीच ग्रंथाची भाषा, नियमानें दरबारची भाषा असते. इंदूरास धनगराचें राज्य आहे व तंजावरास तामिल भाषा आहे; तत्रापि दरबारीं लिहिण्याची व बोलण्याची भाषा ग्रंथकारांची मराठीच असते. ह्मणजे अंत:संमतीनें ज्ञानेश्वर चिपळोणकरादि प्रासादिक ग्रंथकारांची मराठी भाषा महाराष्ट्रानें नागर ठरविलेली आहे. ह्या नागर अथवा ग्रांथिक मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण देण्याचें प्रस्तुत स्थलीं योजिलें आहे. कोंकणी,

प्रांतिक भाषांत वाङ्मयाभाव

कोल्हापुरी, गंगेरी, खानदेशी, वऱ्हाडी वगैरे प्रांतिक पोटभाषांचेंहि ऐतिहासिक व्याकरण देतां येतें तर उत्तम होतें. परंतु, त्या भाषांत ग्रंथरचना ह्मणण्यासारखी अथवा बहुतेक बिलकुल न झाल्यामुळें व गोमांतकी अपभ्रंशांत जी थोडीशी झाली आहे ती अलीकडील दोन अडीचशे वर्षांतील असल्यामुळें, त्या पोटभाषांचा पूर्वेतिहास अज्ञात राहिला आहे. अर्थात् त्यांचें ऐतिहासिक व्याकरण रचण्याचीं साधनें अस्तित्वांत नाहींत. असतीं तर, नागर मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणरचनेला कांहींसें साहाय्य होण्याचा संभव होता. मानभावी अपभ्रंशांत जुना ग्रंथसंग्रह निदान पांचशें वर्षांचा तरी आहे. परंतु, त्या लोकांच्या हेकटपणामुळें त्यांचे अत्यंत जुने मराठी गद्यपद्य ग्रंथ अद्याप अप्रसिद्ध राहिले आहेत. तेव्हां त्यांचाहि नागर मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाला फारसा उपयोग होण्याचा संभव नाहीं. मानभावांचे दहा वीस गद्यपद्य ग्रंथ यद्यपि छापलेले आहेत, तत्रापि ते सर्व अलीकडील तीनशें वर्षांतील आहेत—अर्थात्, मानभावी अपभ्रंशाचें पूर्वचरित्र कांहीं काल अज्ञात राहणार, असा रंग दिसतो.

शिष्ट व अशिष्ट मराठी

५ नागर ऊर्फ ग्रांथिक ऊर्फ संस्कृत मराठी प्रांतिक ऊर्फ लौकिक ऊर्फ प्राकृत मराठीहून भिन्न असते. तर्खडकर, गोडबोले व जोशी यांनीं जीं व्याकरणें रचिलीं आहेत ती नागर ऊर्फ संस्कृत ऊर्फ शिष्ट मराठीचीं आहेत; प्रांतिक, लौकिक, प्राकृत, किंवा अपभ्रष्ट मराठीचीं नाहींत. तसेंच हीं तिन्हीं व्याकरणें वर्तमान शिष्ट मराठीचीं आहेत; दोनशे, तीनशे, पांचशें, सातशें किंवा हजार वर्षांपलीकडील शिष्ट मराठीचीं नाहींत. विद्यमानकालीं शिष्ट मराठीचें रूप काय आहे, तें तर्खडकरादि वैय्याकरणांच्या ग्रंथांवरून कळतें; शिष्ट मराठीच्या विद्यमान रूपाची आदिपासून आतांपर्यंतची परंपरा कळत नाहीं. ती कळण्याचा राजमार्ग ह्मटला ह्मणजे शिष्ट मराठीचें ऐतिहासिक व्याकरण होय.

शिष्ट मराठी कृत्रिम नाहीं, सहज आहे.

६ नागर अथवा ग्रांथिक अथवा संस्कृत अथवा शिष्ट मराठी मुद्दाम कोणी बनविली, अशांतला प्रकार नाहीं, हें सर्वांना माहीतच आहे. ती आपोआप बनत आली आहे व शिष्ट ग्रंथकारांच्या ग्रंथांत व उच्च ब्राह्मणादि जातींच्या मुखांत सांप्रत तिचें वास्तव्य आहे. प्रांतिक, प्राकृत किंवा अपभ्रष्ट मराठी अशिक्षित, गांवढळ, व विद्याहीन लोक बोलत असतात, हें

आपण पहातों आणि शिष्टांचें ग्रांथिक बोलणें त्यांना सहज अथवा विशेष श्रम न पडतां कळतें, ही हि रोजच्या अनुभवाची गोष्ट आहे. ग्रांथिक मराठींत कोणत्याहि सकर्मक धातूचीं कर्मीत कर्मीत सुमारें १५०० रूपें होतात व तीं ग्रंथांत शुद्ध ह्मणून योजण्यास कोणतीच हरकत नाहीं. परंतु, ह्या १५०० रूपांपैकीं फारच थोडीं रूपें प्राकृत लोक योजतात. तेवढ्यावरून हीं १५०० रूपें व्याकरणकारांनीं कृत्रिम तऱ्हेनें बनविलीं, असें ह्मणणें वेड-गळपणाचें होईल. हीं सर्व १५०० रूपें भाषेंत शिष्टमान्य आहेत. व ग्रंथांत आढळण्याचा संभव असतो. हीं कशीं बनतात, त्याचे विशिष्ट नियम व्याकरणकार शोधून काढून बसवितात. त्यामुळें, शंकाखोर व अशास्त्रज्ञ तिऱ्हाइतांना तीं कृत्रिम असावीं, असें अज्ञलीलेनें ह्मणावेंसें वाटतें. वैय्या-करणांच्या स्तुत्य व दीर्घ उद्योगाचें अवडंबर पाहून, हे शंकाखोर लोक गांगरून जातात व अवडंबराचें ठायीं कृत्रिमत्वाचा आरोप करण्याचें धाष्टर्य करतात. हा प्रकार इतर शास्त्रांसंबंधानें असाच आढळण्यांत येतो. वनस्पति-शास्त्रांत तांदुळाच्या २००० जाति सांगितलेल्या पाहिल्या, ह्मणजे अतज्ञ इसम आश्चर्यानें गांगरून जाऊन, त्या भयंकर आंकड्यावर विश्वास ठेवीत नाहीं. असली गांवढळ अतज्ञता कित्येक यूरोपियन विद्वानांच्या ठायीं आढळण्यांत आली आहे. यूरोपियन लोक वनस्पतिशास्त्र जितक्या बारकाईनें रचतात, तितक्याच बारकाइनें हिंदू लोकांनीं व्याकरणशास्त्राची रचना केलेली आहे. त्यामुळें पृथक्करणान्तीं त्यांना जे असंख्य व सूक्ष्म भेद सहज दिसतात ते यूरोपियनांच्या अश्रद्धेचे विषय होतात. बाब अज्ञानोजृंभित हेकाडपणाची असल्यामुळें, लक्ष्य देण्यासारखी नसून, नितांत तिरस्करणीय आहे.

शिष्ट मराठीची ऐतिहासिक व्याकरणक्षमता.

७ शिष्ट मराठीचेंच तेवढें ऐतिहासिक व्याकरण शक्य आहे. कारण असें कीं, गेल्या सातशें वर्षांत प्रौढ व ललित ग्रंथरचना जेवढी ह्मणून झाली तेवढी सर्व शिष्ट मराठींत झाली आहे. गोमांतकी अपभ्रंशांत कांहीं किरिस्तावी धर्मपुस्तकें व पांच चार व्याकरणें झालीं आहेत. परंतु त्यांत एक विचित्रपणा आहे. व्याकरणें ह्मणून जेवढीं झालीं आहेत तेवढीं सारीं पोर्तुगीज किंवा इंग्लिश भाषेंत आहेत आणि इतर पुस्तकांची लिपि प्रायः रोमन आहे. त्यामुळें संभावितपणा येण्याला जी बद्धमूलता लागते

तीं या अपभ्रंशाला मिळाली नाहीं. शिवाय, ह्या अपभ्रंशांत झालेली क्षुद्र ग्रंथरचना अगदीं अलीकडली आहे. तशांत, हा अपभ्रंश बोलणारे बाट्ये दहा हजारांहून जास्त नसून, त्यांनीं आक्रमिलेला प्रांत अर्ध्या पाऊण तालुक्याएवढाहि नाहीं. क्याथोलिक मिशनऱ्यांच्या उपद्व्यापानें हा अपभ्रंश लिपिनिविष्ट आणि तोहि रोमनलिपिनिविष्ट झाला इतकेंच. ह्याहून ह्याला जास्त किंमत नाहीं. कोंकणी पोटभाषेचा हा किरिस्तावी अपभ्रंश आहे. ह्यांतील धर्मपुस्तकें कोंकणांतील हिंदूंच्या वाचण्यांत येत नाहींत, हें सांगावयाला नकोच. त्यामुळें कोंकणांतील पोटभाषेवर किंवा शिष्ट मराठीवर ह्या अपभ्रंशाचा कांहींच परिणाम झालेला नाहीं. पोर्तुगीज राज्य हिंदुस्थानांतून नष्ट झालें तर ह्या अपभ्रंशाचा मागमूसहि रहाणार नाहीं.

शिष्ट मराठीची सर्वलोकप्रियता.

८ शिष्ट मराठींत सातआठशें वर्षांपासूनची ग्रंथरचना असून, ती महाराष्ट्रांतील सर्व प्रांतांतल्या व बडोदे, इंदूर, ग्वालेर, बुंदेलखंड तंजावर, गुत्ती, बल्लारी वगैरे सर्व संस्थानांतल्या मराठी लोकांना आदरणीय झालेली आहे. ज्या भाषेंत मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर सूर्यज्योतिषी, एकनाथ, रामदास, तुकाराम, मोरोपंत, चिपळोणकर वगैरे प्रासादिक ग्रंथकारांनीं ग्रंथरचना केली ती शिष्ट भाषा महाराष्ट्रांतील सर्व प्रांतांतील व जातींतील लोकांस सारखीच मान्य व्हावी, ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. प्रांतिक बोलणें प्रांतापुरतें व जातिक बोलणें जातीपुरतें; परंतु ग्रांथिक बोलणें व लिहिणें सर्व महाराष्ट्राकरतां आहे. प्रांतिक पोटभाषांच्या लहानसहान लकबा आणि जातिक भाषणांतले बालिश अपभ्रंश ग्रांथिक राजभाषेच्या शिष्ट दरबारांत लुप्त होतात व एकच एक निर्भेळ अशी मराठ्यांची मायभाषा देशांतील सर्व लोकांच्या अभिमानाचा, कौतुकाचा व सहज प्रेमाचा विषय होते. मराठ्यांना स्वभाषेचा इतका अभिमान जो वाटतो तो उगाच फुकाचा नाहीं. मराठी भाषेंतल्या शब्दप्राचुर्याची बरोबरी पृथ्वीवरील इतर कोणत्याहि भाषेला करतां यावयाची नाहीं. तसेंच, कोणताहि गूढ किंवा सूक्ष्म अर्थ नाना तऱ्हांनीं यथेष्ट व्यक्त करण्याची तिची शक्ति अप्रतिम आहे. शिवाय अनेक थोर प्रासादिक ग्रंथकारांनीं तिला आपल्या उदात्त, गंभीर, ललित व रम्य विचारांचें निवेदन केलें असल्यामुळें, तिच्यावरील महाराष्ट्रीयांची भक्ति शुक्लेंदुवत् उत्तरोत्तर वर्धमान स्थितींत आहे.

९ शिष्ट मराठीच्या सद्यःकालीन रूपाचें वैशद्य करणारी जी नियमसरणी तिला शिष्ट मराठीचें साधें व्याकरण ह्मणतात. साध्या व्याकरणाचा शुद्ध मासला ह्मटला ह्मणजे दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांचें मराठी व्याकरण होय. गोडबोल्यांच्या मराठी व्याकरणांत क्वचित् मराठी भाषेचा महाराष्ट्री भाषेशीं व संस्कृत भाषेशीं संबंध दाखविण्याचा स्थूल प्रयत्न केला आहे. रामचंद्र भिकाजी जोशी यांचें Higher Marathi Grammar इंग्रजींत असल्यामुळें व केवळ शालोपयोगी असल्यामुळें, त्याचा नामनिर्देश न केला तरी चालण्यासारखा आहे. जोशी यांच्या व्याकरणांत व्युत्पत्तीचा पूर्ण अभाव आहे. अनेक संस्कृतोत्पन्न व महाराष्ट्र्युत्पन्न शब्दांना ते देश्य समजतात, इतकेंच नव्हे तर, कित्येक अरबी व फारसी शब्दांना हि ते ह्याच मालिकेंत गोंवतात. इतकें अज्ञान ज्या ग्रथांत आढळतें त्या ग्रंथाला विशेष मान देण्याचें कारण दिसत नाहीं. जोश्यांच्या व्याकरणांत मराठी भाषेच्या इतिहाससंबंधानें प्रास्ताविक जो छोटा भाग आहे त्याचें सर्व श्रेय भांडारकरांच्या वुइल्सन लेक्चरांना आहे. भांडारकरांच्या वुइल्सन लेक्चरांत जीं व्यंगें आहेत तीं जोश्यांच्या प्रास्ताविक भागांत उतरलीं आहेत, हें सांगावयाला नकोच.

वर्तमान शिष्ट मराठीचें साधें व्याकरण

१० प्रांतिक पोटभाषा व अपभ्रंश (वर्तमान व भूत) ह्यांच्या व्याकरणाशीं शिष्ट मराठी भाषेच्या व्याकरणाची तुलना केली असतां, मराठ्यांच्या पोटभाषांचें अथवा बोलींचें तौलनिक व्याकरण सिद्ध होतें. असलें औपभाषिक तौलनिक व्याकरण मराठी भाषेंत नाहीं. इंग्रजींत १९०५ पर्यंत नव्हतें. Linguis be survey of India, नामक ग्रंथमालेच्या सातव्या खंडांत असलें व्याकरण रचण्याचीं साधनें मिस्टर ग्रीयरसन् यांनीं नॉर्वेंतील डाक्टर स्टेन् कोनौ यांच्या हस्तें १९०५ त Specimens of the Marathi Language ह्या नांवाखालीं सरकारच्या खर्चानें प्रसिद्ध केलीं आहेत. प्रांतिक पोटभाषा, जातिक पोटभाषा ऊर्फ बोली व अपभ्रंश, असे तीन भाग करून, मासले दिले असते, ह्मणजे ह्या ग्रंथाला जास्त वैशद्य आलें असतें. हें च ह्या ग्रंथाचें मुख्य व्यंग आहे. दर बारा कोसांवर व प्रत्येक जातींत बोली बदलते. ह्या बोलींत कित्येक रूपें व

पोट भाषांचें अथवा बोलींचें तौलनिक व्याकरण

शब्द इतके पुरातन व चमत्कारिक असण्याचा संभव असतो कीं त्यांच्या साहाय्यानें मुख्य मराठी भाषेतील कित्येक रूपांची व शब्दांची परंपरा ओळखतां येते.

आधुनिक सगोत्र समकालीन भाषांचें तौलनिक व्याकरण.

११ बंगाली, हिंदी, आवंढी, पंजाबी, सिंधी, गुजराथी वगैरे आधुनिक सगोत्र प्राकृतोद्भव शिष्ट भाषांच्या व्याकरणांशीं शिष्ट मराठी भाषेच्या व्याकरणाची तुलना केली असतां, आधुनिक प्राकृतोद्भव समकालीन भाषांचें तौलनिक व्याकरण सिद्ध होतें. प्रत्येक भाषेतील गूढें इतर सगोत्र भाषांच्या तुलनेनें सहज उकलतात, हा तौलनिक व्याकरणापासून पहिला फायदा आहे. शिवाय, आर्यभाषा कोणत्या, अनार्य कोणत्या, हें वर्गीकरण तौलनिक व्याकरणानें सुलभ होतें. आधुनिक प्राकृतोद्भव भाषांचें तौलनिक व्याकरण मराठी भाषेत अद्याप रचलें गेलें नाहीं. इंग्रजींत असलीं दोन व्याकरणें आहेतः—(१) Beams' Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India (1872–1879); आणि (२) Hoernle's Grammar of the Gaudian Languages (1880). दोन्हीं व्याकरणें व्युत्पत्तीच्या कामांत ऐतिहासिक बाजूनें लंगडीं आहेत. कां कीं, इ. स. १८८० पर्यंत आधुनिक प्राकृतोद्भव [मराठी वगैरे] भाषांतील जुना ग्रंथसंग्रह व्हावा तितका प्रसिद्ध झाला नव्हता व जो झाला होता तो यथास्थित समजण्याची ऐपत दोघांची हि नव्हती. ह्याप्रमाणेंच, १८८० पुढील पंचवीस वर्षांत प्राकृत भाषांची [महाराष्ट्री, मागधी वगैरे] जी बारीक छान व पृथक्कृति जर्मनींत झाली ती बीम्स व होर्न्ले यांच्या कालीं झाली नसल्यामुळें आधुनिक प्राकृतोद्भव भाषांचें वर्गीकरण करण्यांत दोघे हि तोंडघशीं पडलेले आहेत. शिवाय, बीम्सला संस्कृत व प्राकृत भाषांचें व्याकरण यथातथाच माहीत होतें, असें दिसतें. होर्न्लेचा बहुतेक सगळा भर पुरभई भाषेवर असून, इतर भषांकडे तो ओझरतें लक्ष देतो. बीम्सच्या ग्रंथांत दूसरा एक अपूर्व व अक्षम्य अथवा गांवढळ दोष आहे. तो हा कीं, ठाईं ठाईं रागद्वेषादि विकारांचें अप्रस्तुत प्रदर्शन हा ग्राम्य ग्रंथकार करतो. मराठे लोक व मराठी भाषा यांच्यावर त्याचा कटाक्ष विशेष आहे. एक मासलेवाईक उतारा ह्या ग्रंथ-

काराचें मनोगत कळण्यास पुरें आहे. आपल्या व्याकरणाच्या पहिल्या खं-
डाच्या ११० व्या पृष्ठावर हा ग्रंथकार येणें प्रमाणें लिहितो:—

"Even after seventy years of British rule, the country (Orissa) still bears the traces of the rapacity and oppression of the Marathas. the Oriyas had to learn the language of their conquerors and a few Marathi words have passed into their language. The Bhosla's tanks, roads, bridges, and dykes are still in existence and are constructed on a princely scale, as they were not hampered with any scruples about paying their workpeople. This *little* point should be remembered by those who reproach the English for the inferiority of their public works. Whatever we (English) do is *paid for.*

भोसल्यांच्या वेळीं आंवढ्यातले लोक पोटें बांधून कामें करीत होते !!!
ह्या दोन ग्रंथकारांखेरीज, भागवती बोलीवर वेबर, सिंधी भाषेवर ट्रंप, वगैरेंनीं कांहीं निबंध लिहिलेले आहेत.

शिष्ट मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण.

१२ शिष्ट मराठी भाषेतील स्वर, वर्ण, शब्द, प्रत्यय, व अव्ययें ह्यांचीं आदिपासून ह्मणजे मराठी भाषेच्या उत्पत्तीपासून आतांपर्यंत रूपें कसकशीं होत आहेत, ह्याचें उद्घाटन शिष्ट मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणांत केलेलें असतें. ह्या व्याकरणालाच मराठी भाषेची व्युत्पत्ति, शब्दसिद्धि, निरुक्ति वगैरे नामान्तरें आहेत. कोणत्या हि भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण तयार व्हावयाला, त्या भाषेंतील आदिपासून आतांपर्यंत बराच, निदान कामापुरता तरी, ग्रंथसमूह किंवा लेखसोपान सांपडला पाहिजे. त्याच्या अभावीं व्युत्पत्तीचें काम केवळ कल्पनेवर चालेल. तसेंच, नुसती लेखपरंपरा सांपडून ह्मणण्यासारखें कार्य होत नाहीं; तर, ती लेखपरंपरा त्या त्या कालची अस्सल पाहिजे. अशी लेखपरंपरा व ग्रंथसंपत्ति ज्या भाषेची उपलब्ध होते,

तिची निरुक्ति, किंवा व्युत्पत्ति किंवा ऐतिहासिक व्याकृति सुकर व निश्चित होते. बीम्स व होर्न्ले ह्यांनी आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषांचें तौलनिक व्याकरण लिहितांना ऐतिहासिक व्याकरणाच्या प्रांतांत हि अतिक्रम करण्याचा आव घातलेला आहे. ह्मणजे ह्या दोघां वैय्याकरणांनीं रचलेलीं व्याकरणें तौलनिक व ऐतिहासिक अशीं मिश्र आहेत. तौलनिक व्याकरण व ऐतिहासिक व्याकरण असा दिक्कालावछिन्न द्विधा भेद त्यांच्या ध्यानांत आलेला नाहीं, हें खरें आहे. परंतु त्यांच्या हातून असा मिश्र प्रकार झालेला आहे, हें सहज ओळखतां येतें. बीम्स व होर्न्ले ह्यांचा मुख्य गुरु जो बॉप्प त्यानें हि आपल्या व्याकरणाला तौलनिक ह्मटलें आहे. कालदृष्ट्या अर्वाचीन व प्राचीन आणि दिग्दृष्ट्या राष्ट्रीय, प्रांतिक व अपभ्रष्ट अशा सर्व भाषांचा परामर्श घेण्याचा बॉप्प्ला मनोदय होता. ह्मणजे समकालीन व भिन्नकालीन भाषांची तुलना करण्याचा त्याचा विचार होता. मराठी, बंगाली, हिंदी, आंवढी, पंजाबी, सिंधी, गुजराथी वगैरे भाषांतील पुराण ग्रंथसंग्रह त्यांच्याकालीं अनुपलब्ध असल्यामुळें, बीम्स व होर्न्ले ह्यांचा व्युत्पत्तीचा भाग बराच अपुरा व काल्पनिक राहिलेला आहे. आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषांचें मूळ ज्या प्राकृत भाषा त्यांची भेट मंडुकप्लुतीनें घेण्याशिवाय दुसरें गत्यंतर ह्या दोन्ही वैय्याकरणांना राहिलें नाहीं. मराठीतील एखाद्या आधुनिक शब्दाची किंवा प्रत्ययाची पूर्वपरंपरा पहाण्याची इच्छा झाल्यास, त्यांना एकदम प्राकृताच्या घाटावर जावें लागतें, मध्यें विसावा घेण्यास जागा सापडत नाहीं. ह्मणजे महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, अपभ्रंश वगैरे प्राकृत भाषा व मराठी, बंगाली वगैरे प्राकृतिकोद्भव भाषा ह्यांची वस्तुतः ते तुलना करीत असतात. प्राकृत भाषांचा अंत व सध्यांचा काल ह्या दोहोमधील हजारबाराशें वर्षांत रूपांची कशी घडामोड झाली, हें त्यांना माहीत नसतें. त्यामुळें, संशयस्थानीं अशी व्युत्पत्ति असेल किंवा असावी, असें संशयित समाधान करून घेण्याशिवाय त्यांना दुसरी तोड राहिली नाहीं.

कृष्णशास्त्री गोडबोले यानीं रचलेल्या मराठीच्या साध्या व्याकरणांत मराठीच्या रूपांचा महाराष्ट्रीच्या रूपांशीं संबंध दाखविण्याचा अल्पस्वल्प प्रयत्न केलेला आहे; आणि बीम्स व होर्न्ले यांच्या प्रमाणेंच त्यांचा प्रयत्न प्राचीन ग्रंथसंग्रहाच्या अभावीं लंगडा पडलेला आहे. डाक्टर भांडारकर यांनीं व्रूइल्सन लेक्चरांत आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषा व प्राकृत भाषा ह्यांच्या संबंधासंबंधानें कांहीं विवेचन केले आहे. त्यांत बीम्स वगैरे सारख्यांच्या कांहीं

कृंच्या नामीं खोडल्या आहेत. डाक्टरांनीं स्वतंत्र ऐतिहासिक व्याकरण रचण्याचा आव घातलेला नसल्यामुळें, त्यांचीं विद्वत्ताप्रचुर व्याख्यानें प्रस्तुत स्थलीं टीकेचा विषय होऊं शकत नाहींत. तात्पर्य, सांगण्याचा मुद्दा एवढाच कीं, मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण अद्याप रचावयाचें आहे. कोणत्या हि युरोपियन भाषेंत किंवा आधुनिक प्राकृतिकोद्भव भाषेंत तें अद्याप रचलेलें नाहीं. त्या रचनेच्या साहाय्यार्थ ज्ञानेश्वरीची प्रस्तुत आवृत्ति काढिली आहे.

मराठी भाषेचा इतिहास

१३ गेल्या पंचवीस वर्षांत आणि विशेषत: गेल्या दहा वर्षांत मराठी भाषेतील पुरातन वाङ्मयाचा व सारस्वताचा संग्रह व प्रकाश इतका विलक्षण झाला, कीं **शिष्ट मराठी भाषेचा इतिहास** व **शिष्ट मराठी सारस्वताचा इतिहास** रचतां येणे सध्यां बरेंच सुगम झालें आहे. त्यांत विशेष महत्वाची बाब ही कीं शक ४०० पासून शक १८०० पर्यंतचें मराठी ताम्रपट व शिलालेख सांपडून प्रसिद्ध झालेले आहेत. ताम्रपट व शिलालेख यांच्या प्रमाणेंच जुन्या अस्सल हस्तलिखित पोथ्या हि शेकडोंनें सांपडल्या आहेत. त्यामुळें मराठी ग्रंथकारांची कालनिर्णीति व पूर्वापरता ठरविण्याचें काम बरेंच सुकर झालें असून, मराठी सारस्वताचें स्वरूप यथास्थित कळण्यास हि, उत्तम मार्ग झाला आहे. मराठी भाषेचे व प्रयोगांचे गद्यपद्य रूप आदिपासून आतां पर्यंत कसकसें होतें त्याचा परंपरित प्रपंच **मराठी भाषेच्या इतिहासांत** केलेला असतो.

मराठी सारस्वताचा इतिहास.

आणि मराठी भाषेतील आद्य ग्रंथापासून आधुनिक ग्रंथापर्यंतच्या ग्रंथसंग्रहाच्या आंतर व बाह्य स्वरूपाचें कालानुक्रमिक व विषयानुक्रमिक जें विवेचन व वर्णन त्याला **मराठी सारस्वताचा इतिहास** ह्मणतात. मराठी भाषेच्या इतिहासाला

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास.

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास ह्मटलें असतांहि अंशत: शोभण्यासारखें आहे. कारण, भाषेंत जें जें ह्मणून बोललें जातें किंवा लिहिलें जातें तें तें सर्व **वाङ्मय** होय. वाङ्मयांत सारस्वताचा समावेश होतो. बरी वाईट ही छान वाङ्मयांत

सारस्वत.

नसते. ती निवड सारस्वत करते. उदार, ललित, अभिजात व नागर गद्यपद्य बंध जो निर्माण होतो त्याला **सारस्वत** अशी अनन्यसामान्य संज्ञा आहे. गणित, ज्योतिष, रसायण, वानस्पत्य.

शास्त्रीय व कलात्मक ग्रंथ समूह. प्राणिजात, तर्क, न्याय, वेदान्त, कृषि, शिल्प वगैरे शास्त्रांवर व कलांवर जो ग्रंथसमूह निर्माण होतो, त्याला **सारस्वत** ही संज्ञा नाहीं. त्याला त्या त्या विषयावरील शास्त्रीय किंवा कलात्मक **ग्रंथसमूह** म्हणून साधेंच नांव देतात. गद्य-

साहित्य पद्य सारस्वतप्रबंध ज्यांच्या साहाय्यानें तयार होतात त्या छंद, अलंकार, व्याकरण, कोश वगैरे ग्रंथांना **साहित्य** असें नामाभिधान आहे. साहित्य हें सारस्वत नव्हे; सारस्वताचें तें उपकरण आहे.

पद्धतिग्रंथ शास्त्रग्रंथांशीं तर्कादिपद्धतिग्रंथांचा जो संबंध तोच सारस्वताशीं साहित्याचा आहे. साहित्य सारस्वताची पद्धति होय.

गोडबोले (१८६६), बीम्स (१८७२), होर्न्ले (१८८०), ग्रियर्सन (१९०५) वगैरे मराठी भाषेचे मराठी व इंग्रजी वैय्याकरण गेल्या दहा वर्षांत झालेल्या शोधांमुळें इतके मागें पडले आहेत कीं मराठी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधानें, ग्रंथसंग्रहासंबंधानें वृद्धिसंबंधानें व स्वभावासंबंधानें त्यांचीं मतें तज्ज्ञांना फारच मागसलेलीं वाटण्याची निश्चिति आहे. ह्याचा तपशील पुढें त्या त्या स्थलीं दिला आहे.

मराठी सारस्वताच्या शोधामुळें, **मराठी सारस्वताचा इतिहास** तर सुकर झालाच; परंतु त्याबरोबर **मराठी भाषेचा इतिहास** व **मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण** हीं सहजासहजीं सुकर झालीं. तिन्हीं प्रांत अन्योन्यव्याप्त असल्यामुळें, एकाच्या शोधाबरोबर इतरांचाहि इतिहास व स्वरूप कळणें अपरिहार्य होतें.

मराठी सारस्वताचा जसा जारीनें शोध झाला तसा **मराठी वाङ्मय** याचा अद्याप मुळींच झाला नाहीं. प्रांतिक, जातिक, अपभ्रष्ट अशा लोककथा, दंतकथा, गाणीं, पवाडे, लावण्या, म्हणी, वगैरे वाङ्मय अस्सल रुपानें शोधून काढावयाचें अद्याप राहिलेंच आहे.

१४ मराठी भाषेचें सारस्वत व विशेषत: ताम्रपटीय व शिलालेखीय

शिष्ट मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाच्या रचनेची सामग्री वाङ्मय अलीकडे जसजसें सांपडूं लागलें तसतशी मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाची शक्यता उत्तरोत्तर संभाव्य होऊं लागली. आजपर्यंत ऐतिहासिक व्याकरणाला उपयुक्त असे जेवढे जुने लेख उपलब्ध व प्रकाशित झाले आहेत त्या सर्वांची याद खालीं देतों:—

(१) शक ४१० तील मंगळवेढें येथील मराठी ताम्रपट [प्रभात, धुळें.]

(२) शक ६५८ तील चिकुर्डे येथील मराठी ताम्रपट [विश्ववृत्त, कोल्हापुर]

(३) शक ६०२ पासून शक १२०० पर्यंतच्या महाराष्ट्रांतील व कों- कणांतील ताम्रपट व शिलालेख यांतील मराठी शब्द [इंडियन, आंटिक्करी, एपिग्राफिया इंडिका, एपिग्राफिया कर्नाटिका, वगैरे]

(४) शक ९०५ तील चामुंडरायाचा मराठी शिलालेख [विश्ववृत्त.]

(५) शक १०५१ तील अभिलषितार्थचिंतामणींतील मराठी पदें [अभिलषितार्थचिंतामणीच्या दोन पोथ्या डेक्कन कालेजांतील संग्रहांत आहेत; व एक पोथी तंजावरातील सरस्वतीमहालांत आहे. विश्ववृत्त.]

(६) शक १०३७–१०४० तील लेख [Epi. Md. Vol I. pp 343 and f.]

(७) शक ११०९ तील परळ येथील मराठी शिलालेख [इंग्रज सरकारी बंगल्यांतील]

(८) शक ११२८ तील पाटण येथील मराठी शिलालेख [प्रभात]

[८अ] शक ११३०–११५० चंदकृत पृथिराजरासउ [ब्रज, नागरी- प्रचारणी सभेची छापील प्रत अविश्वसनीय]

(९) शक ११९५–९८ तील पंढरपूर येथील चौऱ्यायशीचा मराठी शिलालेख [ग्रंथमाला]

(१०) शक ११८२ तील कालिदासाच्या रघुवंशावरील हेमाद्रीच्या टी- केत आलेले मराठी शब्द [नंदर्गीकरांचा रघुवंश]

(११) शक १२१२ तील ज्ञानेश्वरी [मजजवळील प्रस्तुत पोथी मुकुंद- राजाची आहे.]

(१२) शक १२७८ तील परशुरामोपदेशांतील मराठी उतारा [मरा- ठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड १, प्रस्तावना].

(१३) शक १३१९ तील वेंगुर्ल्याजवळील मठ येथील मराठी शिला-
लेख (म. इ. सा. खं. ८. प्र.)

(१४) शक १२३३ तील पंढरपूर येथील चोखामेळ्याचा शिलालेख
(ग्रंथमाला)

(१५) शक १२८९ तील नागावें येथील मराठी शिलालेख (ग्रंथ-
माला)

(१६) शक [सुमारें] १३०० मधील पंचतंत्र [महाराष्ट्रकवि]

(१७) शक १३०७ मधील मराठी कोकशास्त्र [प्रभात]

(१७अ) शक १३१६ तील मुग्धावबोधमौक्तिक [गुजराथी] ध्रुव-
संपादित.

(१८) शक १४११ तील मिरजेच्या किल्याचा मराठी मोडी ताम्रपट
[ग्रंथमाला]

(१९) शक १४९२ व शक १४६३ तील वाइ येथील दोन मराठी
मोडी ताम्रपट [विश्ववृत्त]

(२०) शक १४९४ तील मंगळवेढें येथील मराठी शिलालेख (ग्रंथ-
माला)

(२१) शक १५२५ तील [सुमारें] दासोपंताचीं पदें व गीता
(महाराष्ट्रसारस्वत व महाराष्ट्रकवि)

(२२) शक १४९७ तील खानदेशांतील सोनगीरच्या किल्यावरील
शिलालेख [ग्रंथमाला]

(२३) मराठीतील अनुनासिकाची पूर्वपरंपरा [निबंध, ग्रंथमाला]

(२४) मराठीतील ' ल ' प्रत्यय [निबंध, विश्ववृत्त]

(२५) मराठी छंद [निबंध, सरस्वतीमंदिर द्वै मासिक पुस्तक]

(२६) शक १३९६ तील दुर्गादेवीच्या दुष्काळाचा मराठी फर्मान
[सरस्वतीमंदिर].

(२७) मराठी शब्द ची व्युत्पत्ती [ग्रंथमाला व सरस्वतीमंदिर]

(२८) स्टेफेन्स कृत इ. स. १६४९ तील कोंकणीअपभ्रंशांत उच्चारलेलें व रोमनलिपींत लिहिलेलें [छापलेलें नव्हें] ख्रिस्त पुराण [मंगलोर येथें इ. स. १९०७ त रोमन लिपींत छापलेलें]

(२९) इ. स. १५७२ तील मराठी–फारशी (म. इ. सा. खं १ लेखांक १) लेख.

(३०) शक १४६३ व १४७९ तील लिंब येथील दोन मराठी पत्रें (म. इ. सा. खं. ८, प्रस्तावना)

गेल्या पांच वर्षांत इतके जुने मराठी लेख उदयास आलेले आहेत. त्यांत अपभ्रष्ट मराठी, कोंकणी मराठी, खानदेशी मराठी व शिष्ट मराठी, ह्या चारींचे लहान मोठे मासले आलेले आहेत. शिवाय, दुर्गादेवीच्या दुष्काळाच्या फर्मानांत मुसलमानी मराठी अपभ्रंश अथवा मराठी--पिशाच भाषा इचा मासला पहावयास सांपडतो. स्टेफेन्सच्या ख्रिस्तपुराणांत कोंकणी—पिशाची चा मासला आढळतो. स्टेफेन्सनें दासोपंत व जनार्दन यांचे प्रौढ शब्द गोव्याच्या कोंकणी–पिशाचींत गोविले आहेत. इ. स. १६४९ तील स्टेफेन्स इ. स. १५०० तील किंवा त्याहून हि जुनी भाषा लिहितो. असें होणें साहजिक होतें. ज्ञानेश्वर, मुकुंदराज, नामदेव, दासोपंत, गंगाधरसरस्वती, वगैरे शिष्ट ग्रंथकारांचे ग्रंथ वांचून, स्टेफेन्स शिष्ट मराठी शिकला व तिच्यांत कोंकणी–पिशाचीची भेसळ करून त्यानें आपलें पुराण निर्मिलें. अर्थात्, इ. स. १५०० तील ग्रांथिक शिष्ट मराठी भाषा त्याच्या आंगवळणी पडली. परभाषेसंबंधानें असा चमत्कार होणें अपरिहार्य आहे. इ. स. १८८० तील कुंटे इ. स. १७४० तील पोपची इंग्रजी भाषा ऋषिनामक काव्यांत वापरतो; आणि १७२० तील आडिसनचें इंग्रजी विष्णु शास्त्री चिपळूणकर १८८० त ज्ञानप्रकाशांत लिहितो. कोणती हि शिष्ट भाषा परदेशस्थाला ग्रंथावरून शिकावी लागते; आणि ज्या कालचे ग्रंथ त्याच्या हातांत पडतील त्या कालची शिष्ट भाषा तो सहज नकलण्याचा प्रयत्न करतो.

१५ वरील सर्व लेखांत अत्यंत जुना मराठी लेख शक ४१० तील आहे. अर्थात्, शक ४१० त मराठी भाषा बनून कांहीं काल गेला होता. आजपर्यंत इ. स. १३००, इ. स. १०००, इ. स. ९००, इ. स. ७०० वगैरे सन मराठीच्या मूळारंभाचे यूरोपियन लोक देत असत. परंतु, ते मराठीला इतकी अलीकडे ओढण्यांत मोठी भयंकर चूक करीत हें आतां सिद्ध आहे. हिंदुस्थानांतील प्रत्येक वस्तु वस्तुतः असेल त्याहून बरीच अर्वाचीन भासविण्याची खोड बहुतेक सर्व यूरोपियनांना सारखी च आहे. खोडीचें कारण उघड आहे. हिंदुस्थानांतील अनेक वस्तूंचा इतिहास, परंपरा, पुरातन निर्देश यांची माहिती ह्या लोकांना प्रायः तुटपुंजी व वरवर असते. शिवाय, यूरोपीयन वस्तूपेक्षां एखादी प्राचीन भारतीय वस्तू अर्वाचीन आहे, असें ठरवितां आलें तर स्वपितरांना पाहिल्याचा आनंद ह्या लोकांना होतो. निदान, भारतीय वस्तू यूरोपियन वस्तूहून फार प्राचीन नाहीं, इतकें तरी-ह्मटल्या शिवाय त्यांना समाधान वाटत नाहीं. ह्या मात्सर्याला काय ह्मणावें ? यूरोपांतील तीन चारशें वर्षांतल्या उपटसुंभ राष्ट्रांना भारतवर्षाच्या थोर, पौढ व संभावित पुरातनत्वाचा हेवा वाटतो, हें त्यांच्या लघु मदाचें द्योतक आहे. वकाल करंट्यांना गर्भश्रीमंताचा हेवा वाटावा, ह्यांत कांहीं नवल नाहीं ! शास्त्रीय शोधांत मात्सर्याचा आवेश आणणें मायावी असुरांना हि लज्जास्पद होय. भांडारकर, तेलंग व नाना पावगी ह्यांचें हि मत एतत्प्रकरणीं माझ्यासारखें च आहे.

मराठी भाषेचा मूलारंभः शक सुमारें ४००

यूरोपियनांचें मात्सर्य व करंटलक्षण.

बीम्सनें हिंदी गुजराथी व पंजाबी यांचा प्रारंभ इसवीच्या ११ व्या शतकांत, मराठीचा प्रारंभ १३ व्या शतकांत, आबंढीचा प्रारंभ चौदाव्या शतकांत व बंगालीचा प्रारंभ सतराव्या किंवा अठराव्या शतकांत घातला आहे! शक १०५१ त रचलेल्या अभिलषितार्थचिंतामणींत, हिंदी, लाटी, बंगाली व मराठी पदें दिलेलीं विश्ववृत्तांत मीं छापिलीं आहेत.

बीम्स्

१६ सुमारें शक १५० पासून शक ४०० पर्यंत महाराष्ट्रांत भयंकर अराजक माजलें [Bhandarkar's Dekkan, Section IX] ह्या अराजकाच्या अमदानींत शिष्ट महाराष्ट्री भाषा लोपत जाऊन, शक ४०० च्या सुमारास मराठी भाषा बनली गेली. शातवाहन राजांच्या तीनशें वर्षांच्या राजवटींत [शकपूर्व १५०--शक १५०] महाराष्ट्री भाषेंत विपुल सारस्वत झालें. शातवाहन राजांना संकृतापेक्षां महाराष्ट्री प्राकृत जास्त परिचित होती. "मोदकैः परिताडय मां" वगैरे कोट्या शातवाहनांच्या संबंधानें प्रसिद्ध आहेत. शातवाहनांच्या अमलांत शिलालेखांची भाषाहि प्राकृत च असे. शातवाहनांच्या राशियतीनंतर तीनशें वर्षें जें अराजक माजलें त्यांत महाराष्ट्रीचा लोप झाला; ह्मणजे महाराष्ट्री भाषेचा पुरस्कर्ता असा कोणी सम्राट् राहिला नाहीं. शक ४००च्या सुमाराला मराठी भाषा देशांत प्रचलित होऊं लागली. परंतु, महाराष्ट्रीची मान्यता मराठीला, अर्थात् च, नावीन्यामुळें मिळाली नाहीं. त्यामुळें, शिलालेख व ताम्रलेख बहुतेक सर्व संकृत भाषेंत होऊं लागले. अशोकाच्या कालापासून शातवाहनांच्या अंतापर्यंत [शकपूर्व ३००–शक १५०] महाराष्ट्री, पाली, वगैरे प्राकृतांत लेख लिहिले जात ते शक ४.०० नंतर संस्कृतांत लिहिले जाऊं लागले [Bhandarkar's Dekkan, Section IX] अशी टीका डा. भांडारकरांनीं केलेली आहे. ह्या फरकाचें कारण, मात्र, त्यांनीं दिलेलें नाहीं. जुनी महाराष्ट्री बुडाली होती व नवी मराठी शिष्ट गणली जात नव्हती; सबब, संस्कृताचा उपयोग शक ४०० नंतर जास्त होऊं लागला. मराठीचा अगदींच उपयोग होत नव्हता, असें नाहीं. कांहीं उपयोग होत होता, हें शक ४१०तील मराठी ताम्रपटावरून स्पष्ट आहे. ज्यांना संस्कृत समजे त्यांच्याकरितां संस्कृत भाषा वापरीत आणि इतरांकरितां तत्कालीन लौकिक भाषा जी मराठी ती वापरीत.

मराठी भाषेची गर्भावस्था शक१५०--शक ४०० पर्यंतचें अराजक.

१७ शक १५० पासून तत्पूर्वी १५०० वर्षें प्राकृत भाषा [पाली–महाराष्ट्री–शौरसेनी–मागधी–पैशाची] आर्यावर्तांत प्रथम (B. C. 1500–700) अशिक्षित लोकांत व नंतर (B. C. 700–A. D. 200) शिष्ट लोकांत चालू होत्या असें दिसतें. कारण, शकापूर्वी एक हजार वर्षांचे प्राकृत किंवा पाली लेख नुकतेच सांपडलेले आहेत. सर्वांत आपल्याला माहीत असलेली अशी अत्यंत जुनी प्राकृत भाषा ह्मटली ह्मणजे जीस पालि, पाळि किंवा पाली, पाळी ह्मणतात ती होय. पालि प्राकृत भाषा आहे, असें सार्वत्रिक मत आहे. उदाहरणार्थ, मोझे व्हिटोर Henry आत्री आपल्या पाली व्याकरणांत असें च मत प्रतिपादितो. (Le Pali est une langue pracritique Grammaire Palie, p. 2, 1904 A. D.)

पाली वगैरे प्राकृत भाषा शक पूर्व १५०० पासून शकोत्तर १५० पर्यंत चालल्या.

पाली ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति अनिश्चित आहे, असें व्हिटोर आत्री ह्मणतो (Grammaire Palie, p. I,) ड व ल ह्यांच्या अभेदासंबंधानें लिहितांना, आपल्या व्याकरणाच्या ५६ व्या कलमांत पठ्, वाचणें, या धातूपासून पालि शब्द निघाला असल्यास, पठित=पढिअ=पडिअ=पलिअ=पालिअ=पालि अशा परंपरेनें तो निष्पन्न व्हावा, अशी सूचना आत्री करतो. ह्या परंपरेंत प चा पा कसा झाला व अंत्य अ चा लोप काय कारणानें झाला, तें सांगणें दुरापास्त आहे. ह्याच व्याकरणाच्या १७४ व्या पृष्ठावर, पालि ह्मणजे लिहिण्याची ओळ, पंक्ति, पाठ असा अर्थ तो देतो व त्यावरून भाषेला पालि हें नांव पडलें असावें, असें सुचवितो. परंतु, एकंदरींत पालि या विशिष्ट भाषार्थक शब्दाची व्युत्पत्ति आपल्याला निःसंदेह माहीत नाहीं, असें हा वैय्याकरण प्रांजलपणें नमूद करतो. हिब्रू भाषेला बायबल भाषा असें नांव देणें जितपत योग्य आहे तितपतच बौद्धांच्या पवित्र ग्रंथांच्या भाषेला पालि भाषा हें नांव देणें योग्य आहे, अशी हि टीका ह्या वैय्याकरणानें केली आहे. (Dire "le pali", c'est donc exactement comme si l'on disait "la Bible" pour "l'hébreu". Grammaire Palie, page I.) सारांश, पालि शब्दाची खात्रीलायक व्युत्पत्ति आपल्याला माहीत नाहीं, असें आत्री ह्मणतो, मोझे आत्रीचा विशेष उल्लेख करण्याचें कारण असें कीं,

ह्या फ्रेंच वैय्याकरणानें आपलें पालि भाषेचें व्याकरण इ. स. १९०४ त लिहिलें आहे. ह्मणजे १९०४ पर्यंत पालि या शब्दाची व्युत्पत्ति यूरोपांत माहीत नाहीं, हें उघड आहे. माझ्या मतें,

पाली शब्दाची युत्पत्ति

पाली शब्दाची व्युत्पति येणें प्रमाणें:—

प्रकट=पाअड=पाअल=पाल.

पाल शब्दाचें स्त्रीलिंग पाली अथवा पाळी प्रकट अथवा पाली भाषा ह्मणजे ती कीं जी सामान्य लोकांत प्रचलित असते. डलयोरभेद= । आडविकं=आलविकं, आळविकं.

पाली तीच पालि; जसें मती-मति इ. इ. इ.

एवंच, पाली, पालि, पाळी किंवा पाळि भासा ह्मणजे सहज येणारी किंवा प्रकट भाषा होय. प्रकट भाषा ह्मणजे मूळ जन्म भाषाबौद्धांचें ग्रंथ ज्या मूळ भाषेंत लिहिले तिला सिंव्हलद्वीपांतील लोक पाली भाषा किंवा मूळ भाषा ह्मणूं लागले. ह्याहून ह्या शब्दांत जास्त गूढ नाहीं. बुद्ध जी भाषा बोलला त्या भाषेला सिंहली लोक भक्तीनें व अभिमानानें पाली अथवा मूळ भाषा ह्मणतात— परंतु, पाली ही मूळ भाषा नसून, ती जिच्यापासून निघाली अशी तिच्याहून हि जुनी भाषा दाखवून देतां येते. ब्राह्मणांतील जी संस्कृत भाषा ती ही भाषा होय. हिला च डा. भांडारकर Middle Sanskrit किंवा पाणिनीय संस्कृत भाषा ह्मणतात:— Weber, Victor Henry वगैरे लोक हिलाच "ancetre inconnu" ह्मणजे "अज्ञात पूर्वज" ह्मणतात. डा. भांडारकर जिला Classic संस्कृत ह्मणतात तिला Weber वगैरे यूरोपियन लोक पाणिनीय संस्कृत चुकीनें समजतात, इतकेंच पाली भाषा Classic संस्कृताची ह्मणजे शिष्ट संस्कृताची पुत्री नसून भगिनी आहे, असें हे लोक वस्तुत: ह्मणतात; परंतु, पाली Middle संस्कृताची ह्मणजे पाणिनीय संस्कृताची छाया व Vedic संस्कृताची ह्मणजे आर्ष संस्कृताची स्नुषा आहे, हें [१] आर्ष भाषा, [२] पाणिनीय भाषा, व [३] संस्कृत भाषा अशा तीन पायाऱ्या त्यांच्या लक्षांत आणून दिल्या ह्मणजे, त्यांना तेव्हां च पटेल, असें वाटतें. पालीची परंपरा अशी आहे:—

ग्रंथकार वै व्याकरण इ. इ. — भाषा — छाया

शकपूर्व ६०००--३००० { मंत्रद्रष्टे·· —— आर्ष भाषा —— तुरळक अपभ्रष्ट उच्चार
ऊर्फ
old Sanskrit

शकपूर्व ३०००--१५०० { पाणिनि·: —पाणिनीय भाषा —··पाली भासा
ऊर्फ — उर्फ
Middle Sanskrit — प्राकृती भाषा
ऊर्फ
प्रकटी भाषा } शकपूर्व १५०० —६००

शकपूर्व १५०० -५०० { कात्यायन—संस्कृत भाषा—·महाराष्ट्री, वगैरे
ऊर्फ — प्राकृत भाषा } शकपूर्व ६०० शकोत्तर ६५०
Classic Sanskrit

शकपूर्व ५०० शकोत्तर १८२९ { शेकडों ग्रंथकार —— कृत्रिम संस्कृत ·····—मराठी वगैरे प्राकृतिक भाषा } शकोत्तर ४०० शकोत्तर १८२९

वरील वृक्षावरून डा. भांडारकरांचें ह्मणणें स्पष्ट व्हावेंसें वाटतें. युरोपीयन लोक daughter, grand-daughter, mother, sister, वगैरे शब्द योजून व्यर्थ घोटाळ्यांत पडतात व अभिमानाला किंवा दुरभिमानाला पेटतात. ते जर "छाया" हा शब्द योजतील तर पुष्कळ गैरसमज दूर होईल. पाणिनीय भाषेची पाली भासा ही छाया आहे आणि संकृत भाषेची महाराष्ट्री भाषा छाया आहे, असें भांडारकरांचें ह्मणणें आहे. आणि तें अगदीं बरोबर

पाली भासा पाणिनीय भाषेची छाया आहे; आणि महाराष्ट्री भाषा संस्कृत भाषेची छाया आहे.

आहे. पाणिनीय भाषा शिष्ट लोक बोलत आणि पाली भासा शिष्टेतर लोक बोलत. त्यांप्रमाणेंच संस्कृत भाषा शिष्ट बोलत आणि महाराष्ट्री भाषा शिष्टेतर लोक बोलत.

कालान्तरानें पाली भासा एका धर्माची पूज्य भाषा झाली. तो शाक्यमुनीनें काढलेला बौद्धधर्म होय. बुद्धाचा धार्मिक अवतार कीकट देशांत झाला, असें भागवत पुराणांत ह्मटलें आहे (१–३–२४); आणि टीकाकारानें कीकट ह्मणजे गयाप्रदेश असा खुलासा केला आहे. ह्मणजे पाली भासा बुद्धाच्या वेळीं गयाप्रदेशांत शिष्टेतर लोक शेंकडों वर्षे बोलत असत. चातुर्वर्ण्याचा व कर्ममार्गाचा आश्रय करणारे जे ब्राह्मण त्यांची भाषा पाणिनीय संस्कृत असे; आणि एकजातीचा व यानमार्गाचा आश्रय करणारा जो गौतमबुद्ध त्याची भाषा प्राकृतजनांची पाली असे.

ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां ।
बुद्धो नामांजनसुतः कीकटेशु भविष्यति ॥
(भावगत पुराण १–३–२४)

टीकाः—कीकटे मध्ये गयाप्रदेशे.

ऋग्वेदांत हि ह्या कीकट देशाचा उल्लेख आला आहेः—
किं ते क्रिण्वंति कीकटेषु गावो.

यास्कः– कीकटो नाम देशो अनार्य निवासः । निरुक्त, ६—३२॥

पालीचा मूळदेश

ऋग्वेद कालीं कीकट देशांत अनार्य रहात असत. सध्यां आपण ज्यांना कैकाडी ह्मणतो व यूरोपियन लोक ज्यांना Gypsy ह्मणतात त्यांचा हा मूळदेश असावा. ह्या प्रांतांत आर्यांनीं वसाहत केल्यावर कैकाडी लोकांचे अपभ्रष्ट उच्चार आर्यांच्या कनिष्ट जातींत व शिष्टेतर लोकांत शिरले आणि प्रकटी ऊर्फ पाअडी ऊर्फ पाअली ऊर्फ पाली उर्फ पाळी उर्फ पालि ऊर्फ पाळि भासा प्रचलित झाली. भाषा अशिष्ट लोकांच्या तोंडीं जाऊन जो अपभ्रंश झाला, त्या अपभ्रंशालाच प्राकृत भाषा ह्मणतात, असें जें डा. भांडारकर म्हणतात, तें वरील हकीकती वरून खरें आहे; असें दिसतें. डाक्टरांचें विधान प्राकृत भाषांसंबंधानें आहे व वरील हकीकत पाली भाषेसंबंधानें आहे. परंतु, तेवढ्यानें डाक्टरांचा सिद्धान्त

कांहीं कमजोर होत नाहीं; उलट शिरजोरच होतो. कारण पाली भासा ह्या शब्दांचा अर्थ प्राकृत भाषा असाच आहे.

पाणिनीचा काल डा. भांडारकर सुमारें शक पूर्व ८०० धरतात. परंतु ब्राम्हणांचा अगदीं शेवटला काल शक पूर्व १५०० जर त्यांना मान्य असेल तर, पाणिनीचा हि काल त्यांनी तोच धरल्यास, त्यांच्या उपपत्तीला ज्यास्त सामर्थ्य येईल.

पाणिनीय भाषा व पाली भासा यांच्या संबंधासंबंधानें यूरोपियन विद्वानांचा गैरसमज.

पाणिनीय भाषेची ह्मणजे ब्राह्मणकालीन शिष्ट भाषेची छाया ज्याअर्थी पाली भासा आहे, त्याअर्थी ती पाणिनीय भाषे-इतकीच वेद भाषेशीं संबद्ध आहे. इतकेंच कीं ब्राह्मणकालीन भाषा पाणिन्यादि शिष्ट वैय्याकरणांच्या उपदेशानें नियमबद्ध होत आहे; आणि शिष्टेत्तर लोकांची जी पाली भासा ती होत नाहीं. त्यामुळें वेदभाषेंतील कांहीं आर्षरूपें व लकबा पाली भासेंत सांपडाव्या, हें साहजिक आहे. (१) ळ, ळह ,हे उच्चार; (२) ऱ्हस्व दीर्घाकडे दुर्लक्ष्य, जसें छंदस्सुखार्थ, रमती, चेत्वा; (३) वैकल्पिक स्वरसंधित्व; (४) तृतीयेचा वैदिक प्रत्यय एभिः अथवा येभिः; (५) विशेषणविशेष्यांपैकीं एखाद्यालाच विभक्ति प्रत्यय लावण्यांत धरसोड; (६) कर्मणि प्रयोगापेक्षां कर्तरि प्रयोगाचें बाहुल्य; (७) धातुसाधितांच्या वैदिक त्वान प्रत्ययाचें आधिक्य; ह्या सात लकबांवरून यूरोपीयन लोकांनीं असें ठरविलें आहे कीं पाणिनीय भाषेहून पालि भासा जुनी आहे. पालि भासेहून पाणनीय भाषा जास्त शिष्ट, नियमबद्ध व सुधारलेली आहे, असें जर हे लोक ह्मणतील, तर त्यांना पाली व पाणिनीय भाषा यांच्यामधील भेद उत्तम कळला असें ह्मणतां येईल. कोणत्याहि भाषेच्या बाल्यावस्थेंत कर्मणि प्रयोगापेक्षां कर्तरि प्रयोगाचा उपयोग जास्त होतो. शिष्ट व सुधारलेल्या लोकांना कर्मणि प्रयोग पेलण्याचें सामर्थ्य येतें. तें सामर्थ्य गांवढ्याना नसतें. पाणिनीय भाषेंत शब्दांच्या आंत स्वरसंधि अगदीं नियमानें होतोच. हा नियम शिष्ट लोक पाळूं शकतात; शिष्टेतरांना इतकी नियमनशक्ति नसते. येभिः= एभिः= एह्निः= ऐः अशा परंपरेनें शिष्टांनीं तृतीयेचें अनेकवचन ऐः प्रत्ययानें करण्याचा कित्येक स्थलीं प्रघात पाडला. शिष्टेतर जुना येभिः च प्रत्यय

घेऊन बसले. शिष्टेतर ऱ्हस्व दीर्घाकडे दुर्लक्ष्य करतात; असलें दुर्लक्ष्य शिष्टांना व सभ्यांना खपत नाहीं. करोती, रमती, चराति असलीं रूपें अशिष्ट पालींत व वैदिक भाषेंत सांपडतात; परंतु पाणिनीय शिष्ट व सभ्य भाषेंत ही धरसोड अजीबात बंद केलेली आहे. पाली भाषेच्या ह्या सात हि लकबा आधुनिक अशिष्ट मराठींत आढळतात. छंद:सौकर्यार्थ ऱ्हस्व दीर्घाकडे कुकवींच्या मराठींत हमेश दुर्लक्ष्य होतें. शिष्टेतर मराठी वक्ते कर्मणि प्रयोगाचा कर्तरिपेक्षां कमी उपयोग करतात. ळ, ळ्हचा उच्चार अशिष्ट मराठींत फार आहे. सारांश, ह्या सात हि लकबा अशिष्टत्वाच्या द्योतक आहेत; श्रेष्ठत्वाच्या द्योतक नाहींत. त्यांना मिठी मारून, पाणिनीय भाषेला अर्वाचीन व कृतिम ठरविण्याच्या वृथा खटपटींत यूरोपीयन लोक पडले आहेत, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं.

अशिष्ट पालीचा दुतोंडेपणा.

अशिष्ट लोक शिष्ट भाषेचा अपभ्रंश करण्यांत जितके चपल असतात, तितकेच जुन्यापुराण्या आर्ष शब्दांना व प्रत्ययांना चिकटून बसण्यांत पटाईत असतात. अशिष्ट लोकांचे हे परस्पर विरूद्ध चाळे आजपर्यंत अनेक यूरोपीयन लोकांना फसवीत आले आहेत. त्यांच्या भाषेंत ज्या अर्थी अत्यंत जुनेपुराणें शब्द सांपडतात, त्याअर्थी त्यांची भाषा तत्कालीन शिष्ट भाषेहून जुनी असावी, असें जों क्षणभर मानावें, तों वर्तमान शिष्ट भाषेचे अपभ्रंश करण्यांत हें लोक गुंतलेले पाहून, नवी भाषा बनविण्याच्या खटपटींत हे आहेत, असें दृष्ट्युत्पत्तीस येते. ' कत्त्वान ' शब्दांत वैदिक ' त्वान ' प्रत्यय पाहून पाली भासा वैदिक भाषेच्या जोडीला नेऊन जों बसवावी, तों दत्तवत् शब्दाचा दिन्नवा अपभ्रंश पाहून पाणिनीय संस्कृतापासून ही पतित होत चालली आहे, असें ह्मणणें भाग पडतें. मराठींत हि हाच चमत्कार दृष्टीस पडतो. " जात्याती " हें जुनें रूप अशिष्ट लोकांच्या तोंडीं जों ऐकावें, तों " घराप " हें अपभ्रष्ट रूप त्याच वाक्यांत आढळून येतें.

यान्त: असन्ति=जाँत आहाति=जाँताहाति=जाँत्याति=जाँत्याती; अशी जात्याती व जाँत्याती ह्या जुन्या रूपांची परंपरा आहे. ' जात्याती ' बद्दल आधुनिक शिष्ट लोक " जातात " असें रूप योजतात,

जाताहाति=जाताति=जातात.

परंतु, अशिष्ट लोक जॅात्याती किंवा जात्याती हें जुनें अपभ्रंष्ट रूप च धरून बसले आहेत. पण एवढ्यानें ते जुनी भाषा बोलतात, असें ह्मणण्यांत अर्थ नाहीं. कारण,

घरापासौनियां=घरापासौनि=घरापासौन=घरापास=घराप

ह्या परंपरेनें आशिष्ट लोकांनीं घराप हें अपभ्रष्ठ रूप बनाविलेलें पाहून, ते नवी भाषा तयार करीत आहेत, असा सिद्धान्त बसवावा लागतो. तात्पर्य, अशिष्ट लोकांच्या ठायीं जुन्याला चिकटण्याचा व नव्याला धरण्याचा परस्परविरोधी दुतोंडी गुण असतो, हा सिद्धान्त आहे. ह्या दुतोंडी गुणाच्या कोणत्या हि एकाच तोंडाला पाहून, पालीसारख्या अशिष्ट भाषांचे गुणधर्म व जातगोत ठरवूं जाणें अशास्त्र आहे.

सारस्वतामुळें पाली आज आहे असें समजतें

गौतमबुद्ध जर नं जन्मता आणि पाली भासेंत न बोलता व लिहिता, तर पाली भासेची आठवण आज न रहाती. पाली ऊर्फ प्राकृत गौतम बुद्धाच्या पूर्वी हजार वर्षे होती. परंतु, तींत सारस्वत किंवा वाङ्मय नसल्यामुळें, तिची माहिती हि कोणास नाहीं. बुद्धानंतर तींत धार्मिक सारस्वत होऊं लागलें व बौद्ध लोकांची ती धार्मिक भाषा बनली. त्यामुळें, ती आज उपलब्ध व माहीत होत आहे.

यूरोपियन लोकांचें पालीवरील प्रेम सहेतुक आहे.

यूरोपियन लोकांना पालीची जी इतकी बेसुमार गोडी लागलेली दिसत आहे, तिला कारण आहे. पाली भासा ज्या बौद्ध लोकांची धर्मभाषा आहे ते लोक यूरोपीयन लोकांप्रमाणेंच चातुवर्ण्यविहिन व आचारहीन आहेत. ह्या समानधर्मा शिवाय, पाली ग्रंथांवर यूरोपीयन विद्वानांचा इतका भर असण्याचें दुसरें असें कारण आहे कीं, खिस्ती धर्माचा एकोनएक स्वभाव बौद्ध धर्मांत सांपडतो. व खिस्ती धर्म बौद्ध धर्माची नक्कल आहे, अशी खात्री होते. अशी ज्या अर्थी वस्तुस्थिती आहे, त्या अर्थी पाली भासा संस्कृत भाषेहून, पाणिनीय भाषेहून व वैदिक भाषेहून ही पुरातन आहे, अतएव ब्राम्हणांच्या वेदभाषेहून श्रेष्ठ आहे, अशी सिद्धि करण्याकडे युरोपियनांच्या मनाचा फार ओढा असतो. ब्राम्हणांपासून किंवा ब्राम्हणांच्या वडलांपासून उसनें घेतल्याची लाज ह्या लोकांना फार वाटते. इतकी कीं, ज्यांच्याशीं केवळ

धर्माच्या नकलेचा बादरायण संबंध, त्या बौद्ध लोकांच्या पालीला हि पाणिनीय भाषेची नकल ह्मटलेलें ह्यांना खपत नाहीं. इतकेंच नव्हें, तर, पाळी भासा वैदिक भाषेहून हि पुरातन आहे, असें निराधार मत प्रस्थापिल्याशिवाय त्यांना समाधान वाटत नाहीं.

पाली भासा पाणिनीय भाषेची छाया आहे हें ठरविण्यास तोडगा

पाली भासा वैदिक भाषेच्या बरोबरची नाहीं, हें ठरविण्याला तोडगा आहे. पालीचें छायारूप भाषान्तर युरोपीयन लोक पाणिनीय भाषेंत देतात, वैदिक भाषेंत किंवा संस्कृत भाषेंत देत नाहींत. ह्याचा अर्थ इतका च कीं पाली भासेची छाया पाणिनीय भाषेंत साधर्म्यामुळें देणें जितकें सोयीचें आहे, तितकें वैदिक किंवा संस्कृत भाषेंत देणें सोयीचें नाहीं.

वेदांत अपभ्रष्ट उच्चार

पाणिनीय भाषेची छाया जशी पाली ऊर्फ प्रकटी ऊर्फ प्राकृत भाषा तशी वैदिक आर्ष भाषेची छाया असलेली उपलब्ध नाहीं. कारण, आर्षकालीं अनार्य लोकांवर आर्षभाषा लादण्याचा प्रसंग उद्भवण्यास ह्मणण्यासारखें कारण झालें नाहीं. तत्रापि, असुर्या देशांतील असुर लोकांशीं संबंध आला असतां, दुष्ट उच्चार आर्यांच्या कानावर येऊं लागले, असें ह्मणण्यास आधार आहे. " तेऽसुरा ' हेऽलयो हेलय ' इति कुर्वंतः परावभूवुः । तस्मात् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत् । " अशी शतपथश्रुति आहे. ही श्रुति ब्राह्मणकालीं रचलेली आहे, हें तिच्या भाषेवरून उघड दिसत आहे. परंतु, हींत पुरातन कालीं अपभ्रष्ट उच्चार करणाऱ्या असुरांचा पराभव झाला, असें वर्णन आहे. ह्मणजे आर्षकालीं आर्ष शब्दांचा असुर लोक अपोच्चार अथवा अपभ्रंश करीत. हे असुर ह्मणजे असूर्या किंवा असुर्या देशांतील लोक.

असुर लोक इसवीपूर्वी ६०००—२०००

असुर्या देश इराणच्या पश्चिमेस यूफ्रेटीस व टैग्रीस या नद्यांच्या भोंवती आहे. असुर्या देशांत असुरांनीं मोठी पातशाहत इसवीसनापूर्वी ६००० पासून २००० पर्यंत केली. अर्थात् आर्ष ' अरयः ' शब्दाचा ' अलयः ' असा अपभ्रंश असुरांच्या तोंडून इसवीपूर्वी ३००० वर्षांच्या सुमारास झाला असला पा-

हिजे. " पिक, " " नेम, " " तामरस " वगैरे शब्द असुर भाषेंतून आर्षभाषेंत जे आले ह्मणून शबरस्वामी ह्मणतो, ते ह्या च कालांत आले. बायबलांत Molochians ह्मणून एका लोकांचे नांव येते तेच हे म्लेच्छ असावेत आणि म्लेंच्छ हे असुरांपैकीं होते, हें वरील श्रुतीवरून सिद्ध होतच आहे. अव्यक्त उच्चार करणें हा असुरांचा मुख्य उच्चारदोष होता. म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । धातुपाठ २०५।.

प्रांतिक, जातिक किंवा गोत्रीय आर्ष भाषा

ज्या अर्थी आर्ष शब्दांचा असुर लोक अपभ्रंश करीत, त्या अर्थी आर्षभाषेचा अपभ्रंश होता, असें ह्मणावें लागतें. अपभ्रंशाखेरीज, आर्षभाषेच्या प्रांतिक किंवा गोत्रीय विभाषा हि असाव्या, असें दिसतें. कारण, देवाः, देवासः, देवैः, देवेभिः, त्वानं, त्वीनं, त्वाः अशीं अनेक रूपें एकाच विभक्तीचीं व वचनाचीं ज्या भाषेंत सांपडतात त्या भाषेंत प्रांतिक किंवा गोत्रीय किंवा जातिक पोटभेद असले पाहिजेत, ह्यांत संशय नाहीं. तसेंच कृत बद्दल कुट, कर्त बद्दल काट, गृह बद्दल गेह वगैरे कठिण व सोपे उच्चार ज्या भाषेंत एका च वेळीं आढळतात त्या भाषेंत पोटभेद असले पाहिजेत, असें मानिल्यावाचून गत्यंतर नाहीं, तात्पर्य, ग्रांथिक भाषा, प्रांतिक भाषा, जातिक किंवा गोत्रिक भाषा, व अपभ्रंश, असा चतुर्विध भाषाभेद वैदिक कालीं होता. पैकीं, म्लेछ व असुर लोकांनीं केलेला अपभ्रंश वैदिक आर्यांना बिलकुल खपत नसे व तो त्यांच्या तिरस्काराचा विषय होत असे. प्रांतिक व गोत्रिक भाषाविकार किंवा भेद प्रबल व सर्वमान्य झाल्यास शिष्ट व ग्रांथिक भाषेंत समावेशिला जाई, आणि दुर्बल झाल्यास लुप्त होई. प्रांतिक किंवा गोत्रिक पोटभाषा बोलणारे आर्य पडल्यामुळें तिरस्काराचें कारण नसे.

यूरोपियन विद्वान विरुद्ध डा. भांडारकर

ह्या ज्या प्रांतिक किंवा जातिक किंवा गोत्रिक वेदकालीन पोटभाषा त्यांच्यापैकीं एकीपासून किंवा सर्वांपासून पाली भासा उद्भवली, असें युरोपियनांचे ह्मणणे आहे. पाली पाणिनीय ऊर्फ ब्राह्मण भाषेची प्राकृत छाया आहे, असें डा. भांडारकरांचे मत आहे. पैकीं खरें कोणतें, ह्याचा निर्णय मागें झाला च आहे, पालीचा अक्षरशः व रूपशः तर्जुमा किंवा विपरिणाम

जसा पाणिनीय भाषेंत तंतोतंत होतो तसा वैदिक भाषेंत किंवा वैदिक भाषेच्या कोणत्या हि पोटभेदांत [माहीत असल्यास] होत नाहीं. त्या अर्थी पाली भासा वेदकालीन भाषेच्या कोणत्याहि पोटभेदांपासून निघाली नसून, पाणिनीय भाषेची छाया ऊर्फ प्राकृत प्रतिकृति आहे. पाणिन्यादि शिष्टांच्या भाषणांतून व ग्रथांतून लुप्त झालेलीं कांहीं वैदिक रूपें व शब्द अशिष्टांच्या प्राकृत, प्रकट, उर्फ पाली भासेंत सांपडतात इतकेंच. तेवढ्यानें युरोपीयनांचा सिद्धान्त स्थापित होणें अवघड आहे.

अनार्यांच्या नुसत्या संसर्गानें झालेला अपभ्रंश.

कीकटनामक गयाप्रदेशांत ब्राह्मणेतर आर्यांना अनार्य कीकटांच्या संसर्गानें अपभ्रष्ट उच्चार करण्याचा वाण लागला आणि कालान्तरानें हा वाण वळावून, पाली, ऊर्फ प्रकट ऊर्फ प्राकृत भासा जन्मास आली. अनार्यांच्या संसर्गानें ब्राह्मणांना देखील अपोच्चार व अपभाषण करण्याची संवय लागण्याची भीति होती. एतदर्थ, ब्राह्मणानें अनार्य म्लेंच्छासारखे अपभ्रष्ट उच्चार करूं नये, असा इशारा त्याकालीं उच्छृंखल ब्राह्मणांना तत्कालीन शिष्टांनीं दिला-सारांश, शिष्ट भाषेचा अपभ्रंश अनार्यांच्या संसर्गानें हि होणें शक्य असतो.

अनार्यांनीं केलेला आंतर अपभ्रंश.

आर्यभाषा अनार्य उच्चारूं व योजूं लागले असतां जो अपभ्रंश होतो, तो उच्चारापुरताच थांबत नाहीं. तर, लिंग, वचन, प्रत्यय, वगैरे भाषेच्या आंतर रचनेंत हि त्या त्या अनार्यांच्या भाषेच्या स्वभावानुरूप फेरफार करतो. असला आंतर अपभ्रंश होऊन, पाली भासा बनलेली नाहीं. फक्त संसर्गाचा अथवा सांसर्गिक अपभ्रंश होऊन पाली भासा पाणिनीय भाषेची छाया बनली. संसर्गानें द्यापर्ग इत्यादि कित्येक ब्राह्मणजाति अपूत ह्मणजे असंस्कृत भाषा बोलत, असें विस्तृत वर्णन ऐतरेय ब्राम्हणाच्या प्रथम खंडाच्या ३५व्या अध्यायांत आलें आहे. तीच ही पाली असावी. *

---

* वैदिक भाषा (शकपूर्व ६०००–३०००) आणि ब्राह्मणभाषा ऊर्फ पाणिनीय भाषा (शकपूर्व ३०००–१५००) ह्यांच्या वेळीं अपभ्रष्ट भाषा होती, हें वरील मुद्यांवरून स्पष्ट आहे युरोपीयनांच्या एतत्संबंधानें कल्पना अद्याप फार अस्पष्ट आहेत. इ. स. १९०४त राप्सन येणेंप्रमाणें लिहितो:—These Pra-

पुढें चालू.

मगध--सुरसेन पिसाचपुर.

१८ पाली भासा गोतमबुद्धाच्या पुढें पन्नासशंभर वर्षें चालून, नंतर तिचें प्रयाण सिंहलद्वीपांत झालें. सिंव्हलद्वीपांत गेल्यापासून, ती बौद्ध लोकांची धार्मिक भाषा बनली व मृतभाषेची स्थिर कळा तिला आली. पाली भासा ह्मणजे मगधांतील किंवा कोसलांतील प्राकृत भाषेचा बुद्धाच्या वेळचा पोटभेद तो पोटभेद बौद्धधर्मीयांनीं यद्यपि स्थिर व मृत बनविला, तत्रापि मगध देशांतील मागधी प्राकृत तत्कालीन संस्कृताची मगधदेशांतील छाया ह्मणून नांदत होतीच. मथुरादेशांत जी संस्कृताची छाया होती तिला शौरसेनी असें नांव पडलें. आणि पिशाच लोक जी छायारूप-संस्कृत बोलत तिला पैशाची असें अभिधान होतें. मागधी, सौरसेनी व पैसाची हीं विशेषणें व विशेष्यें मगध, सूरसेन व पैसाच ह्या देशवाचक शब्दांवरून पडलीं आहेत. वर्तमान बहार ह्मणजे मगध; मथुरेभोंवतालील जो प्रांत तो सुरसेन; आणि प्रस्तुतच्या पिसावर प्रांताच्या उत्तरेकडील जो प्रांत तो पिसाच. मगधदेश कोणता ह्यासंबंधानें वाद नाहीं. सूरसेनदेशाचा उल्लेख मनुस्मृतींत येणें प्रमाणें आला आहे.

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाःशूरसेनकाः ॥

[मनु. अ. २, श्लो. १९]

हा शब्द भारत व हरिवंश ह्यांत येतो.

पेशावर=पिसावर=पिसाउर=पिसाचपुर, अशा परंपरेनें आधुनिक पेशावर शब्द साधला असल्यानें, पेशावरच्या उत्तरे कडील काफरिस्थान, कोहिस्तान, चित्रळ व अंशतः काश्मीर वगैरे प्रांतांतील पुराण भाषा पिसाचांची होय, ह्यांत संशय नाहीं. अलीकडे [इ. स. १९०४, journal R. A. S. pp. 725-731] ग्रियरसन्चें हि मत असेंच झालेलें आहे.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू

krits cannot be traced back to Vedik Sanskrit, or to the period of the Brahmanas or even to the date of the earliest Sanskrit of the Epics! (In what degree was संकृत a spoken Language? A. D. 1904, j. R. A. S.) रास्पन पाणिनीला शकपूर्व ३००ला आणून ठेवतो! कालाचा असा गोंधळ केल्यामुळें, युरोपियनांच्या संस्कृत प्राकृतभाषाविषयक बहुतेक सर्व कल्पना हि विचित्र व असंभाव्य होतात; मग सिद्धान्त तर होतीलच!!!

पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः कांबोजा यवनाः शकाः ।
पारदा पल्हवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥
[मनु, अ. १०, श्लोक ४४].

ह्या श्लोकांत उल्लेखिलेले जे दरद तेच Dard होत. त्यांची भाषा पैसाची वर्गांतील होय, असें वरील भाषागणकाचें मत आहे.

• अपक्रामंतु भूतानि पिशाचाःसर्वतो दिशं !

संध्येतील ह्या श्लोकार्धांत ह्या पिसाचांचा निर्देश आहे. तैत्तिरीय संहितेंत देखील यांचें नांव येतें. पैशाच विवाहाचा उल्लेख स्मृतिकारांनीं केलेला प्रसिद्ध आहे. मुळीं, हे लोक अनार्य होते व आर्यांचे शत्रू होते. ह्यांच्या संसर्गानें कित्येक आर्य क्षत्रिय क्रियालोपानें आर्यत्वापासून च्युत होऊन दरद झाले; व मूळ आर्यभाषा अपभ्रष्ट उच्चारानें बोलूं लागले.

शनकै स्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं गतालोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
(मनु, अ. १०; श्लोक ४३)

ऐतिहासिक दृष्ट्या अथवा कालावच्छेदानें मराठीचें अर्वाचीनत्व. पहिली प्राकृत—सौरसेनी

१९ सूरसेन, मगध व पिसाउर ह्या प्रांतांत पाणिनीय भाषेच्या प्रांतपरत्वें तीन निरनिराळ्या छाया झाल्या. त्यांतल्या त्यांत पहिली छाया सूरसेनदेशांत झाली. कारण आर्यांचें भरतखंडांतील पहिलें नागर वसतिस्थान झटलें ह्मणजे सरस्वती व दृषद्वती या दोन पवित्र नद्यांमधील जो ब्रह्मावर्त प्रांत तो होय.

सरस्वतीदृषद्वत्यो र्देवनद्यो र्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रम्हावर्त्त प्रचक्षते ॥
[मनु, अ. २, श्लोक १७]

देव कोण?

सरस्वती व दृषद्वती या दोन नद्यांमधील प्रदेश देवांनीं प्रथम वसाहत करून तयार केला आणि त्याला ब्रह्मावर्त्त असें नांव पडलें, असा ह्या श्लोकाचा अर्थ आहे. देव ह्मणजे आपणा हिंदुस्थानांतील आर्यांचे मूळ पूर्वज. देव ह्मणजे ईश्वर gods नव्हे. असुराशीं ह्मणजे

इंग्रज लोक ज्या देशाला Assyria ह्मणतात त्या देशांतील पुरातन रहिवाशांशीं ज्यांचें हाडवैर असलेलें वेदांत वर्णिलें आहे ते हे देव होत. हे देव कोण तें नीट न उलगड्यामुळें रा. रा. ऱ्हीस डेव्हिस ह्या श्लोकावर अशी अज्ञ व पोरकट टीका करतो:—

"That, according to the ब्राह्मणs, is the land created by the gods-as if, other lands were not. (Here), the priestly authors of that famous manual (मनुस्मृति) have thrown off all disguise."

(journal R. A. Society for 1904, p. 93)

देव ह्या शब्दाचा नीट अर्थ उलगडला असता, ह्मणजे ब्राह्मण सत्य व इतिहास सिद्ध जें होतें तें च लिहीत आहेत, असें ऱ्हीस डेव्हिस्च्या लक्ष्यांत आलें असतें. असो. ब्रह्मावर्त्ताशेजारील जो मथुराप्रांत त्या प्रांतांत आर्यांची कालान्तरानें वसाहत पसरून भाषेंत प्रथम अपभ्रंश सुरू झाला. त्याला च प्रौढदशेंत सौरसेनी असें नांव पडलें.

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्पिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥

[मनु, अध्याय २, श्लोक २०]

कुरुक्षेत्र, मत्स्यदेश, पंचाल व सूरसेन ह्या देशांत आर्यांचा प्रसार झाल्यानंतर, त्यांच्या वसाहती पूर्वेस मगध व पश्चिमेस पिसाउर प्रांतांत कायम झाल्या किंवा त्या प्रांतांना स्पर्श करूं लागल्या अशा स्थितींत मागधी व पैसाची ह्या दोन प्राकृतभाषा तत्तद्देशस्थ मूळ लोकांच्या संसर्गानें उच्चारापभ्रंश होऊन अस्तित्वांत आल्या. पूर्वेस व पश्चिमेस वसाहती झाल्या नंतर आर्यांची दृष्टि दक्षणदिशेकडे वळली आणि दंडकारण्यांत त्यांनीं प्रवेश केला. दंडकारण्यांत वसाहत व कायमची वसती झाल्यावर, महाराष्ट्री नावांची प्राकृत भाषा तेथें जन्मास आली. दंडकारण्यांत जे आर्य वसाहत करण्यास गेले त्यांनीं आपल्या वसाहतीस महाराष्ट्रदेश, आपल्यास महाराष्ट्रीय लोक व आपल्या भाषेस महाराष्ट्री भाषा अशी अभिमानाची नांवें दिलीं.

दुसऱ्या प्राकृत मागधी व पैसाची

तिसरी प्राकृत महाराष्ट्री

ऋग्वेद, ब्राह्मण, रामायण, भारत, ह्या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून आर्यांच्या वसाहतींचें पूर्वापरत्व व ऐतिहासिक क्रम ठरलेले प्रसिद्ध आहेत. सबब, त्यांचा येथें तपशिल देत नाहीं.

२० ऐतिहासिकदृष्ट्या ह्मणजे कालदृष्ट्या (१) सौरसेनी—(२) मागधी व पैसाची—(३) महाराष्ट्री, असा क्रम लागतो. उच्चारदृष्ट्या हि हाच क्रम असलेला आढळून येतो. उदाहरणार्थ, एक पाणिनीय क्रियापद घेतों:—

१	पाणिनीय भाषा:—	वर्तते
२	पाली:—	वट्टति
३	सौरसेनी:—	वट्टदि
	मागधी:—	वट्टडि
	पैसाची:—	वट्टति
४	महाराष्ट्री:—	वट्टइ

पाणिनीय भाषेंत वृत् धातूचें वर्तमानकालीं तृतीयपुरुषीं एकवचनीं आत्मनेपदीं वर्तते असें रूप होतें. प्राकृतांत प्रायः परस्मैपद सार्वत्रिक आहे.

महाराष्ट्रीचें उच्चार दृष्ट्या अर्वाचीनत्व

'र्त' चा ट्ट सर्व प्राकृतांत सामान्य आहे. 'ति' ची 'दि' सौरसेनीत होते. पैसाचींत मृदु व्यंजनें नसल्या-कारणानें 'ति' ची 'ति' च कायम रहाते. मागधींत सौरसेनी 'दि' ची 'डि' होते. महाराष्ट्रींत 'ति' ची "इ" होते. 'ति' ची 'दि' होणें जितके सजातीय व सुलभ आहे तितकें 'इ' होणें सजातीय व सुलभ नाहीं. 'ति' ची 'दि' पहिल्या पायरीचा अपभ्रंश झालेला दिसतो. 'ति' ची 'इ' व्हावयाची म्हणजे ति, दि, डि, ढि, हि, इ अशा परंपरेनें होईल. म्हणजे इ होणें पहिल्या पायरीचा अपभ्रंश नसून, पहिल्या अपभ्रंशाच्या अपभ्रंशाचा अपभ्रंश आहे. अर्थात्, उच्चारदृष्ट्या पाणिनीय भाषेपासून सौरसेनीहून महाराष्ट्री दूरतर आहे.

दुसरें उदाहरण भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचें घेतों:—

१	पाणिनीय भाषा:—	कृत
२	पाली:—	कत
३	सौरसेनी:—	कद
	मागधी:—	कड
	पैसाची:—	कत
४	महाराष्ट्री:—	कअ

येथें पाली व पैसाची पाणिनीय भाषेच्या जवळ, नंतर सौरसेनी, नंतर मागधी व नंतर महाराष्ट्री असा उच्चारापभ्रंश दिसतो. तस्मात्, उच्चारदृष्ट्या हि महाराष्ट्री भाषा सौरसेनी, मागधी, पैसाची, व पाली ह्यांच्या अलीकडची ठरते.

व्याकरणदृष्ट्या महाराष्ट्रीचें अग्रमान्यत्व.

२१ इतिहासदृष्ट्या व उच्चारदृष्ट्या महाराष्ट्री जर पाली, सौरसेनी, मागधी व पैसाची ह्या चार भाषांहून अर्वाचीन ठरते, तर वररुची सारख्या वैय्याकरणानें "शेषं महाराष्ट्रीवत्" हें सूत्र उच्चारून सौरसेनी, मागधी व पैसाची ह्या भाषांना गौणत्व कां दिलें, असा प्रश्न उद्भवतो. ह्या प्रश्नाला उत्तर असें आहे कीं, वररुचीनें जेव्हां आपलें व्याकरण रचलें तेव्हां ह्या तिन्ही भाषांतल्या पेक्षां महाराष्ट्रींत उत्कृष्ठ सारस्वत निर्माण झालें होतें व ती राजभाषा या नात्यानें नांदत होती. उत्कृष्ठ सारस्वत मिळाल्यानें व दरबारी प्रवेश झाल्यानें महाराष्ट्रीला नागरत्व, राजमान्यत्व व शिष्टमान्यत्व येऊन, तीं विद्वानांच्या व रसिकांच्या आदराचें पात्र झाली. ह्याच बलवत्तर कारणाच्या जोरावर दंडीनें आपल्या काव्यादर्शांत महाराष्ट्रीला सर्व प्राकृत भाषांत उत्कृष्ट ठरविलें.

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ॥

ह्याच शिष्टगुणसंपन्नत्वामुळें ती वैय्याकरणाच्या निरीक्षणाचा विषय झाली व व्याकरणदृष्ट्या तिच्याहून प्राचीन परंतु सारस्वताभावामुळें तिच्याहून हीन अशा इतर भाषांना उपमान झाली. शिष्ट महाराष्ट्रीचें व्याकरण रचलें ह्मणजे इतर प्राकृत भाषांचें व्याकरण बव्हंशानें त्यांत आलेंच, असा सिद्धान्त झाला. इतर प्राकृत भाषांच्या ठोकळ ठोकळ दहा पांच लकबा दाखवून दिल्या, ह्मणजे झालें. महाराष्ट्रीच्या हवाल्यावर सर्व काम भागलें. अशा दृष्टीनें, ह्मणजे वैय्याकरणांच्या दृष्टीनें महाराष्ट्री भाषेला अग्रमान्यत्व

आलेलें आहे. बाकी, कालदृष्ट्यां, इतिहासदृष्ट्या, जन्मदृष्ट्या, व उच्चार-दृष्ट्या महाराष्ट्री भाषा ह्या तिन्ही भाषांहून अर्वाचीन आहे.

पालींत बौद्ध लोकांचें फक्त धार्मिक वाङ्मय आहे. आख्यायिका नां-वाच्या कहाण्या आहेत; परंतु त्यांना कादंबरीच्या तोडीला आणून बसवितां येत नाहीं. सौरसेनींत व अर्धमागधींत जैनाचें धार्मिक वाङ्मय—स्तोत्रें वगैरे आहे. पैसाचींत एकटी बृहत्कथा तेवढी झालेली प्रसिद्ध आहे. परंतु, ती लुप्त होऊन, आतां त्या भाषेंतील एखाद दुसरें वाक्य नाटकांतून जेवढें सांपडतें ते-वढेंच. इतर भाषांतील सारस्वताची अशी दुर्दशा असल्यामुळें, महाराष्ट्रींतील विविध सारस्वताचें तेज सापेक्षतेनें फारच चमकूं लागलें व तिच्या पाठीमागून व्याकरण प्रदेशांत दास्यवृत्तीनें जाणें त्यांच्या कपाळीं आलें.

पाली-मागधी-सौरसेनी-पैसाची यांचा जन्मकाल.

२२ मथुरा अथवा सौरसेन[नंतरचें नांव]प्रांतांत वसाहत झाली, तेव्हां सौरसेनी प्राकृत उत्पन्न झाली; मगध देशांत वसाहत झाली, तेव्हां मागधी झाली; पिसाउरांत पैसाची निघाली; आणि महाराष्ट्रांत वसाहत झाल्यावर महाराष्ट्री प्राकृत अवतीर्ण झाली. मागधी प्राकृताचें पूर्व रूप जी पाली ती शकपूर्व १५०० च्या सुमारास मगधांत सुरूं झाली. त्यांच्या हि पूर्वीं सौरसेनीचा प्रारंभ झाला असावा; कारण तो प्रांत ब्रह्माव-र्ताच्या जवळ आहे. परंतु, सौरसेनींत सारस्वत नसल्यामुळें तिचा आदि व मध्य स्पष्टपणें निर्देशितां येत नाहींत. पाली व सौरसेनी ह्यांच्यानंतर पैसाची पिसाउरांत उदयास आली असावी. बृहत्कथेखेरीज हींत सारस्वत असल्याचें प्रसिद्ध नसल्यामुळें व खुद्द बृहत्कथा लुप्त झाल्यामुळें, ह्या हि प्राकृताचा आदिमध्य नक्की ठरवितां येत नाहीं. शहाबाजगढी ऊर्फ कपूर्दगिरी येथील अशोकाच्या शिलालेखांत पैसाची भाषेचा एक पोटभेद दृष्टीस पडतो. तसेंच नाटकांत कोठें एखादें दुसरें वाक्य पैसाचींत येतें. कृष्णयजुर्वेद संहितेवर पैसाची भाषेंत [आधुनिक पैसाची ?] टीका आहे, परंतु, ती हि अद्याप प्रसिद्ध झालेली नाहीं. ह्या पलीकडे पैसाचीच्या ज्ञाताज्ञात सारस्वताची जास्त माहिती उपलब्ध नाहीं.

२३ महाराष्ट्रभाषेची गोष्ट ह्या दोन्ही तिन्ही भाषांहून निराळी आहे. तिचा जन्मकाल बराच नक्की ठरवितां येण्यासारखा आहे. कारण, दक्षिणा-

रण्यांत आर्यांची वसाहत केव्हां झाली व सारस्वताचा उदय महाराष्ट्रींत कि-तपत झाला, ह्यांची हकीकत इतर भाषांच्यापेक्षां महाराष्ट्री भाषेसंबंधानें जास्त खुलसेवार व विश्वसनीय मिळण्याची शक्यता आहे.

पाणिनीच्या वेळीं [शक-पूर्व १५००] महाराष्ट्रदेश नव्हता व महाराष्ट्री भाषा नव्हती; दंडकारण्य होतें.

२४ पाणिनी आपल्या व्याकरणांत प्राकृत भाषांचा उल्लेख बिलकुल करीत नाहीं. त्या अर्थी प्राकृत भाषा ब्राह्मण भाषेपासून विलग होऊन स्पष्टपणें भिन्न भासण्याच्या पूर्वी पाणिनी झाला असला पाहिजे हें उघड आहे. मागें १७ व्या रकान्यांत पाणिनीचा काल सुमारें शकपूर्व १५०० असावा असें ह्मटलें आहे. आणि, एकंदर गोळा बेरीज पहातां, हाच काल प्रायः बरोबर असावा असें वाटतें. आतां, पाणिनि शाल्व, पांचाल, कंबोज वगैरे देशांचीं नावें देतो. परंतु दक्षिणेंतील पांड्य, चोल इत्यादि देशांचीं नावें देत नाहीं. त्या अर्थी, तीं त्याला व त्याच्या समाजाला माहीत नव्हतीं. माहीत असतीं तर तो तीं द्यावयाला चुकताना. कारण तो अत्यंत आस्थेवाईक वैय्याकरण होता. पाणिनि विंध्यपर्वताच्या उत्तरबाजूचे कुमुद्वत्, नड्वत् व वेतस्वत् ह्या तीन देशांचा उल्लेख करतो; परंतु, विंध्यपर्वताच्या दक्षिणबाजूच्या प्रांतांचें नांव सुद्धां काढीत नाहीं. पाणिनि ज्याला वेतस्वत् ह्मणतो त्याच देशांतील मोठ्या नदीला पुढें संस्कृत भाषेंत वेत्रवती [वेतस्=वेत्र] ह्मणूं लागले. वेत्रवतीलाच सध्यां बेटवा ह्मणतात आणि ह्या नदीवरील मुख्य शहराला भिलसा, भेळसा, भेळसें [वेतस्=वेडस=वेळस=बेळसें=भेळसें] असें अभिधान आहे. ह्मणजे विंध्यपर्व-ताच्या उत्तरबाजूचे जे देश ते पाणिनीला माहीत होते, दक्षिणेकडील नव्हते, ही सिद्ध गोष्ट आहे. विंध्यपर्वताच्या दक्षिणेस घोर अरण्य आहे, हें त्याला माहीत होतें. परंतु, तेथें लोकवस्ति झालेली त्याला माहीत नव्हती. असती तर, तेथील लोकांच्या व देशांच्या नावांत कांहीं वैय्याकरणिक विशेष असलेला तो आवश्य सांगता. ज्या अर्थी सांगत नाहीं, त्या अर्थी पाणिनीच्या काळीं ह्मणजे शकपूर्व १५०० च्या सुमारास दंडकारण्यांत विंध्याच्या दक्षिणेस आ-र्यांची वस्ती झाली नव्हती, अथवा, होत असल्यास, ती इतक्या मुग्धावस्थेंत

होती कीं तिच्यावरून देश व प्रांत व तत्रस्थ लोक यांना विशिष्ट नावें पडलीं नव्हतीं.

आर्य पश्चिमेकडून कोंकणांत उतरले व तेथून घाटांनीं दंडकारंण्यांत शिरले. शक पूर्व १५००–१०००

२५ पाणिनीच्या कालीं पश्चिमेस सध्यांच्या गुजराथेंतून व पूर्वेस कलिंगातून दक्षिणेकडे जाण्याचा आर्यांचा उपक्रम चालला होता. एक दोन शतकांत पूर्वपश्चिम किनारा व बहुतेक सर्व द्रविडदेश त्यांनीं आक्रमण केला. ह्मणजे दंडकारण्याला चाऱ्ही दिशांनीं गराडा घातला. नंतर, दंडकारण्यावर हल्ला करण्यास सुरवात केली. भाषेवरून जर ग्रंथांचा कालानुक्रम लाविला तर असें दिसतें कीं भारताचा कांहीं भाग ब्राह्मणकालाच्या ह्मणजे पाणिनीय कालाच्या अगदीं शेवटल्या पादांतील आहे आणि बराच भाग पाणिनीय कालाच्या नंतरचा आहे. भारतीय सभापर्वाची भाषा ह्या दुसऱ्या भागापैकीं दिसते तेव्हां त्यांतील मजकूर पाणिनीच्या नंतरच्या कालाला अनुलक्षून असावा, हें साहजिक आहे. सहदेवानें पश्चिम किनाऱ्याचे जे देश जिंकले त्यांत शूर्पारक, दंडक आणि करहाटक ह्या तीन देशांची नावें आहेत. पैकीं शूर्पारक ह्मणजे सध्यांचे सुपारें असून, प्राचीन कालीं उत्तर कोंकणाचा बराच भाग त्यांत समाविष्ट होत असे. दंडक ह्मणजे दंडकारण्य नव्हे; तर शूर्पारकाच्या दक्षणेचें जे कोंकण तें. हा शब्द सध्यां डंडाराजापुरी किंवा दंडाराजापुरी ह्या शब्दांत राहिलेला आहे. दंडक या संस्कृत शब्दाचें दंडअ हें महाराष्ट्री प्राकृत असून डंडअ हें सौरसेनी प्राकृत आहे. आणि ह्या दोहोंची डंडा व दंडा अशी गुजराथी व मराठी रूपें सध्यां विद्यमान आहेत. दंडा किंवा डंडा हा शब्द कोंकणांतील व सह्यपर्वतांतील मूळच्या लोकांचा असून त्याचा अर्थ डोंगरांचा उतरता लांब फांटा असा आहे. दांड, डांड डांग, डंग, डुंग, डोंगर, डोंगरी, वगैरे शब्द सह्याद्रीतील कोळी लोकांत अद्याप हि प्रचलित आहेत. हे कोळ उर्फ कोल लोक सह्यपर्वतांवरील मुळचे रहिवासी असावे. दंडाराजापूर प्रांतांतून घाटानें वर चढलें ह्मणजे करहाटक प्रांत लागतो. ह्मणजे दंडकारंण्यावर पश्चिमेकडून हल्ला आर्यांनीं समुद्र किनाऱ्यानें कोंकणांतील घाटांनीं केला, हें स्पष्ट आहे. आणि हाच मार्ग सोपा, सुलभ व स्वल्पिष्ट घर्षणाचा होता. आर्य पश्चिमेकडून दक्षिणेंत कसे उतरले,

त्याचा हा तपशील येथें मुद्दाम दिला आहे. कारण, कोकणांतील भाषेवर ह्या उत्तरणाचा परिणाम घडलेला आहे. कन्हाडाकडून कृष्णेच्याखोऱ्यांतून; नाशकांकडून गोदावरीच्या खोऱ्यांतून आणि विदर्भांकडून पाइनगंगेच्या खोऱ्यांतून, थोड्याच शतकांत आर्यांच्या दंडकारण्यांत कायमच्या व भरभराटीच्या वसाहती झाल्या आणि शकपूर्व १००० च्या सुमारास दंडकारण्याचें दंडकारण्यत्व स्नानमंत्रविधींत तेवढें राहिलें.

बुद्धाच्या पूर्वी कांहीं शतकें व त्याच्यावेळीं दंडकारण्य कृष्णा व गोदावरी ह्यांच्या खोऱ्यांनीं लोकांनीं अगदीं गजबजून गेलें होतें, अशीं वर्णनें बौद्ध जातकांतून आहेत. [Foulkes, in Indian antiquary Vol XVI] तीं स्थूळ मानानें विश्वसनीय मानण्याला कांहीं हरकत दिसत नाहीं. महरट्ट, महाराष्ट्र हें नांवसुद्धां त्याकालीं सिद्ध झालेलें असावें, असा संशय येतो. शकपूर्व सहाशेंच्या सुमारास कात्यायननामक वैय्याकरण झाला. त्यानें विंध्यपर्वताच्या दक्षणेकडील महिष्मत् प्रदेशाचा व नाशिक शहराचा उल्लेख केला आहे. ह्मशींची उत्पत्ति पुष्कळ ज्या देशांत होते तो देश महिष्मत्. महिष्मती ही त्या देशाची राजधानी अर्वाचीन कालीं, महू, महेश्वर, वगैरे नांवांत ह्या देशाचें नांव ओळखूं येण्याजोगें आहे. सध्यां ह्या प्राचीन महिष्मत् प्रांताला नेमाड अशी संज्ञा असून अद्याप हि ह्या प्रांताची उत्तम ह्मशींबद्दल व हल्यांबद्दल ख्याती आहे. इतकी कीं दहापांच हजार जनावर ह्या प्रांतांतून दरवर्षी बाहेरदेशांत रवाना होतें.

वार्णीककार कात्यायन १०००–६०० शकपूर्व

बौद्ध जातकें व कात्यायन वैय्याकरण ह्यांच्या नंतर दंडकारण्यांतील आर्यलोकांचा व अर्थात् त्यांच्या वसाहतींचा, प्रांतांचा, व स्थलांचा उल्लेख मगध देशाचा व आर्यावर्ताचा चक्रवर्ती राजा जो अशोक मौर्य त्याच्या शिलाशासनांत झाला आहे [शकपूर्व ३५०]. त्यानंतर थोड्याच अवधीनें [शकपूर्व ३००] वररुचिनामक प्राकृत वैय्याकरण झाला. ह्यानें महाराष्ट्रीभाषेचें व्याकरण लिहून तिच्या नावांचा उल्लेख हि केला आहे [शेषं महाराष्ट्रीवत्]. अर्थात्, महाराष्ट्रदेश त्याला माहीत होता हें उघड आहे [शकपूर्व ३००]. वररु-

अशोक शकपूर्व ३५०

चीचें गोत्र यद्यपि कात्यायन होतें तत्रापि तेवढ्यावरून तो व वार्तिककार कात्यायन एकच होते, असें ह्मणतां येत नाहीं. कारण, अशोकाच्या शिला-लेखांत निरनिराळ्या दिशांकडील ज्या पांच चार प्रकारच्या प्राकृत भाषा येतात त्या वररुचीच्या व्याकरणांतील पैसाची वगैरे भाषांहून किंचित् जुन्या भासतात. अर्थात् वररुचीच्या व्याकरणांतील प्राकृत भाषांच्या रूपांहून ज्या अर्थी अशोकाच्या शिलालेखांतील प्राकृत भाषा पुरातन आहेत, त्या अर्थी वार्तिककार कात्यायन जर वररुचि असतां तर त्याच्या प्राकृत व्याकरणांतील भाषांचें रूप अशोकाच्या शिलालेखांतील प्राकृत भाषांच्या रूपाहून जुनें निदान त्यांच्या सारखें तरी, असलें पाहिजे होतें. तसा ज्या अर्थी प्रकार नाहीं त्या अर्थी प्राकृत भाषांचा वैय्याकरण जो वररुचि तो कात्यायन वार्तिक काराहून निराळा असून अशोकानंतरचा असावा, असें ह्मणणें भाग पडतें. बुद्धाच्या निर्वाणानंतर ३१० शें वर्षांनीं पालीवैय्याकरण जो कच्चायनो तो झाला, असें व्हानसंग ह्मणतो. बुद्ध शकपूर्व ५६१ त ८०० व्या वर्षी वारला व ६०५ त निर्वाणांत त्यानें आपल्या वयाच्या ३६ व्या वर्षी प्रवेश केला. ह्मणजे पालीवैय्याकरण जो कच्चायनो तो शकपूर्व ३०५ च्या सुमारास हयात होता. पालीवय्याकरण व प्राकृतवैय्याकरण जर एकच व्यक्ति असेल, तर महाराष्ट्र्यादि प्राकृत भाषांचें व्याकरण रचणारा वररुचि कात्यायन किंवा कच्चायनो शकपूर्व ३०० त होता व तो अशोकानंतर (शकपूर्व ३५०) झाला. वार्तिककार कात्यायना (शकपूर्व ६००) ला विंध्य पर्वताजवळील म-हिष्मत देशाच्या व नाशिक शहराच्या पलीकडे दक्षिणापथांतील देशांची माहिती नव्हती. वार्तिककार कात्यायन जर अशोकानंतर झाला असता

वररुची कात्यायन शकपूर्व ३००.

तर दक्षिणेंतील पांड्य वगैरे देश त्यानें उल्लेखिले असते; कारण अशोकानें तें उल्लेखिले आहेत. तेव्हां वार्तिककार कात्यायन (शकपूर्व ६००–७१०) व पाली व इतर प्राकृत भाषांचा वै-य्याकरण जो वररुचिकात्यायन किंवा कच्चायनो (शक पूर्व ३००) तो, हे दोन भिन्न व्यक्ति भिन्न काळीं झाले, हें उघड आहे. पतंजलि "वाररुचं काव्यं" ह्मणून जो उल्लेख करतो तो ह्या प्राकृत वैय्याकरणाच्या नांवाचा करतो किंवा वार्तिककार कात्यायनाचा करतो, तें स्पष्ट करण्यास सध्यां साधन नाहीं.

बौद्धधर्माभिमानी अशोक (शक पूर्व ३५०) व प्राकृतवैय्याकरण वररुचि कात्यायन [शकपूर्व ३००], ह्यांच्यानंतर भाष्यकार पतंजलि [शकपूर्व २२५] झाला. ह्यानें विदर्भ, अपराना, आंध्र, पांड्य, केरल, वगैरे दाक्षिणेतील अनेक प्रांतांची व लोकांची नांवें निर्देशिलीं आहेत. ह्याचा काल लक्ष्यांत घेतां, असा निर्देश होणें अपरिहार्य होतें. परंतु, त्याच्या ग्रंथांत महाराष्ट्राचा नामनिर्देश आलेला आढळला नाहीं. तत्रापि, तत्पूर्व जो वररुचि त्यानें आपल्या प्राकृत व्याकरणांत महाराष्ट्री भाषेचा उल्लेख केला असल्यामुळें, महाराष्ट्रदेशाचा उल्लेख त्या शब्दांत गर्भित आहे. अशोकानें रास्टिक किंवा रट्टक असा उल्लेख रट्टांचा, पेटेनिक असा उल्लेख पैठणच्या लोकांचा, अपरान्त असा उल्लेख उत्तर कोंकणांतील लोकांचा, भोज असा उल्लेख अर्वाचीन वैदर्भांतील लोकांचा, व सतिय असा उल्लेख कृष्णातीरीय लोकांचा केला आहे.

पंतजलि शक पूर्व २२५.

२६ येणेंप्रमाणें वररुचि कात्यायनाच्या वेळेपासून [शकपूर्व ३००] महाराष्ट्री भाषेचा उल्लेख नामनिर्देशानें झालेला साधार सांपडतो. वररुचीनें महाराष्ट्री भाषेचें व्याकरण रचलें, ह्मणजे ती भाषा त्याच्यापूर्वीं व्याकरणरचनेच्या योग्य होण्यास दोन चार शतकांचा तरी अवधि पाहिजे. ह्मणजे शकपूर्व ७०० च्या सुमारास, अथवा साक्यमुनि बुद्धाच्या वेळेपर्यंत आपण येऊन ठेपलों. त्या सुमारास महाराष्ट्री भाषेचा प्रारंभ झाला असावा. भाषेच्या नावांत देशाच्या व लोकांच्या नावांचा समावेश प्रायः होतोच होतो. दंडकारण्यांत आर्यांनीं शकपूर्व १५०० पासून १००० पर्यंत वसाहत केली आणि वसाहत करतांना व नंतर स्वास्थ्य मिळाल्यावर शकपूर्व ७०० च्या सुमारास महाराष्ट्री भाषा विशिष्ट रूपानें भासूं लागली. पुढें शकपूर्व ३०० च्या सुमारास तिला वररुचि हा व्याकरणकार मिळाला. येथपासून ह्मणजे शकपूर्व ३०० पासून शकोत्तर २०० पर्यंत ह्मणजे ५०० वर्षें महाराष्ट्रीची अत्यंत भरभराटीचीं गेलीं. त्यांचा तपशिल खालीं देतों.

महाराष्ट्री भाषेचा प्रारंभ शकपूर्व १०००-७००.

२ चंद्रगुप्तमौर्यांचा किंवा अशोकमौर्यांचा वंश शकपूर्व २५० च्या सुमारास समाप्त झाला. तदनंतर, शुंगांचें राज्य सुरू झालें. त्यांना एकीकडे सारून काण्वायन नामक ब्राह्मण राजांनीं साम्राज्याची पेशवाई केली (शकपूर्व २००). ह्या काण्वायनांचा पराभव सिमुख शातवाहनानें केला [शकपूर्व १५०]; साम्राज्य चालविण्याचा आव घातला. ह्या सुमारास कलिंगांनीं कलिंगांत व शकांनीं पंजाबांत राज्यें स्थापिलीं. कालान्तरानें शकांनीं आपल्या राज्याचा विस्तार माळव्यांत उज्जनी पर्यंत नेऊन, सर्व आर्यावर्त शकमय करण्याचा प्रसंग आणिला. तेव्हां, शकपूर्व १३५ च्या सुमारास उज्जनीस विक्रमादित्य नांमेंकरून एक अलौकिक वीरराजा उत्पन्न झाला आणि त्यानें शकांचा मोठा पराभव केला. तेव्हांपासून विक्रमसंवत् सुरू झाला. शकांचीं उचलबांगडी यद्यपि माळव्यांतून झाली, तत्रापि अपरान्तांत (नास्ति परः अंतः प्रांतः यस्मात्=ज्याच्यापलीकडे प्रांत नाहीं, समुद्र आहे तो देश) व अपरान्ताजवळील जुन्नर वगैरे घाटावरील प्रांतांत त्यांची चिकाटी कांहीं काल [सुमारें पन्नास वर्षें] होती. ती चिकाटी विक्रमसंवत् १३५ त व इ. स. ७८ त एका शातवाहन राजानें शकांचा पूर्ण पराभव करून कायमची सोडविली. ह्या वेळेपासून शातवाहनसंवत् सुरूं झाला. शकांचा प्रचंड व प्राणघेण्या पराभव करणाऱ्या ह्या दोन्ही पराक्रमी वीरराजांचा गाथासप्तशतींत उल्लेख आला आहे. तो असाः—

मौर्य ४००--२५०.
शुंग व काण्वायन २५०-१५०.

विक्रमादित्य शकपूर्व १३५

शातवाहन उर्फ शालिवाहन शक ०

[महाराष्ट्री]

संवाहणसुहरसतोसिएण देन्तेण तुह करे लक्खम् ।
चलणेण विक्कमाइत्तचरिअँ अणुसिक्खिअं तिस्सा ॥ ६४ ॥

गाथा सप्तशती--शतक ५.

---

१ सेतुबंध, उच्छ्वासक ७, श्लोक ४३, रामदासकृत टीकाः—"अंतः प्रान्तेऽन्तिके नाशें स्वरूपे च मनोहरे॥"

[संस्कृत]

संवाहनसुखरसतोषितेन ददता तव करे लाक्षाम् (अथवा) लक्ष्म्।
चरणेन (अथवा चलनेन) विक्रमादित्यचरितं अनुशिक्षितं तस्याः ॥

(महाराष्ट्री)

आवण्णाइँ कुलाइं दो व्विअ जाणान्ति उण्णइं णेउम् ।
गोरीअ हिअअदइओ अहवा सालाहण णरिन्दो ॥ ६७ ॥

गाथासप्तशती —शतक ५.

(संस्कृत)

आपन्नानि (किंवा आपर्णानि) कुलानि द्वावेव जानीत उन्नतिं नेतुम्।
गौर्या हृदयदयितोऽथवा शातवाहननरेन्द्रः ॥ ६७ ॥

गाथासप्तशती ऊर्फ ७०० गाथांचा संग्रह हालसातवाहनानें केला, असें सप्तशतीच्या पहिल्या शतकाच्या तिसऱ्या गाथेंत हाल स्वतःच लिहितो. अर्थात्, हाल सातवाहनाच्या पूर्वी झालेले हे विक्रमादित्य व सातवाहननरेंद्र असले पाहिजेत. पैकीं, शकपूर्व १३५ व्या वर्षी शकादि म्लेच्छांचा ज्यानें कोरुर येथें पराभव केला आणि ज्याच्या नांवानें विक्रमसंवत् नर्मदेच्या उत्तरेस प्रचलित झाला, तोच हा विक्रमादित्य असावा. आणि शकयवनपल्हवादि म्लेछांचा पराभव करून गोब्राम्हणांचा प्रतिपाल करणाऱ्या अशा कोण्या तरी शातवाहनकुलोत्पन्न राजाचा उल्लेख सातवाहननरेंद्र या नावानें गाथेंत केलेला असावा. शातवाहन आणि शातकर्णि हे दोन शब्द एकच अर्थाचे वाचक असल्यामुळें, वायुपुराणांत तिसरें ज्याचें नांव येतें तो शातकर्णि हा सातवाहननरेंद्र असेल. नाणेघाटांत ह्याचें चित्र दिलेलें आहे. ह्मणजे शक० नंतर हाल झाला व त्याच्यापूर्वीच्या विक्रमादित्य व शातवाहन ह्या दोन पराक्रमी वीरपुरुषांचा उल्लेख त्यानें संग्रह केलेल्या गाथांतून येतो. हा हाल प्राकृत भाषांचा मोठा भोक्ता होता. पिटर्सननें बुंदीहून आणिलेल्या गाथासप्तशतीच्या प्रतीची समाप्ति येणें प्रमाणें दिली आहे (Peterson's 3rd Report):—

" राएण विरइआए कुन्तलजणवइणेण हालेण ।
सत्तसई अ समत्तं सत्तमसज्झासअं एअम् ॥

इति सप्तम शतकम् ।-इति श्रीमत्कुन्तलजनपदेश्वर प्रतिष्ठानपत्तनाधीश शतकर्णोपनामक द्वीपिकर्णात्मज मलयवतीप्राणप्रिय कालापप्रवर्तकशर्ववर्मधीसख मलय-

वत्सुपदेशपाण्डितभूत त्यक्तभाषात्रयस्वीकृतपैशाचिकपण्डितराजगुणाढ्यनिर्मित-भस्मीभवद्बृहत्कथावशिष्टसप्तमांशावलोकनप्राकृतादिवाक्यंचकप्रीत कविवत्सल हालाद्युपनामक श्रीसातवाहननरेंद्रनिर्मिता विविधान्योक्तिमयप्राकृतगीर्गुंफिता शुचिरसप्रधाना काव्योत्तमा सप्तशत्यवसानमगात् ॥ '

ह्या समाप्तीतील हकीकत पूर्वपरंपरागत (कथासरित्सागरसदृश) आ-लेली असून विश्वसनीय दिसते. हींत महाराष्ट्री, मागधी, शौरसेनी, पैशाची व अपभ्रंश अशा पांच भाषांवर प्रेम ठेवणारा हाल राजा होता, असें ह्मटलें आहे. कातंत्रव्याकरणाचा प्रवर्तक शर्ववर्म व बृहत्कथा पैशाचींत लिहिणारा गुणाढ्य ह्याच्या पदरीं होते असें हि ह्मटलें आहे. परंतु, ह्या बाहेरच्या शिफारसी झाल्या. खुद्द गाथासप्तशतींत प्राकृत भाषांवरचें आपलें प्रेम हा-लानें येणें प्रमाणें कटाक्षानें व्यक्त केलें आहे:—

[महाराष्ट्री]

अमिअं पाअडकव्वं पढिउं सोउं अ जे ण आणन्ति ।
कामस्स तत्ततान्तिं कुणन्ति ते कहँ ण लज्जन्ति ॥ २ ॥

गाथासप्तशती—शतक १

(संस्कृत)

अमृतं प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति ।
कामस्य तत्वचिंतां कुर्वंति ते कथं न लज्जन्ते ॥

जिवंत व महाराष्ट्री मेलेली संस्कृत भाषा.

ह्या गाथेंत प्राकृतकाव्याला हाल अमृत ह्मणजे जिवंत ह्मणतो. अर्थात्, संस्कृतकाव्याला तो मृत किंवा मेलेलें समजतो हें उघड आहे.

महाराष्ट्रींत कोट्यवधि गाथा आमच्यापूर्वीं झाल्या होत्या असें हि हा राजा नमूद करतो:—

(महाराष्ट्री)

सत्त सताइं कइवच्छलेण कोडीअ मज्झआरम्मि ।
हालेण विरइआइं सालंकाराणँ गाहाणम् ॥ ३ ॥

गाथासप्तशती—शतक १

(संस्कृत)

सप्तशतानि कविवत्सलेन कोटे मध्ये ।

हालेन विरचितानि सालंकाराणं गाथानाम् ॥

म्हणजे शकपूर्व ७०० पासून शक ० पर्यंत महाराष्ट्रींत विस्तृत सारस्वत निर्माण झालें होतें, असें हाल म्हणतो. गाथासप्तशतींत (निर्णयसागरी) दिलेल्या कवींची यादी पाहिली म्हणजे हालाचें विधान अतिशयोक्तीचें नसून निव्वळ यथार्थ होतें, असें दिसून येतें.

गाथासप्तशतींत हालानें स्वतःच्या बऱ्याच गाथा व विक्रमराजाची एक गाथा (२।३४) दिली आहे. हा विक्रमराजा बहुशः प्रसिद्ध विक्रमादित्य असावा. ह्या च सुमाराला "सेतुबंध" नामक सर्वोत्कृष्ट प्राकृत काव्याचा कर्ता जो कालिदास तो झाला. प्रवरसेन राजानें काव्य रचलें व कालिदासानें तें सुधारलें, असें ह्या काव्याच्या पहिल्या उच्छ्वासकाच्या नवव्या गाथेंत म्हटलें आहे.

(महाराष्ट्री)

अभिणवराआरद्धा चुक्कक्खलिएसु विहडिअपरिट्ठविआ ।

मेत्ति व्व पमुहरसिआ णिव्वोढुं होइ दुक्करं कव्वकहा ॥ ९ ॥

[संस्कृत]

अभिनवराजारब्धा च्युतस्खलितेषु विघटितपरिस्थापिता ।

मैत्रीव प्रमुखरसिका निर्वोढुं भवति दुष्करं काव्यकथा ॥

पहिला कालिदास संवत् २०— संवत् ११५

राजतरंगिणींत लिहिल्याप्रमाणें प्रवरसेन कलिवर्ष ३१५९ त राज्यावर आला. त्यावेळीं तो अभिनवराजा म्हणजे गादीवर नवीन आलेला राजा असतांना, त्यानें सेतुबंधनामक प्राकृतकाव्य आरंभिलें आणि कालिदासाकडे सुधारण्यास दिलें. असलें श्रीमंतांचे काव्य सुधारून आद्यन्त सारख्या योग्यतेचें करणें जन्मापासून मरेपर्यंत मित्रत्व अबाधित ठेवण्याप्रमाणेंच अवघड आहे, अशी कालिदासानें उत्कृष्ट उपमा योजिली आहे. कलिवर्ष ३१५९ म्हणजे विक्रमसंवत् ११५ येतो.

१ अभिज्ञानशाकुंतल, २ विक्रमोर्वशी व ३ मालविकाग्निमित्र, हीं तीन संस्कृतप्राकृत नाटकें ह्या कालिदासाचीं होत. पैकीं, भेळशाचा राजा अग्निमित्र आणि मालविका ह्यांचें ऐतिहासिक वृत्त ह्या कालिदासाला समीपतर असून, तें त्याच्या नाट्यकलेचा विषय होण्याजोगें होतें. विक्रमोर्वशीतलि राजा विक्रम ऐतिहासिक विक्रमादित्याचें काव्यरूपक असण्याचा संभव आहे. अभिज्ञानशाकुंतलहि ह्याच कालिदासाचें असावें, असें त्यांतील शुद्ध सौरसेनीवरून वाटतें. भेघदूत जर ह्याचेंच असेल तर एतत्समकालीन जो अश्वघोष त्यानें त्याची नक्कल केली असेल. मग, एवढें मात्र कबूल करावें लागेल कीं,

तत्कृत ग्रंथ.

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूल हस्तावलेपान्।

ह्या ओळींतील दिङ्नाग शब्द बुद्धधर्मानुयायी पांचव्या शतकांतला जो दिङ्नाग त्याचा वाचक नसून, इतर शब्दांप्रमाणें सहज तेथें पडला आहे आणि दिङ्नाग बौद्धाशीं त्या शब्दाचा संबंध जोडण्यांत टीकाकारांनीं केवळ पदरची मखलाशी केलेली आहे. परंतु, मल्लिनाथाची माहिती इतिहाससमर्थित आहे असें मानलें तर, हें मेघदूत काव्य दिङ्नागाचा समकालीन जो दुसरा कालिदास त्याच्या पदरीं बांधावें लगेल व अश्वघोषाचा नक्कल्या त्याला ठरवावा लागेल. कनिष्कानें जमविलेल्या बुद्धमंडळांत असणारा हा अश्वघोष कनिष्काच्या [संवत ०(Fleet) पासून संवत् ३४० (भांडारकर)] कोणत्याहि काळांत असला, तत्रापि ह्या पहिल्या कालिदासाच्या काळाला अवरोध होत नाहीं.

गाथासप्तशतींत [१–२१, १–६८ ह्या दोन गाथा कालिराअ व कालइव ह्या प्राकृत नावांवर आहेत. त्या कालिदासाच्या असाव्या, असा बळकट संशय येतो. इतकेंच कीं कालिदास असें नांव नाहीं. परंतु, ‘ ज्ञानदेव’ बद्दल ‘ ज्ञानराज ’ असा पर्याय योजण्याची चाल फार पुरातन आहे, हें लक्ष्यांत घेतलें असतां, कालिराज ह्मणजे कालिदास असण्याचा संभव आहे.

गाथाशप्तशतींत कालिदासाचा उल्लेख

काश्मीरचा प्रवरसेन विक्रम संवत् ११५–१४५

कालिदासाचा आश्रयदाता जो प्रवरसेन त्याच्या हि कांहीं गाथा सप्तशतींत दिल्या आहेत.

इतर अनेक कवींचा उद्धार गाथासप्तशतींत झालेला मागें सांगितलाच आहे.

२८ शकपूर्व १५० पासून शकोत्तर १५० पर्यंत ३०० वर्षे राज्य करणाऱ्या ह्या शातवाहनांच्या अमदानींत महाराष्ट्री भाषेचा अत्यंत उत्कर्ष झाला. उत्कर्षाचें कारण शातवाहनांचा पराक्रम व राज्यविस्तार होय. पराक्रमाचें चिन्ह शातवाहनानीं स्थापिलेला शाकसंवत्सर असून, राज्यविस्ताराचें स्मारक महाराष्ट्री भाषेचा उपयोग इतर भाषांना मागें सारून सर्व भारतवर्षात ग्रथलेखनांत होऊं लागला, हें होय. शाकसंवत्सर शक नांवाच्या म्लेछ लोकांनीं स्थापिला, असा भांडारकरादि विद्वानांचा समज आहे. परंतु, तो निराधार आहे, असें खात्रीनें ह्मणतां येण्यास प्रमाणें आहेत.

शकसंवत् शक, यवन, पारद, खश, खरोष्ट्र वगैरे म्लेछांनीं स्थापलेला नाहीं.

(१) प्रथम, धर्मकृत्यांत म्लेछांनीं स्थापिलेला काल भारतवर्षांत कधींहि मान्य झाला नाहीं व होणार नाहीं. फसली, अरबी, हिजरी, जलाली, इसवी वगैरे अनेक सन येथें आगंतुकांनीं सुरू केले, परंतु, धर्मकृत्यांत त्यापैकीं एकाचाहि प्रवेश झाला नाहीं. शाकसंवत्सराचा ज्याअर्थी धर्मकृत्यांत प्रवेश झालेला आहे, त्याअर्थी हा संवत्सर म्लेछांनीं सुरू केलेला नसला पाहिजे, हा निश्चय. (२) शककालाचा Vonones मूलोत्पादक धरला असतां, कनिष्काला इसवी २८३--३०६ त ढकलावा लागतो. कनिष्काला इसवी ३०० त आणिला ह्मणजे इसवीच्या पहिल्या शतकांतील अश्वघोषाला इसवी ३०० त ओढावा लागतो. परंतु, व्हानसंग, चिनी संयुक्तरत्नाकार, Record of Indian patriarchs, वगैरे चिनी ग्रंथांत कनिष्काचें अश्वघोषाशीं समकालीनत्व प्रख्यापिलेलें आहे (Takakusu on वसुबंधु in J. R. A. S. for 1906). तेव्हां, कनिष्काला इसवीच्या प्रारंभाच्या जवळ नेणें जरूर आहे. अर्थात्, व्होनोनिस शककालोत्पादक होऊं शकत नाहीं. (३) Maues व Gondophares हे समकालीन होते. पैकीं, Maues शक होता व Gondophares पारद (Parthian) होता. ह्या दोघांनीं कालगणना शककालानें केली, असें भांडारकरांचें ह्मणणें आहे. येथें असा विरोध येतो कीं, पारद शकांचा नायनाट

करणारा असून शकांचाच काल कसा चालवील? आपला काल सुरू करील. तेव्हां, Maues व Gondophares ज्या कालानें गणना करतात, तो भारतवासी तिसऱ्याच कोणातरी चक्रवर्ती व पराक्रमी राजाचा असला पाहिजे. तो बहुशः विक्रमसंवत् असावा (Fleet, J. R. A. S. for 1906) (४) शकसंवत् नर्मदेच्या दक्षिणेस प्रचलित आहे व उत्तरेस विक्रमसंवत् आहे. असें असून उत्तर हिंदुस्थानांत मथुरा, साकेत वगैरे स्थलीं राज्य करणारे म्लेछ शकसंवताचा उपयोग करित, असें ह्मणणें वस्तुस्थितिविरोधक होतें. प्रायः म्लेछ लोक ज्या प्रांतांत जात त्यां प्रांतांत प्रचलित असलेला काल प्रथम योजित. जसें, इंग्रज तीसचाळीस वर्षांपूर्वी फसली किंवा हिजरी सनानें हिंदुस्थानांत कालगणना करीत. शक, पारद, यवन, वगैरेंचीं राज्यें हिंदुस्थानांत फार वर्षें न टिकल्यामुळें, त्यांना आपले सन (असलेच तर) इकडे प्रचलित करण्याला प्रायः अवधि व स्वास्थ्य सांपडलें नाहीं. म्लेछ लोकांनीं शक काल स्थापिला नसावा, असें ह्मणण्यास ही इतकीं विरोधी कारणें आहेत. आतां शककाल शातवाहनराजांनीं नर्मदेच्या दक्षणेस स्थापिला, ह्या विधानाला पोषक अशीं कारणें देतों:—

शकसंवत् धर्म कृत्यांत योजतात, तस्मात् तो म्लेछ नाहीं.

(१) अत्यंत बलवत्तर कारण हें कीं, म्लेछांनीं सुरू केलेला कोणताहि काल हिंदू लोकांच्या धर्मकृत्यांत ग्राह्य धरला जाणें केवळ अशक्य आहे. अर्थात्, शककाल ज्याअर्थीं धर्मकृत्यांत ग्राह्य धरला जातो, त्या अर्थीं तो कोणा तरी हिंदू राजानें स्थापिलेला काल आहे.

शक शब्दाचे दोन अर्थ.

[२] युरोपियन व आशियाटिक विद्वान लोक शक ह्या द्व्यर्थी शब्दानें चकलेले आहेत. शक ह्मणजे म्लेछ असा एक अर्थ सर्वत्र मान्य आहे परंतु शक या शब्दाच्या दुसऱ्या अर्थाकडे बहुतेकांनीं कानाडोळा केला आहे. दुसरा अर्थ हा. शक ह्मणजे शातवाहन अथवा शालवाहन राजे, अथवा त्या राजापैकीं कोणी तरी एक प्रख्यात शककर्ता किंवा कालकर्ता व्यक्ति. नाणेघाटांतलि पांडवलेण्यांत जी सहा सनाम चित्रें कोरलेलीं आहेत त्यांत " कुमारो हकु सिरि " हें एका राजपुत्राचें नांव आहे. हा हकु शब्द सकु शब्दाचेंच [स चा ह होऊन] दुसरें रूप आहे. असा स

चा ह आंध्रभृत्यांच्या दुसऱ्या एका नांवात झालेला आहे. वायुपुराणांतल्या यादींतील सातवें नांव "हाला" चें आहे. हें नांव 'साल' असें हि प्रसिद्ध आहे ह्या "साला'चें च संस्कृत "शाल" होऊन, "शालो हालनृपेपिच," असें त्रिकांडशेषांत रूप आलेलें आहे. देशीनाममालेंत "साला-हणम्मि हलो" असें सादि रूप येतें. तात्पर्य, स व ह या उच्चारांचीं अदलाबदल आंध्रभृत्यांच्या लेखांत होतें. हा सकु किंवा हकु राजपुत्र मोठा पराक्रमी असल्यामुळें, त्याची मूर्ति इतर पराक्रमी स्त्री पुरुषांबरोबर नाणेघाटांत कोरलेली आहे. ह्या सातकर्णिपुत्र सकु राजपुत्रावरून सकुसंवत्सर सुरू झाला. सकु हें रूप १ शक १०४९ तील शिलारांचें ताम्रपट (Jbbras for 1904), २ शक ११९५ तील पंढरपुरच्या चौऱ्याशीच्या शिलालेखांत सहसातदां [ग्रंथमाला], ३ शत १२३३ तील चोख्यामेळयाच्या शिलालेखांत (ग्रंथमाला), ४ शक १२८९ तील नागांव येथील शिलालेखांत [ग्रथमाला], शक १३१९ तील मठ येथील शिलालेखांत [म. इ. सा. खंड ८, प्रस्तावना, पृष्ठ ३३], व इतर अनेक स्थलीं आलेला आहे.

सात=साक (३) अशोकाच्या वेळीं दक्षिणेंत रट्ठ, सत्त, आंध्र व भोज असें पश्चिम, दक्षिण, पूर्व व उत्तर दिशेस क्षत्रिय वसाहत करून व अनार्य लोकांना जिंकून होते. त्या पैकीं, सतिय किंवा सत्त किंवा सलिय ह्मणून जे क्षत्रिय होते त्यांचेच नांव सातवाहन या शब्दांतील 'सात' या अवयवांत दृष्टीस पडते. ह्या सात शब्दाचीं दोन रूपें असत; एक साल व दुसरें साक. साक (किंवा सक) रूप मढरीपुत सकसेन (संस्कृत शकसेन) ह्या नावांत गोचर होतें. नाणेघाटांतील सहा चित्रांत एका चित्राचें नांव "महारठी" आहे. ह्या रठी किंवा रट्ठाची मदत घेऊन सत्त किंवा सात किंवा साल किंवा साक यांनीं म्लेछांचा पराभव केलेला आहे. हा सत्तिअ शब्द शक्तिक, सक्तिअ अशा परंपरेनें उद्भवलेला आहे.

(१) शक्त=सत्त=सात=साल (संस्कृत शाल, संस्कृत अपभ्रंश शालि)

(२) शक्त = सक्क = साक { संस्कृत शाक, शाक हें विशेषण समजून त्याचें मूळ प्रकृति शक, अशी अज्ञ संस्कृतज्ञांची व्युत्पति.

मुक्त = मुक्क, मुत्त

रक्त = रत्त, रग्ग

वगैरे क्त ची त्त किंवा क्क अशा अंतार्चा दुहेरी रूपें महाराष्ट्रींत व महाराष्ट्रीच्या अपभ्रंशांत होतात.

[४] साल [वृक्षविशेष] वृक्षाला महाराष्ट्रांत साक, साग ह्मणण्याचा परिपाठ पुरातन आहे. डोंगरावरील लोक तर साक असाच उच्चार करतात ह्मणजे ल चा क महाराष्ट्रींत व मराठींत होतो. शातपर्ण किंवा सप्तपर्ण=सातवण्ण किंवा सत्तवण्ण=सातवाण=साअवाण=साकवाण=सागवाण.

[५] पुराणांत हि परंपरा अशीच सांगितली आहे.

शातवाहन राज्याच्या जन्मापासून शालिवाहनशककाल सुरूं झाला अशी पौराणिक परंपरित माहिती आहे. ज्योतिषांची हि परंपरित माहिती अशीच आहे. मुहूर्तमार्तंडाच्या शेवटीं:—

त्र्यंकेंद्रपरिमिते वर्षे शालिवाहनजन्मतः ॥

असा उल्लेख आहे. अच्युतरायाच्या हरिहर येथील शक १४६० वील शिलालेखांत " शालिवाहननिर्णीतशकवरुषक्रमागते " असे शब्द आहेत. " शालिवाहनापासून ह्मणजे शालिवाहन राजाच्या जन्मापासून निघणाऱ्या " असा " शालिवाहननिर्णीत " ह्या समस्तपदाचा अर्थ आहे. मजजवळ शक ४१० तील ताम्रपटांत " साळीवान सक " असे शब्द आहेत. गुर्जरराजा दुसरा दड्ड याच्या लेखांत ३८० ही शकसंवत्सरानेंच गणना केलेली आहे. तात्पर्य, शक हें हिंदुराजाचें नांव आहे, अशी भावना व स्पष्ट माहिती परंपरेनें ह्या देशांत आहे ज्याच्या जन्मापासून ही कालगणना सुरूं झाली, तो बहुशः कुमार हकु अथवा सकु सातवाहन असावा. सातवाहनसकवरुस ह्मणजे शातवाहनवंशांतील शक अथवा सक अथवा सकु अथवा हकु राजपुत्राच्या किंवा राजाच्या जन्मापासून धरलेलें वर्ष.

२९ शककाल, शाककाल, शकनृपकाल, शातवाहनशककाल, शालिवाहन शक, सकु, सके, शाके साळिवान सके अशा नाना रूपांनीं हा काल उल्लेखिलेला सांपडतो व हीं सर्व रूपें शक्त ह्या मूळ शब्दाचे अपभ्रंश

आहेत. दक्षिणेकडील लोक कृष्णेंत किंवा गोदेंत स्नान करतांना परम श्रद्धेनें "शालिवाहनशका" चा जो उच्चार करतात, तो पवित्र व अम्लेछ आहे, अशा समजुतीनें करतात. सोंवळ्यांत व धर्मकृत्यांत म्लेच्छ शब्द उच्चारण्याची किळस हिंदुलेकांना फार प्राचीन काळापासूनची आहे [तस्मात् ब्राह्मणेन न म्लेछितवै] ती चाल शकनामक म्लेछांच्या क्षणिक अमदानींत त्यांनीं सोडली असेल, हें कालत्रयी हि संभवत नाहीं. शककाल म्लेछस्थापित नाहीं, हिंदुस्थापित आहे, एवढें गृहीत धरून पुढें चालण्यास, हें एकच कारण बस आहे.परंतु, आर्यांचा व म्लेछांचा बेटी व्यवहार होत असे, आर्य धर्मकृत्यांत म्लेछकाल योजीत, वगैरे बाटेगिरीच्या कल्पना पसरविण्यांत भूषण मानणाऱ्या शोधकांना असले विपरीत अपसिद्धान्त फारच गोड वाटतात, असें दिसतें. अपसिद्धांन्ताना पोषक असा दुसरा एक असाच शब्द आहे. तो शब्द "क्षत्रप" हा होय. डा. भांडारकर हा शब्द Persian [?] 'Satrap' शब्दापासून संस्कृतांत 'क्षत्रप' या रूपानें आला, असें स्वच्छ सांगतात. [History of Dekkan, Section V]. Persian ह्मणजे Modern Persian तर नव्हेच. तेव्हां, Persian ह्मणजे Old-Persian असा डाक्टरांचा गर्भितार्थ असावा. Modern Persian इसवीच्या १० व्या शतकापासून आतांपर्यंतची समजण्याची चाल आहे; व Old Persian चवथ्या शतकापासून दहाव्या शतकापर्यंतची फारसी भाषा, असा संकेत आहे. त्यापूर्वी पाल्हवी, आवेस्ती वगैरे भाषा होत्या. त्यांत हा शब्द "खोइत्रपैनि" अशा रूपानें येतो. परंतु, हा शब्द तैत्तिरीय संहितेंत व ब्राह्मणांत [तैत्तिरीय संहिता, प्रथमकांड, अष्टमप्रपाठक, अनुवाक १४ व तैत्तिरीय ब्राह्मण प्रथमकांड, षष्ठःप्रपाठकः] " क्षत्राणां क्षत्रपति रसि, " " क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोति । " वगैरे स्थलीं आवेस्त्याच्या पूर्वीपासून येत आहे. तेव्हां हा शब्द फारशीतून किंवा आवेस्तीतून उसना घेतलेला नाहीं; मूळ संस्कृतांतला च आहे. संस्कृतांतून आवेस्तींत उसना घेतला असण्याचा संभव मात्र जास्त आहे. क्षत्रपति शब्द पंजाब व अफगाणिस्थान ह्या प्रांतांत बोलल्या जाणाऱ्या पैसाची उच्चारांत सत्रप, सत्रपति, असा होऊन

क्षत्रप शब्द फारसी नाहीं.

क्षत्रपतिशब्द ब्राह्मणांत व संहितेंत येतो.

" सत्रप " अशा रूपानें ग्रीक, पल्हव वगैरे लोकांत प्रचलित झाला. क्षत्रप व महाक्षत्रप या शब्दांची अशी परंपरा असल्यामुळें, एखाद्या शातवाहनाची बायको एखाद्या हिंदू क्षत्रपाची किंवा महाक्षत्रपाची मुलगी असून, म्लेच्छ नसूं शकेल. क्षत्रप, महाक्षत्रप, ह्या हिंदुस्थानांत, विशेषतः पश्चिम हिंदुस्थानांत त्या कालीं प्रचलित असलेल्या पदव्या म्लेच्छ उडाणटप्पूंनीं घेतलेल्या आहेत. क्षत्रपति ह्याचा अपभ्रंश होउन छत्रपति असा शब्द पश्चिम हिंदुस्थानांत हजारों वर्षे प्रचलित होता व तो तीनशें वर्षांमागें शिवाजीच्या विरुदावलींत प्रविष्ट होऊन, अद्याप हि अजरामर आहे. ह्या क्षत्रपति, छत्रपति शब्दाचा उल्लेख सी-यू-कींत (Beals' Translation) आला आहे.

क्षत्रपति शब्द सी--यू--कीं त येतो.

नरपति, हयपति, गजपति व क्षत्रपति, असे चार प्रकारचे राजे हिंदुस्थानांत असून, पश्चिम हिंदुस्थानांतील राजांना क्षत्रपति, छत्रपति, ही पदवी लावतात, असें सी-यू-कींत (A. D. 600) ह्मटलें आहे. शिवाजी पश्चिम हिंदुस्थानांत झाला, तेव्हां त्याला क्षत्रपति-छत्रपति ही पदवी इतिहासोक्त, शास्त्रोक्त व रुढियुक्त मिळाली, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं. व्युत्पत्तीची चूक झाल्यामुळें, डाक्टरांनीं म्लेछांचीं आर्योशीं लग्नें लावून दिलीं आहेत!

क्षत्रपति-छत्रपति ही पश्चिम हिंदुस्थानचा राजा जो शिवाजी त्याची पदवी होते.

३० विद्वज्जनचकोरचंद्र अशा ह्या महाराष्ट्री प्राकृत भाषेला शिरसा प्रणाम करणाऱ्या शातवाहनांची ऊर्फ शाकराजांची रियासत शक १५० पर्यंत चालली. शकपूर्व १५० त सीमुख शातवाहनानें सुंग व काण्वायन वंशांचा नाश करून मगधाचें सिंव्हासन स्वतःच बळकाविलें. तेव्हां पासून शकोत्तर १५० पर्यंत शातवाहनांची छाप उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांत चांगली बसलेली होती. ती इतकी कीं, त्यांच्या राज्याला तीन समुद्रांचा—पूर्व, पश्चिम, दक्षिण—स्पर्श होतो, अशी ह्मणच पडून गेली. ह्या राजकीय छापीबरोबर त्यांच्या भाषेची ह्मणजे महाराष्ट्रीची हि छाप भारतवर्षांत सर्वत्र बसली. कालिदास माळव्यांद व काश्मीरांत राहत असे, परंतु त्याच्या नाटकांतील प्राकृत भाषा

सातवाहनांच्या साम्राज्याबरोबर महाराष्ट्रीचें साम्राज्य.

अंशतः महाराष्ट्री आहे. गाथासप्तशतींत दिलेली विक्रमराजाची गाथा किंवा काश्मीरच्या प्रवरसेनाची गाथा किंवा काश्मीरस्थ प्रवरसेन–विरचित सेतुबंधाची भाषा महाराष्ट्रीच आहे. राजकीय साम्राज्याबरोबर व वजनाबरोबर भाषेचें हि साम्राज्य व वजन वाढतें. इसवीच्या १७ व्या व १८ व्या शतकात यूरोपांत सर्वत्र फ्रेंच भाषेचें जसें साम्राज्य झालें किंवा एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांत हिंदुस्थानांत जसें परक्या इंग्रेजीचें साम्राज्य झालेलें आहे, तोच प्रकार शक पूर्व १५० पासून शकोत्तर १५० पर्यंत व पुढें हि कांहीं काल महाराष्ट्रीचा झाला. पेशव्यांच्या अमदानींत खुद्द दिल्लीचे पातशाहा मराठी लिहूं व बोलूं लागले आणि कायथ लोक व रजपूत राजे मराठी भाषेने बोलूं लागले किंवा म्हैसूरचे कानडीअप्पा मराठींत हिसाब ठेवूं लागले. हा सर्व प्रभाव राजकीय साम्राज्याचा व सामर्थ्याचा होय.

शातवाहनांच्या साम्राज्याचीं धूळधाण–तत्समवेत महाराष्ट्री भाषेचा पडित काळ.

३१ शक १५० नंतर शातवाहनांचें साम्राज्य नष्ट झालें. विशिष्ट कारण काय तें माहित नाहीं. नित्याप्रमाणें अंतस्थ दौर्बल्य व बहिःस्थ अनार्यांचें प्राबल्य हीच कारणें असावीं. शातवाहनांच्या आपूर्वपश्चिमसमुद्र राज्यांत लहान मोठे संस्थानिक होते. त्या पैकीं महाराष्ट्राच्या उत्तरेस व पश्चिमेस कांहीं राष्ट्रकूट होते त्यांनीं बंड केलें. चेदिदेशांत कलचूरींनीं आपला शक सुरू केला (शक १७०). दक्षिणेंत कदंबांनीं व म्लेंछ पल्लवांनीं आपापलीं स्वतंत्र संस्थानें स्थापिलीं. अभीर, पिंडार, पुलिंद, शक, वगैरेंनीं हि दंगे माजवले. अशी शातवाहनांच्या राज्याची शोचनीय वाताहत झाली. त्याबरोबर महाराष्ट्री भाषेला हि पडितकळा लागली. शक १५० पासून शक ४५० पर्यंत सुमारें तीनशें वर्षें महाराष्ट्रांत कोणी चक्रवर्ती राजा नव्हता; लहान लहान संस्थानें व मवास होते. नर्मदेच्या उत्तरेस शक २५० च्या सुमारास गुप्तांचें साम्राज्य सुरू झालें. समुद्रगुप्ताच्या जयस्तंभांत (शक २४६—२९६) दक्षिणेतील कांहीं संस्थानिकांचीं नांवें येणेंप्रमाणें दृष्टीस पडतात (Fleets गुप्त inscriptions).

शक १५०–४५० पर्यंचे महाराष्ट्रातील कित्येक संस्थानिक.

	राजा	देश
१	महेंद्र	कोसल (रायपूर–संबळपूर)
२	व्याघ्रराज	महाकांतार (विंध्याद्रीच्या आसपासचा डोंगराळ मुलूख)
३	मंटराज	केरल (मलबार)
४	महेंद्र	पिष्टपुर (पिठापूर–मद्रास)
५	स्वामिदत्त	कोट्टूर (नाशिक, कोटरे)
६	दमन	एरण्डपल्ल (एरंडोल–खानदेश)
७	विष्णुगोप	कांची (कांचीवरम्)
८	नीलराज	अवमुक्त [अनभिज्ञात]
९	हस्तिवर्म	वेंगी [वारंगल–मछलीपट्टम्]
१०	उग्रसेन	पालक्क [अनाभिज्ञात]
११	कुबेर	देवराष्ट्र [कऱ्हाड–सातारा जिल्हा, सध्याचें देवराष्ट्रें, येथें जुने अवशेष फार आहेत.]
१२	धनंजय	कुस्थलपुर [कोठलूर]

पैकीं व्याघ्रराज, स्वामिदत्त, दमन व कुबेर हे संस्थानिक विंध्याद्रि, नाशिक, खानदेश, व कऱ्हाड या प्रांतांभोवतीं शक २५०–३०० च्या सुमारास राज्य करीत होते, आणि गुप्तांना कदाचित् करभार देत होते. ह्या संस्थानिकांची वजनदारी बेताचीच पडल्यामुळें, महाराष्ट्री भाषेचा ओज रहावा तसा राहिला नाहीं व ती भाषा उत्तरोत्तर मागसत चालली. शातवाहनांच्या कारकीर्दींत पैठण हें प्राकृत विद्वानांचें व सरस्वतीभक्तांचे माहेरघर बनलें होतें. तें ह्या तीनशें वर्षांत मोडून, शक ४५० च्या सुमारास महाराष्ट्री भाषा व सारस्वत ह्यांचा अंत झाला.

महाराष्ट्रीचा ऱ्हास व अंत.

३२ शक १५० पासून शक ४५० पर्यंतच्या अवधींत महाराष्ट्री भाषा अपभ्रष्ट झाली. नागर महाराष्ट्रीचे पुरस्कर्ते जे शातवाहन राजे आणि तदाश्रित विद्वान व प्रतिभासंपन्न ग्रंथकार त्यांचे नियमन नाहींसें झाल्याबरोबर महाराष्ट्री भाषा सर्वस्वीं अनागर लोकांच्या हातांत गेली

अपभ्रंश.

आणि अपभ्रष्ट झाली. नागर महाराष्ट्री ऐन रंगांत असतां, अनागर अपभ्रंश केवळ खालच्या प्रतीच्या अनागर लोकांत होता. ह्या अपभ्रंशाची परंपरा फार पुरातन आहे. म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः, तस्मान्नब्राह्मणो म्लेच्छेत्, वगैरे इशारे शतपथश्रुतींतून सांपडतात. ह्मणजे ब्राह्मणकालीं संस्कृत उच्चारांचे अपभ्रष्ट उच्चार म्लेच्छादि अनार्य लोक व त्यांच्या संसर्गानें खालच्या प्रतीचे आर्य लोक करूं लागले होते, असा अर्थ होतो. हा म्लेच्छकृत व अनागरार्यकृत अपभ्रंश स्वतंत्र भाषेच्या योग्यतेला ब्राह्मणकालीं आला नव्हता. परंतु कालान्तरानें त्याची व्याप्ति समाजांत अतोनात होऊन, ती प्रकट—पअड पअल—पाल—पाली [स्त्रीलिंग] भाषेच्या रूपानें प्रसिद्ध झाली. ह्याच सुमारास सौरसेनी, मागधी, पैशाची व महाराष्ट्री, ह्या हि प्रकट ऊर्फ अपभ्रष्ट भाषा निरनिराळ्या प्रांतांत सुरू झाल्या. ह्या प्रकट भाषा बहुजन मान्य झाल्यावर त्यांना अपभ्रंशाच्या वर्गांतून काढून स्वतंत्र भाषांच्या मान्य वर्गांत घालणें वैय्यकरणांना इष्ट दिसलें, व त्यांना प्राकृत भाषा असें अभिधान प्राप्त झालें. संस्कृत व प्राकृत असे आर्यभाषेचे दोन मान्य पोटभेद झाले; आणि ह्यांच्या खेरीज जें अपभाषण त्याला अपभ्रंश ह्मणूं लागले. सारांश, अपभ्रंश व्याप्तिमान् झाला ह्मणजे त्याला स्वतंत्र भाषा ह्मणावयाचें व त्या नव्या झालेल्या स्वतंत्र भाषेचा जो दुसरा अपभ्रंश त्याला अपभ्रंश ह्मणावयाचें, असा वैय्याकरणी प्रघात प्रचलित झाला.

प्राकृतं संस्कृत चैतदपभ्रंश इति त्रिधा ॥

३३ कांहीं काल संस्कृत, आणि मागधी, शौरसेनी, पैशाची व महाराष्ट्री ह्या पांच मुख्य भाषा असून, अपभ्रंश हा स्वतंत्र भाषाभेद ह्मणून गणला जात नव्हता. परंतु कालान्तरानें संकृत व ह्या चारी प्राकृत मागसत जाऊन, अपभ्रंशांचे व प्राकृत पोटभाषांचे राज्य सुरू झालें. मागधी—अपभ्रंश, शौरसेनी—अपभ्रंश, पैशाची—अपभ्रंश व महाराष्ट्री—अपभ्रंश, असे चार मुख्य अपभ्रंश प्रचलित झाले. शक १५० च्या सुमारास शालिवाहनांचें महाराष्ट्रांतील साम्राज्य नष्ट झाल्यापासून शक ४५० त चालुक्यांचे साम्राज्य सुरू होईतोंपर्यंत महाराष्ट्री—अपभ्रंश महाराष्ट्रांत प्रचलित होता. नर्मदेच्या उत्तरेस मौर्यांचें साम्राज्य शकसंवतापूर्वी सुमारें दीडशें वर्षांच्या सुमारास नष्ट झालें. तेव्हांपासून शक २०० च्या सुमारास गुप्तांचें सा-

म्राज्य सूरूं होईतोंपर्यंत मागधी–अपभ्रंश, शौरसेनी–अपभ्रंश व पैशाची–अपभ्रंश नर्मदेच्या उत्तरेस प्रचलित झाले. अपभ्रंशाचे हे चार भाषापरत्वें भेद झाले; प्रांतपरत्वें व जातिपरत्वें जे भेद झाले त्यापैकीं कित्येकांचीं नांवें येणें प्रमाणें:—१ शाकारी, २ ढक्की, ३ दाक्षिणात्य ४ चूलिकापैशाची, ५ चांडाली, ६ आभीरी, ७ अवंतिजा, ८ प्राच्या, ९ पांचाली, १० मालवी, ११ गोडी, १२ ओड्री, १४ कालिंगी, १५ कार्नाटकी, १६ द्राविडी, १७ गुर्जरी, १८ अर्धमागधी. शक, यवन, किरात, दर्द, खश, पल्लव, वगैरे पिशाच लोक शकपूर्व १५० पासून सुमारें शक ४५० पर्यंत भरतखंडांतील निरनिराळ्या भागांत राज्यकर्ते या नात्यानें पसरले होते. तत्संबंधानें पैशाची भाषेचे ११ भेद प्राकृत वैय्याकरणांनीं उल्लेखिलेले आहेत.

मागधी–अपभ्रंश, शौरसेनी–अपभ्रंश, पैशाची—अपभ्रंश, व महाराष्ट्री–अपभ्रंश.

कांचीदेशीयपांडये च पांचालगौडमागधम् ।
व्राचडं दाक्षिणात्यं च शौरसेनं च कैकयम् ।
शाबरं द्राविडं चैव एकादश पिशाचकाः ।

सारांश सुमारें शक ४५० पर्यंत पांचपंचवीस अपभ्रंश भरतखंडांत उत्पन्न झाले. पैकीं, अवंतिज अपभ्रंशासंबंधानें एक बाब येथें नमूद करतों. प्रो. परशुरामपंत पाटणकर, बनारस, यांनीं गेल्या वर्षी उज्जनी प्रांतांतील रांगडी बोलीच्या व्युत्पत्तीवर एक लहानसा निबंध लिहून, त्यांत असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, मराठी व रांगडी ह्यांचा कांहीं तरी संबंध आहे. कोणता विशिष्टसंबंध आहे तें, मात्र, त्यांनीं नीट उलगडून दाखविलें नाहीं. अवंतिजा भाषेची नात सध्याची रांगडी भाषा आहें. त्या अवंतिजा भाषेची उत्पत्ति येणेंप्रमाणें:—

आवंती स्यान्माहाराष्ट्री-शौरसेन्यास्तु संकरात् ॥
(मार्कंडेय in pischel's Grammatik)

तेव्हां, महाराष्ट्रीचे कांहीं गुण रांगडींत दिसावे, हें रास्तच आहे.

३४ ह्या पाचपंचवीस अपभ्रंशांतून महाराष्ट्री–अपभ्रंशाशीं प्रस्तुत स्थळीं विशेष कर्तव्य आहे. हा अपभ्रंश शातवाहनसाम्राज्याच्या अंतापासून ह्मणजे सुमारें शक १५० पासून चालुक्यांच्या साम्राज्याच्या प्रारंभापर्यंतच्या ह्मणजे शक ४५० च्या पर्यंतच्या काळामध्यें उदयास आला. ह्याचें स्वरूप

कसें होतें, तें मुख्यतः हेमचंद्राच्या सिद्धहेमचंद्रम् नांवाच्या व्याकरणाच्या ३२९ पासून ४४६ पर्यंतच्या सूत्रांवरून कळतें. हेमचंद्राची हयात शक १०१० पासून शक १०९४ पर्यंत होती. ह्या वेळीं महाराष्ट्री-अपभ्रंश महाराष्ट्रीतील लोक बोलत असत कीं काय? ह्या प्रश्नाला, नाहीं; असें स्वच्छ उत्तर देतां येण्याला साधनें आहेत. तीं हीं:—शक १०५१ तील अभिलषितार्थचिंतामणींतील पदें जिला मराठी भाषा ह्मणतात व जी ज्ञानेश्वर बोलत व लिहित असे तींत आहेत. शक ९०५ तील चामुंडरायाचा शिलालेख हि मराठी भाषेंतच आहे. शक ६५८ तील चिकुर्डें येथील लेखाची भाषा हि मराठी आहे. इतकेंच नव्हे तर, शक ४१० तील मंगळवेढें येथील ताम्रपट हि मराठी भाषेंतला आहे. ह्मणजे मराठी भाषा ह्मणून ज्या भाषेला आपण ह्मणतों, तिच्यांतील अत्यंत जुना लेख

महाराष्ट्री—अपभ्रंश शक ४०० च्या सुमारास मृत झाला.

शक ४१० पर्यंत गेलेला आहे. आतां, इतकें उघड आहे कीं, शक १०५१ तल्या मराठी भाषेच्या रूपाहून तत्तत्पूर्वींच्या लेखांची भाषा उत्तरोत्तर जास्त जास्त जुनाट आहे. परंतु ह्या सर्व लेखांतील भाषा मराठी आहे, अपभ्रंश नाहीं. ह्याचा अर्थ काय होतो? ह्याचा अर्थ असा होतो कीं, महाराष्ट्री—अपभ्रंश शक ४०० च्या सुमारास संपून, मराठी भाषेला प्रारंभ झाला व हेमचंद्रानें ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण रचिलें तो अपभ्रंश त्याच्या कालीं मृत होता. मराठी भाषा शक ६०२ पासून शक ११२८ पर्यंत महाराष्ट्रांत चालू होती, ह्या बाबीला दुसरा हि अवांतर पुरावा आहे. ह्या अवधींतील चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलार, यादव वगैरे महाराष्ट्रांतील राजांचे जे संस्कृत ताम्रपट आहेत त्यांतून स्थळोस्थळीं अस्सल मराठी शब्द सांपडतात. शक ६०२ तील विक्रमादित्य सत्याश्रयाच्या ताम्रपटांत "पन्नास" हा शब्द आलेला आहे. हा शब्द महाराष्ट्रीप्राकृतांतील किंवा महाराष्ट्री-अपभ्रंशांतील नाहीं. महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत पण्णासं, पण्णासा, पन्ना, अशीं रूपें येतात. शक ६०२ पासून शक ११२८ पर्यंत ताम्रपटांतून आलेल्या अस्सल मराठी शब्दांची यादी प्रभातमासिकांतील पाटण येथील शक ११२८ तील शिलालेखांत दिली आहे. तात्पर्य, मराठी शक ४०० च्या सुमारास सुरू झाली, हें अस्सल पुराव्यानें

सिद्ध आहे व हेमचंद्रानें ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण रचलें तो अपभ्रंश शक ४०० च्या सुमारास मृत झाला होता, असें ह्मटल्यावांचून गत्यन्तर नाहीं.

३५ मराठी भाषा शक ४०० च्या सुमारास सुरूं होईतावत्कालप-र्यंत भाषांची परंपरा माझ्या मतें येणेंप्रमाणें दिसतेः—

संस्कृत. { ऋषिः—वैदिक भाषाः—शकपूर्व १०,००० पासून शकपूर्व ३०००.
पाणिनिः—ब्राह्मण भाषाः—शकपूर्व ३००० पासून शकपूर्व १५००.
पतंजलिः—संस्कृत भाषाः—शकपूर्व १५०० पासून शकपूर्व २००.

प्राकृत. { पाली भाषाः—शकपूर्व १५०० पासून शकपूर्व ४००
सौरसेनी भाषाः—शकपूर्व १५०० पासून शकोत्तर १५०
मागधी भाषाः—शकपूर्व ५०० पासून शकोत्तर १५०
पैशाची भाषाः—शकपूर्व ५०० पासून शकोत्तर १५०
महाराष्ट्री भाषाः—शकपूर्व १००० पासून शकोत्तर १५०

प्राकृतिक. { सौरसेनी—अपभ्रंश
मागधी—अपभ्रंश
पैशाची— ,,
महाराष्ट्री— ,,
वगैरे } शक ० पासून शकोत्तर ४५० पर्यंत

प्राकृतिकोद्भव. { व्रज
मैथिल
बंगाली
ओढी
काश्मिरी
नेपाली
पंजाबी
सिंधी
गुजराथी
रांगडी
मराठी
वगैरे } शक ४०० पासून आतांपर्यंत ह्मणजे शक १८३० पर्यंत.

कालाचे आंकडे कित्येक स्थलीं शंभर दोनशें वर्षे अलीकडे पलीकडे होऊं शकतील, हें सांगावयास नको. एक वाच, मात्र, पूर्णपणें निश्चित आहे. ती ही कीं, मराठी भाषा शक ४०० च्या सुमारास सुरू झाली. येथें एक गोष्ट लक्ष्यांत घेतली पाहिजे. पूर्वभाषा प्रचलित असतांनाच उत्तरभाषा अपभ्रंश ह्या नात्यानें सुरू झाल्या होत्या. ह्मणजे ब्राह्मण–संस्कृत प्रचलित असतांना पाली भाषा अपभ्रंश ह्मणून सुरू झाली व ब्राह्मण–संस्कृत प्रचारांतून गेल्यावर तत्स्थानीं अधिष्ठापित झाली. पालीभाषा प्रचलित असतांना, मागधीभाषा अपभ्रंशरूपानें सुरू झाली व पालीभाषा आटोपल्यावर तत्स्थानापन्न झाली. तसेंच, महाराष्ट्री भाषा चालू असतांच महाराष्ट्री—अपभ्रंश सुरू झाला व महाराष्ट्री नष्ट झाल्यावर तिची जागा त्यानें पटकाविली महाराष्ट्री–अपभ्रंश चालू असतांच मराठी सुरू झाली व तो मेल्यावर त्याची जागा मराठीनें व्यापिली.

पूर्व भाषा असतांनाच उत्तर भाषा अपभ्रंश ह्मणून सुरू होते.

एका भाषेच्या स्थलीं दुसरी भाषा येत असतांना, आणीक एक चमत्कार दृष्टयुत्पत्तीस येतो. नवी अपभ्रष्ट भाषा आस्ते आस्ते लोकमान्य होत असतांना, जुनी मुमूर्षु भाषा कांहीं काल प्रतिष्ठित ग्रंथकार व लोक लिहीत व बोलत असतात. पाली, शौरसेनी, महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा लोकमान्य होत असतांना, ब्राह्मण–संस्कृत व पातंजल–संस्कृत प्रतिष्ठित लोकांत प्राचलित होतेंच. अपभ्रंश सुरू होत असतां, महाराष्ट्री-प्राकृत प्रतिष्ठित ग्रंथकार लिहीतच असत. आणि मराठी उदयास येत असतांना शतक-दोन शतक अपभ्रंशाला प्रतिष्ठित ग्रंथकार विसरले नव्हते. संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश, ह्यांचा लोप झाला असतां हि, शक ४०० च्या नंतरचे नाटककार ह्या तिन्ही भाषा प्रतिष्ठित ह्मणून आपल्या नाटकांत योजीत असत, व अप्रतिष्ठित ज्या मराठी वगैरे भाषा त्यांचें नांव ही काढीत नसत. प्रतिष्ठित ग्रंथकार जुन्या मेलेल्या भाषांना चिकटून राहतात, ह्या विधानाला पोषक अशीं दोन प्रमाणें देतों. प्रथमः पतंजलीचें जें संस्कृत तेंच भवभूति, हर्ष,

उत्तर भाषा लोकमान्य होत असतांना, पूर्वभाषा कांहीं काल टिकाव धरून रहाते.

हेमाद्रि, वगैरेंचें संस्कृत आहे. तसेंच कालीदासाचें जें प्राकृत तेंच हेमचंद्राचें प्राकृत आहे. ह्मणजे हे प्रतिष्ठित उत्तरकालीन ग्रंथकार मेलेल्या भाषा योजीत आहेत, हें स्पष्ट आहे. द्वितीयः शूद्रक, विशाखदत्त, बाण, श्रीहर्ष, नारायणभट्ट,जयदेव, भवभूति, इत्यादि नाटककार, महाराष्ट्र, माळवा, काश्मीर, ओढिया,प्रयाग, इत्यादि निरनिराळ्या प्रांतांत रहाणारे असून, सर्वच महाराष्ट्री, शौरसेनी, अपभ्रंश, वगैरे भाषा योजतात. शिवाय; प्राकृतांत काव्य रचतांनां महाराष्ट्रीचा उपयोग करावा व गद्य बोलतांनां शौरसेनी वापरावी, वगैरे नियम साहित्यग्रंथकार देतात; मग नाटककार कोणत्या हि प्रांतांतला असो व श्रोतृवर्ग वाटेल त्या प्रदेशांतला असो. ह्याचा अर्थ काय? उदाहरणार्थ, मथुराप्रांतांतील लोक श्रीहर्षाच्या वेळीं काय दोन भाषा बोलत होते, काव्याकरितां महाराष्ट्री व गद्याकरितां शौरसेनी? तसेंच, नाटकांवरून असें दिसतें कीं, नायक संस्कृत बोलतो, नायिका महाराष्ट्रींत गाते व शौरसेनींत बोलते, सेवक मागधींत विनंती करतो, मेव्हणा शाकारींत बकतो, चोर ढक्की बोलतात व चांडाल चांडाली वापरतात, आणि ह्या सर्व भाषा एकाच घरांत चालतात. तेव्हां, हा प्रकार काय आहे? शकसंवताच्या प्रारंभीं होऊन गेलेला कालीदास एकाच पात्राच्या तोंडून महाराष्ट्री व शौरसेनी अशा दोन भाषा वदवतो, हें देखील जरा चमत्कारिकच आहे. परंतु, त्या कालीं महाराष्ट्री भाषा उन्नत व नागर स्थितीप्रत पावून शातवाहनराजांच्या पाठिंब्यामुळें भरतखंडांत सर्वत्र मान्य व ग्राह्य झालेली होती. तेव्हां, महाराष्ट्रबाह्य प्रांतांत हि तिचा प्रचार स्त्रीपुरुषांत अव्याहत होता, असें समजून चालतां येईल. परंतु शकाच्या पांचव्या शतकाच्या पुढें झालेले जे बाण, श्रीहर्ष, इत्यादि नाटककार ते हि महाराष्ट्री, शौरसेनी वगैरे एकाहून जास्त भाषा एकाच पात्राच्या तोंडीं घालतात, हा चमत्कार कोठला? शकाच्या पांचव्या शतकाच्या सुमारास महाराष्ट्री भाषा मरून दोनतीनशें वर्षें झालीं होतीं व अपभ्रंश मुमूर्षुदशेंत होता, हें तर शक ४१० तील मराठी शिलालेखावरून स्पष्ट आहे तेव्हां बाण, श्रीहर्ष वगैरे कवी गतानुगतिकन्यायानें मृतसंस्कृतप्रमाणेंच, मृत महाराष्ट्री, मृत शौरसेनी व मुमूर्षु अपभ्रंश योजित होते, यांत संशय नाहीं. जयदेवाच्या कालीं महाराष्ट्री मेली होती, अपभ्रंश मेला होता व मराठी भाषा चांगली नावांरूपाला येत चालली होती; तसेंच, शौरसेनी मरून तिच्या जागीं जुनी ब्रज भाषा आलेली होती. तत्रापि, प्रसन्नराघवांत महाराष्ट्री व शौरसेनी—

कालिदासाची व वररुचीची महाराष्ट्री व शौरसेनी जयदेव योजतो. त्यांत दुसरी एक नकलेची गोष्ट अशी कीं जयदेव रहाणारा ओढिया प्रांतांतला. जुन्या ओढियेचा मागधीकडे संबंध. असें असून, ओढीया, किंवा तत्पूर्वकालीन मागधी भाषा न योजतां, जयदेव ज्याअर्थी महाराष्ट्री व शौरसेनी भाषा योजतो, त्या अर्थीं तो साहित्यशास्त्रकारांच्या उपदेशाला अनुसरून गतानुगतिक न्यायानें मृत व मुमूर्षु भाषांत लिहीत आहे, हें उघड आहे. हा अचरटपणा कृष्णाजीपंत शेषे वगैरे नुकत्या तीनशें वर्षांपलीकडील नाटककारांनीं हि केलेला आहे. असो, गतानुगतिकास्तव व पुराणप्रियतेस्तव मृत व मुमूर्ष भाषांत नाटकें लिहिण्याच्या ह्या लकबीनें कित्येक यूरोपियन टीकाकारांना चकविलें आहे. कालदृष्ट्या पहावें तर लोकांत एक भाषा प्रचलित आहे असें दिसतें व नाटककारांच्या ग्रंथांत पहावें तर मृत व मुमूर्ष भाषा योजलेल्या दृष्टीस पडतात. त्यावरून ह्या टीकाकारांना अशी शंका आली कीं, संस्कृत, प्राकृत व प्राकृतिक अपभ्रंश, ह्या कृत्रिम भाषा तर नसाव्या? कित्येक उतावळे व दुष्टबुद्धि टीकाकार, तर, इतक्या हि थराला गेले कीं, ही सर्व ब्राह्मणांची फसवेगिरी असावी! ह्या दुसऱ्या बालिश टीकाकारांकडे लक्ष देण्यांत हांशील नाहीं. कृत्रिमभाषावाद्यांची शंका, मात्र, सकारण होती. तिचा परिहार वर झाला च आहे. जैनमहाराष्ट्री, जैनशौरसेनी वगैरे भाषांचा हि प्रकार वरच्याप्रमाणें च आहे. जुनी मृत महाराष्ट्री भाषा आपली धर्मग्रंथभाषा ह्मणून जैन ग्रंथकार समजत. आपले धर्मशास्त्रग्रंथ जसे मृत संस्कृतांत अद्याप हि रचले जातात, तोच प्रकार जैनधर्मग्रंथांचा आहे. तात्पर्य, भरतखंडांतील ग्रंथकारांचा मृतभाषांत लिहिण्याचा ओढा विशेष असतो, हें उघड आहे.

"A Peep into the early history of India" (J. B. B. R. A. S. 1901 vol XX) ह्या चटकदार निबंधांत डाक्टर भांडारकर यांनीं खालील विधानें केलीं आहेत. (1) Another peculiarity of this period (from about the beginning of the second century before Christ to about the end of the fourth century after) was the use of the Pali or the current Prakrit language in Inscriptions. (2) But now (from about the end of the fourth century after Christ) we

find that sanskrit rose in importance and the vernaculars were driven out of the field. ख्रिस्तपूर्व २०० पासून ख्रिस्तनंतर ४०० पर्यंत प्राकृतांचें साम्राज्य होतें; परंतु ४०० नंतर प्राकृतांना गचांडी मिळून संस्कृत तत्स्थानापन्न कां झाली, ह्याचें कारण, डाक्टरांनीं असें दिलें आहे कीं, Brahmanism चा उदय झाला, त्यामुळें प्राकृत मागें पडल्या व संस्कृत पुनः उदयास आली. ह्या चमत्काराचें खरें कारण मी जें वर दिलें आहे तें आहे. महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा शक २०० च्या सुमारास मेल्या. पुढें दोनअडीचशें वर्षे अपभ्रंश प्रचलित होता. तो हि शक ४०० च्या सुमारास मरून, आधुनिक मराठी वगैरे प्राकृतिकोद्भव भाषा जन्मास आल्या. परंतु, त्यांना विद्वन्मान्यता नसल्यामुळें, त्यांचा उपयोग व्हावा तसा होत नसे. डाक्टर भांडारकरांनीं वृत्तनिरूपण बरोबर केलेलें आहे; परंतु वृत्ताचें कारण, मात्र, जें द्यावें तें दिलें नाहीं. संस्कृत भाषेचा पुनरुदय व Brahmanism चा पुनरुदय हीं एकाच कारणाचीं कार्ये आहेत. बौद्धधर्म व प्राकृत भाषा मेल्यामुळें संस्कृत भाषा व Brahmanism उदयास आलीं. बौद्धधर्माचा अस्त व प्राकृत भाषांचा मृत्यु हीं कारणें असून, Brahmanism व संस्कृत भाषा यांचा उदय हीं सोदर कार्यें आहेत. संस्कृत भाषेच्या पुनरुदयाचें Brahmanism हें कारण नाहीं, प्राकृत भाषांचा मृत्यु हें कारण आहे.

३६ शक ४०० च्या सुमारास मराठी भाषा सुरू झाली, तेव्हां, अपभ्रंश नष्ट होत चालला होता व महाराष्ट्रीभाषा मृत झाली होती, ह्याला दुसरें एक प्रमाण आहे. शक ४५० च्या सुमारास महाराष्ट्रांत चालुक्यांचें राज्य सुरू झालें. चालुक्यांच्या अमदानींत जे ताम्रपट व शिलालेख खोदले गेले ते प्रायः सर्व संस्कृत भाषेंत आहेत, शातवाहनांच्या कारकीर्दीतल्या प्रमाणें प्राकृतांत किंवा अपभ्रंशात नाहींत. ह्याचा अर्थ असा होतो कीं, महाराष्ट्री व अपभ्रंश मृत व मुमूर्षु स्थितींत चालुक्यांच्या वेळीं होते. तेव्हां, सहजच त्यांनीं त्या मृत व मुमूर्षु भाषांचा उपयोग केला नाहीं. मराठीचा उपयोग करावा ह्मटलें तर ती भाषा राजमान्य झाली नव्हती, नुकतीच उदयास येत चालली होती. तत्रापि, शक ४१० तील मंगळवेढच्या ताम्रपटावरून व शक ६५८ तील चिकुड्यांच्या ताम्रपटावरून असें दिसतें कीं;

सामान्य लोकांचें सर्व लिखाण मराठी भाषेंतच चाललें होतें. शिवाय हा हि एक प्रश्न उभा रहातो कीं, चालुक्यराजांचें दफ्तर, राज्याचे हिशोव वगैरे, कोणत्या भाषेंत लिहिलें जात असे ? संस्कृत भाषा दफ्तरांतील कारकुनांस येत असेल हें संभवत नाहीं. तसेंच, सामान्य लोकांस ह्मणजे पाटीलकुलकर्ण्यांस उद्देशून जीं सरकारी आज्ञापत्रें जात असतील तीं संस्कृतांत लिहिलीं जात असत, हें हि विधान असंभाव्य च दिसतें. तेव्हां, असें ह्मणणें प्राप्त होतें कीं, चालुक्यराजे राज्यांतील सामान्य व्यवहार तत्कालीन देशभाषेंत च करीत असले पाहिजेत. असामान्य व्यवहार ह्मणजे विशिष्ट देणग्या वगैरे संबंधीचें आज्ञालेख किंवा दानलेख विद्वान व शिष्ट ब्राह्मणांना उद्देशून लिहिल्यामुळें, ते तेवढे संस्कृतभाषेंत कोरले जात. इतर सर्व व्यवहार त्या त्या देशभाषेंत च होत होते. चालुक्यांच्या साम्राज्यांत मुख्यतः दोन भाषा सामान्य लोकांत प्रचलित असतः– १ मराठी व २ कानडी. ह्या दोन भाषांत सामान्य लिखाण होत असे. पैकीं मराठी भाषेला देश्य, देशी अशी संज्ञा असे. ज्ञानेश्वर मराठीला देशी ह्मणतो. हेमचंद्राच्या देशीनाममालेंतील देशी शब्द प्रायः तत्कालीन मराठीच आहेत. इतकेंच कीं, वृत्तसुखार्थ व संस्कृतभाषारूपार्थ बहुतेक देशी शब्दांना त्यानें संस्कृत पेहराव थोडा बहुत दिला आहे.

मराठी उर्फ देशी.

३७ आतांपर्यंत जे जुने मराठी लेख उपलब्ध झाले आहेत त्यांत अत्यंत जुना लेख ह्मटला ह्मणजे शक ४१० तील मंगळवेढें येथील ताम्रपट होय. हा लेख व ह्याच्यानंतरचे जुने मराठी लेख ह्यांची समग्र यादी मागें चवदाव्या रकान्यांत दिली आहे. त्यावरून पहातां, असें दिसतें कीं, शक ४०० पासून शक ९०० पर्यंत मराठी भाषा केवळ बोलण्यांत येत होती, तिच्यांत सारस्वत उत्पन्न झालें नव्हतें. अभंग, पदें, भूपाळ्या, कहाण्या, वगैरे वाङ्मय ह्या हि काळीं उत्पन्न झालें असण्याचा पूर्ण संभव आहे. परंतु शक ९०० पर्यंतचें हें वाङ्मय अद्याप उपलब्ध नाहीं. तेव्हां, सध्यांपुरतें तरी असेंच ह्मणणें भाग आहे कीं, शक ९०० पर्यंत मराठींत सारस्वत नव्हतें.

शक ९०० पर्यंत मराठींत सारस्वताभाव.

३८ शक ९०० पासून पुढें मराठी सारस्वताला प्रारंभ झाला. सारस्वताचें अगदीं पहिलें उदाहरण ह्मटलें ह्मणजे अभिलषितार्थचिंतामणींतिल पदांचें होय. तदनंतर निवृत्ति, ज्ञानेश्वर, वगैरे नागर ग्रंथकार उदयास आले व त्यांनीं मराठीला नागर केली. हेमाडपंताच्या वेळीं दरबारचें सर्व लिखाण मोडी मराठींत होत असे.

शक ९०० नंतर नागर मराठी.

३९ ज्ञानेश्वरानंतर मुसलमानांचें राज्य महाराष्ट्रांत झालें. त्यामुळें मराठीला फारसी व अरबी भाषांचा संसर्ग घडला. ह्या संबंधीं विवेचन मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या आठव्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत साद्यन्त केलेलें आहे. सबब, त्या तपशिलांत येथें पडत नाहीं. मुसलमानी रियासतींत जनार्दन, दासोपंत, एकनाथ वगैरे नामांकित ग्रंथकार मराठींत झाले.

मराठीला फारशीचा संसर्ग शक १२००–१५००.

४० नंतर, स्वराज्याचा काळ आला. त्यांत रामदास—मोरोपंतादि ग्रंथकार व सभासदादि बखरकार झाले.

स्वराज्य शक १५०० पासून शक १७३९ पर्यंत.

४१ शक १७३९ नंतर मराठीला इंग्रजीचा संसर्ग झाला. तो सध्यां आपण पहातच आहों.

इंग्रजाचा संसर्ग शक १७३९–१८३०.

४२ मराठी भाषेच्या स्थित्यंतरांचें स्थूल टिपण हें असें आहे. आजपर्यंत मिळालेल्या लेखांवरून १ मराठी भाषेचा इतिहास, २ मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण, ३ मराठी भाषेचें निरुक्त. व, ४ मराठी भाषेतील-सारस्वताचा इतिहास, अशीं चार प्रकरणें नामी रीतीनें सजवतां येण्यासारखीं आहेत. ह्या एकेक विषयाला एकएक स्वतंत्र ग्रंथ च अर्पण केला पाहिजे.

४३ शक १८१८ त मराठी भाषेतील जुने लेख व ग्रंथ शोधण्यास मी प्रारंभ केला. तेव्हांपासूनच्या बारा वर्षांत जी महत्वाची लेखप्राप्ति झाली तिच्यावरून ही त्रोटक हकीकत येथपर्यंत दिली. आतां, प्रस्तुत छापलेल्या ज्ञानेश्वरी–संबंधानें तपशील देऊन, ही प्रस्तावना संपवितों.

४४ बालेघाटीं बीडशहरीं पाटांगण नांवाचें एक देवस्थान आहे. तेथें शके १८२५ त ही ज्ञानेश्वरीची प्रत सांपडली. इतर दहावीस ज्ञानेश्वऱ्या तेथें पडल्या होत्या त्यांत ही प्रत एका कोनाड्यांत पोथ्यांच्या ढिगांत लोळत पडली होती. मठाधिपति जे मथुरानाथगोसावी त्यांनीं मला ही प्रत नजर केली व हिचा योग्य उपयोग करण्यास कळकळीनें सांगितलें.

पोथीचें मूलस्थान.

४५ ही प्रत सबंध शाबूत आहे. पानें ३२२ असून, पाठपोट मिळून पृष्ठें, अर्थात्, ६४४ आहेत. पानाची लांबी ९ इंच व रुंदी ४¾ इंच आहे. दर पृष्ठास बारापासून चौदापर्यंत ओळी आहेत. अक्षर उत्कृष्ट वळणदार असून, येथूनतेथून एकहातचें आहे. प्रायः प्रत्येक पान कागदाची दुहेरी घडी गोंदानें चिकटवून एकजीव केलेलें आहे. ह्मणजे गोंद काढून पान उघडलें असतां, आंत पोट कोरें आहे आणि पाठीवरील क्षेत्रफळाची दोन पृष्ठें करून वर लिहिलेलें आहे. तात्पर्य कागद आंतून गोंदानें चिकटवून दुहेरी जाड केलेला आहे. शाई लाखी असून, अद्याप अक्षरें पूर्ण शाबूत आहेत. अक्षराचें वळण तत्कालीन मराठी आहे. सोबत जोडलेल्या फोटोवरून पानाचें व अक्षराचें स्वरूप ध्यानांत येईल. प्रत्येक पानाचे चारी कोपरें मुद्दाम वाटोळे कलेले आहेत. कागद तुरटीच्या पाण्यानें धुतला असल्यामुळें, तो जलनिर्भय झाला आहे. विरामाच्या उभ्या रेघा व ओव्यांचे अंक तांबड्या शाईनें लिहिले आहेत; आणि संस्कृत श्लोकावर तांबडी काव फासली आहे. लांकडाच्या फळीवर सुतळी बांधून, ती आंखणी कागदावर दाबून रेघा पाडलेल्या आहेत. अक्षर वेळूच्या लेखणीनें लिहिलें आहे. पहिल्यापासून अखेरच्या पानापर्यंत अक्षरांची लांबीरुंदी एकसारखी आहे. ह्मणजे एकाच टोकाच्या पांच पन्नास लेखण्या लेखकानें जवळ तयार करून ठेविल्या असल्या पाहिजेत. लेखक लिहिण्याचा धंदा जन्मभर करणारा असून स्वकर्मकुशल होता, असें दिसतें.

पोथीचें रूप.

४६ लेखनशुद्धीकडे पहातां, ती प्रायः केवळ निर्दोष आहे. क्वचित् एखादें अक्षर गळालेलें आढळतें. परंतु अशीं स्थलें सबंद पोथींत फारच थोडीं सांपडतात. गळलेलीं अक्षरें, गळल्या ठिकाणीं काकपद ^ देऊन, समासांत दाखविलीं आहेत. ह्मणजे पोथी संपल्यावर मूळाशीं कसोशीनें ताडून बघितलेली आहे.

लेखनशुद्धि.

४७ पोथी वाचणाऱ्या मालक विद्वानानें कोठें कोठें समासावर शोध घातलेले आढळतात. मालकाचें अक्षर लेखकाच्या अक्षराहून भिन्न आहे.

विद्वच्छुद्धि.

४८ व्याकरणदृष्ट्या पोथींतील रूपें अत्यन्त शुद्ध लिहिलेलीं आहेत. ह्मणजे ज्ञानेश्वराच्या वेळीं नागर मराठी भाषेचें जें रूप होतें तें अक्षरद्वारा जसेंचेंतसें ह्या पोथींत दाखविलेलें आहे. ऱ्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार, अनुनासिक, कान्हा, मात्रा, उकार, इकार, येथूनतेथून सबंद पोथींत, प्रायः, तत्कालीनव्याकरणदृष्ट्या शुद्ध लिहिलेले आहेत. ज्या शब्दाचा व रूपाचा जो उच्चार तो तशाचा तसाच अक्षरांनीं वठवलेला आहे. अगदीं एक सुद्धां अपवाद नाहीं. इतकी शुद्ध पोथी संस्कृतांत हि सांपडणें कठिण. प्राकृतांत, तर, ती केवळ अनुपमेय आहे. ह्या पोथीचें मराठी भाषाशास्त्राला व निरुक्ताला फारच साहाय्य होईल.

भाषाशुद्धि.

४९ ही पोथी कोण्या विद्वन्मंन्यानें पुनः एकदां शुद्ध केलेली आहे. ज्ञानेश्वरकालीन रूपें एकनाथाच्या किंचित् पूर्वी बदलून आधुनिक होत होतीं. अशा काळीं, ही पोथी कोणा गृहस्थाच्या हातीं पडून, त्यानें हजारों स्थलीं गंधाचा व गेरूचा उपयोग करून मूळपाठ बुजवून टाकिले आहेत. गंध व गेरु हलक्या हातानें खरडून काढून मूळपाठ मी प्रस्तुत छापील प्रतींत दिले आहेत. गंध व गेरू ह्यांच्या लेपाखालील मूळपाठ ज्ञानेश्वरकालीन व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध होते, ते ह्या गृहस्थाला अशुद्ध वाटून, त्यानें ही मखलाशी केली आहे. परंतु, ती मखलाशी हि फारच काळजीनें व सफाईनें केली आहे. सारांश, ही पोथी, लेखक, मालक, व मखलाशीकार, ह्या तिन्ही उत्कृष्ट लोकांच्या हातून जातजात मथुरानाथ गोसाव्यांच्या द्वारा माझ्या हातांत आली. ती जशीची तशी महाराष्ट्रांतील विद्वानांच्या सेवेस छापून सादर केली आहे.

विद्वन्मंन्यशुद्धि किंवा अशुद्धि.

५० श्रीमहागणपतयेनमः ॥, असा पोथीचा प्रारंभ आहे. पोथीची समाप्ति येणें प्रमाणें:—

पोथीचे आद्यन्त.

ऐसें युगीं वरि कली । आणि महाराष्ट्रमंडळीं ।
श्री गोदावरिचां कुळीं । दक्षिणिलीं ॥ ८४ ॥
तेथ भुवनैकपवित्र । अनादिपंचक्रोशक्षेत्र ।
जगाचें जीवनसूत्र । जेथ श्रीमहालसा ॥ ८५ ॥
तेथ इंदुवंशविलासु । जो सकलकलां निवासु ।
न्यायातें पोखीत क्षितीशु । श्रीरामचंद्रु ॥ ८६ ॥
तें माहेशान्वयसंभूतें । श्रीनिवृत्तिनाथसुतें ।
केलें ज्ञानदेवें गीतें । देशीकार लेणें ॥ ८७ ॥
ऐवं भारताचां गावीं । भीष्मनामीं प्रसिद्धपर्वीं ।
श्रीकृष्णांर्जुनीं बरवी । जे गोष्टि केली ॥ ८८ ॥
जें उपनिषदाचें सार । सर्वशास्त्रांचें माहिएर ।
परमहंसीं सरोवर । सेविजे जें ॥ ८९ ॥
तिये गीतेचा कलशु । संपूर्ण हा अष्टादशु ।
ह्मणे निवृत्तिदासु । ज्ञानदेवो ॥ ९० ॥
पुढुतीं पुढुतीं पुढुतीं । इया ग्रंथा पुण्यसंपत्ती ।
सर्वसुखीं सर्वभूतीं । संपूर्ण होइजो ॥ ९१ ॥

ॐ तत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षयोगो नाम अष्टादशोध्यायः ॥ हिरण्य । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ १८ ॥ लेखनं श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्री ++++ साम्राज्यलक्ष्मीस्वरूपीश्वरा गुरुकृपालु नारायण पातु मां ॥

येथें ज्ञानेश्वरीचा अखेर झाला. ९० व्या ओवीच्या "दासु ॥ ज्ञानदेवो" पासून " पातु मां " पर्यंतच्या सर्व ओळी आळित्याच्या तांबड्या शाईनें मूळलेखकानें लिहिल्या होत्या. त्यापैकीं ९१ वा अभंग संपेतोंपर्यंतचीं तांबडीं अक्षरें एका गृहस्थानें काळ्या शाईनें गिरविलीं आहेत. आंतून तांबडी शाई दिसते व वरून काळ्या शाईचीं ओबडधोबड गिरवणी डोळ्यांत सलते. ह्या गृहस्थानें ८४ व्या ओवीपासून ९१ व्या ओवीपर्यंतचीं काळी व तांबडी अशीं सर्वच अक्षरें काळ्या शाईनें गिरविलीं आहेत. कारण, ह्या गृहस्थाच्या हातांत ही पोथी आली, तेव्हां पोथीच्या ह्या शेवटल्या पृष्ठावरचीं अक्षरें घासटून अगदीं पुसटून गेलीं होतीं. तेव्हां स्पष्टतेकरतां तीं काळ्या शाईनें

गिरवणें त्याला भाग पडलें. परंतु, गिरवणाऱ्याला मूळलेखका इतकें सुंदर लिहितां येत नसल्यामुळें वळवलेलें प्रत्येक अक्षर बेढब बनलें आहे. मूळ अक्षराची सफाई, ह्या गिरवणाऱ्याच्या धसाड्या हातानें, अगदीं निघून गेली आहे. आतां इतकें खरें आहे कीं गिरविणाऱ्यानें जर घासटून पुसटत जात चाललेलीं अक्षरें गिरवून शाबूत राखिलीं नसतीं, तर ह्या पोथीच्या समाप्तीचीं हीं अक्षरें व ओव्या आपणांस पहावयास न सांपडत्या. ह्या दृष्टीनें पाहिलें ह्मणजे, ह्या गृहस्थानें अक्षरें गिरवून बचावण्यांत जगावर मोठा उपकार केला आहे, त्यांत संशय नाहीं. ह्या शेवटल्या पानाचे दोन्ही बाजूचे समास व समासांच्या मधील बोट अर्धबोट जागा फाटून गेली होती ती हि ह्या मनुष्यानें स्वकालीन कागदाच्या तुकड्यांनीं डागडूज केली आहे. मूळलेखकानें लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या पोथीच्या समाप्तीच्या ओव्यांचा व अक्षरांचा हा तपशील झाला. समाप्तीच्या शेवटल्या ओळीवरून असें दिसतें कीं, लेखकाला संस्कृत भाषा येत नव्हती.

" पातुमां " नंतर दुसऱ्या एका मनुष्यानें लिहिलेली व निराळेंच वळण असलेली एक ओवी येणेंप्रमाणें आहे:—

(१) शके बारा शतें बारोत्तरें । तैं टीका केली ज्ञानेश्वरें ।
सच्चिदानंद बाबा आदरें । लेखक जाला ॥ ९२ ॥

ह्या ओंवीच्या अक्षरांचें वळण उपरिनिर्दिष्ट गृहस्थाच्या वळणासारखें नाहीं. शिवाय अक्षरांची शाई उपरिनिर्दिष्ट गृहस्थाच्या शाईहून जुनी आहे. ह्मणजे ही ओंवी उपरिनिर्दिष्ट गृहस्थाच्या आधीं कोणी तरी लिहिलेली आहे, व तिच्यावर ९२ चा आंकडा टाकिला आहे.

ह्या ९२ व्या ओवीच्या खालीं एक संस्कृत श्लोक ९२ व्या ओंवीच्या वळणाहून निराळ्या वळणांत लिहिलेला आहे. त्याची शाई ९२ व्या ओंवीच्या शाईहून निराळी व जुनी दिसते. हा श्लोक येणेंप्रमाणें:—

(३) श्रीसद्गुरुमुकुंदेन दत्ता ज्ञानेश्वरी शुभा ॥
विद्याधराय शिष्याय स्वीए स्वत्वं न शोभते ॥ १ ॥ छ ॥

९२ वी ओवी व हा श्लोक ह्यांच्या मध्यें खालील खरडेलेली ह्मणजे प्रथम लिहून नंतर लेखणीनें खरडून व पुसून टाकिलेली एक ओळ आहे.

हें अक्षर वरल्या तिन्ही अक्षरांहून अगदीं निराळें व किरटें आहे. ओळ येणेंप्रमाणेः—

(२) हें पुस्तक विश्वनाथु कोंनेर घोलर देवनुरकर

ह्या तीन लेखांपैकीं तिसरा लेख कालदृष्ट्या सर्वांच्या आधींचा, पहिला लेख तदनंतरचा आणि दुसरा लेख शेवटचा आहे.

५१ समाप्तीच्या ह्या तीन लेखांवरून खालील निगमनें प्राप्त होतात. [१] मूळलेखकानें ज्या प्रतीवरून आपली प्रत उतरून घेतली त्या प्रतींत व अर्थात् उताऱ्यांत " शके बारां शते " इत्यादि ओवी नव्हती. [२] ती ओवी ज्ञानदेवानंतर कोणी तरी रचिलेली आहे. ती ओवी सच्चिदानंदबावानें हि रचिलेली नाहीं. कारण, ज्ञानदेव व सच्चिदानंदबावा यांच्या कालीं बाबा असें रूप प्रचलित नसून वावा असें रूप प्रचलित होतें.

पोथीचा काल निर्णय.

वप्ता=वप्पा=वापा=वावा=बाबा, अशी उच्चारपरंपरा आहे. सच्चिदानंदबावानें ही ओंवी लिहिली असती, तर वावा असा पाठ आला असता. मजजवळ ज्ञानेश्वरीच्या इतर सुमारें पन्नास पोथ्या आहेत. त्यापैकीं एकींत हि वावा असा पाठ नाहीं, बाबा असाच पाठ आहे. ह्मगजे सच्चिदानंदबावा वारल्यावर त्याच्या कोण्या चाहत्यानें तत्स्मरणार्थ ही ओंवी रचिलेली आहे. अर्थात्, प्रस्तुत छापिली गेलेली प्रत ज्या मूळ प्रतीवरून केली, ती मूळ प्रत सच्चिदानंदबावाच्या मृत्यूच्या आधीं लिहिलेली होती. [३] ही मूळ प्रत सद्गुरु मुकुंदानें विद्याधर नामक शिष्याला दिली. सच्चिदानंदबावाच्या मृत्यूच्या अगोदर असणारा हा मुकुंद मुकुंदराज ज्याला ह्मणतात तो च होय. दुसरा कोणी मुकुंद शक १२१२ पासून शक १२४० पर्यंत हयात नव्हता. मुकुंदराजाची हयात शक ११५८ पासून शक १२५८ पर्यंत होती, (ग्रंथमाला, मुकुंदराज). तात्पर्य मुकुंदराजानें आपला शिष्य जो विद्याधर त्याला आपल्याजवळील ज्ञानेश्वरीची प्रत बक्षीस दिली. तीच ही मजजवळ असलेली प्रत होय. ही प्रत सच्चिदानंदबावाच्या मृत्यूच्या अगोदर ह्मगजे शक १२४० च्या अगोदर व शक १२१२ च्या नंतर केव्हां तरी लिहिलेली आहे. ह्या प्रतीचा उत्तम मजबूत, तलम व कमावलेला कागद; उत्तमोत्तम शाई; कसलेल्या लेखन-कुशल लेखकाचें येथूनतेथून एकवळणी अक्षर, पाहिलें ह्मणजे असें कबूल

करणें भाग पडतें कीं, ही प्रत तयार करण्यास पुष्कळ द्रव्य लागलें असावें व ज्या धन्याकरितां ही प्रत तयार केली तो धनी श्रीमान असावा. मुकुंदराज होयसळवंशीय जयंतपाळाचा गुरु होता, व त्याला अर्थात् उत्तम द्रव्य व उत्तम राजदरबारी लेखक मिळण्यासारखे होते. दरिद्र्याच्या हातून अशी प्रत तयार होणें अशक्य आहे. ही प्रत लिहून काढण्यास, इतक्या काळजीनें, सुबकपणानें व सफाईनें उतरून घेण्यास व मुळाबरहुकूम तपासण्यास वर्ष दोन वर्षे लागलीं असावीं. ह्मणजे सुमारें हजारपांचशें रुपयांच्या खालीं ह्या प्रतीला खर्च पडला नसावा. तेव्हां, असली ही द्रव्यसाध्य प्रत तयार करविणारा राजगुरु मुकुंदराज च असला पाहिजे. सारांश, ही प्रत मुकुंदराजाची आहे व ही शक १२१२ पासून शक १२४० पर्यंतच्या काळांत केव्हां तरी लिहिलेली आहे. एकाच शब्दानें सांगावयाचें ह्मटलें, तर असें ह्मणणें प्राप्त होतें कीं, महाराष्ट्रग्रंथसंग्रहांत ही ज्ञानेश्वरीची प्रत केवळ " अमूल्य " आहे

पोथीचें स्थलान्तर.

५२. मुकुंदराजाचा शिष्य जो विद्याधर—आपल्याला ही देणगी शोभत नाहीं, आपण हिचे मालक होण्यास योग्य नाहीं, असें उद्गार काढणारा जो विद्याधर—त्याच्या हातून ही पोथी विश्वनाथु कोनेर घोलर देवनुरकर याच्या ताब्यांत गेली. व त्याच्या द्वारा परंपरेनें बीड येथील पाटांगणांत येऊन दाखल झाली.

५३. तलम कागदाची मजबुती, बारीक पण घोसदार अक्षराची एकवळणी सफाई, मालकाची द्रव्यसंपन्नता, वगैरे पोथीच्या गुणांचें अनुवादन केलें. परंतु, ह्या सामान्य गुणांहून दुसरा एक असामान्य गुण ह्या पोथींत आहे. तो हा. ह्या पोथींतील भाषा—जी ज्ञानेश्वर बोलला, जी ज्ञानेश्वरानें नेवाशांतील शिलेवर लिहिली, व जी शक १२१२ त नागर मराठे बोलत—ती च साक्षात् आहे. कागद भिकार असतां, अक्षर गिचमीड असतें, व मालक शतदरिद्री असता, आणि भाषा जर ह्या पोथीतल्याप्रमाणें साक्षात् शक १२१२ तील नागर मराठी असती, तरी देखील, ह्या एकाच असामान्य गुणाच्या बळावर, अशा पोथीचा सकौतुक आदर करणें भाग पडलें असतें. ज्ञानेश्वरांच्या पुण्याईनें व मुकुंदराजांच्या श्रीमंतीनें उत्तम कागद व उत्तम अक्षर ह्यांच्या

पोथीतील शक १२१२ तली निर्भेळ नागर मराठी भाषा.

जोडीला शक १२१२ तील निर्मळ नागर मराठी भाषा आपल्याला उपलब्ध झाली आहे. तेव्हां, ह्या प्रतीचें कौतुक करावें तेवढें थोडेंच आहे, पंढरपूर येथील शक ११९५ तील शिलालेखांतल्यासारखी किंवा पाटण येथील शक ११२८ तील शिलालेखांतल्यासारखी भाषा ह्या पोथीची आहे. तेव्हां, मुकुंदराजाचा उल्लेख ज्यांत केला आहे असा श्लोक यद्यपि ह्या पोथीच्या समाप्तीस नसतां, तत्रापि देखील निव्वळ भाषेच्या स्वरूपावरून ही पोथी थेट ज्ञानेश्वराच्या वेळची आहे, असें तज्ञांना सहज ताडतां आलें असतें. प्रथम मीं जेव्हां ही पोथी पाटांगणांत अधूनमधून वाचून पाहिली, तेव्हां भाषेवरून प्रथमदर्शनींच लक्ष्यांत आलें कीं, ही प्रत एखाद्या ज्ञानेश्वरकालीन प्रतीची नक्कल आहे. पुढें अक्षराच्या वळणाचा जेव्हां विचार करूं लागलों, तेव्हां असें हि दृष्टयुत्पत्तीस आलें कीं, ह्या पोथींतील अक्षरें पंढरपूर येथील शक ११९५ तील शिलालेखांतल्या अक्षरांसारखीं आहेत. आणि समाप्तीतील मुकुंदराजाच्या श्लोकाचें जेव्हां मनन केलें, तेव्हां तर अशी पक्की खात्री झाली कीं, ही पोथी खुद्द मुकुंदराजाची आहे. व ती त्यानें आपला नम्र व श्रद्धाळू शिष्य जो विद्याधर त्याला बक्षीस दिली होती. शेवटीं, सच्चिदानंदबावा संबंधीची ओवी मूळप्रतींत नाहीं, हें जेव्हां पाहिलें, तेव्हां शक १२४० च्या पूर्वींची ह्मणजे सच्चिदानंदबावाच्या मृत्यूच्या पूर्वींची ही पोथी आहे, असें ठाम मत झालें, आणि मराठी भाषेच्या व्युत्पत्तीला व व्याकृतीला व इतिहासाला ही प्रत अत्यंत उपयोगी पडेल असा भरंवसा वाटला. पंढरपूर येथें पोलीस चावडींत व पंढरपूर जिल्ह्यांत जेवढे ह्मणून यादवकालीन शिलालेख आहेत तेवढ्यांतील अक्षरांचें वळण या पोथीतील अक्षरांच्या वळणासारखें आहे. ही पोथी ह्मणजे मराठी भाषेतील कागदावर लिहिलेला अत्यंत जुना असा पहिला लेख होय. सुदैव कीं हा लेख पाठपोट ६४ पृष्ठें आहे व सबंध शाबूत आहे. कागदावर लिहिलेला इतका जुना लेख किंवा इतकी जुनी पोथी डेक्कन कालेजांतील संग्रहांत किंवा आनंदाश्रमांतील संग्रहांत नाहीं. अर्थात्, ह्या पोथीवरून हें हि सिद्ध होतें कीं ज्ञानेश्वरकालीं कागद हा पदार्थ प्रचारांत होता. डेक्कन कालेजांत एक कागदाची पोथी शक १२७० च्या पूर्वींची आहे, ह्मणून तेथील संग्रहालयाच्या लायब्ररीयनच्या सांगण्यांत आलें. परंतु ती पोथी [illegible] पाहिल्याशिवाय व तिला

कसास लावल्याशिवाय तिच्यासंबंधानें निश्चयानें कोणतेंच विधान ग्राह्य करतां येत नाहीं.

तंजावर येथें असलेली भारद्वाजी प्रत शक १५१५.

५४ एकनाथानें शुद्ध केलेल्या प्रतींत तद्विषयक उल्लेखाच्या कांहीं एकनाथी ओंव्या येत असतात. ज्ञानेश्वरीच्या शोधाची लेखनकामाठी एकनाथानें शक १५०६ तारणसंवत्सरीं संपूर्ण केली. त्या ओव्या अर्थातूच प्रस्तुत छापल्या गेलेल्या मुकुंदराजाच्या प्रतींत नाहींत. ह्मणजे, ह्या पोथीवर शुद्धाशुद्धाची जी मखलाशी केली आहे ती हि एकनाथाच्या पूर्वींची आहे; नंतरची असती तर एकनाथी ओव्यांचा समावेश मखलाशीकारानें अवश्यमेव केला असता. कारण, शुद्धाशुद्ध करणारा मखलाशीकार मोठा साक्षेपी गृहस्थ दिसतो. एकनाथानें आपली शुद्ध प्रत शक १५०६ तारणांत तयार केली. त्याच्या पुढें ९ वर्षांनीं शक १५१५ तील एक पोथी तंजावरांतील ग्रंथसंग्रहांत माझ्या पहाण्यांत आली. हिची समाप्ति अशी:—

" शके पंधरा शतें सावोत्तरिं । तारणनाम संवत्सरिं ।
एका जनार्दनें अत्यादरिं । गीता–ज्ञानेश्वरी–प्रती शुद्ध केली ॥ १ ॥
ग्रंथु पूर्वीं च अतिशुद्ध । परि पाठांतरें शुद्धाबद्ध ।
ते शोधुनियां येवंविध । प्रति शुद्ध सिद्धज्ञानेश्वरी ॥ २ ॥
नमो ज्ञानेश्वरा निष्कळंका । ज्याचे गीतेची वाचितां टीका ।
ज्ञान होय लोकां । अतिभाविका ग्रंथार्थियां ॥ ३ ॥

श्रीशके पंधरा शतें पंधरा , विजयसंवत्सर, उत्तरायणें, फाल्गुनमासे, शुक्लपक्षे, सप्तमी, रविवासरे, गीता संपूर्ण । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । गोदादक्षिण भागे राजधानि अहमदानगरस्थाने फरशरामात्मज–नृसिंह–भारद्वाजगोत्रोत्पन्नेन । ग्रंथो लिखितः संपूर्णमस्तु ॥. "

शके १५१५ च्या फाल्गुन शुक्ल सप्तमीला रविवार येतो, तेव्हां, ही प्रत शक १५१५ तील आहे, ह्यांत संशय नाहीं. एकनाथानें शुद्ध केलेल्या प्रतीवरून ही प्रत उतरून घेतलेली आहे. अर्थात् एकनाथी प्रत कशी असेल तें हिच्यावरून ताडतां येतें. पैठणापासून जवळ असलेल्या अहमदनगर

शहरीं फरशरामात्मज नृसिंह भारद्वाज यानें ही प्रत उतरली. भारद्वाज ह्मणजे भारदे. नगर येथील ज्या भारद्यांनीं ऊर्फ भारद्वाजानें कांहीं वर्षांपूर्वी एकाचे दोनचार ज्ञानेश्वर केले होते त्यांचाच कोणी पूर्वज हा नृसिंह भारद्वाज असावा. यावरून असें दिसतें कीं, ज्ञानेश्वरीचें पठण ह्या भारद्यांच्या कुळांत वंशपरंपरेनें आहे. ह्या प्रतींत (१) भाद्रपदमास कपिलाषष्ठी, इत्यादि व (२) या ज्ञानेश्वरी पाठीं, इत्यादि, दोन ओंव्या नाहींत. तंजावर येथील प्रतीतील अध्यायवार ओंवी संख्या येणंप्रमाणें आहे.

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... २७५	२ ...	... ३७२
३ ...	... २७६	४ ...	... २२५
५ ...	... १८०	६ ...	... ५०८
७ ...	... २१०	८ ...	... २७१
९ ...	... ५३६	१० ...	... ३३६
११ ...	... ७१२	१२ ...	... २४७
१३ ...	...११६९	१४ ...	... ४१५
१५ ...	... ५९९	१६ ...	... ४७३
१७ ...	... ४३३	१८ ...	...१८१०

९०४७

कुंट्यांची प्रत. कुंटे आपल्या प्रतीला एकनाथी प्रत ह्मणतात. कुंट्यांच्या प्रतींत ९०३७ ओंव्या आहेत. त्यापेक्षां ह्या तंजावरी प्रतींत १० ओंव्या जास्त आहेत.

मुकुंदराजाच्या प्रतींतील ओंवी संख्या. ५५ तंजावरांतील भारद्वाजी प्रत व कुंट्यांची एकनाथी ह्मणून ह्मटलेली प्रत ह्यांत प्रत्येकीं ९०४७ व ९०३७ ओंव्या आहेत. प्रस्तुत छापलेल्या मुकुंदराजाच्या प्रतींत अध्यायवार ओंवीसंख्या अशी आहे:—

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... २७३	२ ...	... ३७४

३ ...	... २७१	४ ...	... २२२
५ ...	... १७८	६ ...	... ४९४
७ ...	... २०५	८ ...	... २६९
९ ...	... ५३०	१० ...	... ३१०
११ ...	... ६९८	१२ ...	... २४४
१३ ...	...११६३	१४ ...	... ३७१
१५ ...	... ५९६	१६ ...	... ४७२
१७ ...	... ४३१	१८ ...	...१७९१

८८९२

५६. वाईस एका सोनाराच्या येथें सांपडलेली ज्ञानेश्वरीची एक प्रत आहे तींत ओंव्या अध्यायवार येणेंप्रमाणें आहेत:—

सोनारी प्रतींतील ओंवीसंख्या.

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... २९९	२ ...	... ४३६
३ ...	... ३५१	४ ...	... २५४
५	.... २२०	६	.... ५३९
७	.... २३६	८ ...	.... २९३
९	.... ६१७	१०	.... ४७१
११	.... ७५९	१२	.... २७२
१३	....११८६	१४	.... ४६४
१५	.... ६१४	१६	.... ५२९
१७	... ४६८	१८	....१८६३

९८५१

५७ अकळूज येथील एका भराड्यापाशीं एक ज्ञानेश्वरीची पोथी होती तींत ओंवीसंख्या येणेंप्रमाणें होती:—

भराड्याच्या प्रतींतील ओंवीसंख्या.

अध्यांय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१	.... ३२२	२	.... ४८८
३	.... ३१८	४	.... २६७
५	.... २०९	६	.... ५४४
७	.... २३९	८	.... २१८
९	.... ५६९	१०	... ३७९
११	.... ७६२	१२	.... २१६
१३ ...	... १२०५	१४ ...	... ४१३
१५ ...	... ६२०	१६ ...	... ४९७
१७ ...	... ४६१	१८ ...	...१८८७

९७३४

उद्बोधनाथी प्रतींतील ओंवीसंख्या.

५७ वाई येथें उद्बोधनाथसंप्रदायी खेडकर हरिदास आहेत त्यांच्याजवळील प्रतीकांच्या पोथींत ज्ञानेश्वरीच्या ओंव्यांची संख्या ९०३४ आहे. ही प्रत संप्रदायपरंपरेनें आलेली आहे, असें हरिदास ह्मणतात.

माडगांवकरी छापील प्रतींतील ओंवी-संख्या

५८ रा. रा. माडगांवकर यांनीं एक पाठान्तरें देऊन ज्ञानेश्वरी छापिली आहे; परंतु जशीं प्रसिद्ध करावी तशी जाहीर-रीतीनें प्रसिद्ध केली नाहीं. तिची एक प्रत कै० काशिनाथपंत परब यांनीं मला दिली. ही प्रत तयार करतांना माडगांवकर यांनीं क, ख, ग, घ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, अशा एकदर ११ निरनिराळ्या प्रती पाठान्तरांकरितां जमविल्या होत्या. पैकीं नव्याजुन्या किती, वगैरेचा तपशील त्यांनीं दिला नाहीं. त्यांनीं आपल्या प्रतीला उपोद्घात वगैरे कांहींच माहिती दिली नाहीं. त्यामुळें अकरा हि प्रतींत सारख्याच ओंव्या होत्या किंवा प्रत्येक प्रतींतील ओंवीसंख्या निरनिराळी होती, या संबंधानें कांहींच सांगतां येत नाहीं. प्रायः ओंवीसंख्या निरनिराळ्या पोथ्यांत भिन्न-भिन्न असलीच पाहिजे, असें मजजवळील पन्नास पोथ्यांवरून मी खात्रीनें सांगूं शकतों. माडगांवकरांनीं हा प्रपंच केला नसल्यामुळें त्यांनीं छापिलेल्या प्रतींतील च तेवढ्या ओंव्यांची संख्या येथें देतों.

अध्याय	ओंव्या	अध्याय	ओंव्या
१ ...	... २७५	२ ...	... ३७५
३ ...	... २७६	४ ...	... २२५
५ ...	... १८०	६ ...	... ४९७
७ ...	... २१०	८ ...	... २७१
९ ...	... ५३५	१० ...	... ३३५
११ ...	... ७०८	१२ ...	... २४७
१३ ...	... ११७०	१४ ...	... ४१५
१५ ...	... ५९८	१६ ...	... ४७३
१७ ...	... ४३३	१८ ...	...१८११

९०३४

५९ निळोबाच्या गाथेतील ज्ञानेश्वरीच्या ओंव्यांची संख्या दहा हजार आहे.

निळोबाच्या मतें ओंवीसंख्या.

तया स्थळीं केला भगद्गीताअर्थ ।
दहासहस्र ग्रंथ पूर्ण झाला ॥ ९७ ॥
ज्ञानेश्वरचरित्र, निळोबाकृत ॥

६० चिघ्दनस्वामी भक्तकथामृतसारांत

चिघ्दनमतें ओंवीसंख्या.

करी नवसहस्र पन्नास (९०५०) ।
ओंवी गीतार्थ ज्ञानेश्वरी ॥ १४६,
अध्याय ९ (भिंगारकर).

भारद्यांच्या प्रतींतील ओंवीसंख्या.

६१ भारद्यांच्या पोथीतील ओंवीसंख्या ९००९ आहे.

६२ येणेंप्रमाणें निळोबाच्या १०००० पासून मुकुंदराजाच्या ८८९२ पर्यंत निरनिराळ्या पोथ्यांत ओंवीसंख्या आहे. पैकीं, मुकुंदराजाच्या पोथीतील ८८९२ चा आंकडा मूळ धरणें कालदृष्ट्या व भाषादृष्ट्या प्रशस्तच नव्हे, तर अवश्यक आहे. ह्या ८८९२ हून जेवढ्या ओंव्या जास्त सांपडतील तेवढ्या सर्व क्षेपक होत. परीक्षेकरितां प्रस्तुत प्रतींतील पहिला अध्याय घेतों व सोनारी प्रतींतील पहिला अध्याय घेतों, आणि, सोनारी प्रतींतील क्षेपक ओंव्या संस्कृत श्लोकांच्या व मराठी ओंव्यांच्या अनुक्रमानें देतों. निळोबाची दहाहजार ओंव्यांची प्रत मला उपलब्ध झाली नाहीं. सबब, तिच्या खालोखाल ओंव्यांची संख्या मजजवळील सोनारी प्रतींत असल्याकारणानें तुलनेकरितां सोनारी प्रतच घेतली आहे.

क्षेपक.

मुकुंदराजाच्या प्रतींतील कोणत्या ओंवी नंतर	सोनारी प्रतींतील क्षेपक ओंवी किंवा ओंव्या आंकड्यासह.
	क्षेपक:—
२८ व्या ओंवी नंतर	(१) कीं ज्ञानामृताची सरीता । मुमुक्षसाधकां तृषितां । अज्ञानदारिद्रें पीडतां । कामधेनु हे ॥ २९ ॥
१०० ,, ,,	(२) जो विक्रमें महामेरु । तेजस्वी प्रतापें भास्करु । जयाचीया बळा नेणवे पारु । ऐसा वीर ॥ १०२ ॥
१४८ ,, ,,	(३) आधीं च बळाचा महामेरु । वरि अवलंबीला अवसरु । येणें काळासीं ही हीमज्वरु । प्रगटों पाहे ॥ १५० ॥

(४) जैसे सागर हेलावती ।
तैसे नादावरि नाद उठती ।
१५० ,, ,,
दोहीं दळीं आंदोळती ।
सींहनाद ॥ १५३ ॥

(५) ऐसा घोपु अचाट प्रगटला ।
आकाशीं पाताळीं व्यापला ।
१५५ ,, ,,
तेणें महाभूतांचा राहीला ।
व्यापारु आघवा ॥ १५९ ॥

(६) पवन प्राणें कोंडला ।
तोय सर्वत्र शोखीनला ।
१५६ ,, ,,
तेज तरी लोपला ।
सैन्यरजें ॥ १६१ ॥

(७) योध्ये सबळ भारी टणक ।
शस्त्रास्त्रीं पूर्ण साधक ।
१७० ,, ,,
युध्य करुं आले सकळीक ।
भूपती जे जें ॥ १७५ ॥

(८) कैसा कृष्णार्जुनें रथ मिरवत ।
ध्वजास्तंभीं तो हणुमंत ।
१७४ ,, ,,
मूर्त्तित्रय अत्यद्भुत ।
देखती डोळां ॥ १७९ ॥

(९) तंवं कृष्णु ह्मणे पार्थाप्रती ।
येथें समस्त राये आले असती ।
१७५ ,, ,,
कौरवांतें ही निगुती ।
पाहे पां बरवें ॥ १८० ॥

(१०) परस्परें कोण्हा न गणितिं ।
दोहिं दळीं वीर हाकारिति ।
१८४ ,, ,,
आजी फावलि रे आह्मां ह्मणति ।
संग्रामगंगा ॥ १९० ॥

[११] ह्मणौनी येथें स्वजनु देखीला।
१८८ ,, ,, कृपेनें अत्यंत मोहीनला।
तये वीरवृत्तीसी केला।
अनादरु ॥ १९४ ॥

[१२] नीमीत्यें वीपरीत दीसती।
२०६ ,, ,, न चोजवे श्रेयसंपात्ति।
वृथाची दुराग्रहो श्रीपती।
संग्रामी यये ॥ ११३

[१३] कैसा संग्राम हा दुर्धरु।
,, ,, ,, वोडवला पापाचा सागरु।
येथें निस्तरावया धीरु।
कवण आथी ॥ ११४ ॥

[१४] कैसें हें नसावरत चि आलें।
२२१ ,, ,, अदृष्ट दुःख कोसळलें।
नेणों काय आर्जावेलें।
प्राकृत पूर्वी ॥ २२९ ॥

[१५] जयांचें करुं पूजन।
२२४ ,, ,, ह्वदयीं भावें भजन।
नीरंतर दरुषण।
वाहों पोटीं ॥ २३२ ॥

[१६] यांचिया कृपेचें मज जीवन।
,, ,, ,, तेणें मी जालों अर्जुन।
तो आतां काय जुझोंन।
मारुं यांसी ॥ २३३ ॥

[१७] कां पंचमु सभेमाजी एतां।
२३१ ,, ,, न थरे श्रोत्रीयु सर्वथा।
नां तरि खळाची प्रसन्नता।
साधु न वांछी ॥ २४० ॥

[१८] जरि अनंत जन्मीचे सुकृत ।
तेणें तुं जोडलासि अच्युत ।
ऐसें देखोनि विपत्तिंत ।
राहे कोण्हीं ॥ २४१ ॥

२३१ „ „

[१९] तैसा हा दोषाचा महापूरु ।
कुळघात मी च संव्हारु ।
येथें वाहवलियां पारु ।
न सांपडे चि ॥ २५० ॥

२४० „ „

[२०] ऐसें पार्थु तीये अवसरीं ।
ह्मणे देवा अवधारीं ।
ययां कल्मषांची थोरी ।
जाणसी तुं ॥ २५२ ॥

२४१ „ „

[२१] ऐसा वर्णसंकरां तयां ।
अशेखां कुळघातीयां ।
नरकभोगा वांचुनीयां ।
नाहीं आन ॥२६२॥

२५० „ „

[२२] मग तयांचे धर्म नासती ।
कुळ जाये अधोगती ।
ऐसी करिजैळ ख्याति ।
पापीं यीहीं ॥ २७० ॥

२५८ „ „

[२३] ऐसें वीचारुनी सकळ ।
अवलोकुनीयां कुळ ।
मग ह्मणे राज्य तें केवळ ।
नीरयभोगु ॥ २७८ ॥

२६५ „ „

[२४] जेणें अर्जुनाचा मोहो नाशे ।
सम्यक्–ज्ञान हृदयीं प्रकाशे ।
ऐसीं प्रबोध उत्तरें विश्वेशें ।
बोलिजति ॥ २८६ ॥

२७३ „ „

(२५) जे उत्तरमीमांसा उपनिषदें ।
तीयें मथुनीयां मुकुंदें ।
२७३ ,, ,, निरुपिजैल आनंदें ।
पार्थु जेणें उमजे ॥ २८७ ॥
(२६) वेदीं त्रिकांडनिरोपण ।
कर्म उपासना ज्ञान ।
,, ,, ,, तें स्वयें ची कृष्ण आपण ।
बोधिति पार्थासी ॥ २८८ ॥

माडगांवकरांच्या प्रतींत खालील दोन ओंव्या क्षेपक आहेत.

ऐसें पार्थ तिये अवसरीं ।
ह्मणे देवा अवधारीं ।
२४१ ,, ,, या कल्मषाची थोरी ।
सांगैन तुज ॥ २४२ ॥
ऐसें देखोनि सकळ ।
अर्जुनें आपुलें कुळ ।
२६५ ,, ,, मग ह्मणे राज्य तें केवळ ।
निरयभोग ॥ २६७ ॥

सोनारी प्रतींतल्या शेवटल्या तीन ओंव्या कुंट्यांनीं पहिल्या अध्यायांत क्षेपक ह्मणून नमूद केल्या आहेत.

माडगांवकरांच्या प्रतीच्या पहिल्या अध्यायांतल्या दोन्हीं क्षेपक ओंव्या सोनारी प्रतींत पाठभेदानें आल्या आहेत.

एकनाथाला ज्ञानेश्वरीची अस्सल प्रत मिळाली नव्हती.

मजजवळील इतर सर्व पोथ्यांच्या पहिल्या अध्यायांतील क्षेपक सोनारी प्रतींतील क्षेपकांत आले आहेत. ज्याअर्थीं सोनारी प्रतींत ओवीसंख्या ९८५१ आहे व निळोबाच्या प्रतींत १०००० ओंव्या होत्या, त्याअर्थीं निळोबाच्या प्रतींत सोनारी प्रतींतल्याहून १४९ क्षेपक जास्त होते, हें उघड आहे. तंजावरी प्रतींत ओंव्या ९०४७ आहेत, तेव्हां तींत १५५ क्षेपक मुकुंदराजाच्या प्रतीहून जास्त आहेत. तंजावरची

प्रत एकनाथाच्या प्रतीनंतर ९ वर्षांनीं ह्मणजे शक १५१५ त तयार केली असल्यामुळें, एकनाथाच्या प्रतींत सुमारें ९०४७ ओंव्या असाव्या, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. भारद्यांच्या प्रतीप्रमाणें एकनाथी प्रतींत ९००९ ओंव्या होत्या असें जरि धरलें, तरी हि एकनाथाच्या प्रतींत ११७ क्षेपक राहिले च होते, असें ह्मणावें लागतें. ह्मणजे एकनाथाला ज्ञानेश्वरीची अस्सल प्रत मिळाली नव्हती, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं. क्षेपक असलेल्या पोथ्या एकनाथाच्या हातांत पडल्या, व भाषा, औचित्य, पुनरुक्ति, असंभव, वगैरे प्रमाणांनीं त्यानें आपली प्रत आपल्या समजुतीप्रमाणें शुद्ध करून घेतली. परंतु, इतकें हि करून आपल्या शुद्ध केलेल्या प्रतींत क्षेपक राहिले नसतील च, अशी खात्री त्याची त्याला च पटली नाहीं. सबब, उद्विग्न होऊन त्यानें खालील शापोक्ति प्रकट केलीः—

> या ज्ञानेश्वरीपाठीं । जो टीका करील मऱ्हाटी ।
> तेणें रत्नखचिताच्या ताटीं । जाण नरोटी ठेविली! ॥ १ ॥

पाठीं ह्मणजे नंतर, असा अर्थ कित्येक अप्रबुद्ध करतात! पाठीं ह्मणजे पाठांत, ओंव्यांत. ज्ञानेश्वरीच्या मूळ ओंव्यांत जो कोणी आपल्या टीकारूप ओंव्या करून समासावर लिहून ठेवील, त्यानें रत्नखचित ताटाच्या भोंवतीं नरोट्या ठेविल्यासारखें होईल, असा एकनाथाचा शाप आहे. आणि हा शाप अक्षरशः खरा होता. ज्ञानेश्वरीनंतर कोणी ओंव्या करूं नये, असा नाथांचा आशय नाहीं. तर, ज्ञानेश्वरीच्या पोथीच्या पानांच्या समासांवर ज्ञानेश्वरी वांचतांना तल्लीन होऊन कित्येक लोक ज्यास्त विशदीकरणार्थ स्फूर्तीनें टीकारूप ओंव्या भाविकपणानें व प्रेमानें लिहून ठेवीत. ह्या ओव्या नकल करणारे लेखकलोक मूळांत अज्ञानानें घुसडून देत. त्यामुळें, मूळ कोणतें व प्रक्षिप्त कोणतें, तें हि कळण्याची मारामारी क्वचित् प्रसंगीं पडे. ह्या घोंटाळ्याला अनुलक्षून नाथांनीं ही शापोक्ति प्रगट केली आहे. मजजवळील ज्ञानेश्वरीच्या पोथ्यांवरून प्रक्षेपांचा समावेश निरनिराळ्या प्रतींत कसा झाला, तें उत्तम कळतें. एका पोथीच्या समासावर टीका ह्मणून जी ओंवी लिहिली असते, तीच दुसऱ्या एखाद्या तत्पश्चात्क पोथींत मूळांत प्रविष्ट केलेली आढळते. तशांत, हुबेहुब ज्ञानेश्वराच्या धर्तीवर जर ओंवी बनली गेली असेल, तर ती मूळ ओंव्यांतून निवडून काढण्यास पंचाईत पडते. सुस्पिष्टंतरूपें,

शब्द, औचित्य, वगैरे साधनांनीं प्रक्षेप निवडून काढितां येतील. परंतु, हीं साधनें शोधक संपादकाच्या हातीं समग्र असलीं पाहिजेत. अशीं साधनें एकनाथाच्या कालीं उपलब्ध नव्हती, हें तर काय, परंतु, तीं सध्यां हि असावीं तशीं उपलब्ध नाहींत. आतां इतकें खरें आहे कीं, ज्ञानेश्वराच्या पूर्वींचे व वेळचे मराठी शिलालेख व ताम्रपत्रें सध्यां उपलब्ध झालीं आहेत. त्यांवरून ज्ञानेश्वरीची भाषा कशी असली पाहिजे, हें सूक्ष्म रीतीनें सांगता येईल. परंतु, ज्ञानेश्वरकालीन शब्दकोश अद्याप मराठींत तयार व्हावयाचा आहे. त्यामुळें, अमूक शब्द ज्ञानेश्वरींत येऊं शकेल किंवा शकणार नाहीं, हें सांगण्यास साधन नाहीं. तसेंच, धर्मकोश, दृष्टान्तकोश, इतिहासकोश, वगैरे कोशांचा आपल्याकडे अभाव असल्यामुळें, ज्ञानेश्वरोत्तरकालीन पोथ्यांतील प्रक्षेप निवडून काढणें सध्यां देखील प्रायः दुर्घट आहे. एकनाथाच्या वेळीं, तर, सर्वस्वींच दुर्घट होतें. तशांत, फक्त १००।१५० च क्षेपक त्यानें आपल्या प्रतींत येऊं दिलें ही कांहीं लहानसहान गोष्ट नाहीं. साक्षात्, मुकुंदराजाची पोथी मला न मिळती, तर भाषा, शब्द, औचित्य, पुनरुक्ति वगैरेंच्या जोरावर एकनाथाच्या इतकी हि शुद्ध प्रत मला तयार करतां आली नसती. आली असती किं नसती, ह्या शंकेची केवळ कल्पना च करावयाला नको.

केवळ बिनअस्सल म्हणजे नक्कल पोथ्या ताडून ग्रंथांचें मूळ निर्भेळ स्वरूप सिद्ध होत नाहीं.

मूळ अस्सल प्रत उपलब्ध नसतां, अकरा पोथ्यांची तुलना करून, माडगांवकरांनीं जी ओंवीसंख्या दिली आहे, तींत १४२ क्षेपक राहिलेच आहेत. मूळ अस्सल प्रत किंवा प्रतीची प्रत उपलब्ध नसतां, कोणत्या हि ग्रंथाचा मूळ मजकूर नक्की अमुक होता, हें अगदीं बिनचुक ठरवितां येणें केवळ अशक्य आहे. जुन्या ग्रंथकारांच्या Varorium Editions यूरोपियन विद्वान लोक काढतात, त्यांच्या शुद्धाशुद्धतेची परीक्षा ह्या न्यायानेंच केली पाहिजे. भारतासारख्या ग्रंथांनां हि हाच दंडक लागू आहे. अस्सल प्रतीच्या अभावीं, वाटेल त्यानें वाटेल तो भाग प्रक्षिप्त समजावा व त्याच्या मरतुकड्या बलावर वाटतील तीं अनुमानें काढावीं. शास्त्रदृष्ट्या दोहोंची हि किंमत शून्य आहे. स्यात्पक्ष सदा डळमळितच असतो.

६३ सच्चिदानन्दबावानें लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या मूळ प्रतींत क्षेपकांची उत्तरोत्तर जास्त भरती झाली; परंतु मूळ ओव्या काढून टाकून कमती मात्र कोणत्या हि पोथींत झालेली दिसत नाहीं. चुकून एखाददुसरी मूळ ओंवी लेखकानें गाळलेली पोथ्यांतून आढळते. पण, जाणूनबुजून ज्ञानेश्वरी ओंवी मूळ ग्रंथांतून काढून टाकण्याचें धाष्टर्य कोण्याहि लेखकानें केलेलें आढळत नाहीं. कारण, भक्तिमार्गी लोक ज्ञानेश्वराच्या शब्दाला केवळ ईश्वरीवचन समजत आणि विद्वान जे असत त्यांना मुळाची सहृदयता असे. त्यामुळें, मूळ ज्ञानेश्वरीच्या ओंव्यांत कटाई झालेली नाहीं. झालें काय? तर, टीकाकारांच्या समासावर लिहिण्याच्या खोडीनें, मूळग्रंथांत क्षेपकांची खोगीरभरती मात्र जास्त झाली. ओंव्यांचा अनुक्रम एखाद्या पोथींत बदललेला आढळतो. ह्मणजे मागची पुढें व पुढची मागें, असा व्युत्क्रम दृष्टीस पडतो. परंतु, सबंद ओंवी किंवा ओंव्या गाळलेल्या कोणत्या हि सबंद पोथींत आढळत नाहींत.

नकलकारांनीं मूळ ज्ञानेश्वरीची छाटाछाट केलेली नाहीं; प्रक्षेपानीं भरती केली आहे.

ज्ञानेश्वरीच्या पाठांत क्षेपक ओंव्या कोणी नवीन करून घालूं नये, असा निर्बंध ज्यानें केला त्या एकनाथानें स्वत:क्षेपक ओव्या रचून ज्ञानेश्वरींत घातल्या नाहींत, हें उघडच आहे. परंतु, कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, " एकनाथानें ज्ञानेश्वरीच्या बऱ्याच ओंव्यांतील चरणांची फिरवाफिरव केली आहे " (भिंगारकर, ज्ञानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय, पृष्ठ ७२-७३). भिंगारकरांनीं अशा चरणांची फिरवाफिरव केलेल्या ह्मणून चार ओंव्या दिलेल्या आहेत. त्या चाऱ्ही मुकुंदराजी प्रतींत नाहींत व त्यांची त्या त्या स्थलीं अवश्यकता हि नाहीं. पांचव्या अध्यायांतील " बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान " इत्यादिक ओंवी संबंधानें भिंगारकर असा प्रश्न करतात कीं, ही ओंवी प्रक्षिप्त समजली तर श्लोकाच्या टीकेची ज्ञानेश्वरकृत मूळ ओवी कोणती ती दाखवून दिल्याशिवाय ही ओंवी नवी किंवा जुनी याचा नीटसा खुलासा होणार नाहीं (भिंगारकर, पृष्ठ ७२।७३). परंतु, मुकुंदराजी प्रतीवरून पहातां, प्रत्येक श्लोकांतील प्रत्येक पदाची टीका ज्ञानेश्वर हटकून करतो च, असें ह्मणतां येत नाहीं. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या अध्यायांतील १८ व २० या श्लोकांवरील ज्ञानेश्वरी टीका पहा. १८ व्या श्लोकांतील अनाशिनः व

अप्रमेयस्य ह्या दोन पदांचें भाषान्तर ज्ञानेश्वरानें दिलें नाहीं. २० व्या श्लोकांतील एका हि पदाचें भाषान्तर ज्ञानेश्वरी टीकेंत नाहीं. २१ व्या श्लोकाची हि हीच दशा आहे. ह्मणजे, जेथें विशेष कांहीं भानगड नाहीं, प्राय: पुनरुक्ति व गौरव आहे तेथें ज्ञानेश्वर स्तुति करतो. तोच प्रकार पांचव्या अध्यातील तद्बुद्धय: इत्यादि श्लोकाचा झाला आहे. मूळ श्लोकांतील प्रत्येक पदाचा अर्थ ज्ञानेश्वरानें दिला नाहीं. सर्व टीका दृष्टान्तांनीं च भरून काढिली आहे. प्रत्येक श्लोकांतील प्रत्येक पदाचें भाषांतर ज्ञानेश्वर नियमानें देतोंच, अशी जर गोष्ट असती, तर भिंगारकरांचें ह्मणणें सयुक्तिक दिसलें असतें. तशी गोष्ट नाहीं, त्याअर्थी ही "बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान" इत्यादिक ओंवी प्रक्षिप्त आहे व ती एकनाथांनीं केली आहे, असें हि ह्मणवत नाहीं. मजजवळ कोंकणांतील मालवण शहरीं सांपडलेली एक पोथी आहे, तींत ह्या प्रक्षिप्त ओवीचा पाठ असा आहे:—

बुद्धिनिश्चये आत्मज्ञान । ब्रह्मरूप भावि आपणाआंपण ।
ब्रह्मनिष्ठा राखे पुर्ण । अहिर्णिशि ॥ ८८ ॥

तत्परायण हें पद ह्या पाठांत नाहीं. तेव्हां, ह्या अशा पाठाच्या ओंवीवर एकनाथित्व हि आरोपितां येत नाहीं.

माहित असलेले सर्व क्षेपक मूळांत घालण्याचा सोनारी प्रतीचा तर बाणाच आहे. त्या प्रतींत ही ओवी नाहीं. हिच्या ऐवजीं,

अनुभवें बुद्धि भरुनी । भोगवीती मना करुनी ।
मग तें चि इंद्रियभुवनीं । वर्षाव करीती ॥ ११६ ॥

अशी ओवी आहे. सोनारी प्रत एकनाथाच्या नंतरची आहे. तिच्यांत ज्या अर्थीं "बुद्धिनिश्चयें" ही ओवी नाहीं त्याअर्थीं ही ओवी एकनाथाची तर नव्हेच, परंतु, एकनाथकालीन हि नाहीं. कोणी नंतर रचिलेली आहे. ह्या ओवीचा पाठ दोन तऱ्हांचा सांपडतो. एकनाथी चार चरणांचा व चार यमकांचा एक पाठ; आणि साडेतीन चरणांचा दुसरा पाठ. तस्मात्, एकनाथानें हा प्रक्षेप घातलेला नाहीं, ह्याविषयीं शंका नको. इतकेंच नव्हे, तर एकनाथानें ज्ञानेश्वरींत एक हि प्रक्षेप घातलेला नाहीं, हा नियम समजावा.

६४ अस्सल प्रतीच्या अभावीं, निव्वळ दहा पांच पोथ्या घेऊन प्रक्षिप्ताप्रक्षिप्त निवडण्यांत जसें फारसें ह्मणण्याजोगें यश येत नाहीं, तसेंच ह्या

पद्धतीनें मूळप्रतींची मूळ अस्सल भाषा हि नक्की ठरविणें दूरापास्त होतें. माडगांवकरांनीं अकरा निरनिराळ्या प्रती घेऊन जे पाठ ठरविले आहेत, ते मुकुंदराजाच्या प्रतींतील मूळपाठांशीं ताडून पाहिले असतां, वरील विधानाची सत्यता प्रतीत होईल. सबब, कांहीं पाठ दोन्ही प्रतींतील घेऊन तुलना करतों.

अध्याय पहिला ओवी	मुकुंदराज	माडगांवकर	माडगांवकरांच्या टिपांतील पाठान्तरें	
४	रेखा	देखा	देखां	[१]
४	टेव	ठेव	०	[२]
५	तिये	तें	तियें–तीं	[३]
६	पद्यबंध	पदबंध	०	[४]
७	तिया	त्या	०	[५]
९	व्यासादिकांचिया	व्यासादिकांची	व्यासादिकांचिया	[६]
९	तिया	ते	०	[७]
१०	विसंवादें	विसंवाद	विसंवादें	[८]
१३	सत्तर्कवादु	सत्कारवादु	०	[८अ]
२४	जालेयां	जालियां	जालेयां	[९]
२५	कृतकार्यां	कृतकार्यां	कृतकार्य	[१०]
२८	कलाकौतुकां	सकळां कौतुकां	सकळ कौतुकां	[११]
३०	वसैठ	वसौठ	विशिष्ट	[१२]
३२	आविष्करौनि	आविष्करोनि	आदिकरूनि	[१३]
३३	महाकाव्या राउ	हा काव्यां रावो	शास्त्रां	[१४]
३५	सिहाणें	शाहणें	०	[१५]
३५	प्रेम	प्रमेय	०	[१६]
४०	सुखाडलें	सुखाडलें	०	[१७]
४१	नागरां	नागरा	नागरां	[१८]
४२	आगली	आगळी	०	[१९]
६२	देआवें	द्यावें	परिसणेया	[२०]
१०९	काज	कां जें	०	[२१]

११३ जूझती जुंझती ० (२२)
११५ तेया तया ० (२३)
११९ ॐइचिलें वरचिलेनि ० (२४)
१२५ रायाचेयाबोला राजयाचिया बोला राजाचेया (२५)
१५६ रासौभा सडा ० (२६)
१६६ बाणवारि बाणवरि ० (२७)
१७० सकलै सकूळ ० (२८)
१७१ आपणपेयां आपणयां आपणयांतें (२९)

२६४ आतां इया वेन्हि जें जिआवें । आतां यावरी जें ज्यावें । जिआवें
तेयापासौनि हें बरवें । तयापासौनि हें बरवें ।
जें शस्त्रें संडौनु साहावे । जें शस्त्रें सांडूनि साहावे । (३०)
बाण एयांचे ॥ २६४ ॥ बाण यांचे ॥ २६५ ॥

स्पष्टीकरणः—

(१) माडगांवकर, कुंटे, साखरे, वगैरेंच्या प्रतींत देखा, देखां असा पाठ आहे. ह्या पाठानें बराबर अर्थ लागत नाहीं. अंगिकभाव हें नाम आहे. तें अवयव किंवा स्मृति या शब्दांशीं जोडतां येत नाहीं. व्याकरण आड येतें. साखऱ्यांच्या प्रतींत कांहीं तरी गडबडगुंडा केला आहे. २ ऱ्या ओंवी पासून १९ व्या ओंवीपर्यंत रूपक आहे. त्यांत,

१ देव = गणेश
२ शब्दब्रह्म = गणेशमूर्ति
३ वर्ण = वपु
४ स्मृति = अवयव
५ रेखा = अंगिकभाव
६ अर्थशोभा=लावण्याची टेव
७ पुराणें = मणिभूषणें
८ पदपद्धति = खेवणें
९ पद्यबंध = अंबर
१० साहित्य = वाणें
११ काव्यनाटकें = क्षुद्रघंटिका
१२ पदें = रत्नें
१३ मती = पल्लवसडका
१४ षड्दर्शनें = साहाभुजा
१५ तर्क = परशु (१ भुजा)
१६ न्याय = अंकुश (२ भुजा)
१७ वेदान्त = मोदक (३ ,,)
१८ भग्नदंत = बौद्धमतसंकेतु (४ ,,)
१९ वरदहस्त = सत्तर्कवाद (५ ,,)
२० अभयहस्त = धर्मप्रतिष्ठा (६ ,,)
२१ शुंडादंड = विवेक
२२ समग्रदंत = संवाद

२३	सूक्ष्मेक्षणु = उन्मेष	२७	उपनिषदें = कुसुमें
२४	दोन्ही--मिमांसा = दोनी कान	२८	अकार = चरणयुगुल
२५	मुनि = अलि	२९	उकार = उदर
२६	द्वैताद्वैत = दोनीं गंडस्थलें	३०	मकार = मस्तक

असें हें गणेशदेवाचें रूपक आहे. त्यांत इतर उपमानांना जशीं उपमेयें आहेत, तसें, देखा हा पाठ ३ ऱ्या ओंवींत घेतला असतां, अंगिकभाव ह्या-उपमानाला उपमेय उपलब्ध होत नाहीं. तेव्हां, रेखा हाच मुकुंदराजाच्या प्रतींतील पाठ प्रशस्त आहे. रेखा ह्मणजे काव्यरचना. अंगिक ह्मणजे इंद्रियां-संबंधीं, अवयवांसंबंधी. भाव ह्मणजे अवयवांच्या द्वारा विकारांचें प्रदर्शन. हा रेखा शब्द चवथ्या अध्यायाच्या २१५ व्या ओवींत व सहाव्या अध्यायाच्या १८ व्या ओवींत आला आहे.

जें साहित्य आणि शांती । हे रेखा दिसे बोलती ॥ अध्याय ५, ओवी २१५॥
नवल बोलतिये रेखेची वाहाणी । अध्याय ६, ओवी १८ ॥

ह्या दोन्ही स्थलीं रेखा ह्या शब्दाचा अर्थ काव्यरचना असा आहे. रेखा हा पाठ घेऊन, पहिल्या अध्यायांतील ह्या चौथ्या ओवीच्या प्रथमार्धाचा अर्थ असा:—

गणेशा! स्मृती ह्या तुझे अवयव आहेत व काव्यरचना ही तुझ्या मनांतील विकारांची व विचारांची अवयवद्वारा प्रदर्शक आहे.

भाडगांवकरांच्या टीपांत हि हा पाठ नाहीं. मजजवळील सोनारी प्रतींत रेखा असाचपाठ आहे.

(२) भाडगांवकरादि प्रतींत ठेव असा पाठ आहे. तो पाठ घेऊन अर्थ असा होतो. तेथ ह्मणजे अवयवरूप ज्या स्मृती त्यांच्या ठायीं, अर्थशोभा ही लावण्याचा साठा आहे. स्मृतींचा जो अर्थ तो लावण्याचा साठा कसा समजावयाचा ? आतां मुकुंदराजाच्या प्रतींतील टेव पाट घेऊन काय अर्थ होतो तो पहा. टेव ह्मणजे नखरा. तेथ ह्मणजे आंगिकभावरूप जी काव्यरचना तिच्या ठायीं, अर्थशोभा ही सौंदर्याच्या नखऱ्याप्रमाणें आहे. काव्य ह्मणजे प्रतिभोत्पदित ग्रंथरचना.

(३) भाडगांवकरांच्या तें हा पाठ व्याकरणदृष्ट्या दुष्ट आहे. 'त' ह्या सर्वनामाचें नपुंसकलिंगीं प्रथमेचें एकवचन तें. 'तें' हें 'मणिभूषणें' ह्या नपूं-

सकलिंगी प्रथमेच्या अनेकवचनाचें विशेष होऊं शकणार नाहीं. 'त' ह्या सर्वनामाचें नपुंसकलिंगीं प्रथमेचें अनेकवचन ज्ञानेश्वरकालीं 'तियें' असें होत असे. तेव्हां 'तियें' हा पाठ शुद्ध आहे व तो च मुकुंदराजाच्या प्रतींत आहे. माडगांवकरांनीं टीपेंत पाठभेदांत 'तियें' हा शुद्ध पाठ दिला आहे व 'तें' हा अशुद्ध पाठ मूळांत स्वीकारला आहे.

(४) पद्यबंध व गद्यबंध असे दोन प्रकारचे बंध साहित्यशास्त्रांत सांगितले आहेत. पैकीं पद्यबंधांना रंगीत छताची उपमा ज्ञानेश्वरांनीं दिली आहे. पदबंध ह्या सामासिक शब्दाला कांहीं अर्थच नाहीं. पदबंध हा जर एकप्रकारचा बंध ह्मणजे प्रबंध समजला, तर दुसऱ्या प्रकारचा बंध कोणता? प्रत्ययबंधाचा ! तात्पर्य, पदबंध हा अपपाठ आहे. माडगांवकरांच्या टिपांत हि हा किंवा इतर कोणता हि पाठभेद दिलेला नाहीं.

(५) 'त' ह्या सर्वनामाचें स्त्रिलिंगी प्रथमेच्या अनेकवचनाचें रूप 'तिया' असें ज्ञानेश्वरकालीं होत असे. सबब, 'त्या' हा अपपाठ आहे, कारण व्याकरण दुष्ट आहे.

(६) व्यासादिकांच ह्या विशेषणाचीं प्रथमेचीं रुपें अशीं होतः—

पु. प्र. ए. व्यासादिकांचा
न. प्र. ए. व्यासादिकांचें
स्त्री. प्र. ए. व्यासादिकांची
पु. प्र. अ. व्यासादिकांचे
न. प्र. अ. व्यासादिकांचीं
स्त्री. प्र. अ. व्यासादिकांचिया

मती ह्या अनेकवचनी रुपाचें विशेषण व्यासादिकांचिया हें अनेकवचनी रुप आहे. "व्यासादिकांची" हें एकवचनी रूप व्याकरणदुष्ट आहे. माडगांवकरांच्या प्रतींत ही सबंद ओंवी वाकडी तिकडी व अशुद्ध छापिली आहे.

[७] 'तिया' हें पल्लवसडका या अनेकवचनी स्त्रीलिंगी शब्दाचें विशेषण आहे. सबब तें हें रूप दुष्ट.

[८] तृतीया एकवचन हवें. हात विसंवाद धरीत नाहींत, तर विसंवादानें शस्त्रें धरतात. विसंवादें ह्मणजे एकमेकाच्या विरुद्ध. षड्दर्शनांपैकीं

प्रत्येक दर्शन इतर दर्शनाच्या विसंवादी ह्मणजे विरुद्ध आहे, असा ज्ञानेश्वरांचा आशय.

(८अ) सत्कारवाद कोणता? विसंवादी तर्क वर उल्लेखिलाच आहे. येथें सत्तर्कांचें मंडण आहे.

(९) जालियां हें रूप व्याकरणदुष्ट आहे. जालेयां हें रूप येथें शुद्ध आहे.

(१०) कृतकार्यवान्=कृतकार्यां. कृतकार्यां हें रूप व्याकरणदुष्टवान् प्रत्ययान्त सर्व संस्कृतरूपें ज्ञानेश्वरींत प्रथमेच्या एकवचनी पुल्लिंगी आँकारान्त होतात.

(११) मुकुंदराजी पाठ स्पष्ट व चांगला आहे, हें दिसतें च आहे.

(१२) वसति+स्थ=वसइ+ठ=वसैठ (विशेषण), वसैठा–ठी–ठें-- वसैठा असें पुल्लिंगी रूप ह्याच अध्यायाच्या २२८ व्या ओंवींत आलें आहे. वसौठ हें रूप व्युत्पत्तिदुष्ट आहे.

(१३) करउन–नि–नियां–नु अशीं अपभ्रंशांतील रूपें. त्याचीं करुन–नि–नियां–नु, अथवा करौन–नि–नियां–नु अशीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं होत. करोन–नि–नियां– ही ओयुक्त रूपें ज्ञानेश्वरकालीं अस्थानक होत. ओयुक्त रूपें पुढें तीनशें वर्षांनीं प्रचारांत आलीं.

(१४) मुकुंदराजी पाठ प्रशस्त आहे, हें उघड आहे.

(१५) जीव्=जीवाण (वर्तमानकालवाचक धातुसाधित)
शिक्ष्=शिखाण=सिहाण, णा–णी–णें.
शहाणें हें रूप ज्ञानेश्वरोत्तरकालीन आहे, ज्ञानेश्वरकालीन नाहीं.

(१६) मुकुंदराजी पाठ प्रशस्त दिसतो च आहे.

(१७) सुखाडलें हा पाठ मुकुंदराजी असून, मजजवळील ज्ञानेश्वरीच्या प्राचीन कोशांत आहे. ख मधील र आणि व हीं दोन अक्षरें निराळीं करून सुरवाडलें असा अपपाठ बनला आहे. सुख पासून क्रियापद सुखाडणें.

(१८) नगरवान्=नागरवां=नागरां.

(१९) अग्र=अग्ग=आग+ल (स्वार्थक), ला, ली, लें ल्चा ळ हा उच्चार ज्ञानेश्वरोत्तरकालीन आहे. मुकुंदराजाच्या सबंद पोथींत ळ हा उच्चार बिलकुल नाहीं.

(२०) द्यावें हें रूप व्युत्पत्तिदुष्ट आहे.

घेयावें, देआवें, नेआवें, अशीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं होत.

२१ काज हे प्रश्नार्थकसर्वनाम ज्ञानेश्वरकालीं होतें. त्याच्या दोन्ही अक्षरांचा विभाग करून कां जें असा अपपाठ बनला. अर्थात्, अर्थ हि अनर्थावह झाला.

२२ युद्ध = जुज्झ = जूझ. जू वर अनुनासिक किंवा अनुस्वार ज्ञानेश्वरकालीं नव्हता.

२३ तया हें रूप ज्ञानेश्वरकालीन व्याकरणाच्या दृष्टीनें दुष्ट आहे. तेहाचा, तेआचा, तेयाचा, हीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं व चांगदेवकालीं प्रचलित होतीं.

(२४) अव+ईषत्=ओइच ओइच+इल्ल=ओइचिल्ल = ओइचिल, ला—ली—लें. ओइचिलें ह्मणजे अत्यंत थोडें.

ओइचिलें ह्या शब्दाचा अर्थ न कळल्यामुळें वरिचिलें हा पाठ ज्ञानेश्वरोत्तरकालीं आला.

(२५) रायाचा (पु.) = रायाचेया (पु. च. ए.) बोला (पु. च. ए.) रायाची (स्त्री) = रायाचिया (स्त्री. सप्तमी एकवचन)

तेव्हां बोला ह्या पुल्लिंगी चतुर्थीच्या एकवचनी रूपा पाठीमागें स्त्रीलिंगी रायाचिआ हें विशेषणरूप येणें व्याकरणदृष्ट्या दुष्ट आहे.

(२६) राशि—उद्भ्रम = रासि—उब्भवं = रास+उब्भां = रासौभां = रासौभा. रास मोडून वाऱ्यानें पखलण जी होते तिला रासौभा ह्मणतात. रासौभा हा शब्द कळतनासा होऊन समासावर सडा असा जो त्या शब्दाचा अर्थ दिला होता, तो च मूळांत लेखकांनीं प्रविष्ट केला.

(२७) बाणरूप पाण्याचा पाऊस पाडूं लागले, तेव्हां, बाणवारि हा पाठ योग्य आहे. बाणवरि हा पाठ सर्वथा अशुद्ध आहे.

(२८) सवैं, सकलै, दाघै, अशीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं होतीं.

(२९) आपण ह्याचें भाववाचक नाम आपणपें, त्याचें चतुर्थीचें एकवचन आपणपेंयां.

आपण ह्याचें चतुर्थीचें नपुंसकलिंगीं एकवचन आपणआं, आपणयां पैकीं मुकुंदराजी पाठ आपणपेंयां हा अर्थाला उचित आहे.

[३०] माडगांवकरांची ही सबंद ओंवी व्याकरणदुष्ट आहे व अशा व्याकरणदुष्ट ओंव्या त्यांच्या प्रतींत शेकडों आहेत.

येणेंप्रमाणें माडगांवकरांच्या तौलनिक प्रतींत हजारों अपपाठ आहेत.

तौलनिक पद्धतीनें मूळाचा थांग नक्की लागतोच असें नाहीं.

इतकेंच नव्हे, तर व्याकरणदृष्टया एथून तेथून सर्व प्रत दुष्ट आहे. कुंटे, साखरे, वगैरेंच्या प्रतींसंबंधानें, तर बोलावयाला च नको. जसा एखादा पारशी किंवा युरोपीयन मराठी भाषा लिंग, वचन, विभक्ति वगैरेंचा चुथडा करून बोलतो, त्याच धर्तीवर, कुंटे, साखरे, माडगांवकर वगैरेंच्या आधुनिक प्रतींत अपभ्रष्ट मराठी भाषा योजिलेली आहे. हें ज्ञानेश्वरकालीन व्याकरण, ज्याला समजलें त्याच्या प्रतीतीस सहज येईल. ती प्रतीती यावी व ज्ञानेश्वरकालीन शुद्ध मराठी भाषा कशी होती, हें कळावें, एतदर्थ ही मुकुंदराजी प्रत छापिली आहे.

मूळ प्रत उपलब्ध नसतां, इतर किती हि प्रतींची तुलना करून मूळ पाठ ठरविण्याचा प्रयत्न केला, तत्रापि मूळपाठ अमुकच असेल, हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, हें वरील यादीवरून स्पष्ट आहे. प्राय: असें हि होऊं शकतें कीं, मूळपाठ टिपांत रहातो व अपपाठ मुख्य ग्रंथांत विराजमान होतो. Varorium Edition काढण्यांत हा चमत्कार अपरिहार्य असतो. कालिदासादि संस्कृतप्राकृत नाटककारांच्या नाटकांच्या अनिश्चितकालीन दहा पांच पोथ्या घेऊन तौलनिक प्रती बनविल्या असतां, मूळग्रंथकाराच्या मूळप्रतीपासून त्या किती अपभ्रष्ट असूं शकतील तें माडगांवकरांच्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीवरून चांगलें ध्यानांत येतें.

ज्ञानेश्वरीचें अपभ्रष्ट पाठ व त्या पाठांचीं भ्रामक भाषान्तरें

६५ सारांश, आजपर्यंत जेवढ्या ह्मणून ज्ञानेश्वरीच्या प्रती छापिल्या गेल्या आहेत, त्या सर्व अशुद्ध व अविश्वसनीय आहेत. तत्रापि, त्या लोकांत प्रचलित आहेत. सध्यां भक्तिमार्गी लोक इतके गचाळ झाले आहेत कीं व्याकरण, व्युत्पत्ति इतिहास, शास्त्र यांची त्यांना बिलकुल पर्वा राहिलेली नाहीं. वाटेल तें चिताड त्यांच्या हातीं दिलें व तें ज्ञानेश्वराचें, नामदेवाचें किंवा तुकारामाचें आहे असें सांगितलें ह्मणजे तें त्यांना शिरसामान्य

होतें. खरें, खोटें विश्वास्य अविश्वास्य, हा भेदभाव ते करीत नाहींत. त्यामुळें झालें आहे काय कीं, त्यांना ज्ञानेश्वरीचा खरा अर्थ हि कळतनांसा झाला आहे. कोल्हापूरचे भावे, पनवेलचे आठल्ये, व पुण्याचे भिडे ह्यांनीं ज्ञानेश्वरीचा अर्थ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु स्पष्टपणें सांगावयास कांहीं हरकत दिसत नाहीं कीं, हे सर्व व्याख्याते अथ पासून इतिपर्यंत अपव्याख्यान करीत गेलेले आहेत. पैकीं आठल्यांचें भाषान्तर अगदीं कुचकामाचें व कवडीमोल आहे. त्यापेक्षां भावे यांचें भाषान्तर किंचित् बरें ह्मणतां येईल. आणि साखरेबावांच्या तोंडचें ह्मणून ज्यास रा. भिडे नामाभिधान देतात तें ह्या दोहींपेक्षां शुद्ध आहे. परंतु, तिन्ही भाषान्तरासंबंधानें असें ह्मणावें लागतें कीं, ह्या तिन्ही गृहस्थांना घेतलेली कामगिरी बिनचुक बजावण्याचा अधिकार आलेला नव्हता. ह्या विधानाची सत्यता भासमान होण्याकरितां, ज्ञानेश्वरीची अगदी पहिली ओंवी घेतो, तिचा ह्यांनीं काय अर्थ केला आहे तो देतों व ह्यांच्या चुका कोठें झालेल्या आहेत तें दाखवितों. भावे यांचें भाषान्तर आतां मागसलें असल्यामुळें, त्याची परीक्षा येथें करीत नाहीं.

आठल्यांचें भाषान्तरः—हे मूळ, अनादि, वेदप्रतिपादित, ओंकाररूप परमेश्वरा! तुला नमस्कार असो. हे आपल्या आपण जाणणाऱ्या आत्मस्वरूपा! तुझा जयजयकार असो.

भिड्यांचें भाषान्तरः—हे निर्गुणब्रह्मा आत्मरूपा, तूं सर्वांचा आदिअसून तुझें वेदानीं वर्णन केलेलें आहे व तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं स्वतःच आहेस. तुला माझा नमस्कार असो; आणि तुझा जयजयकार होवो.

पैकीं, आठल्ये यांच्या भाषान्तरांतील प्रत्येक शब्द चुकलेला आहे.

आठल्यांचें भाषान्तर (१) प्रथम, ते नामरूपरहित जें परब्रह्म त्याला परमेश्वर ह्या नांवानें संबोधतात. (२) दुसरें, परब्रह्माला ते अनादि ह्मणतात. (३) तिसरें, तें वेदांनीं प्रतिपादित आहे, असा भ्रम त्यांनीं करून घेतला आहे. आणि (४) चौथें, परब्रह्म आपल्याआपण जाणणारें आहे, असा दुर्ग्रह त्यांच्या ठायीं झालेला आहे. आतां, ह्या, चारी

विधानांपैकीं एक हि विधान सशास्त्र नाहीं. (१) परमेश्वर ही कोटी परब्रह्माहून निराळी, खालच्या दर्जाची व तत्पश्चात्क आहे, हें सर्वश्रुतच आहे. ह्या ओंवींत परमेश्वराचें नांव नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर परब्रह्माचें हि नांव नाहीं. कारण, परब्रह्माचें जर नांव घ्यावें तर तें सगुण म्हणजे नामरूपसहित होतें. सबब, ज्ञानेश्वरांनीं ह्या सबंद ओंवींत त्याचा नामनिर्देश केला नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर तत् ह्या सर्वनामानें हि त्याचा उल्लेख केला नाहीं. ज्ञानेश्वरांचीं हीं सर्व धोरणें आठल्यांनीं झुगारून दिलीं आहेत व आपलें गाढ अज्ञान प्रकट केलेलें आहे. (२) प्रपंच, माया, परमेश्वर, ह्या कोटींना अनादि हें विशेषण लावतात. कारण प्रपंच हा अनादि व अनंत असून, केवळ व्यक्तमध्य आहे. तत् ही वस्तु सर्वत्र व सर्वदा आद्य च असणार. तिला अनादि हें विशेषण लावणें अयुक्त आहे. (३) ही निर्गुण वस्तु आजपर्यंत कोणाला हि संपूर्ण कळलेली नाहीं. कळण्याचा प्रयत्न पुष्कळांनीं केलेला आहे. त्यां प्रयत्न करणाऱ्यां पैकींच वेद होत. त्यांना हि ती आकळलेली नाहीं. सबब, ज्ञानेश्वरांनीं वेदप्रतिपाद्य असा शब्द योजलेला आहे. वेदप्रतिपादित असा शब्द मुद्दाम योजला नाहीं. परब्रह्म जर वेदांनीं प्रतिपादित केलें असेल, तर तें वेदांहून गौण ठरूं लागेल. वेदांनीं एवढेंच केलें आहे कीं, परब्रह्माचें प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ह्या पलीकडे त्यांनीं कांहीं केलेलें नाहीं. एवढ्याच करितां, ज्ञानेश्वरांनीं प्रतिपादित हा शब्द टाळलेला आहे. तो दुष्ट शब्द आठल्यांनीं अंधदृष्टीनें मुद्दाम कवटाळला आहे. सद्वस्तूचें आकलन करतां करतां वेद टेंकीस आले, असे उद्गार ज्ञानेश्वरींत व अमृतानुभवांत अनेक स्थलीं आहेत. (४) स्वसंवेद्या या पदाचा तर शब्दार्थ हि आठल्यांस झाला नाहीं. स्वसंवेद्या ह्मणजे आपल्याआपण जाणणाऱ्या, असा अनर्थ आठल्ये च करूं जाणोत. सत् चित् च आहे. त्याला आपलें संवेदन आपण च करण्याची कोणती अपेक्षा आहे? काय त्याचें संवेदन कधीं लोप पावलें होतें कीं तें पुनरपि करून घेण्याचें त्याला कारण पडावें? काय साखर कधीं कडू झाली होती कीं तिनें आपली गोडी आपणच चाखून पहाण्याचें मनांत आणावें? तर, असें विपरीत कदापि होणें नाहीं. संवेद्य कोणाला? इतरांना, स्वतःला नव्हे. स्वं ह्मणजे जीवात्मा, त्याला संवेदन होण्याचा विषय. तें संवेदन हि संपूर्ण होईलच असा भाग नाहीं, ज्याचें संवेदन, ज्या सद्वस्तूचें संवेदन करून

घेण्याचा प्रयत्न जीवात्म्यानें करणें संभाव्य आहे, अशा तद्वस्तूला. असा स्वसंवेद्या, ह्या पदाचा अर्थ आहे. चित् संबंधानें नाना कोट्या ज्ञानेश्वरांनीं अमृतानुभवांत केलेल्या आहेत. त्यांचा जर परिचय आठल्यांनीं करून घेतला असता, तर ते असे बरळते ना. स्व आणि पर असे दोन प्रकारचे आत्मे कल्पिलेले आहेत. ह्यांना च जीवात्मा व परमात्मा अशा संज्ञा आहेत. संवित् ही दोघांना सामान्य आहे. ह्या संविद्द्वारा जीवात्म्याला परमात्म्याशीं ऐक्य होण्याचा संभव असतो. संवित्प्रतीति न झाली, तर ऐक्य होण्याचा ह्मणजे परमात्मसंवेदन होण्याचा मार्ग खुंटतो. हें सर्व लक्ष्यांत घेऊन ज्ञानेश्वरांनीं स्वसंवेद्य हें पद योजिलेलें आहे; आणि त्याला पोषक ह्मणून आत्मरूपा असें पद घातलें आहे. जीवात्म्यानें संवेद्य कां, तर जीवात्मा व परमात्मा हे दोन्ही हि आत्मरूप ह्मणजे आत्मा च आहेत. आत्मा एव आत्मरूपः । जीवात्मा व परमात्मा हा भेद भ्रांतिमूलक आहे. ती भ्रांति उडून गेली ह्मणजे दोन्ही एक च आहेत, अशी प्रतीति होते. सारांश, ह्या ओंवींत एक कारणपरंपरा गोविली आहे. सद्वस्तु आद्य आहे; कारण, अनादि जे वेद त्यांनीं तिची प्रतिपत्ति करण्याचा प्रयत्न केला आहे; परंतु, तो प्रयत्न सफल झालेला नाहीं. कां कीं ही सद्वस्तु जीवात्म्यालाच संवेद्य आहे, इतरांना नाहीं. कां तर, जीवात्मा व परमात्मा आत्मरूप आहेत.

भिड्यांचें भाषान्तर

आठल्यांच्या इतका घोटाळा भिड्यांनीं केलेला नाहीं. त्याला कारण सद्गुरुमुख. नानाबोवा साखरे यांच्यासारख्यांच्या व्याख्यानाच्या श्रवणानें भिडे किंचित् ताळ्यावर राहिलेले दिसतात मात्र. परंतु, अनधिकारित्वास्तव ते हि ह्या ओंवीचा अर्थ करतांना भ्रांत झालेले आहेत. "तुझें वेदानीं वर्णन केलेलें आहे," असें संपूर्ण—क्रिया—द्योतक वाक्य भिड्यांनीं योजिलें असून, "तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं स्वतःच आहेस" असें हि वाक्य योजून स्वमुखदर्शनदोष ते आठल्यांच्या प्रमाणेंच करतात. आठल्यांच्याप्रमाणें अनादि, परमेश्वर, वगैरे बाष्कळ शब्द मात्र ते योजीत नाहींत. हा सद्गुरुसंगतीच्या सातत्याचा परिणाम. ह्या ओंवींत कारणपरंपरा आहे, ह्याची प्रतीति भिड्यांना हि झालेली दिसत नाहीं.

वेदान्तशास्त्रानभिज्ञतेच्या मुळें ओंवीचा अर्थ भाषान्तरकारांना कसा लागला नाहीं, त्याचा हा तपशिल झाला.

व्याकरणदृष्ट्या भाषान्तरांची दुष्टता. आतां व्याकरणानभिज्ञतेस्तव त्यांच्या चुक्या कशा झाल्या आहेत तें दाखवितों.

ॐ नमो आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।
जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥ १ ॥

अशी ओवी आहे. अन्वयः—आद्या वेदप्रति पाद्या नमो; स्वसंवेद्या आत्मरूपा जय. येथें नमो व जय हीं रूपें आज्ञार्थी द्वितीयपुरुषाचीं अनेकवचनार्थी आहेत.

संस्कृत	प्राकृत	अपभ्रंश	मराठी
नमत	नमह	नमहु	नमूँ, नमो
जयत	जयह	जयहु	जयूँ, जयो, जय

नम् व जी ह्या धातूंचीं रूपें ग्रंथारंभीं नांदींत आणण्याचा परिपाठ प्राकृत व संस्कृत ग्रंथांत अनेक स्थलीं आढळतो. गाथासप्तशतींत, सेतुबंधांत व कर्पूरमंजरींत नांदींत नमह व जअइ हीं रूपें आलीं आहेत. नमह—नमहु—नमो म्हणजे तुम्हीं नमस्कार करा. जय ह्या धातूचा अर्थ मराठींत " कोणासाठीं तरी जयशब्द उच्चारणें " असा झाला आहे. उदाहरणार्थ, जय शंकरा (शंकराचा जयकार करा). तेव्हां, पहिल्या ओवीचा व्याकरणदृष्ट्या अर्थ असाः—

आद्या वेदप्रतिपाद्या नमस्कार करा; स्वसंवेद्या आत्मरूपाचा जयकार करा; ज्ञानेश्वर श्रोत्यांना स्वाहितार्थ आद्याला नमस्कार व प्रमाण करावयाला सांगतात व त्याचा जयकार करावयास सांगतात. नांदींत श्रोत्यांना इष्टदेवतेला नमस्कार करण्यास सांगण्याची चाल संस्कृत व प्राकृत नाटकांत व काव्यांत आहे. तीच परंपरागत चाल ज्ञानेश्वरांनीं उचललेली आहे. ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरी श्रोत्यांना उद्देशून मुद्दाम लिहिलेली आहे; स्वतःला उद्देशून लिहिलेली नाहीं. एतद्विषयक उल्लेख ज्ञानेश्वरींत अनेक आहेत; बहुतेक प्रत्येक अध्यायांत आहेत. तेव्हां, ह्या ओंवीतील क्रियापदें द्वितीयपुरुषीं अनेकवचनीं आज्ञार्थी आहेत, हें ठीकच आहे.

आठल्ये व भिडे परब्रह्माला सांगतात कीं, तुझा जयजयकार असो ! परब्रह्माचा जयजयकार नव्हता कधीं, कीं तुझा जयजयकार असो, असा आशीर्वाद कवीनें त्यास देण्याचें धाष्टर्य व औद्धत्य करावें. " तुला नमस्कार असो (आठल्ये), " तुला माझा नमस्कार असो " (भिडे), ह्या हि भाषान्तराला हाच दोष लागतो. शिवाय ग्रंथकर्त्यांनें आपण एकस्यानेंच नमस्कार करण्यापेक्षां, श्रोत्यांसह नमस्कार करणें जास्त सौजन्याचें आहे. ज्ञानेश्वर, तर, सौजन्याचें केवळ पुतळेच होते. तेव्हां, त्यांच्या तोंडून, तुला माझा नमस्कार असो, अशी उद्धत वाणी कदापि हि निघावयाची नाहीं.

६६ वेदान्तशास्त्रदृष्ट्या व व्याकरणदृष्ट्या आठल्ये, भिडे, कुंटे व माडगांवकर ह्यांच्या प्रतींत असे हजारो दोष आहेत. मासल्याकरितां, एकाच ओंवींतील दोष दाखविले. जास्त दाखविण्यास प्रकृत स्थली अवकाश नाहीं. शिवाय, हे दोष दाखविण्याचें काम हरिभक्तिपरायण भिंगारकरबुवा यांणीं केसरींत अनेकवेळां केलेलें आहे. भारदे उर्फ भारद्वाज ह्यांच्या चर्पटपंजरीचा, तर, त्यांनीं " ज्ञानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय व संक्षिप्त चरित्र " या टीकाप्रबंधांत चांगला च धुव्वा उडविला आहे. आठल्यांच्या चुक्या हि त्यांनीं अन्यत्र चांगल्या दाखविलेल्या आहेत. ह्या गृहस्थांनीं जर ज्ञानेश्वरीच्या अर्थाचें पुस्तक छापलें, तर, ज्ञानेश्वरीच्या नावावर चिताड व गचाळ बांडें भक्तिमार्गी लोकांत जो खोट्या वेदान्ताचा व भोळेपणाचा प्रसार करतात त्याला कांहीं तरी आळा पडून ऐतिहासिक व प्रागतिक मार्गाला भक्तिमार्गी लोक लागतील.

६६ प्रस्तुत मुकुंदराजी प्रतींत प्रत्येक श्लोक त्या श्लोकावरील ओंव्यांच्या मध्यें कोठें तरी लिहिला आहे. आधुनिक प्रतींत मूळ संस्कृत श्लोक प्रथम देऊन, नंतर त्याच्यावरील टीकाओव्या देण्याचा जो प्रघात दिसतो, तो मूळचा ज्ञानेश्वराचा नाहीं. ज्ञानेश्वरांनीं ओवीबंधांत ज्ञानेश्वरी अशी रचिली कीं मूळ संस्कृत श्लोक मुळींच न दिला, तत्रापि व्याख्यानाच्या ओघाला तुटकपणा येऊं नये अलीकडील कित्येक पोथ्यांत दर प्रतीकाच्या व पदाच्या नंतर ज्ञानेश्वरी टीका ओव्यांचे तुकडे पाडून सुद्धां दिलेली असते. हा हि प्रकार मूळ ज्ञानेश्वराचा नव्हे. हे सर्व चोचले आधुनिक आहेत.

६७ प्रस्तुत प्रतींत मूळ संस्कृत श्लोकांचे पाठ प्रचलित गीतेच्या पाठांहून कोठें कोठें भिन्न सांपडतात, त्यांची याद खालीं देतों:--

अध्याय	श्लोक	प्रचलित पाठ	मुकुंदराजी किंवा ज्ञानेश्वरी पाठ
* १	५	काशीराजः	काशिराजः
१	१९	धार्तराष्ट्राणां	धार्त्तराष्ट्राणां
१	२०	धार्तराष्ट्रान्	धार्त्तराष्ट्रान्
१	२३	धार्तराष्ट्रस्य	धार्त्तराष्ट्रस्य
* १	३०	गांडीवं	गांजीवं
१	३२	किं नो	किन्नो
१	३५	किं नु	किन्नु
१	३६	धार्तराष्ट्रान्	धार्त्तराष्ट्रान्
१	३७	,,	,,
१	३९	जनार्दन	जनार्द्दन
२	१	अश्रुपूर्णा	अश्रपूर्णा
२	२	अकीर्तिकरं	अकीर्त्तिकरं
२	६	धार्तराष्ट्राः	धार्त्तराष्ट्राः
२	८	यच्छोकमुच्छोषणं	यछोकमुछोषणं
* २	९	गुडाकेशः	गुडाकेषः
२	१३	धीरः	र्द्धीरः
२	१८	युध्यस्व	युद्ध्यस्व
* २	२८	परिदेवना	परिवेदना
२	३१	युद्धाच्छ्रेयः	युद्धाछ्रेयः
२	३२	यदृच्छया	यदछया
* २	३३	अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं	अथचेत्त्वंधर्म्यामिमं
२	३४	अकीर्तिं	अकीर्त्ति
२	३४	अकीर्तिः	अकीर्त्तिः
* २	३५	येषां	एषां
२	४४	भोगैश्वर्य	भोगैष्वर्य
२	४९	योगाद्धनंजय	योगात्धनंजय
२	४९	अन्विच्छ	अन्विछ
२	५०	दुष्कृते	दुःष्कृते

२	६२	पुंसः	पूंसः
२	६९	जागर्ति	जागर्त्ति
२	७१	गच्छति	गछति
२	७२	ऋच्छति	ऋछति
* २	७२	स्थितिः	स्थिती
३	१	जनार्दन	जनार्द्दन
३	४	अधिगच्छति	अधिगछति
३	५	अकर्मकृत्	अकर्म्मकृत्
३	१२	तैर्दत्तान्	तैर्द्दत्तान्
३	१३	किल्विषैः	किल्विषैः
३	२०	कर्तुं	कर्त्तुं
३	२१	अनुवर्तते	अनुवर्त्तते
३	२२	वर्ते	वर्त्ते
३	२३	वर्तेयं	वर्त्तेयं
३	२३	अनुवर्तते	अनुवर्त्तते
३	२४	कर्ता	कर्त्ता
३	२७	कर्ता	कर्त्ता
३	२८	वर्तते	वर्त्तते
३	३०	युद्धयस्व	युध्यस्व
३	३४	आगच्छेत्	आगछेत्
३	३६	अनिच्छन्	अनिछन्
३	३९	दुष्पूरेण	दुःपूरेण
३	४३	बुद्धवा	बुध्वा
४	७	सृजामि	श्रृजामि
४	८	धर्म	धर्म्म
४	११	अनुवर्तते	अनुवर्त्तते
४	१३	सृष्टं	श्रृष्टं
४	१३	विद्धय	विध्य
४	१३	कर्तारं	कर्त्तारं
* ४	१३	ज्ञात्वामोक्ष्यसेशुभात्	ज्ञात्वामृतमश्नुते
४	१८	कर्मकृत्	कर्म्मकृत्
४	२३	[illegible]	[illegible]

* ४	२३	० चेतसः	० चेतसा
४	२९	रुद्ध्वा	रुध्वा
४	३४	तत्त्व	तत्व
४	३९	अधिगच्छति	अधिगछति
५	१	यच्छ्रेय	यछ्रेय
५	६	अधिगच्छति	अधिगछति
५	८	तत्त्ववित्	तत्ववित
५	८	पश्यञ्	पश्यन्
५	८	स्पृशञ्	स्पृशन्
५	८	गच्छन्	गछन्
५	८	स्वपञ्	स्वपन्
५	९	वर्तते	वर्त्तते
५	११	बुद्ध्या	बुध्या
५	१२	निबद्ध्यते	निबध्यते
५	१४	प्रवर्तते	प्रवर्त्तते
५	१७	गच्छंति	गछंति
* ५	१९	येषां	एषां
५	२४	अधिगच्छति	अधिगछति
५	२६	वर्तते	वर्त्तते
५	२८	विगतेच्छा	विगतेछा
* ५	२८	मुक्त	युक्त
५	२९	ऋच्छति	ऋछति
६	६	वर्तेत	वर्त्तेत
६	६	शत्रुवत्	शतृवत्
६	१३	धारयन्नचलं	धारयंनचलं
६	१५	अधिगच्छति	अधिगछति
* ६	२० (द्वितीयार्ध)	यत्र	तत्र
६	२१	वेत्ति	वैत्ति
६	२१	तत्त्वतः	तत्वतः
६	२२	यस्मिँस्थितो	यस्मिन्स्थितो
६	२२	गुरुणा	गुरूणा
६	३१	वर्तमानो	वर्त्तमानो

६	३१	वर्तंते	वर्त्तंते
६	३७	गच्छति	गछति
६	३८	विभ्रष्टश्	विभ्रष्टः
६	३९	च्छेत्तुं	छेत्तुं
६	३९	च्छेत्ता	छेत्ता
६	४०	कृताँल्लोकान्	कृताँल्लोकान्
६	४४	अतिवर्तते	अतिवर्त्तते
७	१	तच्छृणु	तछृणु
७	३	तत्त्वतः	तत्वतः
७	७	इव	इवँ
७	१३	एभिःसर्वं	एभिसर्वं
७	२१	भक्तःश्रद्धया	भक्तश्रद्धया
७	२१	इच्छति	इछति
७	२६	वर्तमानानि	वर्त्तमानानि
७	२७	इच्छा	इछा
* ७	२८	अंतगतं	अंतर्गतं
७	२९	कर्म	कर्म्म
८	७	युद्धय	युध्य
८	११	इच्छंतो	इछंतो
८	१२	निरुध्य	निरुद्धय
* ८	१६	ब्रह्मभुवनात्	ब्रह्मभवनात्
८	२१	निवर्तंते	निवर्त्तंते
८	२४	गच्छंति	गछंति
८	२५	निवर्तंते	निवर्त्तंते
८	२६	आवर्तंते	आवर्त्तंते
९	२	कर्तुं	कर्त्तुं
९	३	निवर्तंते	निवर्त्तंते
९	४	मूर्तिना	मूर्त्तिना
९	१०	विपरिवर्तंते	विपरिवर्त्तंते
* ९	१३	आश्रिताः	आस्थिताः
९	१४	कीर्तयंतो	कीर्त्तयंतो
९	१८	भर्ता	भर्त्ता

* ९	२४	च्यवंति	चवंति
९	२६	प्रयच्छति	प्रयछति
९	३१	शश्वच्छांतिं	शश्वछांतिं
९	३१	निगच्छति	निगछति
१०	२	प्रभवं न	प्रभवन्न
१०	७	तत्त्वतः	तत्वतः
१०	८	प्रवर्तते	प्रवर्त्तते
१०	१८	जनार्दन	जनार्द्दन
१०	२१	०र्मरुतां	०र्म्मरुतां
* १०	००	२३ वा श्लोक	२२ वा आहे.
* १०	००	२२ वा श्लोक	२३ वा आहे.
,,	२७	उच्चैःश्रवसं	उच्चैश्रवसं
,,	२९	यमःसंयमतां	यमसंयमतां
,,	३४	कीर्तिः	कीर्त्तिः
,,	३४	० र्मेधा	० र्म्मेधा
,,	३६	सत्त्ववतां	सत्ववतां
,,	४१	सत्त्वं	सत्वं
,,	४१	अवगच्छ	अवगछ
११	२	श्रुतौ	शृतौ
,,	३	इच्छामि	इछामि
,,	४	तच्छक्यं	तछक्यं
,,	१७	नलार्क	नलार्क्क
* ,,	२०	रूपमिदं तवोग्रं	रूपमुग्रं तवेदं
* ,,	२२	त्वा	त्वां
,,	३१	इच्छामि	इछामि
,,	३२	समाहर्तुं	समाहर्त्तुं
,,	,,	ऋते	रुते
,,	,,	प्रत्यनीकेषु	प्रत्यनिकेषु
,,	३४	युद्धयस्व	युध्यस्व
,,	३५	एतच्छ्रुत्वा	एतछृत्वा
* ,,	४२	यच्चावहासार्थं	यच्चापिहासार्थं
* ,,	४३	पूज्यश्च	पूज्यस्य

* ११	४३	अप्रतिमप्रभाव	अप्रतिमप्रभावः
,,	४६	इच्छामि	इछामि
,,	,,	विश्वमूर्ते	विश्वमूर्त्ते
* ,,	५०	सौम्यवपुः	सौम्यवपूः
,,	५२	जनार्दन	जनार्द्दन
,,	५४	तत्त्वेन	तत्वेन
,,	५५	कर्मकृत्	कर्म्मकृत्
१२	२	अनिर्देश्यं	अनिर्द्देश्यं
,,	,,	ध्रुवं	ध्रुवं
,,	७	समुद्धर्ता	समुद्धर्त्ता
,,	९	इच्छ	इछ
,,	१०	कर्माणि	कर्म्माणि
,,	,,	कुर्वन्सिद्धिं	कुर्वंसिद्धिं
* ,,	११	अशक्तोसि	असक्तोसि
,,	१२	त्यागाच्छांतिः	त्यागाछांतिः
* ,,	१३	समदुःखसुखः क्षमी	समदुःखसुखक्षमी
,,	१५	मे	में

ज्यांच्या पाठीमागें नक्षत्राचें चिन्ह काढलें आहे त्यांखेरीज बाकीचे सर्व पाठभेद उच्चाराचे आहेत. सनक्षत्र पाठभेदांपैकीं हि बरे च पाठभेद उच्चाराचे च पाठभेद असावे, असें ह्मणतां येईल. उदाहरणार्थ, शी बद्दल शि, ये बद्दल ए, च्य बद्दल च. काशिराजः, एषां, चवंति, हे पाठभेद उच्चाराचे पाठभेद न समजले, तर ते स्वतंत्र पाठभेदांत गणले जातील. लेखकाला उच्चार करण्याची जी स्वभावसिद्ध व देशसिद्ध सवय होती तिच्या अनुरोधानें त्यानें हे उच्चारपाठ दिले आहेत. ह्मा उच्चारपाठांचें वर्गीकरण येणेंप्रमाणें करतां येतें.

[१] ऋ बद्दल रु. जसें, ऋते बद्दल रुते

[२] ए बद्दल एं. जसें, वेत्ति बद्दल वैत्ति

[३] निरनुनासिकाबद्दल सानुनासिक. जसें, इव बद्दल इवँ आणि मे बद्दल में

[४] स, श व क्ष ह्यांच्या पूर्वी विसर्गलोप. जसें, एभि· सर्वं, भक्त श्रद्धया, उच्चैश्रवसः

[५] रेफानंतर द्वित्त. जसें, कीर्त्ति, धर्म्म, कर्म्म, तैर्द्दत्तान्.
[६] च्य बद्दल चं. जसें, चवंति
[७] च्छ बद्दल छ. जसें, गछति
[८] द्ध बद्दल त्ध. जसें, योगात्धनंजय
[९] द्ध्य बद्दल ध्य. जसें, युध्य
[१०] ध्य बद्दल द्ध्य. जसें, युद्ध्यस्व
[११] ब बद्दल व. जसें, किल्विषं
[१२] श बद्दल प. जसें, गुडाकेप:
[१३] श बद्दल स. जसें, अशक्त: बद्दल असक्त:
[१४] रु बद्दल ऋ. जसें, अशृ
[१५] ष बद्दल :. जसें दु:पूर
[१६] स बद्दल श. जसें, सृष्टं बद्दल शृष्टं
[१७] त्त्व बद्दल त्व. जसें, तत्त्व बद्दल तत्व
[१८] श्च बद्दल स्य. जसें, पूज्यश्च बद्दल पूज्यस्य

हे पाठभेद किंवा उच्चारभेद लेखकानें चुकून केले आहेत, असें नाहीं. त्याच्या वेळची व प्रांतातली सामान्य मंडळी जे उच्चार करीत, ते ह्या लेखकानें नमूद केले आहेत. मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरींतील संस्कृत श्लोकांतल्या अक्षरांचे जे उच्चार वर नमूद केले आहेत, त्यावरून संस्कृत उच्चारांचा अपभ्रंश गोदावरीतीरीं शक १२०० च्या सुमारास कसा होत असे, तें कळण्याचें एक उत्कृष्ट साधन उपलब्ध झालें आहे.

ज्ञानेश्वरींत फारसी शब्द नाहींत

६८ मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरींत ह्मणजे कोणत्या हि ज्ञानेश्वरीच्या विश्वसनीय व अप्रक्षिप्त प्रतींत फारसी शब्द आढळत नाहींत. ज्ञानेश्वरी शक १२१२ त रचली गेली व त्यानंतर मुसलमानांचा महाराष्ट्राला स्पर्श झाला. तत्पूर्वी यद्यपि शंभर वर्षें ह्मणजे शक ११०० पासून नर्मदेपलीकडे मुसुलमानांचें राज्य सुरू झालें होतें, तत्रापि महाराष्ट्रांला व मराठी भाषेला मुसुलमानी व फारसी शब्दांचा स्पर्श झाला नाहीं. तो शक १२०० नंतर पांच पन्नास वर्षांनीं मुसुलमानी अंमल जारी झाल्यावर

झाला. अर्थात्, ज्ञानेश्वरींत फारसी शब्द साहजिक च आढळत नाहींत. इंग्रजी भाषेच्या स्पर्शासंबंधानें असा च प्रकार झालेला आढळतो. बंगाल, मद्रास वगैरे देशांत यद्यपि इंग्रजांचा अंमल बसून पन्नास शंभर वर्षें लोटलीं, तत्रापि इंग्रजी शब्द मराठींत शक १७३९ नंतर येऊं लागले. तत्पूर्वी गोलंदाज, कडाबीन, पलटण, वगैरे कांहीं डच, फ्रेंच, पोर्तुगीज वगैरे लष्करी शब्द मराठींत आले, परंतु इंग्रजी शब्द आले नाहींत. कारण उघड आहे. मराठ्यांच्या लष्करांत ज्या खालच्या प्रतीच्या यूरोपियन शिपायांचा संबंध आला ते प्रथम प्रथम प्रायः पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच वगैरे असत, इंग्रज नसत. शक १२०० पूर्वी मुसुलमानी शिपायांचा प्रवेश कल्याणी येथील चालुक्यांच्या व देवगिरीच्या यादवांच्या सैन्यांत झाला असावा, असें ह्मणण्यास पुरावा आहे. शक १०५१ त लिहिलेल्या **अभिलषितार्थचिंतामणींत** आठ प्रकारचें सैन्य वर्णिलेलें आहे; त्यांत म्लेच्छ सैन्याचा उल्लेख आहे. म्लेच्छ ह्मणजे मुसुलमान. अर्थात्, कदाचित् कांहीं लष्करी शब्द मराठी भाषेंत शक १०५१ च्या सुमारास आले असण्याचा संभव आहे. खुद्द अभिलषितार्थचिंतामणींत च तेजी (घोडा) हा फारसी शब्द आला आहे. हिंगु, पोतास वगैरे यावनी शब्द ह्याच्या हि पूर्वी हिंदुस्थानांतील प्राकृत व अर्थात् संस्कृत भाषांत व्यापारसंबंधानें प्रचलित झाले होते. हा पोतास शब्द यावनी आहे, फारसी नाहीं; व हा फार प्राचीन कालापासून संस्कृत भाषेंत प्रविष्ट झाला आहे. तेव्हां हा पोतास शब्द ज्ञानेश्वरींत सांपडला असतां, तो फारसी ह्मणून गणण्यांत हाशील नाहीं. निशाण, दादर, वखार, मोहरें, हेवा वगैरे शब्द भिंगारकर यवनी ह्मणजे फारसी समजतात. परंतु, ते अस्सल मराठी आहेत. संस्कृत निःसाण ह्मणजे नगारा. ह्याचा मराठी अपभ्रंश निसाण, निशाण. हा पटहार्थक निशाण शब्द फारसी निशान (ध्वजपताका) शब्दासारखाच उच्चारांत आहे. परंतु, ह्या दोहोंत अर्थभेद आहे. मराठी निशाण ह्मणजे नगारा व फारसी निशान [ण] ह्मणजे ध्वजपताका. संस्कृत दरदर=प्राकृत दादर. दर=विवर. संस्कृत वर्षागृह=प्राकृत वखाअर=मराठी वखार. संस्कृत मुखहर=प्राकृत मुहअर=मराठी मोहर (रा, री, रें). संस्कृत ह्वम्=हिअवा=मराठी हेवा. हेवा=मनींची उत्कट ओढ. सारांश, ज्ञानेश्वरींत फारसी किंवा अरबी शब्द नाहींत.

६९ ज्याअर्थीं मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरींत फारसी शब्द नाहींत त्याअर्थीं ज्ञानेश्वरकालीन ह्मणून नांवाजलेल्या कोणत्या हि अस्सल लेखांत प्राय: फारसी शब्द येणें दुर्मीळ आहे. तशांत, फारसी उभयान्वयी अव्ययें ज्या ज्ञानेश्वरकालीन ह्मणविणाऱ्या लेखांत येतील तो लेख अर्वाचीन ह्मणजे मुसुलमानी रियासतीतला विनधोक समजावा. उदाहरणार्थ, भिंगारकरकृत "श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय व चरित्र" ह्या निबंधाच्या ६० व ६१ यां पृष्ठांवर दिलेलीं शक ११२९व शक ११३५ सालचीं दोन्हीं पत्रें अस्सल नसून बनावट आहेत. कारण त्या दोन्हीं लेखांत फारसी कीं हे उभयान्वयी अव्यय आलें आहे. फारसींत के असें उभयान्वयी अव्यय आहे त्याचे मराठी की, कीँ हें कीँ अव्यय रामदास व शिवाजी यांच्यानंतर मराठींत रूढ झालें. ज्ञानेश्वरकालीं व ज्ञानेश्वराच्या पूर्वीं फारसी कीं किंवा इंग्रजी that या उभयान्वयी अव्ययाच्याबदला जे, जेँ असें उभयान्वयी अव्यय नियमानें योजीत. ह्या कीं खेरीज, भिंगारकरांच्या ह्या दोन्ही पत्रांत इतर आणीक अशीं शेकडों रूपें आहेत कीं त्यांच्यावरून ह्या पत्रांचा बनावटपणा स्पष्ट करून दाखवितां येईल. भिंगारकरच्या पत्रांतील हीं शेकडों रूपें आधुनिक व बनावट कां, हें नीट लक्ष्यांत येण्यास, मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण अथवा नुसतें ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण चिकित्सक वाचकांपुढें मांडलें पाहिजे. मराठी भाषेचें हें ऐतिहासिक व्याकरण येथें च द्यावयाचें. परंतु, मराठी भाषेच्या स्थित्यंतरांची त्रोटक हकीकत व मुकुंदराजी पोथीचा तपशील देतां देतां च फार विस्तार झाला. सबब, ऐतिहासिक व्याकरण पुढील भागावर टाकणें अपरिहार्य आहे. तोंपर्यंत सरस्वतीमंदिरादिमासिकपुस्तकांतील मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणावरील माझे निबंध जिज्ञासूनां एतत्प्रकरणीं बरेच उपयोगाचे होतील असें वाटतें.

७० ज्ञानेश्वरींत एकंदर जी ओवीसंख्या आहे तिचा सरासरीनें निम्मा भाग पहिल्या बारा अध्यायांत येतो; आणि बाकीचा निम्मा भाग राहिलेल्या सहा अध्यायांत येतो. प्रस्तुत पहिला खंड ह्या पहिल्या बारा अध्यायांचा आहे. ह्या खंडाला दुर्बोध शब्दांच्या अर्थांची याद दिली आहे.

७१ ज्ञानेश्वराचें चरित्र, नाथपंथाची हकीकत, ज्ञानेश्वराचा वेदान्त, भक्तिमार्गाच्या अनादिसिद्ध व ऐतिहासिक परंपरेचें वर्णन, वगैरे अनेक विषयांवर बहुत विवेचन करण्यासारखें आहे. तें, ज्ञानेश्वरांचे इतर अस्सल जुने ग्रंथ मिळून छापण्याचा योग आल्यास, यथावकाश करतां येईल.

॥ नटकृततांडवविकटाः पंडिततीकाः स्फुरंति गीतायां ॥
॥ रंभालास्यविलासा जयति ज्ञानेश्वरीतासु ॥

ज्ञानेश्वरी

श्रीमहागणपतये नमः ॥ ॐ नमो आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।
जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥ १ ॥
देवा तूं चि गणेशु । सकलार्थप्रकाशु ।
ह्मणे निवृत्तिदासु । अवधारिजो ॥ २ ॥
हें शब्दब्रह्म अशेष । तें चि मूर्ति सुरेख ।
जेथें वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ॥ ३ ॥
स्मृति ते चि अवयव । रेखा अंगिकभाव ।
तेथ लावण्याची टेव । अर्थशोभा ॥ ४ ॥
अष्टादश पुराणें । तिये चि मणिभूषणें ।
पदपद्धति खेवणें । प्रमेयरत्नाचीं ॥ ५ ॥
पद्यबंध नागर । तें चि । रंगाथिलें अंबर ।
जेथ साहित्य वाणें सपुर । उजलाचें ॥ ६ ॥
देखां काव्यनाटका । जिं निर्द्धारितां सकौतुका ।
तिया चि रुणुझुणिति क्षुद्रघंटिका । अर्थध्वनि ॥ ७ ॥
नाना प्रमेयाची परि । निपुणपणें पांतां कुसरि ।
दीसति उचित पदें माझारि । रत्नें भलीं ॥ ८ ॥
तेथ व्यासादिकांचिया मती । चोखडेपणें झलकती ।
तिया मेखले मिरवती । पल्लवसडका ॥ ९ ॥
देखां षड्दर्शनें ह्मणिपति । ते चि भुजांची आकृति ।
ह्मणूनि विसंवादें धरिति । आयुधांतें ॥ १० ॥

तरि तर्कु तो चि परशु । नीति भेदुअंकुशु ।
वेदांत महारसु । मोदकु मिरवे ॥ ११ ॥
एकी हातीं दंतु । जो स्वभावता खंडितु ।
तो बौधमतसंकेतु । वार्त्तिकांचा ॥ १२ ॥
मग साहाजें सत्तर्कवादु । तो पद्मकरु वरदु ।
धर्मप्रतिष्ठा तो सिद्धु । अभयहस्तु ॥ १३ ॥
देखां विवेकवंतु विमलु । तो चि शुंडादंडु सरलु ।
जेथ परमानंदु केवलु । महासुखाचा ॥ १४ ॥
तरि संवादु तो चि दशनु । समताशुभ्रवर्णु ।
देखो उन्मेखुसूक्ष्मेक्षणु । विघ्नराजु ॥ १५ ॥
मज अवगमलिया दोन्हीं । मीमांसा श्रवणस्थानीं ।
बोधमदामृत मुनी । अलि सेविति ॥ १६ ॥
प्रमेयप्रवालसुप्रभ । द्वैताद्वैतनिकुंभ ।
सरिसे एकवटति ईभ । मस्तकावरि ॥ १७ ॥
उपरि दशोपनिषदें । जियें उदारें ज्ञानमकरंदें ।
तियें मुकुटीं कुसुमें सुगंधें । शोभते भलीं ॥ १८ ॥
अकार चरणयुगुल । उकार उदर विशाल ।
मकारु महामंडल । मस्तकाकारें ॥ १९ ॥
हे तिन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवललें ।
तें मियां गुरुकृपा नमिलें । आदिबीज ॥ २० ॥
आतां, अभिनववाग्विलासिनी । जि चातुर्यकलाकामिनी ।
ते शारदा विश्वमोहिनी । नमिली मियां ॥ २१ ॥
मज हृदइं सद्गुरु । तेणें तारिलों संसारपुरु ।
ह्मणौनि विशेषें मती आदरु । विवेकावरि ॥ २२ ॥
जैसें डोलेयां अंजन भेटे । तेव्हलि दृष्टीसि पाटा फुटे ।
मग वास पाहिजे तेथ प्रगटे । महानिधि ॥ २३ ॥

कां चिंतामणि जालेयां हातीं । सदा विजयेपण मनोरथीं ।
तैसा पूर्णकाम निवृत्ती । ज्ञानदेऊ ह्मणे ॥ २४ ॥
जाणतेन गुरू भजिजे । जेणें कृतकार्या होईजे ।
जैसें मूळसिंचनिं साहाजें । निगति शाखापल्लव ॥ २५ ॥
कां तीथैं जियें त्रिभुवनीं । तियें घडति समुद्रावगाहनीं ।
ना तरि अमृतरसास्वादनीं । रस सकळ ॥ २६ ॥
तैसा पुडुतीं पुडुतीं तो चि । मिया वंदिला श्रीगुरु चि ।
जो अभिलाखित मनोरथु चि । पुरविता ॥ २७ ॥
आतां अवधारा कथा गहन । जें कलाकौतुकां जन्मस्थान ।
किं अभिनव उद्यानवन । विवेकतरुचें ॥ २८ ॥
ना तरि सर्वसुखाची आदि । जे प्रमेयमहानिधि ।
नाना नवरससुधाब्धी । परिपूर्णु हा ॥ २९ ॥
किं परमधाम प्रकट । हें विद्यांचें मूळपीठ ।
शास्त्रजातां वसैठ । अशेषांचा ॥ ३० ॥
ना तरि सकळ धर्माचें माहेर । सज्जानाचें जिव्हार ।
लावण्यरत्नभांडार । शारदेचें ॥ ३१ ॥
नाना कथारूपें भारती । प्रकटली असे त्रिजगती ।
आविष्करौनि महामती । व्यासाचियें ॥ ३२ ॥
ह्मणौनि महाकाव्याराऊ । ग्रंथुगरुवतिचा ठाऊ ।
एथौनि रसां जाला आहो । रसाळपणांचा ॥ ३३ ॥
तेवि चि आइकां आणिक ही एक । एथौनि शब्दश्री भली शास्त्रिक ।
आणिक महाबोधीं कोवळिक । दुणावली ॥ ३४ ॥
एथ चातुर्य सिहाणें जालें । प्रेम रुचीसि आलें ।
आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें एथ ॥ ३५ ॥
माधुर्या मधुरता । श्रिंगारिं सुरेखता ।
रूढपण उचिता । दीसे भलें ॥ ३६ ॥

एथ कलाविदपण कलां । पुण्यासि प्रतापु आगला ।
ह्मणौनि जन्मेजयाचे अवलीला । दोष गेले ॥ ३७ ॥
आणि पांतां नावेक । रंगीं सुरंगतेची आगलिक ।
गुणा सगुणपणाचें बीक । बहुवस एथें ॥ ३८ ॥
भानुचेंनि तेजें ढवललें । जैसें त्रैलोक्य दीसे उजललें ।
तैसें व्यासमती कवललें । सकल मिरवे ॥ ३९ ॥
कां सुक्षेत्रीं बीज घातलें । तें आपुल्यापरी विस्तारलें ।
तैसें भारतीं सुरवाडलें । अर्थजात ॥ ४० ॥
ना तरि नगरांतरीं वसिजे । तरि नागरां चि होईजे ।
तैसें व्यासोक्तितेजें । ढवललें सकल ॥ ४१ ॥
किं प्रथमवयसाकालीं । लावण्याची नव्हाली ।
प्रकटे जैसी आगली । अंगनाअंगीं ॥ ४२ ॥
ना तरि उद्यानीं माधवी घडे । तैं वनशोभेची खाणि उघडे ।
आदिलापासौनि अपाडें । जिया परीं ॥ ४३ ॥
नाना घनीभूत सुवर्ण । जैसें निहालितां साधारण ।
मग अलंकारीं बरवेपण । निवाडु दावी ॥ ४४ ॥
तैसें व्यासोक्ति अलंकरलें । आवडतें बरवेपण पातलें ।
तें जाणौनि चि काइ आश्रइलें । इतिहासीं ॥ ४५ ॥
नाना पुरतिये प्रतिष्ठेलागि । सानीव धरूनि आंगीं ।
पुराणें आख्यानरूपें जगीं । भारता आलीं ॥ ४६ ॥
ह्मणौनि भारतीं नाहीं । तें न्हवे चि लोकीं तिहीं ।
एणें कारणें ह्मणिपे पाहीं । व्यासोच्छिष्ट जगत्रय ॥ ४७ ॥
ऐसी सुरस जगीं कथा । जे जन्मभूमि परमार्था ।
मुनि सांघे नृपनाथा । जन्मेजया ॥ ४८ ॥
जे अद्वितीय उत्तम । पवित्रैक निरूपम ॥
परममंगल धाम । अवधारिजो ॥ ४९ ॥

आतां भारतकमलपरागु । गीताख्यु प्रसंगु ।
जो संवादला श्रीरंगु । अर्जुनेंसीं ॥ ५० ॥
ना तरी शब्द ब्रह्माब्धी । मथिलें व्यासबुद्धी ।
निवडलें निरवधी । नवनीत हें ॥ ५१ ॥
मग ज्ञानाग्निसंपर्कें । कडसिलें विवेकें ।
पदा आलें परिपाकें । आमोदासीं ॥ ५२ ॥
जें अपेक्षिजे विरक्तीं । अनुभविजे संतीं ।
सोहंभावें पारंगतीं । रमिजे जेथ ॥ ५३ ॥
जें आकर्णिजे भक्ति । आदिवंद्य त्रिजगती ।
ते भीष्मपर्वीं संगति । सांघिजैल ॥ ५४ ॥
जे भगवद्गीता ह्मणिजे । जे ब्रह्मेशानीं प्रसंसिजे ।
जे सनकादिकीं सेविजे । आदरेंसीं ॥ ५५ ॥
जैसें शारदियेचिये चंद्रकले । माझि अमृतकण कोवळे ।
ते वेंचिति मनें मौआलें । चकोरतलगे ॥ ५६ ॥
तेयापरीं श्रोतां । अनुभवावी हे कथा ।
अति हलुवारपण चित्ता । आणूनियां ॥ ५७ ॥
हें शब्देंविण संवादिजे । इंद्रियां नेणतां भोगिजे ।
बोला आधीं झोंबिजे । प्रमेयासि ॥ ५८ ॥
जैसें भ्रमर परागु नेति । परि कमलदलें नेला नेणति ।
तैसी परि आहे सेविती । ग्रंथीं इये ॥ ५९ ॥
कां आपुला ठाऊ न संडितां । आलंगिजे चंद्रु प्रकटतां ।
हा अनुरागु भोगितां । कुमुदिनी जाणें ॥ ६० ॥
ऐसेनि गंभीरपणें । थिरावलेनि अंतष्करणें ।
आथिला तो जाणे । मातु इये ॥ ६१ ॥
आहो अर्जुनाचिया पांती । जे परिसणेयां योग्य होंति ।
तिहिं कृपा करुनि संतीं । अवधान देयावें ॥ ६२ ॥

हें सलगी मियां ह्मणितलें । चरणा लागौनि विनविलें ।
प्रभू सखोल हृदय आपुलें । ह्मणौनियां ॥ ६३ ॥
जैंसा स्वभावो मायेबापांचा । अपत्य बोले जऱ्हीं बोबडिया वाचा।
तऱ्हीं अधिकाधिक तेयांचा । संतोखु चि आथि ॥ ६४ ॥
तैसा तुह्मीं मी अंगिकारिला । सज्जनीं आपुला ह्मणितला ।
तरि उणावो साहाजें उपसाहला । प्रार्थुं काइ ॥ ६५ ॥
परि अपराधु तों आणिकु आहे । जें मीं गीतार्थु कळूं पाहें ।
तें अवधारां विनउं लाहें । ह्मणौनियां ॥ ६६ ॥
हें अनावरत विचारितां । वायां चि धिवंसा उपनला चित्ता ।
थऱ्हवि काइ भानुतेजीं खद्योता । शोभा आथि ॥ ६७ ॥
कां टिटिभु चांचुवेऱ्हीं । माप सुये सागरीं ।
मीं नेणतु तिया परीं । प्रवर्ते एथ ॥ ६८ ॥
आइकां आकाश गवंसावें । तरि आणिक तैसें चि होआवें ।
ह्मणौनि अपाडु हें आघवें । निर्धारितां ॥ ६९ ॥
एया गीताशास्त्राची थोरी । स्वयं शंभु विवरी ।
जेथ भवानी प्रष्णु करी । चमत्कारौनि ॥ ७० ॥
तेथ हरु ह्मणे जेवि नेणिजे । देवी जैसें कां स्वरूप तूझें ।
हें नित्यनूतन देखिजे । गीतातत्त्व ॥ ७१ ॥
हा वेदार्थुसागरु । जेया निद्रिताचा घोरु ।
तो स्वयें सर्वेश्वरु । अनुवादला ॥ ७२ ॥
ऐसें जें अगाध । जेथ वेडावति वेद ।
तेथ अल्प मीं अतिमंद । काइ होयें ॥ ७३ ॥
हें अपार कैसें कवळावें । महातेज कवणें ढवळावें ।
गगन मुठी सुआवें । मशकें केवि ॥ ७४ ॥
परी एथ असे एकु आधारु । तेणें चि बोलें मीं सधरु ।
जें सानुकूल श्रीगुरू । ज्ञानदेओ ह्मणे ॥ ७५ ॥

यऱ्हांवि तऱ्हि मीं मूर्खु । जऱ्हें जाला असे अविवेकु ।
तऱ्हीं संतकृपादीपकु । सोज्वलु असे ॥ ७६ ॥
लोहाचें कनक होये । हें परिसि सामर्थ्य आहे ।
कां मृत ही जीवित लाहे । अमृतसिद्धी ॥ ७७ ॥
जारि प्रकटे सिद्धसरस्वती । तरि मुकेयां आथि भारती ।
एथ वस्तुसामर्थ्यशक्ती । नवल काइ ॥ ७८ ॥
जेयातें कामधेनु ऐसी माये । तेयासि अप्राप्य काहीं आहे ।
ह्मणौनि मीं प्रवर्तों लाहें । ग्रंथीं इये ॥ ७९ ॥
तऱ्हीं न्यून तें पुरतें । अधिक ही सरतें ।
करूनि घेयावें हें तुमतें । विनविलें मियां ॥ ८० ॥
आतां देइजे अवधान । तुह्मीं बोलविलां मीं बोलैन ।
जैसें चेष्टे सूत्राधीन । दारुयंत्र ॥ ८१ ॥
तैसा मी अनुगृहीतु । साधूचा निरोपितु ।
तो आपुला अलंकारितु । भलेतैसा ॥ ८२ ॥
तवं गुरु ह्मणति राहीं । हें तुज बोलावें न लगे काहीं ।
आतां ग्रंथा चित्त देईं । झडकरि गा ॥ ८३ ॥
एया बोला निवृत्तिदासु । पावौनि परम उल्हासु ।
ह्मणे परियसां मना अवकाशु । देउनियां ॥ ८४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

पुत्रस्नेहें मोहितु । धृतराष्ट्रु असे पूसतु ।
सांगैं संजया मातु । कुरुक्षेत्रिची ॥ ८५ ॥
जें धर्मालय ह्मणिजे । तेथ पांडव आणि माझे ।
गेले असति व्याजें । जूझाचेनि ॥ ८६ ॥

तरि ते चि येतुलां अवसरीं । काय कीजतसे येरएरीं ।
हें झडकरि कथन करीं । मजप्रति ॥ ८७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

तेंव्हलि संजयो बोले । ह्मणे पांडवसैन्य उचललें ।
जैसें महाप्रलयीं पसरलें । कृतांतमुख ॥ ८८ ॥
तैसें तें घनदाट । उठावलें एकावट ।
जैसें उलंडलें कालकूट । धरी कवण ॥ ८९ ॥
ना तरि वडवानलु सांदुकला । प्रलयवातें पोखला ।
सागरु शोषूनि उधवला । अंबरासि ॥ ९० ॥
तैसें दल दुर्धर । नाना व्यूहीं परिकर ।
आवरलें भयासुर । तिये कालीं ॥ ९१ ॥
तें देखिलेयां दुर्योधनें । अव्हेरिलें कवणे मानें ।
जैसें न गणिजे पंचाननें । गजघंटांतें ॥ ९२ ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

मग द्रोणापासीं आला । तेयातें ह्मणे हा देखिला ।
कैसा दलभारु उचलला । पांडवांचा ॥ ९३ ॥
गिरिदुर्ग जैसें चालतें । तैसे विविध व्यूह भवंते ।
हे रचिले आहाति बुद्धिमंतें । द्रुपदकुमरें ॥ ९४ ॥
जो कां तुह्मीं सिक्ष्यापिला । विद्येसिवसैठा केला ।
तेणें हा सैन्यें सिंधु पाखरला । देख देख ॥ ९५ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

आणिक ही एथ असाधारण । जे शस्त्रास्त्रीं भले प्रवीण ।
ते क्षात्रधर्मी निपुण । वीर आहाति ॥ ९६ ॥
बळें प्रौढी पौरुषें । जे भीमार्जुनासारिखे ।
ते सांघैन कवतिकें । प्रसंगें चि ॥ ९७ ॥
एथ युयुधानु सुभटु । आला असे विराटु ।
महारथी श्रेष्ठु । द्रुपदु वीरु ॥ ९८ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

चेकितानु धृष्टकेतु । काशीश्वरु विक्रांतु ।
उत्तमौजा नृपनाथु । शैब्यु देख ॥ ९९ ॥
हा कुंतिभोजु पाहे । एथ युधामन्यु आला आहे ।
आणि पुरुजितादि राये । सकळै जाणैं ॥ १०० ॥

युधामन्युश्चविक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान्।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

हा सुभद्राहृदयनंदनु । जो अपरु नवा अर्जुनु ।
तो अभिमन्यु ह्मणे दुर्योधनु । देखैं द्रोणां ॥ १ ॥
आणिकही द्रौपदिकुमर । जे सकळही महारथी वीर ।
मीति नेणिजे अपार । मीनले असति ॥ २ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

आतां आमचां दळीं नायक । जे रूढ वीर सैनिक ।

ते प्रसंगें आइक । सांघैन मी ॥ ३ ॥
उद्देशें एक दोनि । जाइजति वोलोनि ।
तुह्मीं आदिकरूनि । मुख्य जे जें ॥ ४ ॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

हा भीष्म गंगानंदनु । जो प्रतापतेजस्वीं भानु ।
रिपुगजपंचाननु । कर्ण वीरु ॥ ९ ॥
एकैकाचेनि मनोव्यापारें । हें विश्व होये संहरे ।
हा कृपाचार्यु न पुरे । एकलाचि ॥ ६ ॥
एथ विकर्ण वीरु आहे । हा अश्वत्थामा पैलु पाहे ।
जेयाचा आडदरु सदा वाहे । कृतांतु मनीं ॥ ७ ॥
समितिंजयो सौमदत्ति । ऐसे आणिकही वहुत असति ।
जेयांचेया बलाची मीती । धाता नेणें ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

जे शस्त्रविद्यापारंगत । मंत्रावतार मूर्त्त ।
हो काज अस्त्रजात । एथौनि रूढि ॥ ९ ॥
हे अप्रतिमल्ल जगीं । पुरता प्रतापु आंगीं ।
परि सर्वप्राणें मज चि लागि । आराइले ॥ ११० ॥
पतिव्रतेचें हृदय जैसें । पतीवांचौनि न स्पर्शें ।
मी सर्वस्व ययां तैसें । सूभटांसि ॥ ११ ॥
आमचेया काजाचेनि पाडें । देखति आपुलें जीवित थोडें ।
ऐसे निरवधि चोखडे । स्वामिभक्ती ॥ १२ ॥
जूझती कुलकेणी जाणति । कले कीर्त्तिसिं जींति ।

हें बहू असो क्षात्रवृत्ती । एथोनियां ॥ १३ ॥
ऐसे सर्वै परीं पुरते । वीर दळिं आमतें ।
आतां काइ गणूं ययांतें । अपार हे ॥ १४ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

वरि क्षेत्रियांमाजि श्रेष्ठु । जो जगजेठी जगीं सूभटु ।
तेया दळवैपणाचा पाटु । भीष्मासि पैं ॥ १५ ॥
आतां ययाचेनि बळें गवसलें । हें दुर्ग जैसें पंन्नासिलें ।
एणें मानें थेंकुलें । लोकत्रय ॥ १६ ॥
आदि चि समुद्र काइ । तेथ दुवाडपण कवणा नाहीं ।
मग वडवानलु तैसेयाही । विरजा जैसा ॥ १७ ॥
ना तरि प्रलयवन्हि महावातु । एयां दोघां जैसा सांघातु ।
तैसा हा गंगासूतु । सेनापति ॥ १८ ॥
आतां येणेंसीं कवण भीडे । हें पांडवसैन्य कीरु थोकडें ।
उ‍ॅ‍इचिलें अपाडें । दीसतसे ॥ १९ ॥
वरि भीमसेनु बेंथु । तो जालासे सेनानाथु ।
ऐसें बोलौनि मातु । सांडिली तेणें ॥ १२० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

मग पुनरपि काई बोले । सकळां सैनिकांतें ह्मणितलें ।
आतां दळभार आपुलाले । सरिसे करा ॥ २१ ॥
जेयां जिया अक्षौहिणी । तेणें तिया आरणीं ।
वरगण कवणा कवणी । महारथीयां ॥ २२ ॥
तेणें तें आवरिजे । भीष्मातळिं राहिजे ।

ह्मणे द्रोणातें परिसिजे । तुह्मीं सकळीं ॥ २३ ॥

हा चि येकु रक्षावा । मी तैसा देखावा ।
एणें दळभारु आघवा । साचु आमचा ॥ २४ ॥

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

एया रायाचेया बोला । सेनापति संतोखला ।
मग तेणें केला । सिंहनादु ॥ २५ ॥
तो गाजतसे अद्भुतु । तिहिं लोकां आंतु ।
प्रतिध्वनि न समातु । उपजतसे ॥ २६ ॥
तेया चि तुलिगासवें । वीरवृत्तिचेनि थावें ।
दिव्य शंखु भीष्मदेवें । आस्फुरिला ॥ २७ ॥
ते दोन्ही नाद मीनले । तेथ त्रैलोक्य बधिर जालें ।
जैसें आकाश कां पडिलें । तूटोनियां ॥ २८ ॥
घडघडीत अंबर । उचंबलत सागर ।
क्षोभलें चराचर । कांपत असे ॥ २९ ॥
तेणें महाघोषगजरें । दुमुदुमिति गिरिदरें ।
तवं दळामाझि रणतुरें । आस्फाळिलीं ॥ १३० ॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

उद्दंडें सैघ वाजते । भयानकें खांखातें ।
महाप्रलयो जेथें । धाकडांसि ॥ ३१ ॥
तेथ भेडांची कवणि मातु । काचेयां केरु फीटतु ।
जेणें दचकला कृतांतु । आंग नेघे ॥ ३२ ॥
भेरी निशाण मादळ । शंख ढोविला भोंगळ ।

आणि भासुर रणकोल्हाल । सूभटांचे ॥ ३३ ॥
आवेसें भुजा आत्राटिति । विसणैले हाका देंति ।
जेथ महामद भद्रजाति । धरति ना ॥ ३४ ॥
एकां उभेयां चि प्राण गेले । चांगाचे दांत बैसले ।
विरिदांचे दादुले जाले । हीवां ऐसे ॥ ३५ ॥
ऐसा अद्भुतु तुरबंबालु । आइकौनि ब्रह्मा व्याकुलु ।
देव ह्मगति प्रलयकालु । होईल हा ॥ ३६ ॥
ऐसी स्वर्गीं मातु । देखौनि तो आकांतु ।
तवं पांडवदला आंतु । काइ जालें ॥ ३७ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

हों काज सार विजयाचें । किं तें भांडार महातेजाचें ।
जेथ गरुडाचिये जावलिचे । कांतले च्यान्ही ॥ ३८ ॥
किं पाखांचा मेरु जैसा । रहवरु मिरवत तैसा ।
तेजें कोंधाटलिया दिशा । जेयाचेनि ॥ ३९ ॥
जेथ अश्ववाहकु आपण । वैकुंठीचा राणा जाण ।
तेया रथाचे गुण । काइ वर्णूं ॥ १४० ॥
ध्वजेवरि वानरु । तो मूर्त्तिमंतु शंकरु ।
सारथ्यीं शार्ङ्गधरु । अर्जुनेंसीं ॥ ४१ ॥
देखां नवल तेया प्रभूचें । अद्भुत प्रेम भक्ताचें ।
जें सारथ्य पार्थाचें । करितु असे ॥ ४२ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

पाइकु पाठिंसि घातला । आपण पुढां राहिला ।

तेणें पांचजन्यु आस्फुरिला । अवलीला चि ॥ ४३ ॥
परि तो महाघोषु थोरु । गाजतसे गहीरु ।
जैसा उदैला दिनकरु । लोपी नक्षत्रांतें ॥ ४४ ॥
तैसे तुरबंबाळ भवंते । जे कौरवदळिं गाजत होते ।
ते हारपौनि नेणों केउते । गेले तेथ ॥ ४५ ॥
तैसा चि देखैं एरें । निनादें अति गहिरें ।
देवदत्तु धनुर्धरें । आस्फुरिला ॥ ४६ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

ते दोन्हीं शब्द अचाट । मीनले एकावट ।
तेथ ब्रह्मकटाहो शतकूट । हो पांत असे ॥ ४७ ॥
तवं भीमसेनु विसाणेला । जैसा महाकाळु खवळला ।
तेणें पौंड्रु आवाटिला । महाशंखु ॥ ४८ ॥
तो महाप्रळइं जळधरु । तैसा घडघडिला गहिरु ।
तवं अनंतविजयो युधिष्ठिरु । आपूरिता जाला ॥ ४९ ॥
नकुळें सुघोषु । सहदेवें मणिपुष्पकु ।
तेणें नादें अंतकु । गजबजला ॥ १५० ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

तेथ भूपति होते आणिक । द्रुपदद्रौपदादिक ।
हा काशीपति देख । महाबाहु ॥ ५१ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

एथ अर्जुनाचा सूतु । सात्यकी अपराजितु ।
धृष्टद्युम्नु नृपनाथु । शिखंडी हान ॥ ५२ ॥
विराटादिक नृपवर । जे सैनीक मुख्य वीर ।
तिहीं नाना शंख निरंतर । आस्फुरिले ॥ ५३ ॥

स घोषो धार्त्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

तेणें महाघोषनिर्घातें । शेषकूर्म अवचिते ।
गजबजौनि भारातें । सांडूं पांति ॥ ५४ ॥
तेथ तीन्ही लोक डंडलित । मेरुमंदार आंदोलत ।
समुद्रजळ उसळत । आकाशवेन्ही ॥ ५५ ॥
पृथिवीतळ उलंडों पांत । आकाश असे अडदरत ।
तेथ रासौभा होंत । नक्षत्रांचा ॥ ५६ ॥
गेली रे सृष्टि गेली । देवां मोकळवांदि जाली ।
ऐसी एकताळी पीटली । सत्यलोकिं ॥ ५७ ॥
दिहा चि दीनु थोंकला । जैसा प्रलयदीपु माल्हवला ।
तेंथ हाहाकारु उठिला । तिहीं लोकिं ॥ ५८ ॥
तवं आदिपुरुखु विस्मितु । ह्मणे झनें होये अंतु ।
मग लोपिला अद्भुतु । संभ्रमु तो ॥ ५९ ॥
ह्मणोनि विश्व संवरलें । यन्हवि युगांत होतें ओडवलें ।
जेथ महाशंख आपूरिले । कृष्णादिकीं ॥ १६० ॥
तो घोषु तरि उपसंहरला । परि पडिसादा होउनि राहिला ।
तेणें दळभारु विध्वंसिला । कौरवांचा ॥ ६१ ॥
जैसा सींहु गजघंटा आंतु । संचरे लीला विदारतु ।
तैसा हृदयातें भेदितु । वीरांचेयां ॥ ६२ ॥
तो गाजत जवं आइकति । तवं उभेयां चि हियें घालिति ।

एक एकातें ह्मणति । सावध रे ॥ ६३ ॥
तेथ बळें प्रौढी पुरते । जे महारथी वीर होते ।
तिहिं पुनरपि दळाते । आवरिलें ॥ ६४ ॥
मग सरिसेपणें उठावले । दुणावटौनि उचलले ।
तेया दंडी क्षोभलें । लोकत्रय ॥ ६५ ॥
तेथ बाणधारि धनुर्धर । वरिषताति निरंतर ।
जैसे प्रलयांतीं जलधर । अनिवार कां ॥ ६६ ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपि ध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

तें देखिलेयां अर्जुनें । संतोखु घेउनि मनें ।
मग संभ्रमें सैन्यें । अवलोकित असे ॥ ६७ ॥
तवं संग्रामीं सज्ज जाले । सकल कौरव देखिले ।
मग लीला धनुष्य उचलिलें । पांडुकुमरें ॥ ६८ ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

तेव्हलिं ह्मणतसे देवा । आतां झडकारि रथु पेलावा ।
नेउनि मध्यें घालावा । दोहीं दळां ॥ ६९ ॥

यावदेतान्निरीक्ष्येऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

जवं मीं नाव येक । हे सकलै वीर सैनिक ।
निहालीन अशेख । झुझते जे ॥ १७० ॥
एथ आले असति आघवे । परि मियां कवणेंसीं झुझावें ।
हें रणीं लागे पहावें । ह्मणौनियां ॥ ७१ ॥

योत्स्यमानानवेक्ष्येऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

बहुत करुनि कौरव । हे आतुर दुःस्वभाव ।
वांठिवांविण हांवे । बांधति जुझीं ॥ ७२ ॥

जुझाची आवडि धरति । परि संग्रामीं थीर न्हवति ।
हें सांवोनि रायाप्रति । काइ संजयो ह्मणे ॥ ७३ ॥

संजय उवाच

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

आइका अर्जुनु इतुकें बोलिला । तवं कृष्णें रथु पेलिला ।
दोहों सैन्यामाझि केला । उभा तेणें ॥ ७४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

जेथ भीष्मद्रोणादिक । जवळिकेचि संमुख ।
पृथिवीपति आणिक । बहुत आहाति ॥ ७५ ॥

तेथ थीरु करुनि रथु । अर्जुनु असे पांतु ।
तो दळभारु समस्तु । संभ्रमेंसीं ॥ ७६ ॥

मग ह्मणे देख देख । हे गोत्रगुरु अशेष ।
तवं कृष्णा मनीं नावेक । विस्मो जाला ॥ ७७ ॥

तो आपणपेंयां आपण ह्मणे । एथ काइ कवण जाणे ।
हें मनीं धरिलें एणें । परि कांहीं असे ॥ ७८ ॥

ऐसी पुढील से घेतु । तो साहाजें जाणे हृदयस्थु ।
परि उगाचि असे निवातु । तिये वेळे ॥ ७९ ॥

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

तवं तेथ पार्थु सकल । पितृ पितामह केवल ।
गुरु बंधु मातुल । देखता जाला ॥ १८० ॥
इष्ट मित्र आपुले । कुमर हान देखिले ।
शालक असति आले । तेयामाझि ॥ ८१ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

सुहृद हान ससुरे । आणिक ही सखे सोयरे ।
कुमर पौत्र धनुर्धरें । देखिले तेथ ॥ ८२ ॥
जेयां उपकार होंते केले । जे आपदीं होंते रक्षिले ।
हें असो वडिल धाकुले । आदि करुनि ॥ ८३ ॥
ऐसें गोत्र चि दोहीं दलीं । उद्यत जालें असे कली ।
तें अर्जुनें तिये कालीं । अवलोकिलें ॥ ८४ ॥

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच ॥

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

एथ मनीं गजबज जाली । आपैसी कृपा आली ।
तेणें अपमानें निगाली । वीरवृत्ति ॥ ८५ ॥
जिये उत्तमे कुलिचिया होंति । आणि गुणलावण्यें आथि ।
तिया आणिकीतें न साहाति । सुतेजपणें ॥ ८६ ॥
नवियें आवडिचेनि भरें । कामिकु निज वनिता विसरे ।
मग पाडेंविण अनुसरे । भ्रमला जैसा ॥ ८७ ॥

कां तपोबळें रिद्धि । पातलेयां भ्रंशु बुद्धी ।
मग विरगतां सिद्धि । आठवेना ॥ ८८ ॥
तैसें अर्जुना तेथ जालें । जें असतें पौरुष धाडिलें ।
जें अंतष्करण दीन्हलें । कारुण्यासि ॥ ८९ ॥
देखां मंत्रज्ञु वरळु जाये । तेथ कां जैसा संचारु होये ।
तैसा तो धनुर्धरु महामोहें । आकळिला ॥ १९० ॥
ह्मणौनि असता धीरु गेला । ह्रदयासि द्राऊ आला ।
जैसा चंद्रकळा सीतला । सोमकांतु ॥ ९१ ॥
तिया परीं पार्थु । अति स्नेहें मोहितु ।
मग सखेदु असे बोलतु । अच्युतेंसीं ॥ ९२ ॥
तो ह्मणे अवधारीं देवा । मियां पाहिला हा मेळावा ।
तव गोत्रवर्गु आघवा । देखिला एथ ॥ ९३ ॥
हे संग्रामीं अति उदित । जाले असति कौरु समस्त ।
परि आपणयां उचित । केवि होये ॥ ९४ ॥
येणें नावें चि नेणों काइ । मज आपणपें सर्वथा नाहीं ।
मनो बुद्धि ठांइ । थीरु न्हवे ॥ ९५ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

देखैं देह कांपत । तोंड असे कोरडें होत ।
विकळता उपजत । गात्रांसि ॥ ९६ ॥
सर्वांगा कांटाळा आला । अति संतापु उपनला ।
तेणें विव्हळु हातु गेला । गांडिवाचा ॥ ९७ ॥

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

ते न धरत निसुटलें । परि नेणे चि हातौंनि पडिलें ।
ऐसें हृदय असें व्यापलें । मोहें तेणें ॥ १९८ ॥
जें वज्रापासौनि कठिन । दुर्द्धर अति दारुण ।
तेयाहीहूनि असाधारण । हें स्नेहनवल ॥ ९९ ॥
जेणें शंकरु रणीं जींतिला । कृतांतु आंकणा घातला ।
तो अर्जुनु मोहें कवलिला । क्षणामाझि ॥ २०० ॥
जैसें भ्रमरु तरि भेदी कोडें । भलेतैसें काष्ट कोरडें ।
परि कलिकेमाझि सांपडे । कोवलिये ॥ १ ॥
तेंथ उत्तीर्ण होये प्राणें । परि तें कमलदल चीरूं नेणे ।
ऐसें कठिन कोवलेपणें । स्नेह देखां ॥ २ ॥
हे आदिपुरुषाची माया । ब्रह्मेयाहीं नेये चि आया ।
ह्मणौनि भुलविला आइकैं राया । संजयो ह्मणे ॥ ३ ॥
अवधारीं मग ता अर्जुनु । देखौनि सकलु स्वजनु ।
विसरला अभिमानु । संग्रामिचा ॥ ४ ॥
कैसी नेणों सदयता । उपनली असे चित्ता ।
मग ह्मणे कृष्णा आतां । नसिजे एथ ॥ ५ ॥
माझें अतिशयें मन व्याकुल । होंतसे वाचा बरल ।
जें वधावे हे सकल । एणें नावें ॥ ६ ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

एयां कौरवां वरिवावें । तरि युधिष्टिरादिक कां नेघावें ।
हे येरयेरै आववे । गोत्र आमुचें ॥ ७ ॥
ह्मणौनि जलो हें जूझ । प्रलयया नेये मज ।
एणें काइ काज । महापापें ॥ ८ ॥
देवा बहुतीं परीं पांतां । एथ उ्खटें होईल जूझतां ।
वर काहीं एक चुकवितां । लाभु आथि ॥ ९ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

तिया विजयवृत्ती काहीं । मज सर्वथा काज नाहीं ।
एथ राज्य तरि काइ । हें पाउनियां ॥ २१० ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

एयां सकळांतें वधावें । मग जे भोग भोगावे ।
जळतु ते आघवे । पार्थु ह्मणे ॥ ११ ॥
तेणें सुखेंविण जें होइल । तें भलेतें वर साहिजैल ।
वरि जीवित ही शेवीं जाइल । एथ देवा ॥ १२ ॥
परि यांसि घातु कीजे । मग आपण राज्य भोगिजे ।
हें स्वप्नीं ही मन माझें । करूं न शके ॥ १३ ॥
तरि आह्मीं कां जन्मावें । कवणालागि जियावें ।
जें वडिलां येयां चिंतावें । विरुं मनीं ॥ १४ ॥
पुत्रातें इछी कुळ । तेयाचें काइ हें चि फळ ।
जें निर्दळिजे केवळ । गोत्र आपुलें ॥ १५ ॥
हें मनीं चि केवि धरिजे । आपण वज्राचेंयां बोलिजे ।
वर घडे तरि कीजे । भलें एयां ॥ १६ ॥
आह्मीं जें जें जोडावें । तें समस्तीं इहीं भोगावें ।
हें जिवित ही उपकरावें । काजीं यांचां ॥ १७ ॥
आह्मीं दिगंतिचे भूपाळ । विभांडूनि सकळ ।
संतोषविजे कुळ । आपुलें जें ॥ १८ ॥
ते चि हि समस्त । परि कैसें कर्म विपरीत ।
जें जाले असती उद्यत । जूझावेया ॥ १९ ॥
आंतौरिया कुमरें । सांडूनियां भांडारें ।

शस्त्रास्त्रीं जिन्हारें । आरोपुनि ॥ २२० ॥
ऐसेयांतें कैसेनि मारूं । कवणावरि शस्त्र धरुं ।
निज हृदया करुं । भेदु केवि ॥ २१ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः शालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

हे नेणसिं तूं कवण । तरि पैल पैं भीष्मद्रोण ।
जेयांचे उपकार असाधारण । आह्मां बहुत ॥ २२ ॥
एथ शालक ससुरे मातुल । आणि बंधु किर हे सकल ।
पुत्र नातू केवल । इष्ट असति ॥ २३ ॥
अवधारीं अति जवलिकेचे । हे सकल ही सोइरे आमचे ।
ह्मणौनि दोषु आथि वाचे । एणें नावें ॥ २४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

हे वर भलेतें करितु । आतां चि एथ मारितु ।
परि आपण मनें घातु । न चिंतावा ॥ २५ ॥
त्रैलोकिचें अनकलित । जन्हैं राज्य जोडैल एथ ।
तन्हैं हें अनुचित । नाचरें मीं ॥ २६ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

जरि आजि एथ ऐसें कीजे । तरि कवणाचां मनीं उरिजे ।
सांघैं मुख केवि पाहिजे । तूझें कृष्णा ॥ २७ ॥
जरि वधु करुनु गोत्राचा । तरि वसैठा होइन दोखांचा ।
मग जोडलासि तूं हातिचा । दुरि होसी ॥ २८ ॥

कुलहरणी पातकें । तियें आंगीं जडति अशेषें ।
तेव्हलि तूं कवणें कें । देखावासि ॥ २९ ॥
जैसा उद्यानामाझि अनलु । संचरला देखौनि प्रबलु ।
क्षणु एकु कोकिलु । स्थिर न्हवे ॥ १३० ॥
कां सकर्दसु सरोवरू । अवलोकुनिया चकोरु ।
न सेवितु अव्हेरु । करुनि निगे ॥ ३१ ॥
तिया परीं तूं देवा । मग झांकउं नैयेसि मावा ।
जरि पुण्याचा ओलावा । नाशिजैल ॥ ३२ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्त्तराष्ट्रान्सबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

ह्मणौनि मीं हें न करीं । इये संग्रामीं शस्त्र न धरीं ।
हें कीडाल बहुती परीं । दीसतसे ॥ ३३ ॥
तुजसिं अंतराऊ होइल । मग सांघैं आमचें काइ उरैल ।
तेणें दुःखें चि हियें फूटैल । तुआंविण ॥ ३४ ॥
ह्मणौनि कौरव हे वधिजति । मग आह्मीं भोग भोगिजति ।
हे असो मातु अघडती । अर्जुनु ह्मणे ॥ ३५ ॥

यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहेच पातकम् ॥ ३८ ॥

हे अभिमानमदें भूलले । जऱ्हीं पा संग्रामा आले ।
तऱ्हीं आह्मीं हित आपुलें । जाणावें लागे ॥ ३६ ॥
मार्गीं चि चालतां । पुढां सिंहु दीसे अवचिता ।
तो चूके तवंरि चुकवितां । वांचिजे कीं ॥ ३७ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितुं ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

हें ऐसें कैसें करावें । जें आपुले आपण मारावें ।
जाणतां केवि सेवावें । कालकूट ॥ ३८ ॥
आतां असता प्रकाशु सांडावा । मग अंधकूपु आश्रावा ।
तरि तेथें कवणु देवा । लाभु सांधै ॥ ३९ ॥
कां समोर आगि देखौनि । जरि न वचिजे चि ऽसंडुंनि ।
तरि क्षणा येका कवळुनि । जाळूं शके ॥ २४० ॥
तैसे दोख हे मूर्त्त । आंगिं वाजों असति पांत ।
हें जाणतां केवि एथ । प्रवर्त्तावें ॥ ४१ ॥

कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कुत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

जैसें काष्टें काष्ट मथिंजे । तेथ वन्हि एकु उपजे ।
तेणें काष्टजात जालिजे । प्रज्वललेनि ॥ ४२ ॥
तैसें गोत्रिं चि परस्परें । जरि वधु घडे मत्सरें ।
तरि तेणें दोषें महाघोरें । कुल चि नशे ॥ ४३ ॥
ह्मणौनु एणें पापें । वंशजधर्म लोपे ।
मग अधर्म चि आरोपे । कुलामाजि ॥ ४४ ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

तेथ सारासार न विचारावें । कव्हणें काइ आचरावें ।
जेणें विधिनिषेध आघवे । पारुखति ॥ ४५ ॥
असता दीपु धवडिजे । मग अंधकारिं राहाटिजे ।
तरि उजू चि आडळिजे । जेया परी ॥ ४६ ॥
तैसा कुळीं क्षयो होये । तेव्हाळिं आदिधर्मु जाए ।
मग आन काहीं आहे । पापावांचौनि ॥ ४७ ॥

जैं यमनियम टकति । तैं इंद्रियें सैरा विचरति ।
ह्मणौनि व्यभिचार घडति । कुलस्त्रियां ॥ २४८ ॥
उत्तम अधमीं संचरति । वर्णावर्ण मिसलति ।
तेथ समूळ उपडति । जातिधर्म ॥ ४९ ॥
जैसें चोहटांचेय बळी । पांवति सैरा काउळीं ।
तैसीं महापापें कुळिं । प्रविशति ॥ २५० ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्यच ।
पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

मग कुळा तेया अशेखा । आणिक कुळघातकां ।
एरएरां नरका । जाणें आथि ॥ ५१ ॥
देखैं वंशवृद्धि समस्त । इया परी होए पतित ।
मग उव्वंडति स्वर्गस्थ । पूर्वपुरुष ॥ ५२ ॥
जेथ नित्यादि क्रिया टके । नैमित्तिक कर्म पारुखे ।
तेथ कव्हणा तिळोदकें । कवण अर्पी ॥ ५३ ॥
तारि पितर काइ करिति । कैसेनि स्वर्गिं वसति ।
ह्मणौनि ते हीं येंति । कुळापासिं ॥ ५४ ॥
जैसा नखाग्रि व्याळु लागे । तो शिखांत पावे वेगें ।
तेविं आब्रह्म कुळ आघवें । आप्लविजे ॥ ५५ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं ।
यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

देवा अवधारीं आणिक एक । एथ घडे महापातक ।

जें संगदोषें हें लौकिक । भ्रंश पावे ॥ ५६ ॥
जैसा घरिं आपुलां । वानिवसें वन्हि लागला ।
तो आणिकां हीं पाजलला । जालौनि घली ॥ ५७ ॥
तैसिया तिया कुलसंगती । जे जे लोक प्रवर्त्तंति ।
ते हिं बाधा पावति । निमित्तें एणें ॥ ५८ ॥
तैसें नाना दोषीं संकुल । अर्जुनु ह्मणे तें कुळ ।
महाघोर केवल । निरय भोगी ॥ ५९ ॥
पडलेयां तिये ठांइं । कल्पांतीं हीं उगंडु नाहिं ।
एसणें पतन कुलक्षयिं । अर्जुनु ह्मणे ॥ २६० ॥
देवा हें विविध आइकिजे । परि अझुइंवरि त्रास नुपजे ।
हियें वज्राचें हें काइ कीजे । अवधारीं पां ॥ ६१ ॥
अपेक्षिजे राज्यसुख । जेयालागिं तें तवं क्षाणिक ।
ऐसें जाणतां हीं दोख । अव्हेरुं ना ॥ ६२ ॥
जें हे वडिल सकल आपुले । वधावेयां दीठि सूदले ।
सांघैं पां काइ थेकुलें । घडलें आह्मां ॥ ६३ ॥

यदिमामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्त्तराष्ट्रा रणे हन्यु स्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

आतां इयावेन्हि जें जिआवें । तेयापासौनि हें बरवें ।
जें शस्त्रें संडौनु साहावे । बाण एयांचे ॥ ६४ ॥
इयावेन्हि होए जेतुकें । तें मरण हीं वर नीकें ।
परि एणें कल्मषें । चाड नाहीं ॥ ६५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वार्ज्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

ऐसें तिये अवसरीं । अर्जुनु बोलिला समरीं ।
संजयो ह्मणे अवधारीं । धृतराष्ट्रातें ॥ ६६ ॥
मग अत्यंत उद्वेगला । नधरे गहिवर आला ।
तेथ उडी घातली खाला । रथौनियां ॥ ६७ ॥
जैसा राजकुमरु पदच्युतु । सर्वथा होये उपहतु ।
कां रवि राहुग्रस्तु । प्रभाहीनु ॥ ६८ ॥
ना तरि महासिद्धिसंभ्रमें । जींतला तापसु भ्रमें ।
मग आकळूनि कामें । दीनु कीजे ॥ ६९ ॥
तैसा तो धनुर्द्धरु । अत्यंत दुःखें जर्जरु ।
दीसे तेथ राहवरु । त्यजिला तेणें ॥ २७० ॥
मग धनुष्यबाण सांडिले । नधरत अश्रुपात आले ।
ऐसें आइकैं तेथ वर्त्तलें । संजयो ह्मणे ॥ ७१ ॥
आतां यावरि वैकुंठनाथ । देखौनि सखेदु पार्थ ।
कवणी परी परमार्थ । निरोपील ॥ ७२ ॥
ते सविस्तर पुढां कथा । अति सकौतुक आइकतां ।
जें ज्ञानदेॐ ह्मणैल आतां । निवृत्तिदासु ॥ २७३ ॥

ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादो नाम प्रथमोध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ व्याख्यानमिदं ॥

ज्ञानेश्वरी

अध्याय दुसरा

सञ्जय उवाच ॥

> **तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं ।**
> **विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥**

मग संजयो ह्मणे रायातें । आइकैं तो पार्थु तेथें ।
शोकाकुलित रुदनातें । करीतु असे ॥ १ ॥
तें कुळ देखौनि समस्त । स्नेह उपनळें अद्भुत ।
तेणें द्रवलें असे चित्त । कवणी परी ॥ २ ॥
जैसें लवण जळें झळंबलें । ना तरि अभ्र वातें हालें ।
तैसें सधिर परि विरालें । हृदय तेयाचें ॥ ३ ॥
ह्मणुनि कृपा आकळिला । दीसतसे अति कोमाइला ।
जैसा कर्दमीं रूतला । राजहंसु ॥ ४ ॥
तिया परी तो पांडुकुमरु । महामोहें निर्भरु ।
तें देखौनि सारंगधरु । काये बोले ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

> **कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं ।**
> **अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥**

म्हणे अर्जुना आदिं पाहिं । तुज उचित कायें इयें ठांइं ।
तूं कवणु हें काइ । करीतु आहासि ॥ ६ ॥
तुज सांघैं काय जालें । कवण उणें आलें ।
करितां काइ ठेलें । खेदु काइसा ॥ ७ ॥
तूं अनुचिता चित्त नेंदिसी । धीरु कहिं न संडिसि ।
तूझेनि नावें आपेसिं । दिशा लंघी ॥ ८ ॥
तूं शूरवृत्तिचा ठाऊ । क्षत्रियांमाझि राऊ ।
तूझेया लाठेपणाचा आवो । तिहिं लोकिं ॥ ९ ॥
तुवां संग्रामीं हरु जींतला । निवातकवचाचा ठावो फेडिला ।
पवाडा तुवां केला । गंधर्वासिं ॥ १० ॥
हें पांतां तूझेनि पाडें । दीसे त्रैलोक्य ही थोकडें ।
ऐसें पौरुष चोखडें । पार्था तूझें ॥ ११ ॥
तो तूं कि आजि येथें । सांडूनियां वीरवृत्तितें ।
अधोमुख रुदनातें । करीतु आहासि ॥ १२ ॥
विचारीं तूं अर्जुनु । कि कारुण्यें कीजतासि दीनु ।
सांघ पां अंधकारें भानु । ग्रसिला आथि ॥ १३ ॥
नातरि पवनु मेघासि बिहे । कि अमृतासि मरण आहे ।
पाहे पां इन्धन चि गीळूनि जाये । पावकातें ॥ १४ ॥
कि लवणें चि जल विरे । संसर्गें कालकूट मरे ।
सांघैं महाफणि दर्दुरें । गीळिजे कायि ॥ १५ ॥
सिंहासि झोंबे कोल्हा । ऐसा अपाडु आधिकां जाला ।
परि तुवां साचु केला । आजि येथें ॥ १६ ॥
म्हणुनि आझुंइं अर्जुना । झनें चित्त देसिं यया हीना ।
वेगीं धीरु करुनि मना । सावधु होइं ॥ १७ ॥
सांडीं हें मूर्खपण । उठिं घेइं धनुषबाण ।
संग्रामिं हें कवण । कारुण्य तूझें ॥ १८ ॥

ह्मां गा तूं जाणता । तरि न विचारीसि कां आतां ।
सांघैं जूझावेळे सदयता । उचित काई ॥ १९ ॥
हें असतिये कीर्ती नाशु । आणि पारत्रिकासि भ्रंशु ।
ह्मणे जगन्निवासु । अर्जुनातें ॥ २० ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

ह्मणुनि शोक न करीं । हा पुरुता धीरु धरीं ।
हे शोच्यता अव्हेरीं । पांडुकुमरा ॥ २१ ॥
तुज नव्हे हें उचित । येणें नाशैल जोडलें बहुत ।
तूं अझुइं हित । विचारि पां ॥ २२ ॥
येणें संग्रामाचेनि अवसरें । येथ कृपालुपण नुपकरे ।
हे आतां चि काइ सोइरे । जाले तुज ॥ २३ ॥
तूं आदीं चि काइ नेणसि । किं हें गोत्र नोलखसि ।
वायां चि काइ करिसी । अतिशो एथ ॥ २४ ॥
आजिचें हें जूझ । काये जन्मा नवल तूज ।
हें परस्परें तुह्मा व्याज । सदा चि आथि ॥ २५ ॥
तरि आतां चि काइ जालें । काइसें स्नेह उपनलें ।
हें नेणिजे परि कुडें केलें । अर्जुना तुवां ॥ २६ ॥
मोहो धरिलेयां ऐसें होइल । जें असती प्रतिष्ठा जाइल ।
आणि परलोक अंतरैल । इहिकेंसीं ॥ २७ ॥
हृदयाचें ढीलेपण । येथ नीकेयासि नव्हे कारण ।
ह संग्रामिं पतन जाण । क्षत्रियांसि ॥ २८ ॥
ऐसेनि तो कृपावंतु । नानापरी असे सिकवितु ।
तें आइकौनि पांडुसुत । काये बोले ॥ २९ ॥

अर्जुन उवाच ॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

देवा हें इतुलेंवेन्हीं । बोलावें नलगे अवधारीं ।
आदीं तूं चि चित्तिं विचारीं । संग्रामु हा ॥ ३० ॥
हें जूंझ नव्हे प्रमादु । येथ प्रवर्तलेयां दीसतसे बाधु ।
हा उघड लिंगभेदु । वोडवला आह्मा ॥ ३१ ॥
देखैं मातापितरें अर्चिजति । तियें सर्वस्वें तोषु पावविजति ।
तियें पाठीं केवि वधिजति । आपुलां हातीं ॥ ३२ ॥
देवा संतवृंद नमस्कारिजे । कां घडे तारि पूजिजे ।
हें वांचूनि केवि निंदिजे । स्वयें वाचा ॥ ३३ ॥
तैसे गोत्रगुरु आमचे । हे पूज्य आह्मां नियमाचे ।
मज बहूत भीष्मद्रोणाचें । वर्ततसे ॥ ३४ ॥
जेयांलागि मनें वीरुं । आह्मो स्वप्नीं हिं न धरुं ।
तेयां प्रत्यक्ष केवि वारुं । आतु देवा ॥ ३५ ॥
वर जळो हें जियालें । येथ आववेयांसि हें चि जालें ।
जे याचा वधिं अभ्यासिलें । मिरविजे आह्मीं ॥ ३६ ॥
मी पार्थु द्रोणाचा केला । येणें धनुर्वेदु मज दीन्हला ।
तेणें उपकारें काइ आभारैलां । वधि ययांतें ॥ ३७ ॥
जेथिंचिया कृपा लाभे वरु । तेथ चि मनें व्यभिचारु ।
तारि काइ मी भस्मासुरु । अर्जुनु ह्मणे ॥ ३८ ॥
देवा समुद्र हा भरितु आइकिजे । वर तो ही आहाचु देखिजे
परि क्षोभु मनीं नेणिजे । द्रोणाचिये ॥ ३९ ॥
हें अपार जें गगन । वरि तेया ही होईल मान ।
परि अगाध भलें गहन । हृदय ययाचें ॥ ४० ॥

वरि अमृत ही वीटे । कां कालवसें वज्र फूटे ।
परि मनोधर्मु न लोटे । विकरविला हा ॥ ४१ ॥
स्नेहालागि माये । ह्मणिपे तें कीरु होये ।
परि कृपा ते मूर्त आहे । इये द्रोणीं ॥ ४२ ॥
हा कारुण्याची आदि । सकल गुणाचा निधि ।
विद्यासिंधु निरवधी । अर्जुनु ह्मणे ॥ ४३ ॥
हा येणें मानें महंतु । वरि आह्मालागि कृपावंतु ।
आतां सांघ पां काइ घातु । येथ चिंतुं येइल ॥ ४४ ॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

हे ऐसे रणिं वधावे । मग आपण राज्यसुख भोगावें ।
हें मना नैये आघवें । जीवितेंसिं ॥ ४५ ॥
हे येणें मानें दुर्भर । जें यया ही होनि भोग सपुर ।
ते असतु एथ भिक्षा वर । मागतां भली ॥ ४६ ॥
नातरि देशत्यागें जाइजे । कां गिरिकंदर सेविजे ।
परि शस्त्र आतां न धरिजे । ययांवरि ॥ ४७ ॥
देवा नव नवनिसितिं सरीं । वावरुनि येयांचां जिव्हारीं ।
भोग गिंवसावे रुधिरीं । बुडाले जे ॥ ४८ ॥
ते काढुनि काये कीजति । विलिप्त केवि सेविजति ।
मज नैये हें उपपत्ती । इया चि लागि ॥ ४९ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

ऐसें अर्जुनु तियें अवसरीं । ह्मणे कृष्णा अवधारीं ।
परि तें मना नैये चि मुरारी । आइकोनियां ॥ ५० ॥

हें जाणौनि पार्थु भियाला । मग पुनरपि बोलों लागला ।
देऊं चित्त कां या बोला । देति चि ना ॥ ५१ ॥
यऱ्हवीं माझां चित्तिं जें होंतें । मीं विचारूनि बोलिलां येथें ।
परि नीकें काय यया परौतें । तें तुह्मीं चि जाणा ॥ ५२ ॥
पैं वीरुं जेयांसि आइकिजे । आणि इं बोलिं चि प्राणु सांडिजे ।
तें हे येथ संग्रामुव्याजें । उभे आहाति ॥ ५३ ॥
आतां ऐसेयांतें हीं परि वधावें । किं अव्हेरुनि वेगिं निगावें ।
एया दोहिं माजि काय करावें । तें नेणों आह्मीं ॥ ५४ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः।
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे ।
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ॥ ७ ॥

आह्मां काय उचित । तें पव्हातां न स्फुरे येथ ।
जें मोहें येणें चित्त । व्याकुल माझें ॥ ५५ ॥
तिमिरावरुद्ध जैसें । दृष्टिचें तेज भ्रंशे ।
मग पासिं असत न दिसे । वस्तुजात ॥ ५६ ॥
देवा तैसें मज जालें । जें मन हें भ्रांती ग्रसिलें ।
आतां हित काये आपुलें । तें हिं नेणें ॥ ५७ ॥
तरि कृष्णा तुवां जाणावें । नीकें तें आह्मां सांगावें ।
जें सखा सर्वस्व आघवें । आह्मासि तूं ॥ ५८ ॥
तुं गुरु बंधु पिता । तूं आमची इष्टदेवता ।
तूं चि सदा रक्षिता । आपदीं आमतें ॥ ५९ ॥
जैसें शिष्यातें गुरु । सर्वथा नैये अव्हेरुं ।
कां सरितांतें सागरु । त्यजी केवि ॥ ६० ॥
नातरि अपत्यातें माये । उपेक्षूनि जरि जाये ।

तरि तें कैसेनि जिये । आइकैं कृष्णा ।। ६१ ।।
तैसा सर्वी परीं आह्मासि । देवा तूं चि येकु आहासि ।
आणि बोलिलें जरि न मनिसि । मागील माझें ।। ६२ ।।

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ॥ ८ ॥

तरि उचित काइ आह्मां । जें व्यभिचरे ना धर्मा ।
तें झडकारि पुरुषोत्तमा । सांघैं आतां ।। ६३ ।।
हें सकल कुल देखौनि । जो शोकु उपनला असे मनीं ।
तो तूझें वाक्य वांचूनि । न जींपे आणिकें ।। ६४ ।।
एथ पृथ्वीतल आपुलें होइल । महेंद्रपद ही पाविजैल ।
परि दुःख हें न जिपैल । मानसिचें ।। ६५ ।।
जैसीं सर्वथा बीजें आहललीं । सुक्षेत्रिं जऱ्हीं पेरिलिं ।
तऱ्हीं न विरुढती चि सिंचिलिं । भलेतैसीं ।। ६६ ।।
नातरि आयुष्य पुरलें आहे । तरि ॐखदिं हिं काहिं नव्हे ।
तेथ येक चि उपेगा जाये । परमामृत ।। ६७ ।।
तैसें राज्यभोगसमृद्धी । उज्जीवन नव्हे इये बुद्धी ।
येथ जीवाला कृपानिधी । कारुण्य तूझें ।। ६८ ।।
ऐसें अर्जुनु तेथ बोलिला । जवं क्षणु येकु भ्रांती सांडिला ।
पुनरपि व्यापिला । ऊर्मि तेणें ।। ६९ ।।
मज पांतां ऊर्मि नोहे । हें अनारिसें गमत आहे ।
तो ग्रसिला महामोहें । कालसर्पें ।। ७० ।।
सुवर्मह्रदयकल्हारीं । कारुण्यवेलेचां भरीं ।
लागला ह्मणौनि लाहरी । भांजे चि ना ।। ७१ ।।
हें जाणौनि जैसा प्रौढी । जो दृष्टीसवें चि विष फेडी ।
तो धांवया हरिगारुडी । पातला कीं ।। ७२ ।।

तैसिया पांडुकुमरा व्याकुला । मिरवत असे कृष्णु जवला ।
जो कृपावसें अवलीला । रक्षैल आतां ॥ ७३ ॥
ह्मणौनि तो पार्थु । मोहफणिग्रसितु ।
मियां ह्मणितला हा हेतु । जाणौनियां ॥ ७४ ॥
मग देखां तेथ फाल्गुनु । घेतला असे भ्रांती कवलुनु ।
जैसा घनपटलीं भानु । आक्षादिजे ॥ ७५ ॥
तिया परीं धनुर्द्धरु । जाला असे दुःखें जर्जरु ।
जैसा ग्रीष्मकालीं गिरिवरु । वणवला कां ॥ ७६ ॥
ह्मणौनि साहाजें सुनीलु । येरु कृपामृतें सजलु ।
तो बोलला असे गोपालु । महामेघु ॥ ७७ ॥
तेथ सुदर्शनाची दीप्ति । ते चि विद्युत् जैसी झलकती ।
गंभीर वाचा ते आइती । गर्जनेची ॥ ७८ ॥
आतां तो उदारु कैसा वरिषैल । जेणें अर्जुनाचलु निवैल ।
मग नवी विरुढि फूटैल । उन्मेषाची ॥ ७९ ॥
ते चि कथा आइकां । मनाचिया आराणुका ।
ज्ञानदेऊ ह्मणे देखां । निवृत्तिदासु ॥ ८० ॥

संजय उवाच ॥

> **एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।**
> **न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥**

ऐसें संजयो असे सांघतु । ह्मणे राया तो पार्थु ।
पुनरपि शोकाकुलितु । काये बोले ॥ ८१ ॥
आइकैं सखेदु ह्मणे कृष्णातें । आतां नालवावें तुह्मीं मातें ।
मीं सर्वथा न झुझें एथें । भरवसेनि ॥ ८२ ॥
ऐसें एकी हेला बोलिला । मग मौन करुनु राहिला ।
तेथ कृष्णु विस्मो पातला । देखौनि तेयातें ॥ ८३ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥

मग आपुलां चित्तिं ह्मणे । एथ हें आदरिलें काय येणें ।
अर्जुनु सर्वथा काहिं नेणें । काय कीजे ॥ ८४ ॥
हा उमजे आतां कवणी परी । कैसेनि धीरु स्वीकरी ।
जैसें ग्राहातें पांचाखरी । अनुमानी कां ॥ ८५ ॥
नातरि असाध्य देखौनि व्याधि । वैद्य सूची निरवधी ।
अमृतासारिखी ऊषधी । निर्वाणिची ॥ ८६ ॥
तैसें विवरीतु असे अनंतु । तेयां दोन्हीं सैन्यां आंतु ।
जेया परीं पार्थु । भ्रांति सांडी ॥ ८७ ॥
तें कारण मनीं धरिलें । मग सरोख बोलों आदरिलें ।
जैसें मातेचां कोपीं थोकलें । स्नेह आथि ॥ ८८ ॥
कां ओषधाचां कडवटपणीं । जैसी अमृताची पुरवणी ।
ते आहाच न दिसे परगुणीं । प्रकट होये ॥ ८९ ॥
तैसीं वरि पांतां उदासें । आंतु तरि अति सुरसें ।
तियें वाक्यें हृषीकेशें । बोलों आदरिलिं ॥ ९० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥

मग अर्जुनातें ह्मणितलें । आह्मीं आजि हें नवल देखिलें ।
जें तुआं एथ आदरिलें । माझारि चि ॥ ९१ ॥
तूं जाणता जरि ह्मणिपसी । तरि नेणिवेतें न सांडिसी ।
आणि सिखौं ह्मणों तरि बोलसी । तूं चि बहुत ॥ ९२ ॥
जात्यंधा लागें पिसें । मग ते सैरा धांवें जैसें ।
तूझें सिहाणेपण तैसें । दीसतसे ॥ ९३ ॥

तूं आपणपें तरि नेणसि । परि यां कौरवांतें शोचुं पाहासि ।
हा बहुत विस्मयो आह्मांसि । पुडुतीं पुडुतीं ॥ ९४ ॥
तरि सांघ पां अर्जुना । तुजपासौनि स्थिति त्रिभुवना ।
हे आदि विश्वरचना । तें लटिकें काइ ॥ ९५ ॥
एथ समर्थु एक आथि । तेयापासौनि भूतें होति ।
तरि हें वायां चि काइ बोलति । जगामाझि ॥ ९६ ॥
हो काज सांप्रतें जालें । जें हें जन्मे तुआं सृजिलें ।
आणि नाशु यावें नाशिलें । विचारि पां ॥ ९७ ॥
तूं भ्रमलेपणें अहंकृती । ययां घातु न धरिसि चित्तिं ।
तरि सांघै काइ हे होंती । चिरंतन ॥ ९८ ॥
किं तूं एकु वधिता । आणि सकल लोकु हा मरता ।
ऐसी भ्रांति झनें चित्ता । येयों देंसी ॥ ९९ ॥
हें अनादिसिद्ध आघवें । होंत जात स्वभावें ।
तरि तुवां कां शोचावें । सांघै मज ॥ १०० ॥
परि मूर्खपणें नेणसि । न चिंतावें तें चिंतिसि ।
आणि तूं चि नीति सांघसि । आह्मांप्रति ॥ १ ॥
देखैं विवेकियें जे होंति । ते दोहींतें हीं न शोचिति ।
जें होये जाये हे भ्रांति । ह्मणौनिया ॥ २ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

अर्जुना सांघैन आइक । एथ आह्मीं तुह्मीं देख ।
आणि हे भूपति अशेष । आदिकरुनि ॥ ३ ॥
नित्यता ऐसे चि असौनि । कां निश्चित क्षया जाउनि ।
इयें भ्रांती वेगळी करूनि । दोन्ही नाहीं ॥ ४ ॥
हें उपजे आणि नाशे । तें मायामय दीसें ।

यऱ्हवीं तत्वता वस्तु असे । अविनाश चि ॥ ५ ॥
जैसें पवनें तोय हालवलें । आणि तरंगाकार जालें ।
तरि कवण कें जन्मलें । ह्मणों तेथ ॥ ६ ॥
तें चि वायुचें स्फुरण ठेलें । आणि उदक साहाजें सपाटलें ।
तरि काइ आतां निमालें । विचारि पां ॥ ७ ॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

आइकैं शरीर तरि एक । परि वयसा भेद अनेक ।
हें प्रत्यक्ष चि देख । प्रमाण तूं ॥ ८ ॥
एथ कौमारत्व दीसे । मग तारुण्यें तें भ्रंशे ।
परि देह चि न नशे । एकासवें ॥ ९ ॥
तैसिं चैतन्याचां ठांइं । इयें शरीरांतरें पाइं ।
ऐसें जाणे तेया नाहीं । व्यामोहदुःख ॥ ११० ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

येथ नेणावया हें चि कारण । जें इंद्रियां अधीनपण ।
तिहिं आकलिजे अंतष्करण । ह्मणौनि भ्रमें ॥ ११ ॥
इंद्रियें विषय सेविति । तेथ हर्ष शोक हे उपजति ।
ते आंतर आप्लविति । संगें एणें ॥ १२ ॥
जें ययां विषयांचां ठांइं । एकनिष्ठता नाहीं ।
एथ दुःख आणि काहीं । सुख ही दीसे ॥ १३ ॥
देखैं हे शब्दाची व्याप्ति । जें निंदा आणि स्तुति ।
तेथ द्वेषाद्वेष उपजति । श्रवणद्वारें ॥ १४ ॥
मृदु आणि कठिन । हे स्पर्शाचे दोन्हीं गुण ।
जे वपुचेनि संगें कारण । संतोषखेदा ॥ १५ ॥

भयासुर आणि सुवेख । हें रूपाचें स्वरूप देख ।
जें उपजवी सुखदुःख । नेत्रद्वारें ॥ १६ ॥
सुगंधु आणि दुर्गंधु । हा परिमलाचा भेदु ।
जो घ्राणसंगें विषादु । तोषु देंता ॥ १७ ॥
तैसाचि द्विविधु रसु । उपजवी प्रीति त्रासु ।
ह्मणौनि हा अपभ्रंशु । विषयसंगु ॥ १८ ॥
देखैं इंद्रियां आधीन होइजे । तरि शीतोष्णातें पाविजे ।
आणि सुखदुःखीं आकळिजे । आपणपें ॥ १९ ॥
एयां त्रिषयांवांचूनि काहीं । आणिक सर्वथा रम्य नाहीं ।
ऐसा स्वभाउ चि पाहीं । इंद्रियांचा ॥ १२० ॥
हे विषय तरि कैसे । रोहिणीचें जळ जैसें ।
कां स्वप्निचा आभासे । भद्रजाति ॥ २१ ॥
देखैं अनित्य तिया परीं । ह्मणौनि तूं अव्हेरी ।
हा सर्वथा संगु न करीं । धनुर्धरा ॥ २२ ॥

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

हे विषय जेया नाकळीति । तेया सुखदुःखें न पवति ।
आणि गर्भवाससंगति । नाहिं तेया ॥ २३ ॥
तो नित्यरूपु पार्थो । उळखावा सर्वथा ।
जो यां इंद्रियार्थो । नाकळे चि ॥ २४ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

आतां अर्जुना आणिक एक । सांघैन मी आइक ।
जें विचारपर लोक । उळखति ॥ २५ ॥

एया उपाधिमाझि गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत ।
तें तत्वज्ञ संत । स्वीकरीति ॥ २६ ॥

सलीलीं पय जैसें । एक होउनि मिनलें असे ।
पारि निवडूनि राजहंसें । वेगलें कीजे ॥ २७ ॥

कां अग्निमुखें कीडाल । तोडूनियां चोखाल ।
निवडीति केवल । बुद्धिमंत ॥ २८ ॥

ना तरि जाणिवेच्चिया आयणी । करितां दधिकडसणी ।
मग नवनीत निर्वाणीं । दीसे जैसें ॥ २९ ॥

कां भूस बीज एकावट । उपणितां राहे घणवट ।
तेथ उडे तें फलकट । जाणों आलें ॥ १३० ॥

तैसें विचारिती निरसलें । तें प्रपंचूनि साहजें सांडलें ।
मग तत्वता तत्व उरलें । ज्ञानियासि ॥ ३१ ॥

ह्मणौनि अनित्याच्चां ठांइ । तेया आस्तिक्यबुद्धि नाहीं ।
जें निष्कर्षु दोहीं । देखिला असे ॥ ३२ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

देखैं सारासार विचारितां । भ्रांति ते नाहीं असारता ।
तारि सार तें स्वभावता । नित्य जाणैं ॥ ३३ ॥

हा लोकत्रयाकारु । तो जेयाचा विस्तारु ।
जेथ नामवर्णुआकारु । चिन्ह नाहिं ॥ ३४ ॥

जो सर्वदा सर्वगतु । जन्मक्षयां अतीतु ।
तेया केलेयां हीं घातु । कदा न्हवे ॥ ३५ ॥

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्ध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

आणि शरीरजात आघवें । नाशवंत स्वभावें ।
ह्मणौनि तुवां जुझावें । पांडुकुमरा ॥ ३६ ॥

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥ १९ ॥

तूं धरूनि देहाभिमानातें । आणि दीठि सूनि एया शरीरातें ।
मी वधिता हे मरते । ह्मणतु आहासि ॥ ३७ ॥
अर्जुना हें नेणसि । जरि तत्वता विचारिसि ।
तरि वधिता तूं न्हवसि । हे वध्य न्हवति ॥ ३८ ॥
जैसें स्वप्नामाझि देखिजे । तें स्वप्नीं चि साच आपजे ।
मग चेउनियां पाहिजे । तवं काहीं च नाहिं ॥ ३९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्
नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरें ॥ २० ॥

तैसी हे माया । तूं भ्रमतु आहासि वायां ।
शस्त्रें हाणितलेयां छाया । आंगीं न रुपे ॥ १४० ॥
कां पूर्णु कुंभु उलंडला । तेथ बिंबाकारु चि भ्रंशला ।
परि भानु नाहीं नाशला । तेयासवें ॥ ४१ ॥
ना तरि मठीं आकाश जैसें । मठाकृती आवरलें असे ।
तो चि भंगलेयां आपैसें । स्वरूप चि ॥ ४२ ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥ २१ ॥

तैसें शरीराचां लोपीं । सर्वथा नाशु नाहीं स्वरूपीं ।
ह्मणौनि तुं हें नारोपीं । भ्रांति बापा ॥ ४३ ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

जैसीं जीर्णें वस्त्रें सांडिजे । मग नूतनें आणिकें वेढिजे ।
तैसें देहांतरातें स्वीकारिजे । चैतन्यनाथें ॥ ४४ ॥

नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

हा अनादि नित्य सिद्धु । निरुपाधि विशुद्धु ।
ह्मणौनि शस्त्रादिकिं छेदु । न घडे एया ॥ ४५ ॥
हा प्रलयोदकें नाप्लवे । अग्निदाहो न संभवे ।
एथ महाशोषु न प्रभवे । मारुताचा ॥ ४६ ॥
हा तर्कांचिये दृष्टी । गोचरु नव्हे किरीटी ।
ध्यान येयाचिये भेटी । उत्कंठा वाहे ॥ ४७ ॥
हा सदा दुर्लभु मना । आपु नव्हे साधना ।
निःसीमु हा अर्जुना । पुरुषोत्तमु ॥ ४८ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

हा गुणत्रयरहितु । व्यक्तीसि अतीतु ।
अनादि अविकृतु । सर्वरूपु ॥ ४९ ॥
अर्जुना हा नित्यु । अचलु हा शाश्वतु ।
सर्वत्र सदोदितु । परिपूर्णु हा ॥ १५० ॥

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अर्जुना ऐसा जाणावा । हा सकलात्मकु देखावा ।
मग साहाजें शोक आघवा । हरेल तूझा ॥ ५१ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथवा ऐसा नेणसी । तूं अंतवंत चि हें मानिसि ।
तर्‍हीं शोचूं न पवसि । पांडुकुमरा ॥ ५२ ॥

जें आदि स्थिति अंतु । हा निरंतर असे नित्यु ।
जैसा प्रवाहो अनस्यूतु । गंगाजलाचा ॥ ५३ ॥
तें आदि नाहीं खंडलें । समुद्रिं तरि असे मीनलें ।
आणि जात चि मध्यें उरलें । दीसे जैसें ॥ ५४ ॥
इयें तीन्हीं तियापरीं । सारिसिं चि सदा अवधारीं ।
भूतांसि कव्हणा अवसरीं । ठाकति ना ॥ ५५ ॥
ह्मणौनि हें आघवें । एथ नलगे तुज शोचावें ।
जे स्थिति चि हे स्वभावें । अनादि ऐसी ॥ ५६ ॥
ना तरि हें अर्जुना । नयें चि तूझेया मना ।
जें देखौनि लोकु अधिना । जन्मक्षयां ॥ ५७ ॥
तऱ्है एथ काहीं । तुज शोकासि कारण नाहीं ।
जें जन्म मृत्यु हे पाहीं । अपरिहर ॥ ५८ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

उपजे तें नाशे । नाशलें पुनरपि दीसे ।
हें घटिकायंत्र तसें । परिभ्रमे ॥ ५९ ॥
ना तरि उदो अस्तु आपैसे । अखंडित होति जैसे ।
हें जन्ममरण तैसें । अनिवार जगीं ॥ १६० ॥
महाप्रलयअवसरें । हें त्रैलोक्य ही संहरे ।
ह्मणौनि हा न परिहरे । आदिअंतु ॥ ६१ ॥
तूं जरि हें ऐसें मानिसि । तरि खेदु कां करिसि ।
काइ जाणतू चि नेणसि । धनुर्धरा ॥ ६२ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

एथ आणिक ही एक पार्था । तुज बहुतीं परीं पल्हांतां ।
दुःख करावेया सर्वथा । विषो नाहीं ॥ ६३ ॥

जें समस्तें इयें भूतें । जन्मा आदीं अमूर्ते ।
मग पातलीं व्यक्तितें । जन्मलेयां ॥ ६४ ॥
तियें क्षया जेथ जांति । तेथ निभ्रांत आनें नव्हति ।
देखैं पूर्वस्थिति चि एंति । आपुलिये ॥ ६५ ॥
परि मध्यें जें प्रतिभासे । तें निद्रिता स्वप्न जैसें ।
तैसा आकारु हा मायावशें । स्वरूपीं ॥ ६६ ॥
ना तरि पवनें स्पर्शिलें नीर । पडिहासे तरंगाकार ।
कां परापेक्षा अलंकार । व्यक्तिकनकिं ॥ ६७ ॥
तैसें सकल हें मूर्त्त । जाण पां मायाकारित ।
जैसें आकाशीं बिंबत । अभ्रपटल ॥ ६८ ॥
ऐसें आदी चि जें नाहीं । तेयालागि रुदसी काइ ।
तूं अवीट हें पाहीं । चैतन्य येक ॥ ६९ ॥

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

जेयाची आर्त्ती चि भोगित । विषइं त्यजिले संत ।
जेयालागि विरक्त । वनवासिये ॥ १७० ॥
दृष्टि सूनि जेयातें । ब्रह्मचर्यादि व्रतें ।
मुनीश्वर तपातें । आचरेति ॥ ७१ ॥
एकां गुणानुवादु करितां । उपरति होउनि चिता ।
निरवधी तल्लीनता । निरंतर ॥ ७२ ॥
एक आंतरीं निश्चल । जे निहाळीति केवळ ।
विसरले सकळ । संसारजात ॥ ७३ ॥
एक आइकतां चि निवाले । ते देहभावीं सांडिले ।
एक अनुभवें पातले । तद्रूपता ॥ ७४ ॥
जैसे सरिता ओघ समस्त । समुद्रामाझि मिलत ।
परि माघौतें न समात । परतले नाहीं ॥ ७५ ॥

तैसिया योगीश्वरांचिया मती । मिळणीसमें दुणावटती ।
परि जें विचारूनि पुनरावृत्ती । भजती चि ना ॥ ७६ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

तें सर्वत्र सर्वदेहीं । जेया करितां हीं घातु नाहीं ।
तें विश्वात्मकु तूं पाहीं । चैतन्य एक ॥ ७७ ॥
ययाचेनि चि स्वभावें । हें होंत जांत आघवें ।
तरि सांघें काइ शोचावें । एथ तुवां ॥ ७८ ॥
यऱ्हवि तऱ्हीं पार्था । तुज कां नेणों न गमे चित्ता ।
परि कीडाळ हें शोचितां । बहुतीं परीं ॥ ७९ ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

तूं अझुइं कां न विचारिसि । काइ हें चिंतितु आहासि ।
स्वधर्मु तो विसरलासि । तरावें जेणें ॥ १८० ॥
एयां कौरवां भलतें जालें । अथवा तुज चि काहीं पातलें ।
कां युग चि हें बुडालें । जऱ्हें एथ ॥ ८१ ॥
तऱ्हीं स्वधर्मु एकु आहे । तो सर्वथा त्याज्यु नव्हे ।
मग तरिजैल काइ पाहें । कृपाळुपणें ॥ ८२ ॥
अर्जुना तूझें चित्त । जऱ्हीं जालें द्रविभूत ।
तऱ्हीं हें अनुचित । संग्रामसमइं ॥ ८३ ॥
गोक्षीर जऱ्हीं जालें । तऱ्हीं पथ्यासि नाहीं बोलिलें ।
ऐसेनि हि विष नोहे सूदलें । देइजे ज्वरीं ॥ ८४ ॥
तैसें आनीं आन करितां । नाशु होईल हिता ।
ह्मणौनि तूं आतां । सावधु होइं ॥ ८५ ॥
वाया चि व्याकुळ काइ । आपुला निजधर्मु तूं पाहीं ।
जो आचरितां बाधु नाहीं । कव्हणा काळीं ॥ ८६ ॥

जैसें मार्गें चि चालतां । अपावो न पवे सर्वथा ।
कां दीपाधारें वर्त्ततां । नाडळिजे ॥ ८७ ॥
तिया परीं पार्था । स्वधर्में राहटतां ।
सकल कामपूर्णता । साहाजें होये ॥ ८८ ॥
ह्मणौनि तुं पाहीं । क्षत्रियां आणिक काहीं ।
संग्रामु वांचूनि नाहीं । उचित जाणें ॥ ८९ ॥
निष्कपटां होआवें । उशिना घाइ जूझावें ।
हें असो काइ सांघावें । प्रत्यक्षावरि ॥ ९० ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

अर्जुना देखैं जूझ आतांचें । हें हों काज दैव तुमचें ।
किं निधान सकल धर्माचें । प्रकटलें असे ॥ ९१ ॥
हा संग्रामु काइ ह्मणिपे । कीं स्वर्गु चि येणें रूपें ।
मूर्तु कां प्रतापें । उदो केला ॥ ९२ ॥
ना तरि गुणाचेनि परिकरें । आर्त्तिचेनि पडिभरें ।
हे कीर्ति चि स्वयंवरें । आली तुज ॥ ९३ ॥
क्षत्रि बहुत पुण्य कीजे । तैं जूझ ऐसें लाहिजे ।
जैसें मार्गें जातां आडळिजे । चिंतामणी ॥ ९४ ॥
ना तरि जांभैया पसरे मुख । तेथ अवचटें पडे पीयूष ।
तैसा हा संग्रामु देख । पातला असे ॥ ९५ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिंच हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

आतां ऐसा अव्हेरिजे । मग नाथिलें शोचूं बैसिजे ।
तरि आपण आहाणां नोहिजे । आपणपेयां ॥ ९६ ॥
पूर्वजांचें जोडिलें । आपण चि होये धाडिलें ।
जरि आजि शस्त्र सांडिलें । रणीं इये ॥ ९७ ॥

असति कीर्ति जाइल । जग चि अभिशाप देइल ।
आणि गिवसीत पावतील । महादोष ॥ १९८ ॥
जैसी भातारेंहीन वनिता । उपहति पावे सर्वथा ।
मग तैसी दशा जीविता । स्वधर्मेंविण ॥ १९९ ॥
ना तरि अरण्यीं शव सांडिजे । तें चौंखेरि गिधिं विदारिजे ।
तैसें स्वधर्मेंहीन अभिभविजे । महादोषीं ॥ २०० ॥
ह्मणौनि हा सांडिसील । तरि पापा वरपडा होसील ।
आणि अपयश तें न वचेल । कल्पान्तुवेन्हीं ॥ १ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

जाणते न तवं चि जियावें । जवं अपकीर्ति आंग न पवे ।
आणि सांघपां केवि निघावें । ऐथौनियां ॥ २ ॥
तूं निर्मछरु सदयता । एथ निघसी किर माघौता ।
परि तें गती समस्तां । नेए येया ॥ ३ ॥
हे चहूंकडूनि कवलितील । बाण वरि घेतील ।
एथ पार्था न सुटिजेल । कृपालुपणें ॥ ४ ॥
ऐसेन हीं प्राणसंकटें । जरि विपायें निगणें घटे ।
तरि तें जियालें हीं उफ्खटें । मरणाहूनि ॥ ५ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

तूं आणिक एक न विचारिसि । एथ संभ्रमें जूझों आलासि ।
आणि सकणवपणें निघालासि । माघौता जरि ॥ ६ ॥
तरि तूझें तें अर्जुना । एयां वैरियां दुर्जनां ।
कां प्रत्यया येईल मना । सांघैं मज ॥ ७ ॥
हे ह्मणती गेला रे गेला । अर्जुनु आह्मांसि भियाला ।
हा सांघै बोलु उरला । नीका काइ ॥ ८ ॥

लोक सायासें करूनि बहुतें । कां वेचीति आपुलिं जीवितें ।
परि वाढवीति कीर्तितें । धनुर्धरा ॥ ९ ॥
तें तुज अनायासें । अनकळीत जोडली असे ।
हें अद्वितीय जैसें । गगन होयें ॥ २१० ॥
तैसी कीर्ति निःसीम । तूझां ठांइं निरूपम ।
तूझे गुण उत्तम । तिहिं लोकिं ॥ ११ ॥
दिगंतीचे भूपति । भाट होउनि वाखाणिति ।
जे आयकिलेया दचकति । कृतांतादिक ॥ १२ ॥
ऐसी महिमा घणवट । गंगा तैसी चोखट ।
जिया देखी जगीं सुभट । जाणते जाले ॥ १३ ॥
तें पौरुष तूझें अद्भुत । आइकोनिया हे समस्त ।
जाले आथि विरक्त । जीवितेंसीं ॥ १४ ॥
जैसे सिंहाचिया हाका । युगांत होयें मदमुखा ।
तैसा कौरवां एयां अशेषां । धाकु तूझा ॥ १५ ॥
जैसे पर्वत वज्रातें । ना तरि सर्प गरुडातें ।
तैसे अर्जुना हे तूतें । मानिति सदा ॥ १६ ॥
तें अगाधपण जाइल । मग हीणाउ आंगा येईल ।
जरि माघौता निघसील । न जुझतू चि ॥ १७ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ।
निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

आणि हे पळतां पळों नेदिति । धरूनि अवकळा करीति ।
न गणीत कूटि बोलति । आइकतां तुज ॥ १८ ॥
मग ते व्हालि हियें फूटावें । तें आतां लोठपणें का न जुझावें ।
हे जींतले तरि भोगावें । पृथ्वीतळ ॥ १९ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

ना तरि रणीं एथ । जूझतां वेचलें जीवीत ।
तरि स्वर्गसुख अनकळित । पावसील ॥ २२० ॥
ह्मणोनि इये गोठी । विचारु न कीजे किरीटी ।
आतां धनुष घेउनि उठीं । जूझें वेगां ॥ २१ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

देखें स्वधर्मु आचरतां । दोषु नाशे असता ।
तुज हे भ्रांति कवणि चित्ता । एथ पातकाची ॥ २२ ॥
सांधें प्लवें चि काइ बुडिजे । किं मार्गें जांतां आडळिजे ।
परि विपायें चालों नेणिजे । तरि तें हीं घडे ॥ २३ ॥
अमृतें चि मरिजे । जरि विषेंसिं सेविजे ।
तैसा स्वधर्में दोषु पाविजे । हेतुकपणें ॥ २४ ॥
ह्मणौनि तुज पार्था । हेतु सांडूनि सर्वथा ।
क्षात्रवृत्ती जूझतां । पाप नाहीं ॥ २५ ॥
सुखिं संतोषा नयावें । दुःखिं विषादा न भजावें ।
आणि लाभालाभ न धरावे । मनामाझि ॥ २६ ॥
एथ विजयपण होईल । कां सर्वथा देह जाईल ।
हें आदिं चि काहिं पुढेंल । चिंतावें ना ॥ २७ ॥
आपण येंया उचिता । स्वधर्मातें चि राहटतां ।
जें पात्रे तें निवांता । साउनि जावें ॥ २८ ॥
ऐसेया मनें होआवें । तरि दोषु न घडे स्वभावें ।
ह्मणोनि आतां जूझावें । निभ्रांत तुवां ॥ २९ ॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

हे सांख्यस्थिति मुकुलित । सांधितली तुज येथ ।
आतां बुद्धि योगिं विस्तृत । अवधारिं पां ॥ २३० ॥

जिया बुद्धि युक्तां । जालेयां पार्था ।
कर्मबंधु सर्वथा । बाधुं न पवे ॥ ३१ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

जैसें वज्रकवच लेइजे । मग शस्त्राचा वरिषाऊ साहिजे ।
परि जैतेंसि उरिजे । अचुंबितां ॥ ३२ ॥
तैसें इहिक तरि न नशे । आणि मोक्षु तो उरला असे ।
जेथ पूर्वानुक्रम दीसे । चोखालत ॥ ३३ ॥
कर्माधारें तरि राहाटिजे । परि कर्मफल न भोगिजे ।
जैसा मांत्रिक्षु न बाधिजे । भूतबाधा ॥ ३४ ॥
तिया परीं जे बुद्धि । आपु जालेयां निरवधी ।
हा असता चि उपाधि । कलूं न शके ॥ ३५ ॥
जेथ न संचरे पाप । जें सूक्ष्म अति निष्कंप ।
गुणत्रयादि लेप । जेथ नाहीं ॥ ३६ ॥
अर्जुना जें पुण्यवशें । जरि अल्प चि हृदइं प्रकाशे ।
तरि अशेष हें नाशे । संसारभय ॥ ३७ ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

जैसी दीपकलिका धाकुटी । परि बहुता तेजातें प्रकटी ।
तैसी सद्बुद्धि हे थेंकुटी । ह्मणों नये ॥ ३८ ॥
पार्था बहुतीं परीं । अपेक्षिजे सदा सुरीं ।
जे दुर्लभ चराचरीं । सद्वासना ॥ ३९ ॥
जैसा न जोडे परिसु । आणिकासारिखा बहुवसु ।
कां अमृताचा लेसु । दैवें पाविजे ॥ २४० ॥
तैसी दुर्लभ हे बुद्धि । जिये परमात्मा चि अवधि ।
जैसा गंगेसि कां उदधि । निरंतर ॥ ४१ ॥

तैसा ईश्वरु वांचूनि काहीं । जिये आणिकि लाणि नाहिं ।
तेथ एकी चि बुद्धि पाहीं । अर्जुना जगीं ॥ ४२ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

एरि ते दुर्मति । जे बहुधा असे विकरति ।
जेथ निरंतर रमति । अविवेकिये ॥ ४३ ॥
ह्मणौनि तेयां पार्था । स्वर्गसंसारीं आस्था ।
आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाहीं ॥ ४४ ॥
वेदाधारें बोलति । केवल कर्म प्रतिष्टिति ।
परि कर्मफलीं आसक्ति । दाउनियां ॥ ४५ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

ह्मणति संसारीं जन्मिजे । यज्ञादि यजन कीजे ।
मग स्वर्गसुख भोगिजे । मनोहर ॥ ४६ ॥
एथ हें वांचूनि काहीं । आणिक सर्वथा सुलभ नाहीं ।
ऐसें अर्जुना बोलति पाहीं । दुर्बुद्धि ते ॥ ४७ ॥
देखैं मना अभिभूत । होउनि कर्म आचरत ।
केवल भोगीं चित्त । देउनिया ॥ ४८ ॥
क्रियाविशेषें बहुतें । न लोपीति विधितें ।
निपुण होउनि धर्मातें । अनुष्टिति ॥ ४९ ॥
परि एक चि कूड करीति । जे स्वर्गकामु मनीं धरिति ।
यज्ञपुरुष चूकति । भोक्ता जो ॥ २५० ॥
जैसा कापुराचा राशि कीजे । मग अग्नि लाउनि जालिजे ।
कां मिष्टान्नीं संचरिजे । कालकूट ॥ ५१ ॥
देखैं अमृतकुंभु जोडला । तो पायें हाणौनि उलंढिला ।
तैसा नाशीति धर्मु निफनला । हेतुकपणें ॥ ५२ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

सायासें पुण्य आर्जिजे । मग संसारु कां अपेक्षिजें ।
परि नेणति तें काइ कीजे । अप्राप्त देखें ॥ ५३ ॥
जैसी रांधवणि रसाय नीकी । करूनियां मोलें वीकी।
तैसा भोगासाठीं अविवेकी । धाडिति धर्मु ॥ ५४ ॥
ह्मणौनि हे पार्था । दुर्बुद्धि देख सर्वथा ।
तेयां वेदवादरतां । मनी वसे ॥ ५५ ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

तिहिं गुणीं आवृत । हे वेद जाणें निभ्रांत ।
ह्मणौनि उपनिषदादि समस्त । सात्विक तें ॥ ५६ ॥
एर रजतमात्मक । जेथ निरूपिजे कर्मादिक ।
जें केवल स्वर्गसूचक । धनुर्द्धरा ॥ ५७ ॥
ह्मणौनि तूं हें जाण । हें सुखदुःखासी चि कारण ।
एथ झनें अंतष्करण । रिगों देसि ॥ ५८ ॥
तूं गुणत्रयातें अव्हेरीं । मीं माझें हें न करीं ।
एक आत्मसुख आंतरीं । विसंभ ना ॥ ५९ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

जऱ्हें वेदें बहुत बोलिलें । विविध भेद सूचिले ।
तऱ्हीं आपणं हित आपुलें । तें चि घेपे ॥ २६० ॥
जैसें प्रकटलेयां गभस्ती । अशेष ही मार्ग दीसति ।
तरि तेतुके ही काइ चालिजति । सांघैं मज ॥ ६१ ॥
कां उदकमय सकल । जऱ्हीं जालें असे महीतल ।
तऱ्हीं आपण घेपे केवल । आर्त्ति चि जोगें ॥ ६२ ॥

तैसें ज्ञानिये जे होंति । ते वेदार्थातें विचारिति ।
मग अपेक्षीत स्वीकरीति । ससार जें ॥ ६३ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भू र्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

ह्मणौनि आईकैं पार्था । इया चि परीं पल्हातां ।
तुज उचित होये आतां । स्वकर्म हें ॥ ६४ ॥
आह्मीं समस्त ही विचारिलें । तवं ऐसें चि हें मना आलें ।
जें न संडिजे तुआं आपुलें । विहित कर्म ॥ ६५ ॥
परि कर्मफलीं आश न करावी । आणि कुकर्मीं संगति न व्हावी ।
हे सत्क्रिया चि आचरावी । हेतूविण ॥ ६६ ॥

योगस्थः कुरुकर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

तूं योगयुक्तु होउनि । फलाचा संगु सांडुनि ।
मग अर्जुना चित्त देउनि । करि कर्में ॥ ६७ ॥
परि आदरिलें कर्म दैवें । जऱ्हीं समाप्तितें न पवे ।
तऱ्हीं विशेषें तेथ न तोषावें । हें इं नको ॥ ६८ ॥
कां निमित्तें कारणें एकें । तें सिद्धी न वचत ठाके ।
तऱ्हीं तेथिचेनि अपरितोषें । क्षोभावें ना ॥ ६९ ॥
आचरतां सिद्धी गेलें । तरि काजा चि कीर आलें ।
परि ठेलेया हीं सगुण जालें । ऐसें चि मानीं ॥ २७० ॥
देखैं जेतुलालें कर्म निफजे । तेतुलालें आदिपुरुषीं जरि अर्पिजे ।
तरि परिपूर्ण तें साहाजें । जालें जाणैं ॥ ७१ ॥
आगा संतासंतीं कर्मीं । जें सरिसेंपण मनोधर्मीं ।
हे चि योगस्थिति उत्तमीं । प्रसंसिजे ॥ ७२ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

अर्जुना समत्व चित्ताचें । तें चि सार जाण योगाचें ।
जेथ मना आणि बुद्धिचें । ऐक्य आथि ॥ ७३ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ॥ ५० ॥

तो बुद्धियोगु विवरितां । बहुवें पाडें पार्था ।
दीसे हा आरौता । कर्मभागु ॥ ७४ ॥
परि तें चि कर्म आचरिजे । तरी चि हा योगु पाविजे ।
जें कर्मशेष साहाजें । योगास्थिति ॥ ७५ ॥
ह्मणौनि बुद्धियोगु सधरु । तेथ अर्जुना होइं थीरु ।
मनें करीं अव्हेरु । फळें हेतुचा ॥ ७६ ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयं ॥ ५१ ॥

ह्मणौनि जे बुद्धियोगें ओजले । ते चि पारंगत जाले ।
एहीं उभयबंधीं सांडिलें । पापपुण्यीं ॥ ७७ ॥
ते कर्मी तरि वर्तति । परि कर्मबंधा नाकळति ।
आणि यातायात लोपति । अर्जुना तेयां ॥ ७८ ॥
मग निरामयभरित । पावति पद अच्युत ।
ते बुद्धियोगयुक्त । धनुर्द्धरा ॥ ७९ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्यच ॥ ५२ ॥

तूं ऐसा तैं होंसी । जैं मोहाते येया सांडिसी ।
आणि वैराग्य मानसीं । संचरैल ॥ २८० ॥
मग निष्कलंक गहन । उपजैल देखैं ज्ञान ।
तेणें निचाड होईल मन । आपैसें तूझें ॥ ८१ ॥
तेथ आणिक काहीं जाणावें । कां मागिलातें स्मरावें ।
हें अर्जुना आघवें । पारुखेल ॥ ८२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

इंद्रियांचिया संगतीं । जो प्रसरु होंतुसे मती ।
ते स्थिर होईल माघौती । आत्मरूपीं ॥ ८३ ॥
समाधिसुखीं केवल । जैं बुद्धि होईल निश्चल ।
तैं पावसी तूं सकल । योगस्थिति ॥ ८४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किम्प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

तेथ अर्जुनु ह्मणे देवा । हा चि अभिप्राउ आघवा ।
मी पूसेन आतां सांघावा । कृपानिधि ॥ ८५ ॥
मग अच्युतु ह्मणे सुखें । जें किरीटी तुज नीकें ।
तें पूसें पां उन्मेखें । मनाचेनि ॥ ८६ ॥
एयां बोला पार्थें । ह्मणितलें सांघा कृष्णातें ।
काइ ह्मणिजे स्थितप्रज्ञातें । उलखों केवि ॥ ८७ ॥
आणि स्थिरबुद्धि ह्मणिजे । तो कैसां चिन्हि जाणिजे ।
जो समाधिसुख भुंजे । अखंडितु ॥ ८८ ॥
तो कवणी स्थिती असे । कैसेनि रूपीं विलसे ।
देवा सांघावें हें ऐसें । लक्ष्मीपती ॥ ८९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

तवं परब्रह्मअवतरणु । षड्गुणाधिकरणु ।
तो काइ तेथ नारायणु । बोलत असे ॥ २९० ॥
ह्मणे अर्जुना तरि परियसैं । हा अभिलाषु प्रौढु मानसीं ।
जो अंतराउ स्वसुखेंसीं । करीत असे ॥ ९१ ॥

सर्वदा नित्यतृप्त । तें तरि अंतष्करण भरित ।
परि विषयांमाझि पतीत । जेणें संगें कीजे ॥ ९२ ॥
तो कामु सर्वथा जाये । आत्मतोषीं मनें राहे ।
तो चि स्थितप्रज्ञु होये । पुरुषु जाणें ॥ ९३ ॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

नाना दुःखीं प्राप्तीं । जेया उद्वेगु नाहिं चित्तिं ।
आणि सुखाचिया आर्त्ती । अडचिजेना ॥ ९४ ॥
अर्जुनां तेयांचां ठांइं । कामक्रोध साहाजें नाहिं ।
आणि भयातें नेणें कहीं । परिपूर्णु तो ॥ ९५ ॥
ऐसा जो निरवधी । तो जाण पां स्थिरबुद्धि ।
तो मुनि उपाधि— । भेदहीनु ॥ ९६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

जो सर्वत्रं सदा सरिसा । परिपूर्णु कां चंद्रु जैसा ।
अधमोत्तमप्रकाशा । माझि न ह्मणे ॥ ९७ ॥
ऐसी अविछिन्न समता । भूतमात्रीं सदयता ।
आणि पालटु नाहीं चित्ता । कव्हणी कालीं ॥ ९८ ॥
गोमटें काहिं पावे । तरि संतोषें तेणें नाभिभवे ।
जो ओखटेंनि नांगवे । विषादासि ॥ ९९ ॥
ऐसा हर्षशोकरहितु । जो आत्मबोधें भरितु ।
तो जाण पां प्रज्ञायुक्तु । धनुर्द्धरा ॥ ३०० ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोंगानीव सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

आतां अर्जुना आणिक हि एक । सांघेन आइकें कवतीक ।
जें विषयांतें साधक । सांडीति नियमें ॥ १ ॥

देखैं कूर्माचिया परी । उवाइला अवयव पसरी ।
ना तरि इछावसें आवरी । आपणपां चि ॥ २ ॥
तैसिं इंद्रियें आपैतीं होंति । जेयाचें ह्मणियें कारिति ।
तेयाची प्रज्ञा जाणैं स्थिति । पातली असे ॥ ३ ॥

विषया विनिवर्त्तंते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्ज्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥ ५९ ॥

श्रोत्रादि इंद्रियें धरिति । परि रसनेसि नियमु न करीति ।
तेथ सहस्रधा कवलिजति । विषइं इहीं ॥ ४ ॥
जैसी वरिवरि पाल्वी खुडिजे । आणि मूळीं उदक घालिजे ।
तरि कैसेनि नाशु निफजे । वृक्षा तेया ॥ ५ ॥
तो उदकाचेन वळें अधिकें । जैसा आडवेन आंगें फांके ।
तैसा मानसीं विषो पोखे । रसद्वारें ॥ ६ ॥
एरा इंद्रियां विखो तूटे । तैसा नियमूं नैये रसु हटें ।
जें जीवित हें न घटे । एणेंविण ॥ ७ ॥
मग अर्जुना स्वभावें । हा ही नियमातें पावे ।
जैं परब्रह्म अनुभवें । होउनि जाइजे ॥ ८ ॥
तैं शरीरभाव नाशति । इंद्रियें विषय विसरती ।
जैं सोहंभावप्रतीती । प्रकट होये ॥ ९ ॥
यन्हविं तन्हैं अर्ज्जुना । हें आया नैये साधना ।
जे राहटताति जतना । निरंतर ॥ ३१० ॥

यततोह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

जे हांतें अभ्यासाची धरटी । यमनियमाची ताटी ।
जे मनातें यया मूठी । धरुनि असति ॥ ११ ॥
तेही कीजति कासाविसी । एया इंद्रियांची प्रौढि ऐसी ।
जैसी मंत्रज्ञातें विवंसी । भूलवी कां ॥ १२ ॥

देखैं विषय हे तैसे । पावति ऋद्धिचेनि मीसें ।
मग आकलिति स्पर्शें । इंद्रियांचेन ॥ १३ ॥
तिंये संधी मन जाये । मग अभ्यासीं ठोंठावला ठाये ।
ऐसें बलिकटपण आहे । इंद्रियांचें ॥ १४ ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

ह्मणौनि आइकें पार्था । एयातें निर्द्दळी जो सर्वथा ।
सर्व विषइं आस्था । सांडूनियां ॥ १५ ॥
तो चि तूं जाण । योगनिष्ठेसि कारण ।
जेयाचें विषयें सुखें अंतष्करण । झांकवे चि ना ॥ १६ ॥
तो आत्मबोधयुक्तु । होउनि असे संततु ।
जो मातें हृदया आंतु । विसंभे ना ॥ १७ ॥
यऱ्हविं बाह्यें विषय तरि नाहीं । परि मानसीं होईल जरि काहीं ।
तरि साद्यंतू चि हा पाहीं । संसारु असे ॥ १८ ॥
जैसा कां विषाचा लेसु । घेतलेया होये बहुवसु ।
मग निभ्रांतु करी नाशु । जीवितासि ॥ १९ ॥
तैसी एयां विषयांची शंका । मनीं वाहाती देखां ।
घातु करी अशेषां । विवेकजातां ॥ ३२० ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥ ६२ ॥

जरि हृदइं विषयस्मृति । तरि निःसंगा ही आपजे संगति ।
संगीं प्रकटे मूर्त्ति । अभिलाषाची ॥ २१ ॥
जेथ कामु उपनला । तेथ क्रोधु आदिं चि आला ।
क्रोधीं असे ठेवला । संमोहो जाणें ॥ २२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

संमोहा जाली व्यक्ति । तरि नाशु पावे स्मृती ।
चंड वातें ज्योति । आहत जैसी ॥ २३ ॥
मग अज्ञानांध केवल । तेणें आप्लविजे सकल ।
तेथ बुद्धि होये व्याकुल । हृदयामाझि ॥ २४ ॥
कां अस्तमानीं निशि । जैसी सूर्यतेजातें ग्रसी ।
तैसी दशा स्मृतिभ्रंशीं । प्राणियांसि ॥ २५ ॥
जैसी जात्यंधा पलणि पावे । मग तें काकुलती सैरा धांवे ।
तैसे बुद्धीसि होंति भवे । धनुर्द्धरा ॥ २६ ॥
ऐसा स्मृतिभ्रंशु घडे । मग सर्वथा बुद्धि अवघडे ।
तेथ समूल हें उपडे । ज्ञानजात ॥ २७ ॥
चैतन्याचां भ्रंशीं । शरीरा दशा जैसी ।
तैसें पुरुषा बुद्धिनाशीं । होये देखैं ॥ २८ ॥
ह्मणौनि आइकैं अर्ज्जुना । जैसा विस्फुलिंगु लागे इंधना ।
मग तो प्रौढ जाला त्रिभुवना । पुरों शके ॥ २९ ॥
तैसें विषयांचें ध्यान । जरि विपायें वाहे मन ।
तरि एसणें हें पतन । गिवसीत पावें ॥ २३० ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

ह्मणौनि विषय आघवे । सर्वथा मनौनि सांडावे ।
मग रागद्वेष स्वभावें । नाशतील ॥ ३१ ॥
पार्था आणिक ही एक । जरि नाशले हे रागद्वेख ।
तरि इंद्रियां विषइं बाधक । रमतां नाहीं ॥ ३२ ॥
जैसा सूर्यु आकाशगतु । रश्मिकरीं जगातें स्पर्शतु ।
तरि संगदोषें काइ लिंपतु । तेथिचेनि ॥ ३३ ॥
तैसा इंद्रियार्थीं उदासीनु । आत्मरसें चि निर्भिन्नु ।
जो कामक्रोधविहीनु । होउनि असे ॥ ३४ ॥

तेया विखिं आणिक काहीं । एक आपणपें वांचूनि नाहीं ।
तरि विषय कवण काइ । बाधिति तेया ॥ ३५ ॥
जरि उदकें उदकीं बुडीजे । कां अग्नी आगि पोळिजे ।
तरि विषयसंगीं आकळिजे । परिपूर्णु तो ॥ ३६ ॥
ऐसा आपण चि केवळ । होउनि असे निश्चळ ।
तेयाची प्रज्ञा अचळ । निभ्रांत मानीं ॥ ३७ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसोह्याशु बुद्धिःपर्यवतिष्ठते ॥ ६४ ॥

देखैं अखंडित प्रसन्नता । आथि जेथ चित्ता ।
तेथ रिगणें नाहीं समस्तां । संसारदुःखां ॥ ३८ ॥
जैसा अमृताचा निर्झरु । प्रसवे जेयाचा जठरु ।
तेया क्षुधेतृषेचा अडदरु । कहिं चि नाहिं ॥ ३९ ॥
तैसें हृदय प्रसन्न होये । तरि दुःख कैंचें कें आहे ।
तेथ आपैसी बुद्धि राहे । परमात्मरूपीं ॥ ३४० ॥
जैसा निर्वातिचा दीपु । सर्वथा नेणे कंपु ।
तैसा स्थिरबुद्धि स्वस्वरूपु । योगयुक्ती ॥ ४१ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

इये युक्तिची कडसणी । नाहिं जेयाचां अंतष्करणीं ।
तो आकळिला जाण गुणीं । विषयादिकिं ॥ ४२ ॥
तेया स्थिर बुद्धि पार्था । कहिं चि नाहिं सर्वथा ।
आणि स्थैर्याची आस्था । ते ही नुपजे ॥ ४३ ॥
निश्चलत्वाची भावना । जरि नव्हे चि देखैं मना ।
तरि शांति केवि अर्ज्जुना । आपु होये ॥ ४४ ॥
आणि जेथ शांतिचा जीवाळा नाहीं। तेथ सुख विसरोनि न रिगे कहीं।
जैसा पापियांचां ठांइं । मोक्षु न वसे ॥ ४५ ॥

देखैं अग्नीमाझि घापति । तियें वीजें जरि विरुढति ।
तरि अशांता सुखप्राप्ति । घडों शके ॥ ४६ ॥

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

ह्मणौनि अयुक्तपण मनाचें । तें चि सर्वस्व दुःखाचें ।
एया कारणें इंद्रियांचें । दमन नीकें ॥ ४७ ॥
इयें इंद्रियें जें जें ह्मणति । तें तें चि जे पुरुष करिति ।
ते तरले चि न तरति । विषयसिंधु ॥ ४८ ॥
जैसी नाव थडी पावतां । वरिपडी होये दुर्वाता ।
तरि चूकला ही माघौता । अपाउ पावे ॥ ३४९ ॥
तैसीं प्राप्तें हीं पुरुषें । इंद्रियें लालिलिं जरि कवतिकें ।
तरि आक्रमिला देहदुःखें । संसारिकें ॥ ३५० ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

ह्मणौनि आपुलीं आपणपेया । जरि इंद्रियें येंति आया ।
तरि आणिक ही काहीं धनंजया । सार्थक असे ॥ ५१ ॥
ऐसीं इंद्रियें आपैतीं होंति । जेयाचें ह्मणितलें ह्मणियें करिति ।
तेयाची प्रज्ञा जाणैं स्थिती । पातली असे ॥ ५२ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

आतां आणिक ही एक गहन । पूर्णाचें चिन्ह ।
अर्ज्जुना तुज सांघैन । परियस पां ॥ ५३ ॥
देखैं भूतजात निदैलें । जेथ तें चि जेया पाहालें ।
आणि जीव जेथ चेइले । तेथ निद्रितु जो ॥ ५४ ॥
तो चि तो निरुपाधि । अर्ज्जुना स्थिरबुद्धि ।
तो चि जाणैं निरवधि । मुनीश्वरु ॥ ५५ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

पार्था आणिकि ही परीं । तो जाणों येईल अवधारीं
जैसी अक्षोभता सागरीं । अखंडीत ॥ ५६ ॥
जऱ्हीं सरिता ओघ समस्त । परिपूर्ण होउनि मिलत ।
तऱ्हीं अधिकु नव्हे इषत् । मर्यादा न संडी ॥ ५७ ॥
ना तरि ग्रीष्मकालीं सरिता । शोषौनि जांति सर्वथा ।
परि न्यून नव्हे पार्था । समुद्रु जैसा ॥ ५८ ॥
तैसा प्राप्ति ऋद्धिसिद्धिं । तेयासि क्षोभु नाहीं बुद्धी ।
आणि न पवतां न बाधी । अधृति तेयातें ॥ ५९ ॥
सांघैं सूर्याचां घरीं । काइ प्रकाशु वातिवेऱ्हीं ।
किं न लविजे चि तरि आंधारीं । कोंडैल तो ॥ ३६० ॥
देखैं रिद्धी चि तिया परीं । आली गेली से न करी ।
तो विगुंतला असे आंतरीं । महासुखें ॥ ६१ ॥
जो आपुलेनि नागरपणें । इंद्रभवना पावलें ह्मणे ।
तो रंजे केवि पालिवणें । भिलांचेनि ॥ ६२ ॥
जो अमृतासि ठी ठेवी । तो कांजी जैसा न सेवी ।
तैसा स्वसुखानुभवीं । न भोगी रुद्धी ॥ ६३ ॥
पार्था हें नवल पाहीं । जेथ स्वर्गसुख लेखणिये नाहीं ।
तेथ रिद्धिसिद्धी इया काइ । प्राकृता होंति ॥ ६४ ॥

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

ऐसा आत्मबोधें तोषला । जो परमानंदें पोखला ।
तो चि स्थिरप्रज्ञु भला । वोलख तूं ॥ ६५ ॥
तो अहंकारातें जिणौनि । सकल कामना सांडूनि ।
विचरे विश्व होउनि । विश्वामाझि ॥ ६६ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामंतकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

हे ब्रह्मस्थिति निःसीम । जे अनुभवितां निष्काम ।
पातले परब्रह्म । अनायासें ॥ ६७ ॥
चिद्रूपिं मिलतां । देहांतिची व्याकुलता ।
आड ठाकों न शके चित्ता । आज्ञा जिया ॥ ६८ ॥
ते चि हे स्थिति । स्वमुखें श्रीपति ।
सांघतसे अर्ज्जुनाप्रति । संजयो ह्मणे ॥ ६९ ॥
ऐसें कृष्णवाक्य आइकिलें । तेथ अर्ज्जुनें मनीं ह्मणितलें ।
आतां आमचेया चि काना आलें । उपपत्ती इया ॥ ३७० ॥
जें कर्मजात आघवें । एथ निराकरिलें देवें ।
तरि पाउखलें मियां जूझावें । ह्मणौनियां ॥ ७१ ॥
ऐसा अच्युताचेया वोला । चित्तिं धनुर्द्धरु उवाइला ।
आतां प्रश्नु करील भला । शंकुनियां ॥ ७२ ॥
तो प्रसंगु असे नागरु । जो सकल धर्मासि आगरु ।
किं विवेकामृतसागरु । प्रांतहीनु ॥ ७३ ॥
जो आपण सर्वज्ञ नाथु । निरूपिता होइल अनंतु ।
ते ज्ञानदेऊ सांघैल मातु । निवृत्तिदासु ॥ ३७४ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ज्ञानेश्वरी

अध्याय तिसरा

अर्जुन उवाच ॥

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

मग अर्ज्जुनें ह्मणितलें । देवा तुह्मीं जें वाक्य बोलिलें ।
तें मियां परिसिलें । कमलापती ॥ १ ॥
तेथ कर्म आणि कर्त्ता । नुरे चि पव्हातां ।
ऐसें मत्त तूझें अनंता । निश्चित जरि ॥ २ ॥
तरि मातें केवि हरी । ह्मणासि पार्था संग्रामु करीं ।
इये लाजसि ना घोरीं । कर्मीं सूंतां ॥ ३ ॥
हां गा तूं चि कर्म अशेष । निराकारिसि निःशेष ।
आणि मजकरविं हिंसक । करवीसि कां ॥ ४ ॥
तरि हें विचारीं हृषीकेशा । तूं मानु नेंदसि कर्मलेशा ।
आणि एसणी हे हिंसा । करवीतासि ॥ ५ ॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

देवा तुवां चि ऐसें बोलावें । तरि नेणतां आह्मीं काइ करावें ।
आतां सरलें ह्मणों आघवें । विवेकाचें ॥ ६ ॥

हां गा उपदेशु जरि ऐसा । तरिं अपभ्रंशु तो कैसा ।
आतां पुरला पां धिवंसा । आत्मबोधाचा ॥ ७ ॥
वैद्यु पथ्य वारुनि जाये । मग विष आपण चि सुये ।
तरि रोगिया कैसेनि जिये । सांघैं मज ॥ ८ ॥
जैसें आंधलेया अव्हांटा । कां माजवणदान मर्कटा ।
तैसा उपदेशु हा गोमटा । ऊडवला आह्मां ॥ ९ ॥
मीं आदीं चि काहीं नेणें । वरि कवलिलां मोहें एणें ।
कृष्णा विवेकु एया कारणें । पूसिला तूतें ॥ १० ॥
तवं तूझी एकएकि नवाई । एथ उपदेशामाझि गावाइं ।
तरि अनुसरलेया काई । वोज सांघें ॥ ११ ॥
आह्मि तनुमनुजीवें । तूझेया बोला ऊटंगावें ।
आणि तुवां चि ऐसें बोलावें । तरि सरलें ह्मणैं ॥ १२ ॥
आतां ऐसिया परी बोधिसी । तरि नीकें आह्मां करिसी ।
एथ ज्ञानाची आश काइसी । अर्जुनु ह्मणे ॥ १३ ॥
तिये जाणिवेचें कीरु सरलें । परि आणिक एक असे जालें ।
जें थीतें हें डहुळलें । हृदय माझें ॥ १४ ॥
तेविं चि कृष्णा तूझें । हें चारित्र काहीं नेणिजे ।
जरि चित्त पाहांसि माझें । एगें मीसें ॥ १५ ॥
ना तरि झांकवीतु आहासि मातें । किं तत्व चि कथिलें ध्वनितें ।
हें अवगमितां निरुतें । जाणवे ना ॥ १६ ॥
ह्मणौनि आइकैं देवा । हा भावार्थु आतां न बोलावा ।
मज विवेकु तो सांघावा । मऱ्हाटा जी ॥ १७ ॥
मीं अत्यंतु जडु असें । परि ऐसा ही नीकें परिहसें ।
कृष्णा बोलावें तुवां तैसें । एकनिष्ठ ॥ १८ ॥
देखैं रोगातें जीणावें । ऊखध तरि घेयावें ।
परि तें रुचिकर होआवें । मधुर जैसें ॥ १९ ॥

तैसें सकलार्थभरित । तत्व सांघावें उचित ।
परि बोधे माझें चित्त । जिया परीं ॥ २० ॥
देवा तुज ऐसा निजगुरु । आजि आर्तिची धणि कां न करूं ।
एथ भीड कवणाची धरूं । तूं माये आमची ॥ २१ ॥
हां गा कामधेनूचें दुभतें । आणि दैवें जालें आपैतें ।
तरि कामनेची कां तेथें । वाणि कीजे ॥ २२ ॥
जरि चिंतामणि हाता चडे । तरि वांसनेचें कवण सांकडें ।
कां आपुलेनि सुरवाडें । इछावें ना ॥ २३ ॥
देखें अमृतसिंधुतें टाकावें । मग ताहाना जरि फूटावें ।
तरि सायास कां करावे । मागील ते ॥ २४ ॥
तैसां जन्मांतरीं वहुतीं । उपासितां लक्ष्मीपती ।
तूं दैवें आजि हातीं । जालासि जरि ॥ २५ ॥
तरि आपुलालिया सावेसा । कां न मगावासि परेशा ।
देवा सुकाळु हा मानसा । पाहल्ला असे ॥ २६ ॥
देखैं सकलार्त्तिचें जियालें । आणि पुण्य यशासि आलें ।
हे मनोरथ जाले । विजई माझे ॥ २७ ॥
जि परममंगलधामा । देवदेवोत्तमा ।
तूं स्वाधीनु जी आह्मां । ह्मणौनियां ॥ २८ ॥
देखैं मातेचां ठांइ । अपत्या अनवसरु नाहीं ।
स्तन्यासि लागौनि पाई । जिया परीं ॥ २९ ॥
तैसें देवा तूतें । पूसिजत असे आवडतें ।
आपुलेनि आर्त्तें । कृपानिधी ॥ ३० ॥
तरि पारत्रिकीं हित । आणि आचरतां उचित ।
तें सांधैं एक निश्चित । पार्थु ह्मणे ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

तवं येया बोला अच्युतु । सांघैन ह्मणे विस्मितु ।
अर्जुना परिसैं हा ध्वनितु । अभिप्राऊ ॥ ३२ ॥
जें बुद्धियोगु सांगतां । सांख्यमतसंस्था ।
प्रकटिली स्वभावता । प्रसंगें आह्मीं ॥ ३३ ॥
तो उद्देशु तूं नेणसी चि । ह्मणौनि क्षोभलासि वायां चि ।
तरि जाणैं आतां मियां चि । उक्ता दोन्हीं ॥ ३४ ॥
अवधारीं वीरश्रेष्ठा । इये लोकीं इया दोन्हीं निष्ठा ।
मज चि पासौनि प्रकटा । अनादिसिद्धा ॥ ३५ ॥
एक ज्ञानयोगु ह्मणिजे । तो सांख्यिं अनुष्ठिजे ।
जेथ योलखीसवें पाविजे । तद्रूपता ॥ ३६ ॥
एरु कर्मयोगु जाण । जेथ साधकजन निपुण ।
होउनियां निर्वाण । पावति वेळे ॥ ३७ ॥
हे मार्ग तरि दोन्हीं । परि एकावटति निदानीं ।
जैसी सिद्धसाध्यभोजनीं । तृप्ति एकि ॥ ३८ ॥
कां पूर्वापर सरिता । भिन्ना दीसति पल्हातां ।
मग सिंधुमिळणीं ऐक्यता । पावति शेषीं ॥ ३९ ॥
तैसीं दोन्हीं इयें मतें । सूचीति एका चि कारणातें ।
परि उपास्ति ते योग्यते । अधीन असे ॥ ४० ॥
देखैं उत्पवनासारिसा । पक्षिया फळासि झोंबे जैसा ।
सांघैं नरु केवि तैसा । पावे वेगें ॥ ४१ ॥
तो हळुहळु ढाळें । केतुकेनि एकें वेळें ।
मार्गाचेनि बळें । निश्चित टाकी ॥ ४२ ॥

तैसें विहंगममतें । अधिष्ठूनि ज्ञानातें ।
सांख्य सद्य मोक्षातें । आकलिति ॥ ४३ ॥
एर योगिये कर्माधारें । विहितें चि निजाचारें ।
पूर्णता अवसरें । पावते होंति ॥ ४४ ॥

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यासनादेव सिद्धिं समाधिगच्छति ॥ ४ ॥

वांचूनि कर्मारंभ उचित । न करितां सिद्धवत ।
कर्महीना निश्चित । होइजे ना ॥ ४५ ॥
कां प्राप्त कर्म सांडिजे । एतुलेनि नैष्कर्म्यी होइजे ।
हें अर्जुना वायां चि बोलिजे । मूर्खपणें ॥ ४६ ॥
सांघैं पैल तीरा जावें । ऐसें व्यसन जेथ पावे ।
तेथ नावेतें त्यजावें । घडे केंवि ॥ ४७ ॥
ना तरि तृप्ति इछिजे । तरि कैसेनि पाकु न कीजे ।
कां सिद्ध ही न सेविजे । केंवि सांघैं ॥ ४८ ॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

जवं निरार्त्तता नाहीं । तवं व्यापारु असे पाइं ।
मग संतुष्टिचां ठाइं । कुंटे साहाजें ॥ ४९ ॥
ह्मणौनि आइकैं पार्था । जेया नैष्कर्म्यपदीं आस्था ।
तेया उचित कर्म सर्वथा । त्याज्य नोहे ॥ ५० ॥
आणिक आपुलिये चाडे । गा आपादिलें हें मांडे ।
किं त्यजिलें कर्म सांडे । ऐसें आहे ॥ ५१ ॥
हें वायां चि सैरा बोलिजे । उकलु तरि देखों पाहिजे ।
परि त्यजितां कर्म न त्यजे । निभ्रान्त मानीं ॥ ५२ ॥
जवं प्रकृतिचें अधिष्ठान । तवं सांडि मांडि हें अज्ञान ।
जे चेष्टा ते गुणाधीन । आपैसी असे ॥ ५३ ॥

देखैं विहित कर्म जेतुलें । तें सकल जऱ्हैं ऊ्संडिलें ।
तरि स्वभाव काइ निमाले । इंद्रियांचे ॥ ५४ ॥
सांघैं श्रवणें आइकों ठेलें । किं नेत्रांचें तेज गेलें ।
हें नासारंध्र बुजालें । परिमलु नेघे ॥ ५५ ॥
कां प्राणपानगती । खलन जालें इये मती ।
किं क्षुधातृषादि आर्त्ती । खुंटलिया ॥ ५६ ॥
हे स्वप्नावबोध ठेले । किं चरण चालों विसरले ।
हें असो काइ निमाले । जन्मंमृत्यू ॥ ५७ ॥
हें न टके चि जरि पाइं । तरि सांडिलें एथ काई ।
ह्मणौनि कर्मासि त्यागु नाहीं । प्रकृतिमंतां ॥ ५८ ॥
कर्म पराधीनपणें । निफजतसे प्रकृतिगुणें ।
एरि धरी मेकली अंतष्करणें । वाहिजे वायां ॥ ५९ ॥
देखैं रथीं आरुढां होइजे । मग जऱ्हैं निश्चलां बैसिजे ।
तऱ्हैं चलां होउनि हींडिजे । परतंत्रता ॥ ६० ॥
कां उचललें वायुवसें । शुष्कलें पत्र जैसें ।
निश्चेष्ट आकाशें । परिभ्रमें ॥ ६१ ॥
तैसें प्रकृति आधारें । कर्मेंद्रियें विकारें ।
नैष्कर्म्य हीं व्यापारे । निरंतर ॥ ६२ ॥
ह्मणौनि संगु जवं प्रकृतिचा । तवं त्यागु न घडे कर्माचा ।
एथ करूं ह्मणति तेयांचा । आग्रहो चि उरे ॥ ६३ ॥

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

जे उचित कर्म सांडिति । मग नैष्कर्म्य हों पाहांति ।
परि कर्मेंद्रियप्रवृत्ति । निरुंधुनि ॥ ६४ ॥
तेयां कर्मत्यागु न घडे । जें कर्त्तव्य मनीं सांपडे ।
वरि नटति ते कुडें । दारिद्र जाण ॥ ६५ ॥

ऐसे ते पार्था । विषयासक्त सर्वथा ।
ओळखावे अन्यथा । भ्रांति नाहीं ॥ ६६ ॥

यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

आतां देइं अवधान । प्रसंगें तुज सांघेन ।
एया निराशाचें चिन्ह । धनुर्द्धरा ॥ ६७ ॥
जो आंतरीं दृढु । परमात्मरूपीं गूढु ।
बाह्ये तरि रूढु । लौकिकु जैसा ॥ ६८ ॥
जो इंद्रियां आज्ञा करी । विषयांचें भय न धरी ।
प्राप्त कर्म नव्हेरी । उचित जें जें ॥ ६९ ॥
कर्मेंद्रियें कर्मीं । राहटतां तरि नियमी ।
परि तेथिचिया उर्मीं । झांकोळे ना ॥ ७० ॥
जो कामनामात्रें न घेपे । मोहमळें न लिंपे ।
जैसें जळीं जळें न सिंपे । पद्मपत्र ॥ ७१ ॥
तैसा संसर्गामाजि असे । सकळांसारिखा दीसे ।
जैसें तोयसंगें आभासे । भानुबिंब ॥ ७२ ॥
तैसा सामान्यत्वें पाहिजे । तरि साधारणू चि देखिजे ।
यन्हविं निर्द्धारितां नेणिजे । सोय जेयाची ॥ ७३ ॥
ऐसा चिन्हिं चिन्हतु । देखसी तो चि मुगतु ॥
आशापाशरहितु । ओळख पां ॥ ७४ ॥
अर्जुना तो चि गा योगी । विशेषिजे जगीं ।
ह्मणौनि ऐसा होये ययालागि । ह्मणिपें तूतें ॥ ७५ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

तूं मानसासि नियमु करीं। निश्चलु होउनि आंतरीं ।
मग कर्मेंद्रियें व्यापारीं । वर्त्ततु सुखें ॥ ७६ ॥

ह्मणसि निष्कर्मा जरि होवावें । तरि येथ तें न संभवे ।
आणि निषिद्ध केविं राहाटावें । विचारि पां ॥ ७७ ॥
ह्मणौनि जें जें उचित । आणि अवसरें करूनि प्राप्त ।
तें कर्म हेतुरहित । आचार तूं ॥ ७८ ॥
पार्था आणिक ही एक । नेणसि तूं कवतिक ।
जैसें कर्म चि मोचक । आपैसें असे ॥ ७९ ॥
देखैं अनुक्रमाधारें । धर्मु जो आचरे ।
तो मोक्षु तेणें व्यापारें । निश्चित पावे ॥ ८० ॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।
तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ९ ॥

स्वधर्मु जो बापा । तो नित्ययज्ञु जाण पां ।
ह्मणौनि वर्ततां तेथ पापा । संचारु नाहीं ॥ ८१ ॥
हा निजधर्मु जैं सांडे । कुकर्मी रति घडे ।
तैं चि बंधु पडे । संसारिकु ॥ ८२ ॥
ह्मणौनि स्वधर्मानुष्ठान । तें अखंड तुज यजन ।
जो करी तेया बंधन । कहीं नाहीं ॥ ८३ ॥
हा लोकु कर्में बांधला । जो परतंत्र असे भूतला ।
तो नित्ययज्ञातें असे चूकला । ह्मणौनियां ॥ ८४ ॥

सहायज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

आतां इये चि विखैं पार्था । तुज मी सांघैन एकि कथा ।
जैं श्रिष्टि आदि संस्था । ब्रह्मेनि केली ॥ ८५ ॥
तैं नित्ययागसहितें । सृजिलीं भूतें समस्तें ।
परि नेणति चि तियें यज्ञातें । सूक्ष्मु ह्मणौनि ॥ ८६ ॥
तेव्हलि प्रजीं विनविला ब्रह्मा । देवा आश्रो काइ एथ आह्मां ।
तवं तो ह्मणे कमलजन्मा । भूतां प्रति ॥ ८७ ॥

तुह्मां वर्णविशेषवसें । आह्मीं यज्ञु स्वधर्मु विहिला असे ।
एयातें उपासा मग आपैसें । काम पुरती ॥ ८८ ॥
तुह्मीं व्रतनियम न करावे । शरीरातें न पीडावें ।
दुरिकें हीं न वचावें । तीर्थासि गा ॥ ८९ ॥
योगादिकें साधनें । साकांक्षें आराधनें ।
मंत्रयंत्रविधानें । झनें करा ॥ ९० ॥
देवतांतरा भजावें । हें सर्वथा न करावें ।
स्वधर्मयज्ञ यजावें । अनायासें ॥ ९१ ॥
अहेतुकेनि चित्तें । अनुष्ठा पां एयातें ।
पतिव्रता पतितें । जेया परीं ॥ ९२ ॥
तैसा स्वधर्मुरुपु मखु । हा चि सेव्यु तुह्मां येकु ।
ऐसें सत्यलोकनायकु । बोऌता जाला ॥ ९३ ॥
देखां स्वधर्मातें भजाल । तरि कामधेनु हा होईल ।
यन्हविं प्रजा हा चि नाडील । तुमतें सदा ॥ ९४ ॥

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ।
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

ऐणेंकरूनि समस्तां । परितोखु होईल देवतां ।
मग ते तुह्मां इछितां । अर्थातें देति ॥ ९५ ॥
एया स्वधर्मुपूज्य पूजितां । देवगणां समस्तां ।
योगक्षेमु निश्चिता । करिति तुमचा ॥ ९६ ॥
तुह्मीं देवां जेया भजाल । ते देव तुह्मां तुष्टतील ।
ऐसी परस्परें घडैल । प्रीति जेथ ॥ ९७ ॥
तेथ तुह्मीं जें करूं ह्मणाल । तें आपैसें सिद्धी जाईल ।
वांछित ही पुरैल । मानसिचें ॥ ९८ ॥
वाचासिद्धि पावाल । आज्ञापक होआल ।
ह्मणियें तुमतें मागतील । महासिद्धि ॥ ९९ ॥

जैसें रितुपतिचें द्वार । वनश्री निरंतर ।
उ‍ळगे फलभार । लावण्येंसीं ॥ १०० ॥

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

तैसें सर्वसुखें सहित । दैव चि मूर्तिमंत ।
एईल देखां काढत । तुह्मां पाठीं ॥ १ ॥
ऐसे समस्तभोगभरित । होआल तुह्मीं अनार्त्त ।
जरि स्वधर्मैकनिरत । वर्ताल बापा ॥ २ ॥
कां जालिया सकल संपदा । जो अनुसरैल इंद्रियमदा ।
लुब्ध होउनि आस्वादा । विषयांचेया ॥ ३ ॥
तिहीं यज्ञभावितीं सुरीं । जे हे संपत्ति दिधली पुरी ।
तिया स्वमार्गें सर्वेश्वरीं । न भजैल जो ॥ ४ ॥
अग्निमुखीं हावन । न करील देवतापूजन ।
प्राप्ते वेळे भजन । ब्राह्मणाचें ॥ ५ ॥
विमुख होईल गुरुभक्ती । आदरु न करिल आतिथि ।
संतोषु नेंदील ज्ञाती । आपुलिए ॥ ६ ॥
ऐसा स्वधर्मुक्रियारहितु । आथिलेपणें माजतु ।
केवळ भोगासक्तु । होईल जो ॥ ७ ॥
तेयातें मग अपाउ थोरु होए । जेणें तें हातिचें सकल जाए ।
देखां प्राप्त ही न लाहे । भोग भोगुं ॥ ८ ॥
जैसें गतायुषे शरीरीं । चैतन्य वासु न करी ।
कां निर्दैवांचां मंदिरीं । न न्हाय लक्ष्मी ॥ ९ ॥
तैसा स्वधर्मु जरि लोपला । तरि सर्व सुखाचा थारा मोडला ।
जैसा दीपासवें हारतला । प्रकाशु जाए ॥ ११० ॥
तैसी निजवृत्ति जेथ सांडे । तेथ स्वतंत्रते वस्ति न घडे ।
आइकां प्रजा हो हें फुडे । विरिंची ह्मणे ॥ ११ ॥

ह्मणौनि स्वधर्मु जो सांडील । तेयातें काळु दंडील ।
चोरु ह्मणौनु हरिल । सर्वस्व तेयाचें ॥ १२ ॥
मग सकल दोष भवंते । गिंवसूनि वेंति तेयातें ।
रात्रीसमैं स्मशानातें । भूतें जैसीं ॥ १३ ॥
तैसीं त्रिभुवनिचीं दुःखें । आणिक नानाविधें पातकें ।
दैन्यजात तेतुकें । तेथ चि वसे ॥ १४ ॥
ऐसें होए तेया उन्मत्ता । मग न सुटे बापा रुदतां ।
परि कल्पांतिं हिं सर्वथा । प्राणिगण हो ॥ १५ ॥
ह्मणौनि निजवृत्ति हे न संडावीं । इंद्रियें बरलों नेंदावीं ।
ऐसें प्रजांतें सिकवी । चतुराननु ॥ १६ ॥
जैसें जलचरां जल सांडे । आणि ततक्षणीं मरण घडे ।
हा स्वधर्मु हीं तेणें पाडे । विसंभों नए ॥ १७ ॥
ह्मणौनि तुह्मीं समस्तीं । आपुलालां कर्मीं उचितीं ।
निरतां होआवें हें पुडुतीं पुडुतीं । ह्मणिपत असे ॥ १८ ॥

यज्ञाशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्व किल्बिषैः ।
भुंजते तेत्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

देखैं विहितक्रियाविधी । निर्हेतुका बुद्धी ।
जो असतिये समृद्धी । विनियोगु करी ॥ १९ ॥
गुरु गो अग्नि पूजी । अवसरें भजे द्विजीं ।
निमित्तादिकीं यजी । पितरोद्देशें ॥ १२० ॥
इया यज्ञक्रिया उचिता । यज्ञेंसीं हवन करितां ।
हुतशेष स्वभावता । उरे जें जें ॥ २१ ॥
तें सुखें आपुलां घरीं । कुटुंबेंसीं भोजन करी ।
किं भोग्य चि ते निवारी । कल्मषातें ॥ २२ ॥
तें यज्ञावशिष्ट भोगी । ह्मणौनि सांडिजे गा तो अघीं ।
जिया परीं महारोगी । अमृतसिद्धि ॥ २३ ॥

कां तत्वनिष्ठु जैसा । ना गवे भ्रांतिलेशा ।
तो शेष भोगी तैसा । ना कळे दोषां ॥ २४ ॥
ह्मणौनि स्वधर्में जें जें आजें । तें स्वधर्में चि विनियोगिजे ।
मग उरे तें भोगिजे । संतोषेंसीं ॥ २५ ॥
हें वांचूनि पार्थो । राहाटों न ये अन्यथा ।
ऐसी आद्य हे कथा । मुरारि सांघे ॥ २६ ॥
जे देह चि आपणपें मानिति । आणि विषयांतें भोग्य ह्मणति ।
यया परौते न स्मरति । आणिक कांहीं ॥ २७ ॥
हें यज्ञोपकरण सकळ । नेणत सांते बरळ ।
अहंबुद्धी केवळ । भोगूं पाहांति ॥ २८ ॥
इंद्रियरुची सारिखे । करवीति पाक नीके ।
ते पापिये पातकें । सेविति जाणैं ॥ २९ ॥
जें संपत्तिजात आघवें । हें हवनद्रव्य मानावें ।
मग स्वधर्मयज्ञें अर्पावें । आदिपुरुषीं ॥ १३० ॥
हें सांडूनियां मूर्ख । आपणपेया लागि देख ।
निफजवीति पाक । नानाविध ॥ ३१ ॥
जिहिं यज्ञु सिद्धी जाये । परेशा संतोषु होये ।
तें हें सामान्य अन्न नोहे । ह्मणौनियां ॥ ३२ ॥

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञःकर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

हें न ह्मणावें साधारण । अन्न ब्रह्मरूप जाण ।
तें जीवनहेतू जाण । विश्वा एया ॥ ३३ ॥
अन्ना तव भूतें । प्ररोहो पावति समस्तें ।
मग वर्षु एया अन्नातें । सर्वत्र प्रसवें ॥ ३४ ॥
तेया पर्जन्या यज्ञीं जन्म । यज्ञातें प्रकटी कर्म ।
ह्मणौनि कर्मासि आदि ब्रह्म । वेदरूप ॥ ३५ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

मग वेदांतें परापर । प्रसवतसे अक्षर ।
ह्मणौनि हें चराचर । ब्रह्मबंध ॥ ३६ ॥
परि कर्माचिया मूर्त्ती । यज्ञीं अधिवासु श्रुती ।
आइकैं सुभद्रापती । अखंड गा ॥ ३७ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः ।
अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

हे ऐसी आदिपरंपरा । संक्षेपें तुज धनुर्द्धरा ।
सांघितली एया अध्वरा । लागौनियां ॥ ३८ ॥
ह्मणौनि समूळु हा उचितु । स्वधर्मरूपु क्रतु ।
ननुष्ठी जो मत्तु । लोकीं इये ॥ ३९ ॥
तो पातकांचा रासि । जाण भार भूमीसि ।
जो कुकर्मे इंद्रियांसि । उपेगा गेला ॥ १४० ॥
तें जन्मकर्म सकळ । अर्जुना अतिनिष्फळ ।
जैसें कां अभ्रपटल । अकालिचें ॥ ४१ ॥
कां गळा स्तन अजेचे । तैसें जियालें देख तेयाचें ।
जेया अनुष्ठान स्वधर्माचें । घडे चि ना ॥ ४२ ॥
ह्मणौनि आइकैं पांडवा । स्वधर्मु कव्हणीं न संडावा ।
सर्वभावें भजावा । हा चि येकु ॥ ४३ ॥
हां गा शरीर जरि जालें । तरि कर्तव्य हें ओघें आलें ।
मग उचित कां आपुलें । उम्संडावें ॥ १४४ ॥

यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

देखैं असतेनि देहधर्मे । एथ तो एकु न सिंपे कर्मे ।
जो अखंडित रमे । आपणपां ॥ ४५ ॥

जें तो आत्मबोधें तोषला । तरि कृतकार्यु देखैं जाला ।
ह्मणौनि सहजें सांडला । कर्मसंगु ॥ ४६ ॥
तृप्ति जालेयां जैसीं । साधनें सरति आपैसीं ।
देखैं आत्मतुष्टी तैसीं । कर्में नाहीं ॥ ४७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

जवं वेरिं अर्ज्जुना । तो बोधु न भेटे मना ।
तवं चि येया साधना । भजावें लागे ॥ ४८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

ह्मणौनि तूं नियतु । सकल कामरहितु ।
होउनियां उचितु । धर्मु राहाट ॥ ४९ ॥
जे स्वकर्मो निष्कामता । अनुसरले गा पार्था ।
ते कैवल्य परम तत्वता । पातले जगीं ॥ १५० ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

देख पां जनकादिक । कर्मजात अशेष ।
न संडितां चि मोक्षसुख । पावते जाले ॥ ५१ ॥
एया कारणें पार्था । होआवी कर्मीं आस्था ।
हें आणिका ही एका अर्था । उपकरैल ॥ ५२ ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

जें आचरतां आपणपेया । देखि लागैल लोका येया ।
तरि चूकैल हा अपाया । प्रसंगें चि ॥ ५३ ॥
देखैं प्राप्तार्थ जाले । जे निष्कामता पातले ।
तेयां हीं कर्तृत्व असें उरलें । लोकांलागि ॥ ५४ ॥

मार्गीं अंधासरिसा । पुढां देखणा हीं चाले जैसा ।
अज्ञा प्रकटावा धर्मु तैसा । ज़ाणतेन ॥ ५५ ॥
हां गा जरि ऐसें न कीजे । तरि अज्ञाना काइ वोजे ।
तेहिं कवणी परीं जाणिजे । मार्गातें ॥ ५६ ॥
एथ वडिल जें जें कारिति । तेया नावं धर्मु ठेविति ।
तो चि एर अनुष्ठिति । सामान्य सकल ॥ ५७ ॥
हें ऐसें असे स्वभावें । ह्मणौनि कर्म न संडावें ।
विशेषें आचरावें । लागे संतीं ॥ ५८ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्माणि ॥ २२ ॥

आतां आणिकाचिया गोठी । तुज सांघों काइ किरीटी ।
देखैं मीं चि कीं इये राहाटी । बर्त्तत असे ॥ ५९ ॥
काइ सांकडें काहीं मातें । किं कन्हणें येकें आर्त्तें ।
अनुचरें मीं कर्मातें । ह्मणसि जरि ॥ १६० ॥
तरि पुरतेपणालागि । आणिकु दुसरा नाहिं जगिं ।
ऐसी सामग्री माझां आंगीं । जाणसी तूं ॥ ६१ ॥
परि स्वधर्मि वर्त्तें कैसा । साकांक्षु कां होये जैसा ।
तेया चि एका उद्देशा । लागौनियां ॥ ६२ ॥

यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्त्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

जें भूतजात सकल । असे आह्मां चि अधीन केवल ।
तरि न व्हावें हे बरल । ह्मणौनियां ॥ ६३ ॥
आह्मि पूर्णकाम होउनि । जरि आत्मस्थितीं राहुनि ।
तरि प्रजा हे कैसेनि । निस्तरैल ॥ ६४ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

इया आमची वास पावी । मग वर्त्तती परी जाणावी ।
ते लौकिकस्थिति आघवी । नाशली होईल ॥ १६५ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

ह्मणौनि समर्थु जो एथें । आणि लाणि सर्वज्ञते ।
तेणें सविशेष कर्मातें । त्यजावें ना ॥ ६६ ॥
देखैं फलाचिया आशा । आचरे कां मूर्खु जैसा ।
कर्मिं भरु होआवा तैसा । निराशा ही ॥ ६७ ॥
जें पुडुतीं पुडुतीं पार्था । हे सकललोकसंस्था ।
रक्षणीय गा सर्वथा । ह्मणौनियां ॥ ६८ ॥
मार्गाधारें वर्तावें । विश्व हें मोहरे लावावें ।
अलौकिकां नोहावें । लोकाप्रति ॥ ६९ ॥
जें सायासें स्तन्य सेवी । तें पक्वान्नें केवि जेवी ।
ह्मणौनि बालका जैसीं नेंदावी । धनुर्द्धरा ॥ १७० ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तःसमाचरन् ॥ २६ ॥

तैसी कर्मिं जेया योग्यता । तेया प्रति नैष्कर्म्यता ।
न प्रकटावी खेलतां । आदिकरुनि ॥ ७१ ॥
तेथ सत्क्रिया चि लावावी । ते चि एकि प्रशंसावी ।
नैष्कर्मीं हीं दावावी । आचरौनि ॥ ७२ ॥
तेया लोकसंग्रहालागि । वर्त्ततां कर्मसंगीं ।
तो कर्मबंधु आंगीं । वाजैल ना ॥ ७३ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

देखैं पुढिलाचें ओझें । जारि आपुलां माथां घेइजे ।
तरि सांघैं कां न दटिजे । धनुर्द्धरा ॥ ७४ ॥

तैसीं शुभाशुभ कर्मे । निफजती प्रकृतिधर्मे ।
तियें मूर्ख मतिभ्रमें । मी कर्त्ता ह्मणे ॥ ७५ ॥
ऐसा अहंकारारूढ । एकदेशी मूढ ।
तेया परमार्थ गूढ । प्रकटावा ना ॥ ७६ ॥
जें तत्वज्ञाचां ठांइं । तो प्रकृतिभावो नाहिं ।
जेथ कर्मजात पाईं । निफजत असे ॥ ७७ ॥
तो देहाभिमानु सांडूनि । गुणकर्म उल्लखौनि ।
साक्षिभूत होउनि । वर्त्ते देहीं ॥ ७८ ॥

तत्वविन्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणागुणेषु वर्त्तंते इति मत्त्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

ह्मणौनि शरीरिं जन्हैं होंति । तन्हीं कर्मबंधें बाधति ।
जैसा भूतचेष्टा गभस्ती । घेपवे ना ॥ ७९ ॥
एथ कर्में तो चि लिंपे । जो गुणसंभ्रमें घेपे ।
प्रकृतिचेनि आटोपें । वर्त्ततु असे ॥ १८० ॥
इंद्रियें गुणाधारें । राहाटति निजव्यापारें ।
तें परकर्म बलात्कारें । आपादि जो ॥ ८१ ॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥
मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

हें असो आतां प्रस्तुत । सांघिजैल तुज हित ।
तें अर्जुना देउनि चित्त । अवधारिं पां ॥ ८२ ॥
तरि उचितें कर्में आघवीं । तुवां आचरौनि मज अर्पावीं ।
परि चित्तवृत्ति हे न्यसावी । आत्मरूपीं ॥ ८३ ॥
हें कर्म मी कर्त्ता । आचरैन मी येया अर्था ।
ऐसा अभिमान झनें चित्ता । रिगों देसी ॥ ८४ ॥

तुवां शरीरपरां नोहावें । कामनाजात सांडावें ।
मग अवसरोचित भोगावे । भोग सकळ ॥ ८५ ॥
आतां कोदंड घेउनि हातीं । आरूढ पां इए रथीं ।
देइं आलिंगन वीरवृत्ती । समाधानें ॥ ८६ ॥
जगीं कीर्त्तितें रूढवीं । स्वधर्माचा मानु वाढवीं ।
येया भारापासौनि सोडवीं । मेदिनी हे ॥ ८७ ॥
आतां पार्था निःशंकु होइं । एया संग्रामा चित्त देइं ।
एथ हें वांचूनि काहीं । करूं नैए ॥ ८८ ॥

ये मे मदमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ।
श्रद्धावंतो न सूयंते मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ऐसें अनुपरोध मत माझें । जिहिं परमादरें स्वीकारिजे ।
श्रद्धासूं अनुष्टिजे । धनुर्द्धरा ॥ ८९ ॥
ते हीं सकळ कर्मीं वर्त्तत । जाण पां कर्मरहित ।
ह्मणौनि हें निश्चित । करणीय गा ॥ १९० ॥

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

नां तरि प्रकृतिमंत होउनि । इंद्रियां ळ्ळा देउनि ।
जे हें मत माझें अव्हेरुनि । उपसंडिति ॥ ९१ ॥
जे सामान्यत्वें त्रिशेषिति । अवज्ञा करूनि देखति ।
कां हा अर्थवादु ह्मणति । वाचाळपणें ॥ ९२ ॥
ते मोहमदिरा भ्रमले । विषयविखें घारले ।
अज्ञानपंकीं बुडाले । निभ्रांत जाणैं ॥ ९३ ॥
देखैं शवाचां हातिं दीधलें । जैसें रत्न कां वायां गेलें ।
नातरि जात्यंधा पाहाळें । प्रमाण नोहे ॥ ९४ ॥
कां चंद्राचा उदयो जैसा । उपेगा न वचे चि वायसां ।
मूर्खा विवेकु हा तैसा । रुचैल ना ॥ ९५ ॥

ह्मणौनि ते न मानिति । आणिक निंदा हीं करूं लाहाती ।
सांघैं पतंग काइ साहांति । प्रकाशातें ॥ ९६ ॥
तैसे ते पार्था । जे विमुख एया अर्था ।
तिहिंसिं संभाषण सर्वथा । करावें ना ॥ ९७ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

ह्मणौनि इंद्रियें इयें एकें । जाणतेन हीं पुरुषें ।
लालावीं ना कवतिकें । आदिकरुनि ॥ ९८ ॥
हां गा सर्पेंसीं खेलों एईल । कि व्याघ्रसंगु सिद्धी जाईल ।
सांघैं हलाहल जिरैल । सेविलें काइ ॥ ९९ ॥
देखैं खेलतां अग्नि लाविला । मग तो न संवरे जैसा उधलला ।
तैसा प्रकृती मानु दीधला । भला नोहे ॥ २०० ॥

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥

यऱ्हवि तऱ्हि अर्जुना । एया शरीरा पराधीना ।
कां नाना भोगरचना । मेलवावी ॥ १ ॥
आपण सायासें करुनि बहुतें । सकलें समृद्धिजातें ।
मग उदो अस्तु येयातें । प्रतिपालावें ॥ २ ॥
मग हें तवं पांच मेलावा । शेवीं अनुसरैल निजस्वभावा ।
तेऱ्हलि लोकें गिविसावां । सीणु आपुला ॥ ३ ॥
ह्मणौनि केवल देहभरण । ते उघड जाणैं नागवण ।
एयालागि एथें अंतष्करण । देयावें ना ॥ ४ ॥
यऱ्हविं इंद्रियांचिया आर्ता— । सरिसा विखो वोपितां ।
संतोखु किर चित्ता । आपजैल ॥ ५ ॥
परि तो सवंचोराचा सांघातु । जैसा नावं चि येक स्वस्थु ।
जवं नगराचा प्रांत । सांडिजैना ॥ ६ ॥

बापा विखाचिया मधुरता । झनें आवडि उपजे चित्तां ।
तो परिणामु न विचारितां । सेवावें ना ॥ ७ ॥
देखें इंद्रियीं कामु असे । तो लावी सुख दुरासे ।
जैसा जळीं मीनु आविसें । भूलविजे ॥ ८ ॥
परि तेया माझारिं गळु आहे । तो प्राणातें घेउनि जाये ।
तो जैसा ताउवा नोहे । झांकवळपणें ॥ ९ ॥
तैसें अभिलाषें एणें कीजेल । जरि विपयांची आश धरिजैल ।
तरि वरपडेयां होइजैल । क्रोधानळा ॥ २१० ॥
जैसा कवळूनियां पारधी । घातेचिये संधीं ।
आणि मृगातें बुद्धी । साधावेया ॥ ११ ॥
एथ तैसी चि परि आहे । ह्मणौनि तुज हा संसर्गु नोहे ।
पार्था दोन्हीं कामक्रोध हे । घातक जाणैं ॥ १२ ॥
ह्मणौनि आश्रो हा न करावा । मनीं हीं आठौ न धरावा ।
एकु निजवृत्तिचा उ्लावा । नाशों नेंदीं ॥ १३ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

आगा स्वधर्मु हा आपुला । जऱ्हें क़ां कठिणु जाला ।
तऱ्हें हा चि अनुष्ठिला । भला देखें ॥ १४ ॥
एरु आचारु जो परावा । तो देखतां किर बरवा ।
परि आचरतेनि आचरावा । आपुला चि ॥ १५ ॥
सांवैं शूद्रगृहीं आघवीं । जऱ्हें पक्वान्नें आथि वरवीं ।
तियें द्विजें केवि सेवावीं । दुबळा जऱ्हें ॥ १६ ॥
हें अनुचित कैसेनि कीजे । अप्राप्य केवि इछिजे ।
अथवा इछिलें हीं पाविजे । विचारि पां ॥ १७ ॥
तरि लोकाचीं धवळारें । देखौनियां मनोहरें ।
असतीं तणहारें । मांडावीं केवि ॥ १८ ॥

हें असो वनिता आपुली । कुरूप जऱ्हें जाली ।
तऱ्हें भोगितां ते चि भली । जिया परीं ॥ १९ ॥
तेवि आवडेतैसा सांकडु । आचरतां जऱ्हीं दुवाडु ।
तऱ्हीं स्वधर्मे चि सुरवाडु । पारत्रिकिं ॥ २२० ॥
हा गा शर्करा आणि दूध । हें गौल्य किर होये प्रसिद्ध ।
परि कृमिदोषीं विरुद्ध । घेपे केवि ॥ २१ ॥
ऐसेनि हिं जरि सेविजैल । तरि ते अलुकी चि आगा उरैल ।
जें तें परिणामीं पथ्य नव्हैल । धनुर्द्धरा ॥ २२ ॥
ह्मणौनि आणिकांसि जें विहित । आणिक आपणेया अनुचित ।
तें नाचरावें जरि हित । विचारिजे ॥ २३ ॥
एयां स्वधर्मातें अनुष्टितां । जरि वेचु होईल जीविता ।
तो ही नीका वर उभयता । दीसतसे ॥ २४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

ऐसें समस्तसुरशिरोमणी । बोलिले जेथ शारंगपाणी ।
तेथ अर्ज्जुनु ह्मणे विनवणी । आथि देवा ॥ २५ ॥
हें जें जें तुह्मीं सांघितलें । तें सकळ किर मियां परिसिलें ।
परि आतां पूसैन काहीं आपुलें । अपेक्षित ॥ २६ ॥
तरि देवा हें कैसें । जें ज्ञानियां हीं स्थिति भ्रंशे ।
मार्गु सांडूनि अनारिसें । चालत देखों ॥ २७ ॥
सर्वज्ञ जे ही होंति । हेय उपादेय जाणति ।
ते ही परधर्मी व्यभिचरति । कवणें गुणें ॥ २८ ॥
बीजा आणिक भूसा । अंधु निवाडु नेणे कां जैसा ।
नांव येक देखणा हीं तैसा । बरळे कां पां ॥ २९ ॥

जें असता संगु सांडिति । ते चि संसर्गु करितां न धांति ।
वनवासी ही सेविति । जनपदातें ॥ २३० ॥
आपण तरि पलति । सर्वस्वें पाप चुकविति ।
परि वलियंडें सूइजति । तेया चि माझि ॥ ३१ ॥
जेयाची ध्येंति विवसी । तें जडौनि ठाके जीवेंसीं ।
चुकविति ते गिंवसी । तेयाते चि ॥ ३२ ॥
ऐसा वलात्कारु एकु दीसे । तो कोणाचा एथ असे ।
हें बोलाचें हृषीकेशें । पार्थु ह्मणे ॥ ३३ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

तवं हृदयकमलरामु । जो योगियांचा कामु ।
तो ह्मणतु असे पुरुषोत्तमु । सांघौनि आइकैं ॥ ३४ ।
तरि हे कामक्रोध पाइं । जेयांतें कृपेचा सांटोवा नाहीं ।
हे कृतांताचां ठांइं । मानिजति ॥ ३५ ॥
हे ज्ञाननिधींचे भूवंग । हे विषयरानिचे वाघ ।
भजनमार्गिचे मातंग । मारक हे ॥ ३६ ॥
हे देहदुर्गिचे डोंड । इंद्रियग्रामिचे कोंढ ।
एयांचे व्यामोहादिक धवड । जगावरि ॥ ३७ ॥
हे रजोगुणा मानेयाचे । समूल ऐसे आखलिचे ।
धायेपण येयांचें । अविद्या केलें ॥ ३८ ॥
हे रजाचे किर जाले । पारि तमासि पढियंते भले ।
तेणें निजपद एयांसि दीधलें । प्रमादजात ॥ ३९ ॥
हे मृत्युचां ठान वरीं । मानिजति निकिया परीं ।
जें जीविताचे वैरी । ह्मणौनियां ॥ २४० ॥

जियां भूकलियां आंविसा । हें विश्व न पुरे चि घांसा ।
तिया कुलवाडि एया चि आशा । चालिजत असे ॥ ४१ ॥
कवतिकें कवलितां मुष्टि । जिये चौदा ही भुवनें थेंकुटीं ।
ते भ्रांति तियेची धाकुटी । ह्मणौनि सरे । ४२ ॥
जे लोकत्रयाचें भातुकें । फार करीति खाये कवातिकें ।
ते दासिपणाचेनि विकें । तृष्णा जिए ॥ ४३ ॥
हें असो मोहें मानिजे । एयांतें अहंकारें घेपेदीजे ।
जेणें जग आपुलिं भोजें । नाचविजत असे ॥ ४४ ॥
नेणसि सत्याचा भोकसा काढिला । मग अकृत्य तणकुटा भरिला ।
तो दंभु नव्हे रूढविला । लोकीं इहीं ॥ ४५ ॥
साध्वी शांति नागविली । माया मांगि श्रिंघारिली ।
तियेकरवि विटालविली । इहीं साधुवृंदें ॥ ४६ ॥
एहीं विवेकाची त्राये फेडिली । वैराग्याची खाल काढिली ।
जींतेया मान मोडिली । उपशमाची ॥ ४७ ॥
इहीं संतोखवन खांडिलें । धैर्यदुर्ग पाडिलें ।
आनंदरोप सांडिलें । उपडूनियां ॥ ४८ ॥
इहीं बोधाची चोपि लुसिली । सुखाची लीपि पूसिली ।
चिव्हारीं आगि सूदली । तापत्रयां ॥ ४९ ॥
हे आंगा तरि घडलें । जीवीं चि आथि जडले ।
परि नांतुडति गिविसिले । ब्रह्मादिकां ॥ २५० ॥
हे चैतन्याचां सेजारीं । वसति ज्ञानाचां एकहारीं ।
ह्मणौनि प्रवर्त्तले मारीं । संवरति ना ॥ ५१ ॥
हे जलेंविण बुडलिति । आगीविण जालिति ।
न बोलत कवलिति । प्राणियांतें ॥ ५२ ॥
हे शस्त्रेंविण साधिति । दोरेंविण बांधिती ।
ज्ञानियां तरि वधीति । पैज घेउनि ॥ ५३ ॥

हे चिखलेंविण रोविति । पासिकेंविण गोंविति ।
हे कोण्हा हीं जोगे नव्हती । आंतुवटपणें ॥ १४ ॥

धूमेनाव्रियते वन्हिर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्वेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृत्तम् ॥ ३८ ॥

जैसी चंदनाची मूळी । गिंवसूनि घेपे व्याळीं ।
ना तरि उल्वाची खोली । गर्भस्थासी ॥ ५५ ॥
कां प्रभाविण भानु । धूमेंविण हुताशनु ।
जैसा दर्पणु मळहीनु । कहीं चि नसे ॥ ५६ ॥
तैसें एहींविण एकलें । आह्मीं ज्ञान नाहीं देखिलें ।
जैसें कोंडेनियां गुंतलें । बीज निफजे ॥ ५७ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौंतेय दुःपूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

तैसें ज्ञान तरि विशुद्ध । परि एहिं दीसे प्रबद्ध ।
ह्मणौनि तें अगाध । होउनि ठेलें ॥ ५८ ॥
आदिं एयातें जीणावें । मग तें ज्ञान पावावें ।
तवं एयां काहीं न प्रभवे । रागद्वेषां ॥ ५९ ॥
एयांतें साधावेया लागि । जें बळ बाणिजे आंगीं ।
तें इंधन जैसें आगी । सावाओ होये ॥ २६० ॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

तैसे उपाये कीजति जे जे । ते येयांसी चि होंति विरजे ।
ह्मणौनि हटियांतें जीणिजे । ईहीं चि जगीं ॥ ६१ ॥
ऐसेया ही सांकडा बोला । एकु उपाओ असे भला ।
तो करि पां जरि आंगवला । सांवेन तुज ॥ ६२ ॥

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

तरि एयांचा पहिला कुरुठा इंद्रियें । जेथौनि प्रवृत्ति कर्मातें वियें ।
आदीं निर्दळूनि घालीं तियें । सर्वथैव ॥ ६३ ॥
मग मनाची धांव पारुखेल । आणिक बुद्धी सोडवण होईल ।
एतुलेनि तागा एयां मोडेल । पापियांचा ॥ ६४ ॥
हे आंतरौनि जरि फीटले । तरि निभ्रांत जाण निवटले ।
जैसें रश्मीविण उरलें । मृगजल नाहीं ॥ ६५ ॥
तैसे रागद्वेष जरि निमाले । तरि ब्रह्मिचें स्वाराज्य आलें ।
मग भोगी सुख आपुलें । आपण चि ॥ ६६ ॥

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेण परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

जे गुरुशिष्याची गोठी । पदपिंडाची गाठी ।
तेथ स्थिर होउनि नुठी । कव्हणी काळीं ॥ ६७ ॥
ऐसें सकल सिद्धांचा राऊ । देवी लक्ष्मीयेचा नाहो ।
राया आइकें देवदेऊ । बोलता जाला ॥ ६८ ॥
आतां पुनरपि तो अनंतु । आद्य एकि मातु ।
सांघेल तेथ पांडुसुतु । प्रश्नु करिल ॥ ६९ ॥
तेया बोलाचा हान पाडु । कां रसवृत्तिचा निवाडु ।
जेणें श्रोतेयां होईल सुरवाडु । श्रवणसुखाचा ॥ २७० ॥
ज्ञानदेऊ ह्मणे निवृत्तिचा । चांगु उवाऊ धरूनु उन्मेषाचा ।
मग हा संवादु हरिपार्थांचा । भोगां बापा ॥ २७१ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे **कर्मयोगो**
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ज्ञानेश्वरी

अध्याय चौथा.

आजि श्रवणेंद्रिया पीकलें । जेणें हे गीतानिधान देखिलें ।
आतां स्वप्न चि हें तूकलें । साचा सरिसें ॥ १ ॥
आदी चि विवेकाची गोठी । वरि प्रतिपदी कृष्णु जगजेठी ।
आणि भक्तराजु किरीटी । परिसतसे ॥ २ ॥
जैसा पंचमालापु सुगंधु । कि परिमळु आणि सुस्वादु ।
भला जाला विनोदु । कथेचा इये ॥ ३ ॥
कैसी आगलीक दैवांची । जें गंगा जोडली अमृताची ।
हो काज तपें श्रोतेयांचीं । फळा आलीं ॥ ४ ॥
आतां इंद्रियजात आघवें । तेणें श्रवणाचें घर रिगावें ।
मग संवादसुख भोगावें । गीताख्य हें ॥ ५ ॥
हा अतिशयो अतिप्रसंगें । सांडूनि कथा चि ते सांघें ।
जें कृष्णार्जुन दोघै । बोलत होते ॥ ६ ॥
तेव्हलि संजयो रायातें ह्मणे । अर्जुनु अधिष्ठिला दैवगुणें ।
जें अतिप्रीतीं नारायणें । बोलिजत असे ॥ ७ ॥
देवी लक्ष्मी येतुली जवळिक । परि तेही यया प्रेमाचें नेदखे चि मुख ।
आजि कृष्णस्नेहाचें पीक । ययातें चि आथि ॥ ८ ॥
सनकादिकांचेया दुरासा । वाढिनलेया किर बहुवसा ।
परि तियाही येणें मानें एथा । येंती चि ना ॥ ९ ॥

यथा जगदीश्वराचें प्रेम । येथ दीसतसे निरूपम ।
कैसें पार्थें येणें सर्वोत्तम । पुण्य केलें ॥ १० ॥
हो काज येयाचेया प्रीती । हा अमूर्तु आला व्यक्ती ।
मज येकत्रंकिचिया स्थिती । आवडतसे ॥ ११ ॥
यऱ्हवीं योगियां नाडळे । वेदार्थासि नाकळे ।
जेथ ध्यानाचे डोळे । पावतिना ॥ १२ ॥
तें हा स्वरूप । जें अनादि निष्कंप ।
परि कवणें मानें सकृप । जालां असे ॥ १३ ॥
हा त्रैलोक्यपटाची घडी । आकाराची पैल थडी ।
आइकैं कैसा ययाचिया आवडी । आवरला असे ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

मग ह्मणे पांडुसुता । हा चि योगु आह्मीं विवस्वता ।
कथिला परि ते वार्त्ता । बहुतां दिसांची ॥ १५ ॥
मग तेणें विवस्वतें रवी । हे चि योगस्थिति आघवी ।
निरोपिली बरवी । मनूप्रति ॥ १६ ॥
मनू आपण अनुष्ठिली । मग इक्ष्वाकूसि उपदेशिली ।
ऐसी परंपरा विस्तारली । आद्य हे ॥ १७ ॥

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
सकालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

मग आणिक ही या योगातें । राजऋषी जाले जाणते ।
परि तेथौनि आतां सांप्रतें । नेणिजे हा ॥ १८ ॥
जें प्राणियां कामीं भरु । देहा चि वरि आदरु ।
बहुत करूनि विसरू । आत्महिताचा ॥ १९ ॥
अविट नाथिली आस्थाबुद्धि । विषयसुख चि परमावधी ।

जीउ तैसा उपाधि । आवडे लोकां ॥ २० ॥
म्हणौनि तऱ्ही खवणेयाचां गावीं । पाटाउवें काइ करावीं ।
सांघैं जात्यंधा रवि । काजा आथि ॥ २१ ॥
कां बहिरांचिये आस्थानीं । कव्हणें गीतातें हानमानी ।
कीं कोल्हेयां चंदनीं । आवडि उपजे ॥ २२ ॥
पैं चंद्रोदया आरौते । जेयांचे डोळे फूटति असते ।
ते काउले केवि चंद्रातें । ओळखति ॥ २३ ॥
तैसी वैराग्याची सींव नेदखति । जे विवेकाची भाष नेणति ।
ते मूर्ख केवि पावती । ईश्वरातें ॥ २४ ॥
कैसा नेणों मोहो वाढीनला । तेणें बहुते येकु वेळु गेला ।
ह्मणौनि योगु हा लोपला । लोकीं इये ॥ २५ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

तो चि हा आजि आतां । तुजप्रती कुंतीसुता ।
सांघितला आह्मीं तत्वता । भ्रांति न करीं ॥ २६ ॥
हें जीविचें गा गुज । परि न व्हाइजे चि तूज ।
जें पढियंसि तूं मज । ह्मणौनियां ॥ २७ ॥
तूं प्रेमाचा पूतला । भक्तिचा जीवाला ।
मैत्रियेची कला । धनुर्द्धरा ॥ २८ ॥
तूं अनुसंगाचा ठाउ । आतां तुज काइ राहों ।
जऱ्हीं संग्रामारूढ आहों । जालों आह्मीं ॥ २९ ॥
तऱ्हीं नावेक हें साहावें । गाजाबज्य ही धरावें ।
परि तूझें अज्ञानतत्व हरावें । लागे आह्मीं ॥ ३० ॥

अर्जुन उवाच ॥

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

तवं अर्जुनु ह्मणे हरी । माये आपुलेयाचा स्नेहो करी ।
एथ विस्मयो काइ अवधारीं । कृपानिधी ॥ ३१ ॥
तूं संसारश्रांताची साउली । अनाथांची माउली ।
आमतें फिर प्रसवली । तूझी चि कृपा ॥ ३२ ॥
देवा पांगूळ एकाधें वीजे । तरि जन्मौनि जोजारु साहिजें ।
हें बोलों काइ तूझें । तुज चि पुढां ॥ ३३ ॥
आतां पूसैन जें मीं कांहीं । तेथ नांकें चित्त देईं ।
तेवं चि देवें कोपावें नाहीं । बोला एका ॥ ३४ ॥
तारं मागीलकी जे वार्त्ता । तुवां सांघितली होंती अनंता ।
ते नावेक मज चित्ता । येचिना ॥ ३५ ॥
जें तो विवस्वतु ह्मणिजे काइ । ऐसें हें वडिलां हीं ठाउवें नाहीं ।
तरि तुवां चि केवि पाईं । उपदेशिला ॥ ३६ ॥
तो आइकिजे बहुतां कालांचा । आणि तूं तवं कृष्णा सांपेचा ।
ह्मणौनि गा इये मातूचा । विसंवादु ॥ ३७ ॥
तेवं चि चरित्र देवा तूझें । आपण कांहीं नेणिजे ।
हें लटिकें केवि ह्मणिजे । येकी हेळां ॥ ३८ ॥
परि हे चि मातु आघवी । मो परिसें तैसी सांघावी ।
जें तुवां चि तेया रवी । उपदेशु केला ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

तवं कृष्णु ह्मणे पांडुसुता । तो वैवस्वतु जैं होंता ।
तैं आह्मी नसों ऐसी चिंता । प्रतीति तुज ॥ ४० ॥
तरि तूं गा हें नेणसी । पैं जन्में आह्मां तुझ्मांसि ।
बहुतें गेलीं परि न स्मरसी । आपुलीं तूं ॥ ४१ ॥

मी जेणें जेणें अवसरें । जें जें होउनि अवतरें ।
तें समस्त हीं स्मरें । धनुर्द्धरा ॥ ४२ ॥
ह्मणौनि हें आघवें । मागील मज आठवे ।
मी अजुही परि संभवें । प्रकृतियोगें ॥ ४३ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

माझें अव्यक्तत्व न नशे । परि होणें जाणें एक दीसे ।
तें प्रतिबिंबे मायावशें । स्वस्वरूपीं ॥ ४४ ॥
माझी स्वतंत्रता न मोडे । परि कर्माधीनु ऐसा आवडें ।
तें हीं भ्रांतिबुद्धी तरि घडे । यऱ्हवि नाहिं ॥ ४५ ॥
जें येक चि दीसे दुसरें । तें दर्पणाचेनि आधारें ।
यऱ्हवीं काइ वस्तुविचारें । दूजें आहे ॥ ४६ ॥
तैसा अमूर्तु चि मीं किरीटी । परि प्रकृतितें जैं अधिष्टीं ।
तैं साकारपण नटीं । काजा येया ॥ ४७ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

जें धर्मजात आवघें । युगीं युगीं मियां चि रक्षावें ।
ऐसा ओघु हा स्वभावें । आद्यु असे ॥ ४८ ॥
ह्मणौनि अजत्व परौतें ठेवीं । मीं अव्यक्तपण हीं नाठवि ।
जेऱ्हलि धर्मातें अभिभवी । अधर्मु हा ॥ ४९ ॥
तेऱ्हलि आपुलेयाचेनि कैवारें । मी साकारु होउनि अवतरें ।
मग अज्ञानाचें आंधारें । गीळूनि घाली ॥ ५० ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥ ८ ॥

अधर्माची अवधि तोडीं । दोषांचें लिहिलें फेडीं ।
सज्जनाकरवि गुढी । उभवीं मीं ॥ ५१ ॥

दैत्यांचीं कुळें नाशीं । साधूचा मानु गिवसीं ।
धर्मासि नीतीसीं । सेस भरीं ॥ ५२ ॥
मी अविवेकाची काजळी । फेडूनि विवेकुदीपु उजळीं ।
तैं योगियां पाहे दिवाळी । निरंतर ॥ ५३ ॥
स्वसुखें विश्व कोंदे । धर्माचें जगीं नांदे ।
भक्तांसि होंति दोंदें । सात्विकाचीं ॥ ५४ ॥
तैं पापाचा अचलु फीटे । पुण्याची पाहाट फूटे ।
जैं मूर्त्ति माझी प्रकटे । पांडुकुमरा ॥ ५५ ॥
येयां ऐसेयां काजालागि । अवतरिजें गा युगीं युगीं ।
परि हें चि वोळखे जो जगीं । तो विवेकिया ॥ ५६ ॥

जन्मकर्मच मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

माझें अजत्व जन्मणें । अक्रियता चि करणें ।
अविकार जो जाणे । तो मुक्तु मानी ॥ ५७ ॥
तो चालिला संगें न चले । देहिचा देहा नाकळे ।
मग पंचत्वीं तत्रं मिळे । माझां चि रूपीं ॥ ५८ ॥

वीतरागभयक्रोधाः मन्मया मामुपाश्रिताः ।
वहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

यऱ्हवीं तऱ्हीं परापर न शोचिति । जे कामनाशून्य होंती ।
वाटा केव्हलि न वचति । क्रोधाचिये ॥ ५९ ॥
जे मियां सदा आथिले । माझियाचि सेवा जियाले ।
कां आत्मबोधें तोखले । वीतराग ॥ ६० ॥
जे तपोतेजाचे राशी । कां येकायतन ज्ञानासी ।
जे पवित्रता तीर्थासि । तीर्थरूप ॥ ६१ ॥
ते मद्भावा साहाजें आले । मी ते चि होउनि ठेले ।
जें मज तेयां [illegible] । पदर नाहीं ॥ ६२ ॥

सांवैं पितळेची गंधिकाळिक । फीटली होये निःशेष ।
तैं सुवर्णवाइ आणिक । जोड़ूं जाइजे ॥ ६३ ॥
तैंसे यमनियमीं कडसले । जे तपोज्ञानीं चोखाळले ।
ते मी ते चि जाले । एथ संशयो काइसा ॥ ६४ ॥

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं ।
मम वर्त्माऽनुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

यऱ्हवि तऱ्हीं पाहीं । जे जैसे माझां ठांई ।
भजति तेयां मीं हीं । तैसाचि भजें ॥ ६५ ॥
देखैं मनुष्यजात सकळ । हें स्वभावता चि भजनशील ।
जालें असे केवळ । माझां ठांई ॥ ६६ ॥

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

परि ज्ञानेंविण नाशलें । जें बुद्धिभेदासि आलें ।
तेणें एकीं कल्पलें । अनेकत्व ॥ ६७ ॥
ह्मणौनि अभेदा भेदु देखति । अनामा नामें ठेविति ।
देवो देवी ह्मणती । अवाच्यातें ॥ ६८ ॥
जें सर्वत्र सदा सम । तेथ विभाग अधमोत्तम ।
मतिवसें संभ्रम । विवंचिती ॥ ६९ ॥
मग नाना हेतूप्रकारें । यथोचितें उपचारें ।
मानलीं देवतांतरें । उपासिति ॥ ७० ॥
तेथ जें जें काहीं अपेक्षित । तें तैसेंचि पावती समस्त ।
परि तें कर्मसिद्ध निश्चित । ओळख तूं ॥ ७१ ॥
वांचूनि देतें घेतें आणिक । निभ्रांत नाहीं सम्यक ।
येथ कर्म चि फळसूचक । मनुष्यलोकीं ॥ ७२ ॥
जैसें क्षेत्रीं जें पेरिजे । तें वाचौनि आन न निफजे ।
कां पाहिजे तें चि देखिजे । दर्पणाधारें ॥ ७३ ॥

ना तरि कडेयासि तळवटीं । जैसा आपुला चि बोलु किरीटी ।
पडिसादा होउनि उठी । निमित्तयोगें ॥ ७४ ॥
तैसा समस्तां यां भजनां । मी साक्षिभूतु अर्जुना ।
येथ प्रतिफले ते भावना । आपुलाली ॥ ७५ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

आतां यया चि परीं जाण । हे च्यार्‍ही वर्ण ।
सृजिले मियां गुण– । कर्मविभागें ॥ ७६ ॥

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

हें मज चि तव जालें । परि मियां नाहीं केले ।
ऐसें साच जेणें देखिलें । तो सुटला गा ॥ ७७ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

जें प्रकृतिचेनि आधारें । गुणाचेनि व्यभिचारें ।
कर्में तदनुसारें । विवंचलिं ॥ ७८ ॥
येथ येक चि हें धनुषपाणी । परि जालें गा चहूवर्णी ।
ऐसीं गुणकर्मि कडसणी । केली साहाजें ॥ ७९ ॥
ह्मणौनि आइकें पार्था । हे वर्णभेद संस्था ।
मी करिता नोहें सर्वथा । तें यया चि हेतू ॥ ८० ॥
मागील मुमुक्ष जे होते । तिहीं ऐसें चि जाणोनियां मातें ।
कर्में केलीं समस्तें । धनुर्द्धरा ॥ ८१ ॥
परि तियें बीजें जैसीं दग्धलीं । कां नुगवती चि पेरिलीं ।
तैसिं कर्में चि तेयां जालीं । मोक्षहेतू ॥ ८२ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

येथ आणिक हीं एक अर्जुना । हे कर्माकर्मविवंचना ।
आपुलिये चाडे सज्ञाना । योग्य नव्हे ॥ ८३ ॥
कर्म ह्मणिजे तें कवण । अथवा अकर्मा काय लक्षण ।
ऐसें विचारितां विचक्षण । गुंपोनि ठेले ॥ ८४ ॥
जैसें कां कुडें नाणें । खरेयाचेनि सारिखेपणें ।
डोळेयांचें हीं पाहाणें । संशइं घाली ॥ ८५ ॥
तैसें नैष्कर्म्यतेचेन भ्रमें । गिवंसिजत आहाति कर्मे ।
जिहीं दूजी श्रृष्टी मनोधर्मे । करूं शकती ॥ ८६ ॥
वांचूनि मूर्खांची गोठि काइसी । एथ मोहले गा क्रांतदर्शी ।
ह्मणौनि तेंचि आतां परिहसैं । सांघैन तुज ॥ ८७ ॥

कर्मणोह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

तरि हें कर्म ह्मणिजे स्वभावें । जेणें हा विश्वाकारु संभवे ।
तें सावेव आदीं जाणावें । लागे एथ ॥ ८८ ॥
मग वर्णाश्रमासि उचित । जें विशेष कर्म विहित ।
तें ही ओलखावें निश्चित । उपेगेंसीं ॥ ८९ ॥
पाठिं जें निषिद्ध ह्मणिपे । तें ही बुझावें स्वरूपें ।
येतुलेनि येथ काहीं न गूंपे । आपैसें चि ॥ ९० ॥
यऱ्हविं जग हें कर्माधीन । ऐसी व्याप्ति याची गहन ।
परि तें असो आइकैं चिन्ह । प्राप्ताचें ॥ ९१ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

जो सकल कर्मिं वर्त्ततां । देखे निष्कर्मता ।
कर्मसंगें निरासता । फळाचिया ॥ ९२ ॥
आणि कर्तव्यते लागि । जेया दूसरें नाहिं जगिं ।
ऐसी नैष्कर्म्यता तरि चांगी । बोधला असे ॥ ९३ ॥

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥

परि क्रियाकलापु आघवा । आचरतु दीसे बरवा ।
तरि तो इहीं चिन्हीं जाणावा । ज्ञानियां गा ॥ ९४ ॥
जैसा जो जळांपासिं उभा ठाके । तो जऱ्हैं आपणपें जळामाजि देखे ।
तऱ्हीं निभ्रांत ओळखे । ह्मणे मीं वेगळा आहें ॥ ९५ ॥
अथवा नावे हान रिगे । तो थडियेचे रुंखजात देखे वेगें ।
साचोकारें पाहों लागे । तवं रुख ह्मणे अचल ॥ ९६ ॥
तैसें सकल कर्मीं असणें । तें फुडें मानूनिया वायाणें ।
मग आपणपां जो जाणे । नैष्कर्म्यता ॥ ९७ ॥
आणि उदोअस्तूचेनि प्रमाणें । जैसें न चलतां सूर्या चालणें ।
तैसें नैष्कर्म्यत्वीं जाणे । कर्म जो गा ॥ ९८ ॥
तो मनुष्यासारिखा आवडे । परि मनुष्यत्व तेयासि न घडे ।
जैसें जळाधारें न बुडे । भानुबिंब ॥ ९९ ॥
तेणें न पांतां विश्व देखिलें । न करितां सर्व केलें ।
न भोगितां भोगिलें । भोग्यजात ॥ १०० ॥
येके ठांइं बैसला । परि सर्वत्र तो चि गेला ।
हें असो विश्व जाला । देंहें चि तो ॥ १ ॥
जेया पुरुषाचां ठांइं । कर्माचा तरि खेदु नाहीं ।
परि फळापेक्षा काहीं । संचरेना ॥ २ ॥
आणि हें कर्म मी करीन । अथवा आदरिलें सिद्धी नेईन ।
येणें संकल्पें हीं जेयाचें मन । विटाळे ना ॥ ३ ॥
ज्ञानाग्नीचेनि मुखें । जेणें जाळिलीं कर्में अशेषें ।
तो ब्रह्मचि मनुष्यवेखें । ओळख तूं ॥ ४ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित् करोति सः ॥ २० ॥

जो शरीरीं उदासु । फळाभंगीं निरासु ।
नित्यता उल्हासु । होउनि असे ॥ ५ ॥
जो संतोषाचा गाभारा । आत्मबोधाचेया उगरा ।
पुरे न ह्मणे चि धनुर्द्धरा । आरोगितां ॥ ६ ॥
कैसा अधिकाधीक आवडी । घेंत महासुखाची गोडी ।
सांडौनि आशां सींकु खंडी । अहंभावाची ॥ ७ ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

ह्मणौनि अवसरें जें जें पावे । तेणें चि तो सुखावे ।
जेया आपुलें आणि परावें । दोन्हीं नाहीं ॥ ८ ॥
तो दीठी जें पाहे । तें आपण चि होउनि जाये ।
आइके तें आहे । तो चि जाला ॥ ९ ॥
चरणीं हान चाले । कां मुखें जें जें बोले ।
ऐसें चेष्टाजात तेतुलें । आपण चि जो ॥ ११० ॥

यदृच्छा लाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्ध्यते ॥ २२ ॥

हें असो विश्वें पाइं । जेया आपणपें वांचूनि नाहीं ।
कर्म तें कवण काइ । बाधी तेयातें ॥ ११ ॥
आणि हा मत्सरु जेथ उपजे । तें नुरे चि तेया दूजें ।
तो निर्मत्सरु काइ ह्मणिजे । बोलवरी ॥ १२ ॥

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

ह्मणौनि सर्वा परीं जो मुक्तु । तो सकर्मु चि कर्मरहितु ।
सगुणु परि गुणातीतु । येथ भ्रांति नाहीं ॥ १३ ॥
तो देहसंगें तरि असे । पारि चैतन्या सारिखा दीसे ।
पाहांतां परब्रह्माचेनि कसें । चोखालु भला ॥ १४ ॥

ऐसा ही तो कवतिकें । जरि कर्मे करी यज्ञादिकें ।
तरि तियें लया जांति अशेषें । तेयाचां चि ठांइं ॥ १५ ॥
अकाळिचीं अभ्रें जैसीं । ऊर्मीवीण आकाशीं ।
हारपति आपैसीं । उदैलीं सांतीं ॥ १६ ॥
तैसिं विधिविधानरहितें । जऱ्हीं आचरला तो समस्तें ।
तऱ्हीं तियें ऐक्यभावें ऐक्यातें । पावतील ॥ १७ ॥
जें हें हवन मी होता । कां इये यज्ञीं हा भोक्ता ।
ऐसी बुद्धीसि नाहीं भिन्नता । ह्मणौनियां ॥ १८ ॥
जें यष्टा यज्ञ यजावें । ते हविमंत्रादीक आघवें ।
तो देखे अविनाभावें । आत्मबुद्धी ॥ १९ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

ह्मणौनि ब्रह्म तें चि कर्म । ऐसें बोधा आलें जेया सम ।
तेया कर्तव्य तें नैष्कर्म्य । धनुर्द्धरा ॥ १२० ॥
आतां अविवेककुमारत्वा मूकलें । जेयां विरक्तीचें पाणिग्रहण जालें ।
मग उपासन जिहिं आणिलें । योगाग्नीचें ॥ २१ ॥
जे यजनशील अहर्निशीं । जिहीं अविद्या हवीली मनेंसीं ।
गुरुवाक्य हुताशीं । हवन केलें ॥ २२ ॥
तिहीं योगाग्नीकिं यजिजे । तो दैवयज्ञु वीजे ।
तेथ आत्मसुख कामिजे । पांडुकुमरा ॥ २३ ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुव्हति ॥ २५ ॥

आतां अवधारीं सांघैन आणिक । जे ब्रह्माग्निक साग्निक ।
तेयांतें यज्ञें चि यज्ञु देख । उपासिजे ॥ २४ ॥
एक संयमाग्नी होत्री । ते युक्तित्रयाचां मंत्रीं ।
यजन करिति पवित्रीं । इंद्रियद्रव्यीं ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुव्हति ।
शद्बादीन् विषयानन्ये इंद्रियाग्निषु जुव्हति ॥ २६ ॥

एकां वैराग्यरवी विवळलें । तंव संयती विहार केले ।
तेथ अपावृत जाले । इंद्रियानल ॥ २६ ॥
तिहिं विरक्तिची ज्वाला घेतली । तंव विकारांचीं इंधनें पलिपलीं ।
तेथ आशाधूमें सांडिलीं । पांचै कुंडें ॥ २७ ॥
मग वाक्यविधीचिया निरिविडी । विषयाहुती उदंडीं ।
हवन केलें कुंडीं । इंद्रियाग्नीचां ॥ २८ ॥

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुव्हति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

येकिं यियाचि परीं पार्था । दोष क्षपिले सर्वथा ।
आणिकीं हृदयारणीं मंथा । विवेकु केला ॥ २९ ॥
तो उपशमीं निहिटिला । धैर्यें वरी दाटिला ।
गुरुवाक्यें काढिला । बलिकटपणें ॥ १३० ॥
ऐसें समरसें मथन केलें । तेथ झडकरी काजा आलें ।
जें उज्जीवन जालें । ज्ञानाग्नीचें ॥ ३१ ॥
पहिला रिद्धीसिद्धीचा संभ्रमु । तो निवर्तोनि गेला धूमु ।
मग प्रकटला सूक्ष्मु । विस्फुलिंगु ॥ ३२ ॥
तेया मनाचें मोकलें । पेटवण घातलें ।
जें यमनियमीं हलुवारलें । आइतें होंतें ॥ ३३ ॥
तेणें सांधुक्षणें ज्वाला समृद्धा । तेथ वासनांतराचिया समिधा ।
स्नेहेंसिं विविधा । जालीलींया ॥ ३४ ॥
मग सोहंमंत्रीं दीक्षितिं । इंद्रियकर्माचिया आहुती ।
तिये ज्ञानानलीं प्रदीप्तीं । दीधलिया ॥ ३५ ॥
पाठिं प्राणक्रियेचेन स्रुवेनसीं । पूर्णाहुति पडिली हुताशीं ।
तेथ अवभृथ समरसीं । साहाजें जालें ॥ ३६ ॥

मग आत्मबोधिचें सुख । तें जैसें संयमाग्नीचें शेष ।
तो चि पुरोडाशु देख । घेतला तिहिं ॥ ३७ ॥
येक ऐसां यजनीं । मुक्त जाले गा त्रिभुवनीं ।
इया यज्ञक्रिया तरि आनानीं । परि प्राप्य तें एक ॥ ३८ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

येक द्रव्ययज्ञ ह्मणपती । एक तपसामग्रिया निफजति ।
येक योगयाग ही आहाती । जे सांघीतले ॥ ३९ ॥
येकिं शद्वीं शद्व चि यजिजे । तो वाग्यज्ञु ह्मणिजे ।
ज्ञानें ज्ञेय गमिजे । तो ज्ञानयज्ञु ॥ १४० ॥
हें अर्जुना सकल कुवाडें । जें अनुष्ठितां अति सांकडें ।
परि जितेंद्रियांसी चि घडे । योग्यतावसें ॥ ४१ ॥
ते प्रवीण येथ भले । योगसमृद्धी आथिले ।
ह्मणौनि आपणपां तिहीं केलें । आत्महवन ॥ ४२ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

एक अपानाग्नीचां मुखीं । प्राणद्रव्यें देखैं ।
हवन केलें एकीं । अभ्यासयोगें ॥ ४३ ॥
एक अपानु प्राणीं अर्पिती । एक दोहोंतें हीं निरुंधिती ।
ते प्राणायामीं ह्मणिपती । पांडुकुमरा ॥ ४४ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

येक वज्रयोगक्रमें । सर्वाहारसंयमें ।
प्राणीं प्राणु संभ्रमें । हवन करिती ॥ ४५ ॥
ऐसे मोक्षकाम सकल । समस्त हे यजनशील ।
जिहीं यज्ञद्वारीं मल । क्षालन केलें ॥ ४६ ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्मसनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

जेयां अविद्याजात आकलितां । जें उरलें निज स्वभावता ।
तेथ अग्नि आणि होता । उरोचिना ॥ ४७ ॥
जेथ यजितेयाचा कामु पुरे । यज्ञीचें विधान सरे ।
मार्घौतें जेथौनि ओसरे । क्रियाजात ॥ ४८ ॥
विचार जेथ न रिगे । हेतु जेथ नेघे ।
जें द्वैतदोषसंगें । सिंपे चि ना ॥ ४९ ॥
ऐसें अनादिसिद्ध चोखट । जें ज्ञानयज्ञांवशिष्ट ।
तें ते सेविति ब्रह्मनिष्ठ । ब्रह्माहमंत्रें ॥ १५० ॥
ऐसे सेखामृतें धाले । कीं अमृतभावासि आले ।
ह्मणौनि ब्रह्म ते जाले । अनायासें ॥ ५१ ॥
एरां विरक्ती माल न घलीं चि । जेयां संयमाग्नीची सेवा न घडे चि ।
जे योगयागु ही न कारिती चि । जन्मले सांते ॥ ५२ ॥
एयां ऐहिक ही एक धड नाहीं । मग परत्रीक सांघिजैल काइ ।
ह्मणौनि असो हे गोठि पाइं । पांडुकुमरा ॥ ५३ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

ऐसे बहुतीं परीं अनेग । जे सांघितले कां याग ।
ते विस्तारूनि वेदें चांग । ह्मणितले आहाति ॥ ५४ ॥
परि तेणें विस्तारें काइ करावें । हे कर्मसिद्ध जाणावे ।
एतुलेनि कर्मबंधु स्वभावें । पावैल ना ॥ ५५ ॥
अर्जुना वेदु जेहाचें मूल । जें क्रियाविशेषें स्थूल ।
जेयां नव्हालियेचें फल । स्वर्गसुख ॥ ५६ ॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

ते द्रव्ययाग किर होंती । परि ज्ञानयज्ञाची सरी न पवती ।
जेवि तारातेज संपती । दिनकरेंसीं ॥ ५७ ॥
देखैं परमात्मसुखनिधान । साधावेया योगीजन ।
जें न विसंभति अंजन । उन्मेखनेत्रीं ॥ ५८ ॥
जें धावंतेया कर्माची लाणि । नैष्कर्म्य बोधाची खाणि ।
जें भूकैलेयां धणि । साधनाची ॥ ५९ ॥
जेथ प्रवृत्ति पांगुळ जाली । तर्काचि दृष्टि गेली ।
जेणें इंद्रियें विसरलीं । विषयसंगू ॥ १६० ॥
मनाचें मनपण गेलें । जेथ बोलांचें बोलणें ठेलें ।
जेयामाजि सांपडलें । ज्ञेय दीसे ॥ ६१ ॥
जेथ वैराग्याचा पांगु फीटे । विवेकाचा ही सोसु तूटे ।
जें न पांतां साह्यजें भेटे । आपणां पैं ॥ ६२ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तें ज्ञान पैं गा बरवें । जैं मनीं आथि जाणावें ।
तैं संतां ययां भजावें । सर्वस्वेंसीं ॥ ६३ ॥
जेयांचा ज्ञानकुरुठा । तेथ साधुसेवा हो दारवठा ।
तो स्वाधीनु करीं सूभटा । ओलगौनि ॥ ६४ ॥
जरि तनुमनुजीवें । विचारासि लागावें ।
आणि अगर्वता करावें । दास्य सकल ॥ ६५ ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

मग अपेक्षित जें आपुलें । तें ही सांगतील पूसिलें ।
जेणें अंतःकरण बोधलें । संकल्पा नैये ॥ ६६ ॥
जेहाचेनि उजीवडें । जालें चित्त निधडें ।
ब्रह्माचेनि पाडें । निशंक होईल ॥ ६७ ॥

तेव्हळि आपणपेंन सहितें । यें अशेषें हीं भूतें ।
माझां स्वरूपीं अखंडितें । देखसी तूं ॥ ६८ ॥
ऐसें ज्ञानप्रकाशें पाहिल । तैं मोहांधकारु जाइल ।
जैं गुरुकृपा होइल । पार्था गा ॥ ६९ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

जऱ्हीं कल्मषांचा आगरु । तूं भ्रांतिचा सागरु ।
व्यामोहाचा डोंगरु । होउनि आहासि ॥ १७० ॥
तऱ्हीं ज्ञानशक्तीचेन पाडें । हें आघवेंचि गा थोकडें ।
ऐसें सामर्थ्य जेयाचें चोखडें । ज्ञानीं इये ॥ ७१ ॥
देखैं विश्वसंभ्रमा ऐसा । जो अमूर्तीचा कडवसा ।
तो जेयाचेया प्रकाशा । पुरे चि ना ॥ ७२ ॥
तेया काइसे मनोमल । हें बोलतां चि अति कीडाल ।
नाहिं येणें पाडें ढिसाल । दूजें जगीं ॥ ७३ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

सांघैं भूतत्रयाची काजली । जे गगनामाजि उधली ।
तिये प्रलइचिये वाहुंटली । काइ अभ्र पूरे ॥ ७४ ॥
किं पवनाचेनि कोपें । पाणियें चि जो पलिपे ।
तो प्रलयानलु काइ दडपे । तृणें नावें ॥ ७५ ॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥ ३८ ॥

ह्मणौनि असो हें न घडे । जें विचारितां चि असंघडे ।
पुडुतीं ज्ञानाचेनि पाडें । पवित्र न दिसे ॥ ७६ ॥
एक ज्ञान ही उत्तम होये । आणिक ही येथ तैसें चि आहे ।
तरि सांघैं चैतन्य कां नोहे । दूसरें गा ॥ ७७ ॥

ना तरि महातेजाचेनि कसें । चोखाळ प्रतिबिंब दीसे ।
कां गवसलें गवसे । आकाश हें ॥ ७८ ॥
ना तरि पृथ्वीचेनि पाडें । कांटाळें जरि जोडे ।
तरि ज्ञानासि उपमा घडे । पांडुकुमरा ॥ ७९ ॥
ह्मणौनि बहुतीं परी पाहातां । पुडुतीं पुडुतीं निर्द्धारितां ।
हे ज्ञानिची पवित्रता । ज्ञानींचि आथि ॥ १८० ॥
जैसी अमृताची चवि निवडिजे । तरि अमृता चि सारिखी ह्मणिजे ।
तैसें ज्ञान हें उपमिजे । ज्ञानेंसीं चि ॥ ८१ ॥
आतां ययावरि बोलणें । वायां चि वेळु फेडणें ।
तवं साच जी हें पार्थु ह्मणे । बोलिजत असां ॥ ८२ ॥
परि तेंचि ज्ञान केवि जाणावें । ऐसें जवं अर्जुनें पूसावें ।
तवं तें मनोगत देवें । जाणीतलें ॥ ८३ ॥

श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

मग ह्मणतसे किरीटी । आतां चित्त देइं इये गोठी ।
सांधैन ज्ञानाचिये भेटी । उपावो तुज ॥ ८४ ॥
तरि आत्मसुखाचिया गोडिया । विटला जो विषयां ।
जेयाचां ठांइं इंद्रियां । मानु नाहीं ॥ ८५ ॥
जो मनासि चाड न संघे । जेयां प्रकृतिचें केलें ने घे ।
जो श्रद्धेचेनि संभोगें । सुखिया जाला ॥ ८६ ॥
तेयातें चि गिवसित । हें ज्ञान पावे निश्चित ।
जेयामाजि अचुंबित । शांति असे ॥ ८७ ॥
तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठे । आणि शांतिचा अंकुरु फूटे ।
मग विस्तारु बहुत प्रकटे । ततक्षणीं ॥ ८८ ॥
तेव्हां जेउति वांस पाहिजे । तेउती शांती चि एकि देखिजे ।
तेथ परात्पार नेणिजे । निर्द्धारितां ॥ ८९ ॥

ऐसा हा उत्तरोत्तरु । ज्ञानबीजाचा विस्तारु ।
हा सांगतां असे अपारु । परि असो आतां ॥ १९० ॥

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

आइकें जेया प्राणियांचां ठांइं । यया ज्ञानाचें पाहिलें नाहिं ।
तेयाचें जियालें ह्मणों काइ । वरि मेलें चांग ॥ ९१ ॥
शून्य जैसें गृह । कां चैतन्येंवीण देह ।
तैसें जीवीत तें संमोह । ज्ञानहीन ॥ ९२ ॥
अथवा ज्ञान कीर आपु नोहे । परि तें चाड शेकि जन्हीं वाहे ।
तेथ जीवाला काहीं आहे । प्राप्तिचा ॥ ९३ ॥
वांचूनि ज्ञानाची गोठि काइसी । परि ते आस्था ही न धरी जो मानसीं ।
तो संशयरूप हुताशीं । पडिला जाण ॥ ९४ ॥
जें अमृत ही परि नावडे । ऐसें संवियां चि अरोचक जैं पडे ।
तैं मरण आलें असें फुडें । हें जाणों ये कीं ॥ ९५ ॥
तैसा विषयसुखरजें । जो ज्ञानेंसीं चि माजे ।
तो संशइं अंगिकरिजे । एथ भ्रांति नाहीं ॥ ९६ ॥
मग संशइं जरि पडिला । तरि निभ्रांत जाणैं नाशला ।
तो अहिकाही परि मूकला । सुखासि गा ॥ ९७ ॥
जेया काळज्वरु आंगीं बाणे । तो शीतोष्णें जैसीं नेणे ।
आगि आणि चांदिणें । सरिसें चि मानीं ॥ ९८ ॥
तैसें साच आणि लटिकें । वीरू अथवा नीकें ।
संशइं तो नोलखे । हिताहितें ॥ ९९ ॥
हा रातिदिवसु पाहिं । जैसा जात्यंधा ठाउवा नाहिं ।
तैसें संशैया सत्य काहीं । मना नै ये ॥ २०० ॥
ह्मणौनि संशयाहूनि थोर । आणिक पाप नाहिं घोर ।
हा विनाशाची वागुर । प्राणियांसि ॥ १ ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥ ४१ ॥

ह्मणौनि हा त्यजावा । हाचि येकु जीणावा ।
जो ज्ञानाचिया अभावा– । माजि असे ॥ २ ॥
जें अज्ञानाचें गडदे पडे । तैं हा बहुवसु मनीं वाढे ।
ह्मणौनि सर्वथा मार्गु मोडे । विश्वासाचा ॥ ३ ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

हृदइं हाचि न समाए । आणि बुद्धितें गवसूनि ठाए ।
तेथ संशयात्मक होए । लोकत्रय ॥ ४ ॥
ऐसा ही जऱ्हीं थोरावे । तऱ्हीं उपायें येकें आंगवे ।
जरि हातीं होये बरवें । ज्ञानखड्ग ॥ ५ ॥
तरि तेणें ज्ञानशस्त्रें तीखटें । निखलु हा निवटे ।
मग निःशेष स्वता फिटे । मानसिचा ॥ ६ ॥
या कारणें पार्था । उठीं वेगीं वरौता ।
नाशु करूनि हृदयस्था । संशयासि ॥ ७ ॥
ऐसें सर्वज्ञाचा बापु । जो कृष्णु ज्ञानदीपु ।
तो ह्मणतसे सकृपु । आइकैं राया ॥ ८ ॥
तवं एया पूर्वापर बोलाचा । विचारूनि कुमरु पांडुचा ।
कैसा प्रश्नु हान अवसरिचा । करिता होईल ॥ ९ ॥
जेयाचां बरवेपणीं । कीजे आठां रसांची ओलावणी ।
जो सज्जनाचिये आणी । विसावां जगीं ॥ २१० ॥
तो शांतू चि अभिनवेल । ते परियसां मऱ्हाटे बोल ।
जे समुद्रा ही हूनि खोल । अर्थभरित ॥ ११ ॥
जैसें बिंब तरि बचकेयेवडे । परि प्रकाशा त्रैलोक्य थोकडें ।
[illegible] व्याप्ति तेणें पाडें । [illegible] ॥ १२ ॥

ना तरि कामितेयाचिया इछा । फळे कल्पवृक्षु जैसा ।
बोलु व्यापकु होये तैसा । तरि अवधान देयावें ॥ १३ ॥
हें असो काये ह्मणावें । सर्वज्ञ जाणती स्वभावें ।
तन्हीं नीकेनि चित्त देयावें । हे विनती माझी ॥ १४ ॥
जें साहित्य आणि शांती । हे रेखा दिसे बोलती ।
जैसी लावण्यगुणयुवती । आणि पतिव्रता ॥ १५ ॥
आदिं चि साखर आवडे । आणि ते चि जरि ओखधा जोडे ।
तरि न सेवावी कां कोडें । नावां नावां ॥ २१६ ॥
साहाजें मलयानीलु सुंदु । तेया ही होये अमृताचा स्वादु ।
आणि तेथ चि जोडे नादु । दैवंगत्या ॥ १७ ॥
तरि स्पर्शें सर्वांग जीववी । स्वादें जीभेतें नाचवी ।
तेविं चि कानाकरवि ह्मणवी । बापु माझा ॥ १८ ॥
तैसें कथेचें इये आइकणें । एक श्रवणासि होये पारणें ।
आणि संसारदुःखा मोकळवणें । विकृतीविण ॥ १९ ॥
जरि मैत्रें चि वैरी मरे । तरि वायां कां बांधावे कटारे ।
रोगु जाये दूधें ओंगरें । तरि नींबु कां पियावा ॥ २२० ॥
तैसा मनाचा मारु न करितां । इंद्रियां दुःख नेंदितां ।
एथ मोक्षु असे आइकतां । श्रवणांमाझि ॥ २१ ॥
ह्मणौनि आथिलिया आराणुका । गीतार्थु हा नीका ।
ज्ञानदेऊ ह्मणे आइकां । निवृत्तिदासु ॥ २२२ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिपत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे **ज्ञानयोगो**
नाम चतुर्थोध्यायः ॥

॥ श्रीमच्चारभक्तरामचद्रार्पणमस्तु ॥

ज्ञानेश्वरी

अध्याय पांचवा.

अर्जुन उवाच ॥

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

मग पार्थु कृष्णातें ह्मणे । हां हो हें कैसें तुमचें बोलणें ।
एक होये तरि अंतष्करणें । विचारुं ए ॥ १ ॥
मागां सकल कर्माचा संन्यासु । तुह्मीं चि निरोपिला होंता बहुवसु ।
तरि कर्मयोगीं केवि अतिरसु । पोखित असा ॥ २ ॥
हें ऐसें द्व्यर्थ बोलतां । आह्मां नेणतेयांचेया चित्ता ।
आपुलिये चाडे अनंता । उमजु नोहे ॥ ३ ॥
आइकें एकसरां तें बोधिजे । तरि एकनिष्ठ चि बोलिजे ।
हें आणिकें काये सांघिजे । तुह्माप्रति ॥ ४ ॥
तऱ्हीं येया चि लागौनि तुमतें । मियां माह्येरासि एक विनविलें होंतें
जें हा परमार्थु ध्वनितें । न बोलावा ॥ ५ ॥
परि तें मागील असो देवा । आतां प्रस्तुतीं उकलु देखावा ।
सांघें दोहोंमाझि बरवा । मार्गु कवणु ॥ ६ ॥
जो परिणामीचा निर्वाला । अचुंवित ये फला ।
आणि अनुष्ठितां प्रांजला । सवियां चि ॥ ७ ॥

जैसें निद्रेचें सुख न मोडे । आणि मार्गु तरि बहू सांडे ।
तैसें सौंखासना सांघडे । सोहपें होये ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

एणें अर्जुनाचेनि बोलें । देवो मनीं रिझले ।
मग होईल आइकें ह्मणितलें । संतोखौनियां ॥ ९ ॥
देखां कामधेनु ऐसी माये । सदैवां जेया होये ।
तो चंद्रु चि परि लाहे । खेळावया ॥ १० ॥
पाहा पां शंभूची प्रसन्नता । तेया उपमन्युचिया आर्त्ता ।
काये क्षीराब्धि दूधभाता । देई चि ना ॥ ११ ॥
तैसा औदार्याचा कुरुठा । कृष्णु आपु जालेयां सुभटा ।
कां सर्व सुखाचा वसैठा । तो चि नोहावा ॥ १२ ॥
एथ चमत्कारु काइसा । गोसांवि लक्ष्मीकांता ऐसा ।
आतां आपुलालिया सावेसा । मागाचा किं ॥ १३ ॥
ह्मणौनि अर्जुनें ह्मणितलें । तें हांसौनि येरें दीधलें ।
तें चि सांघैन बोलिलें । काइ कृष्णें ॥ १४ ॥
तो ह्मणे गा कुंतीसुता । हे संन्यासयोग विचारितां ।
मोक्षकर तत्त्वता । दोन्हीं होंति ॥ १५ ॥
तऱ्हीं जाणां नेणां सकळां । हा कर्मयोग किर पांजळा ।
जैसी नाव स्त्रियां बाळां । तोयतरणी ॥ १६ ॥
तैसें सारासार पाहिजे । तरि सोहोपा हा चि देखिजे ।
एणें संन्यासफळ लाहिजे । अनायासें ॥ १७ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

आतां येया चि लागि सांघैन । तुज संन्यासियाचें चिन्ह ।
मग साहाजें हें अभिन्न । जाणसी तूं ॥ १८ ॥
तरि गेलेयाची से न करी । न पवतां चाड न धरी ।
जो सुनिश्चलु आंतरीं । मेरु तैसा ॥ १९ ॥
आणि मी माझें हे आठवण । विसरलें जेयाचें अंतःकरण ।
तो पार्था संन्यासी जाण । निरंतर ॥ २० ॥
जों मनें ऐसा जाला । संगिं तो चि सांडिला ।
ह्मणौनि सुखें सुख पातला । अखंडीत ॥ २१ ॥
आतां गृहादीक आवघें । तें काहीं च नलगे त्यजावें ।
जें घेंतें जालें स्वभावें । निःसंगु ह्मणुनि ॥ २२ ॥
देखैं अग्नि विझौनि जाये । मग जैं राखौंडी केवल होंये ।
तैं ते कापुसें हीं गवसूं ये । जिया परीं ॥ २३ ॥
तैसा असतेन उपाधी । नाकलिजे तो कर्मबंधीं ।
जेयाचिये बुद्धी । संकल्पु नाहीं ॥ २४ ॥
ह्मणुनि कल्पना जैं सांडे । तैं चि गा संन्यासु घडे ।
येया कारणें दोन्हीं सांघडे । संन्यासयोग ॥ २५ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ॥ ४ ॥

यऱ्हवि तऱ्हीं पार्था । जे मूर्ख होंति सर्वथा ।
ते सांख्यकर्मसंस्था । जाणति केवि ॥ २६ ॥
साहाजें ते अज्ञान । ह्मणौनि ह्मणति हें भिन्न ।
यऱ्हवि दीप प्रति काइ आनान । प्रकाश आहाति ॥ २७ ॥
पैं सम्यक् एकानुभवें । जेहिं देखिलें तत्त्व आघवें ।
दोहींतें हीं एकभावें । मानिति गा ॥ २८ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

आणि सांख्यीं जें पाविजे । तें चि योगें गमिजे ।
ह्मणौनि ऐक्य दोहों साहाजें । इया ही परी ॥ २९ ॥
देखें आकाशा आणि अवकाशा । भेदु कां नाहिं जैसा ।
तैसें ऐक्य योगसंन्यासा । वोळखे जो ॥ ३० ॥
तेया चि जगीं पाहलें । आपणपें तेणें चि देखिलें ।
जेया सांख्ययोग जाणवले । भेदेंविण ॥ ३१ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

जो युक्तिपंथें पार्था । चडे मोक्षपर्वता ।
तो महासुखाचा निमथा । वहिला पावे ॥ ३२ ॥
ऐसी योगस्थिति जेया सांडे । तो वायां चि हव्यासीं पडे ।
परि प्राप्ति कहीं न घडे । संन्यासाची ॥ ३३ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

जेणें भ्रांतीपासौनि हीतलें । गुरुवाक्यें मन धूतलें ।
मग आत्मस्वरूपीं घातलें । हरौनियां ॥ ३४ ॥
जैसें समुद्रीं लवण न पडे । तवं वेगलें अल्प आवडे ।
मग होये सिंधू चि एवडें । मिळे तेव्हां ॥ ३५ ॥
तैसें संकल्पौनि काढलें । जेयाचें मन चैतन्य जाले ।
तेणें एकदेशिये परि व्यापिलें । लोकत्रय ॥ ३६ ॥
आतां कर्त्ता कर्म करावें । हें कुठलें तेया आघवें ।
आणि करी तऱ्हीं स्वभावें । अकर्त्ता तो ॥ ३७ ॥

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥ ८ ॥

जें पार्था तेया देहीं । मीं ऐसा आठौ नाहीं ।
तरि कर्तृत्व कैचें काइ । उरे सांघें ॥ ३८ ॥

ऐसें तनुत्यागेंविण । अमूर्त्तिचे गुण ।
दीसति संपूर्ण । योगयुक्ता ॥ ३९ ॥
म्हणौनि आणिकांचिया परी । तो ही येकु शरीरी ।
अशेषीं हीं व्यापारीं । वर्त्ततु असे ॥ ४० ॥
तो ही नेत्रीं पाहे । श्रवणीं आइकतु आहे ।
परि तेथिचा सर्वथा नोहे । हें नवल देखें ॥ ४१ ॥
स्पर्शासि तरि जाणे । परिमळु सेवी घ्राणें ।
अवसरोचित बोलणें । तेया ही आथि ॥ ४२ ॥
आहारातें स्वीकरी । त्याज्य तें परिहरी ।
निद्रेचा अवसरीं । निदिजे सुखें ॥ ४३ ॥
आपुलेनि इछावसें । तो ही गा चालतु दीसे ।
पैं सकळ कर्म ऐसें । राहाटे किर ॥ ४४ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृण्हन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्त्तंत इति धारयन् ॥ ९ ॥

हें सांघों काइ एकैक । देखें श्वासोश्वासादिक ।
आणि निमेषानिमेष । आदिकरुनि ॥ ४५ ॥
पार्था तेयाचां ठांइं । हें आघवें चि आथि पाइं ।
परि तो कारिता नोहे काहीं । प्रतीतिबळें ॥ ४६ ॥
जैं भ्रांतिसेजे सूतला । तैं स्वप्नसुखें भूतला ।
मग तो ज्ञानोदयीं चेइला । ह्मणौनियां ॥ ४७ ॥
आतां अधिष्ठानसंगति । अशेषा ही इंद्रियवृत्ती ।
आपुलालां अर्थी । वर्त्तत आथी ॥ ४८ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

दीपाचेनि प्रकाशे । गृहिचे व्यापार जैसे ।
देहीं कर्मजात तैसें । योगयुक्त ॥ ४९ ॥

तो कर्मे करी सकळें । परि कर्मबंधा नाकळे ।
जैसें न सिंपे जळिं जळें । पद्मपत्र ॥ ५० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

देखें बुद्धीची भाष नेणिजे । मनाचा अंकुर नुदैजे ।
ऐसा व्यापारु तो बोलिजे । शारीर गा ॥ ५१ ॥
हें चि मऱ्हाटें परिहसें । तरि बाळकाची चेष्टा जैसी ।
योगिये करिति कर्मे तैसीं । केवळा तनू ॥ ५२ ॥
मग पांचभूतिक सांचलें । जेव्हां शरीर असे निदैलें ।
तेथ मन चि राहाटे एकलें । स्वप्नीं जेवि ॥ ५३ ॥
नवल आइकें धनुर्द्धरा । कैसा वासनेचा सवंसारा ।
देहा हों नेंदी उजगरा । परि सुखदुःखें भोगी ॥ ५४ ॥
दाहिं इंद्रियांचां गावि नेणिजे । ऐसा व्यापारु जो निफजे ।
तो केवळु गा ह्मणिजे । मानसाचा ॥ ५५ ॥
योगिये तो ही करिति । परि अकर्मी तैसें बुझति ।
जे सांडिली आहे संगती । अहंभावाची ॥ ५६ ॥
आतां जालेयां भ्रमहत । जैसें पिशाचाचें चित ।
मग इंद्रियांचें चेष्टित । विकळ दीसे ॥ ५७ ॥
स्वरूप तरि देखे । आलविलें आइके ।
शब्दु बोले मुखें । परि ज्ञान नाहीं ॥ ५८ ॥
हें असो काजेंविण । जें जें काहीं करण ।
तें केवळ कर्म जाण । इंद्रियांचें ॥ ५९ ॥
मग सर्वत्र जें जाणतें । तें बुद्धीचें कर्म निरुतें ।
वोळख अर्जुनातें । ह्मणे हरी ॥ ६० ॥
ते बुद्धि धूरे करुनि । कर्मे करी चित्त देउनि ।
परि नैष्कर्म्यापासोनि । मुक्त दीसति ॥ ६१ ॥

जे बुद्धिचिये ठाउनि देहीं । तेयां अहंकाराची शंका नांहीं ।
ह्मणौनि कर्में चि करित पाहीं । चोखाळले ॥ ६२ ॥
आगा करितेन विण कर्म । तें चि तें नैष्कर्म्य ।
हें जाणति गुरुगम्य । सुवर्म जे ॥ ६३ ॥
आतां शांतरसाचें भरितें । सांडित आहे पात्रांतें ।
जें बोलणें बोला परौतें । बोलवलें ॥ ६४ ॥
एथ इंद्रियांचा पांगु । जेया फीटला आहे चांगु ।
तेयांसी चि आथि लागु । परिसात्रेया ॥ ६५ ॥
हा असो अतिप्रसंगु । न संडि पां कथालागु ।
होईल श्लोकसंगती भंगु । ह्मणौनियां ॥ ६६ ॥
जें मना कळितां कुवाडें । वांचवसितां बुद्धी नातुडे ।
तें दैवाचेन सुखाडें । सांववलें तुज ॥ ६७ ॥
जें शद्बातीत स्वभावें । तें बोलीं चि जरि फावे ।
तरि आंणिकें काइ करावें । सांवैं कथा ॥ ६८ ॥
हा आर्त्तिविशेषु श्रोतेयांचा । जाणौनि दासु निवृत्तिचा ।
ह्मणे संवादु तेयां दोघांचा । परियसां तरि ॥ ६९ ॥
मग कृष्णु ह्मणे पार्थातें । आतां प्राप्ताचें चिन्ह पुरतें ।
सांघैन तुज निरुतें । चित्त देईं ॥ ७० ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

तरि आत्मयोगें आथिला । जो कर्मफळासि वीटला ।
तो घर रिगौनि वरिला । शांती जगीं ॥ ७१ ॥
एरु कर्मबंधें किरीटी । अभिळाखाचिया गांठी ।
काळासला खुंटी । फळभोगाचां ॥ ७२ ॥
फलाचिये आधवे । ऐसें कर्म करी आघवें ।
मग न कीजे येणें भावें । उपेक्षि जो ॥ ७३ ॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥

तो जियाकडे वास पाहे । तेउती सुखाची सृष्टि होये ।
तो ह्मणे तेथ राहे । महाबोधु ॥ ७४ ॥
नवद्वारें देहीं । तो असे परि नाहीं ।
करितू चि न करी काहीं । फलत्यागी ॥ ७५ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥

जैसा कां सर्वेश्वरु । पाहिजे तरं निर्व्यापारु ।
परि तो चि रची विस्तारु । त्रिभुवनाचा ॥ ७६ ॥
आणि करिता ऐसें ह्मणिपे । तरि कर्मि कव्हणिं न सिंपे ।
जें हातुपाऊ न लिंपे । उदासवृत्तिचा ॥ ७७ ॥
योगनिद्रा तरि न मोडे । अकर्त्तेपणा सांचलु न पडे ।
परि महाभूतांचें दलवाडें । उभारीं भलें ॥ ७८ ॥
जगाचां जिविं आहे । परि कव्हणांचा कहिं नोहे ।
जग चि होये जाये । तो शुद्धि ही नेणे ॥ ७९ ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ॥ १५ ॥

पापपुण्यें अशेषें । तो पासिं चि असतु न देखे ।
आणि साक्षि ही दोहीं न ठके । एरि गोठि काइसी ॥ ८० ॥
पैं मूर्त्तिचेनि मेळें । तो मूर्त्तु चि होउनि खेळे ।
पारि अमूर्त्तपण न मैळे । दादुलेयाचें ॥ ८१ ॥
तो सृजी पाळी संहारी । ऐसें बोलति जे चराचरीं ।
ते अज्ञान गा अवधारीं । पांडुकुमरा ॥ ८२ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

तें चि अज्ञान जैं समूळ तूटे । तैं भ्रांतिचें मसैरें फीटे ।
मग अकर्तृत्व हें प्रकटे । ईश्वराचें ॥ ८३ ॥
एथ ईश्वरु एकु अकर्त्ता । ऐसें मानलें जरि चित्ता ।
तो चि मी हें स्वभावता । आदि चि आहे ॥ ८४ ॥
ऐसेनि विवेकें उदो चित्ति । तेयांसि भेदु कैंचा त्रीजगती ।
देखैं आपुलिया प्रतीती । जग चि मुक्त ॥ ८५ ॥
जैसी पूर्व दिशेचां राउळीं । उदयाची सूर्ये होये दिवाळी ।
कि एर्‍हीं हीं दिशां तिये चि काळीं । काळिमा नाहिं ॥ ८६ ॥
ऐसें व्यापक ज्ञान भलें । जेयांचेया हृदया गिवसत आले ।
तेयांची समतादृष्टि बोले । विशेषूं काई ॥ ८७ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

एक आपणयां चि जैसें । ते देखति विश्व तैसें ।
हें बोलणें काइ ऐसें । नवल एथ ॥ ८८ ॥
परि दैव जैसें कवतिकें । कहिं चि सरोनि दैन्य न देखे ।
कां विवेकु हा नोळखे । भ्रांतितें ॥ ८९ ॥
ना तरि अंधकाराची वानी । जैसा सूर्यु नेणें स्वप्नीं ।
अमृत नाइके आपुले कानीं । मृत्युकथा ॥ ९० ॥
हें असो संतापु कैसा । स्मरोनि चंद्रु कां न स्मरे जैसा ।
भूतिं भेदु नेणति तैसा । ज्ञानिये ते ॥ ९१ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

मग मशंकु हा गजु । कां श्वपचु हा द्विजु ।
पैल इतरु हा आत्मजु । हें उरेल कें ॥ ९२ ॥
ना तरि धेनु हे श्वान । एक उरुयें एक हीन ।
हें असो कैंचें स्वप्न । जागतेया ॥ ९३ ॥

एथ भेदु तरि देखावा । जरि अहंभाओ उरला होआवा ।
तो आदीं चि नाहिं आघवा । आतां विषम काइ ॥ ९४ ॥
ह्मणौनि सर्वत्र सदा सम । तें आपण चि अद्वय ब्रह्म ।
हें संपूर्णता जाणैं वर्म । समदृष्टयांचें ॥ ९५ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

जिहिं विषयसंगु न संडितां । इंद्रियांतें न दंडितां ।
भोगिली निःसंगता । कामेंविण ॥ ९६ ॥
जिहिं लोकाचेन आधारें । लौकिकें चि व्यापारें ।
सांडिलें निदसुरें । लौकीक हें ॥ ९७ ॥
जैसा जनामाजि खेचरु । असतू चि जना नव्हे गोचरु ।
तैसे शरीरीं ते परि संसारु । नोळखे तेयां ॥ ९८ ॥
हें असो पवनाचेनि मेळें । जैसें जळिं जळ चि लोलें ।
आणिकें ह्मणति वेगळे । कल्लोळ हे ॥ ९९ ॥
तैसें नामरूप तेयाचें । यऱ्हविं ब्रह्म चि ब्रह्मिचें ।
मन साम्या आलें जेयाचें । सर्वत्र गा ॥ १०० ॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

ऐसेन समदृष्टी जो होये । तेया पुरुषा लक्षण हीं आहे ।
अर्जुना संक्षेपें सांगेन पाहे । अच्युतु ह्मणे ॥ १ ॥
तरि मृगजळाचेनि पूरें । जैसें न लोटिजे कां गिरिवरें ।
तैसा शुभाशुभीं न विकरे । पातलां जो ॥ २ ॥
तो चि तो निरुता । समदृष्टी तत्वता ।
हरि ह्मणे पांडुसुता । तो चि ब्रह्म ॥ ३ ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनियत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

जेया आपणपें सांडूनि कहीं । इंद्रियग्रामुवरि एणें नाहीं ।
तो विषय न सेवी हें काइ । चित्र एथ ॥ ४ ॥
साहाजें स्वसुखिचेन अपारें । सुरवाडें आंतरें ।
रचला ह्मणौनि बाहिरें । पाउल न घली ॥ ५ ॥
सांघैं कुमुददलाचेनि ताटें । जेविला चंद्रकिरणें चोखटें ।
तो चकोरु वालुवंटें । चुंबितु आहे ॥ ६ ॥
तैसें आत्मसुख उपाइलें । जेयासि आपणपां चि फावलें ।
तेयां विषय साहाजें सांडले । सांवों काइ ॥ ७ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

यऱ्हवि तऱ्हीं कवतिकें । विचारूनि पाहे पां नीकें ।
एयां विषयांचेन सुखें । झांकवति कवण ॥ ८ ॥
जिहिं आपणपें नाहिं देखिलें । ते चि हीं इंद्रियार्थीं रंजले ।
जैसें कां आलुकैलें । तुषान्न सेवी ॥ ९ ॥
ना तरि मृगें तृषापीडितें । संभ्रमें विसरौनि जलातें ।
मग तोयबुद्धि बरडीतें । टाकूनि एंति ॥ ११० ॥
तैसें आपणपें नाहिं दीठें । जेहांतें स्वसुखाचे सदा खरांटे ।
तेयांसी चि विषय हे गोमटे । आवडति ॥ ११ ॥
यऱ्हवि विषैं काइ सुख आहे । हें बोलणें चि सारिखें नोहे ।
तरि विद्युत्स्फुरणें कां न पाहे । जगामाझि ॥ १२ ॥
सांघैं वातातापु हा धरे । ऐसें अभ्रछाया चि सरे ।
तरि त्रिमालिकें धवलारें । करावीं कां ॥ १३ ॥
ह्मणौनि विषयसुख जें बोलिजे । तें नेणतां गा वायां जल्पिजे ।
जैसें महुरें हान कां ह्मणिजे । विषकंदातें ॥ १४ ॥
ना तरि भौमा नावं मंगलु । रोहिणीतें ह्मणिजे जलु ।
तैसा सुखप्रवादु वरलु । विषइकु हा ॥ १५ ॥

असो आघवी बोली । सांघ पां सर्पफणिची साउली ।
ते शीतल होईल केतुली । मूखकांसि ॥ १६ ॥
जैसा आमीषकवलु पांडवा । मीनु न सेवी तवं चि बरवा ।
तैसा विषयसंगु आघवा । निभ्रांत जाणें ॥ १७ ॥
हें चि विरक्तिचिया दृष्टी । जें निहालिजे किरीटी ।
तें पांडुरोगाचिये पुष्टी । सारिखें दीसे ॥ १८ ॥
ह्मणौनि विषयभोगीं जें सुख । तें साद्यंत चि जाण दुःख ।
पारि काइ करीतु मूर्ख । तें न सेवितां न सरे ॥ १९ ॥
ते आंतर नेणती चि बापुडे । ह्मणौनि अगत्या सेवणें घडे ।
सांघैं पूयपंकिचे कीडे । काइ चिलिसि घेंती ॥ १२० ॥
तेयां दुःखियां दुःख चि जिन्हार । ते विषयकर्दमिचे दर्दूर ।
तें चि जलातें जलचर । सांडितु केवि ॥ २१ ॥
आणि दुःखयोनी जिया आहाति । तिया निरर्थका तारि नव्हति ।
जारि विषयांवरि विरक्ति । धरीति जीव ॥ २२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

ना तारि गर्भवासादि संकट । कां जन्ममरणींचे कष्ट ।
हे विसांवेनिविण वाट । वाहवी कवण ॥ २३ ॥
जारि विषइं विषयो सांडिजैल । तारि महादोषिं कें वसिजैल ।
आणि हा संसारशब्दु नव्हैल । लटका जगीं ॥ २४ ॥
ह्मणौनि अविद्याजात नाथिलें । तें तिहिं चि साच दाविलें ।
जिहिं सुखबुद्धी घेतलें । विषयदुःख ॥ २५ ॥
एया कारणें गा सूभटा । हा विचारितां विखो ओखटा ।
तूं झनें कहीं इया वाटा । विसरौनि जासी ॥ २६ ॥
पैं ययातें विरक्त पुरुष । त्यजीति कां जैसें विष ।
निराशां तेयां दुःख । दाविलां नावडे ॥ २७ ॥

ज्ञानियांचां ठांइं । एयाची मातु ही किर नाहिं ।
देहीं देहभाव जिहीं । स्ववश केले ॥ २८ ॥
जेयातें बाह्याची भाष । नेणिजे चि निःशेष ।
आंतर चि सुख । एक आथि ॥ २९ ॥
परि ते वेगलेपणें कां भोगिजे । जैसें पक्षियें फल चुंबिजे ।
जैसें नव्हे तेथ विसरिजे । भोगितेपण ॥ १३० ॥
भोगिं अवस्था एकि उठि । ते अहंकाराचलु लोटी ।
मग सुखेंसीं घे आंटी । गाढेपणें ॥ ३१ ॥
तिये आलिंगनमेलीं । होये आपेंआपु कवली ।
तेथ जल जैसें जलीं । वेगलें न दिसे ॥ ३२ ॥
कां आकाशीं वायु हारपे । तेथ दोनि हा भाउ लोपे ।
तैसें सुख चि उरे स्वरूपें । सुरतिं तिये ॥ ३३ ॥
ऐसी द्वैताची भाष जाये । मग ह्मणों जरि येक चि होये ।
तरि तेथ साक्षि कवण आहे । जाणतें जें ॥ ३४ ॥
ह्मणौनि असो हें आघवें । एथ न बोलणें काइ बोलावें ।
ते खुण चि पावैल स्वभावें । आत्मारामीं ॥ ३५ ॥
जे ऐसेन सुखें मातले । आपणपां चि आपण गुंतले ।
ते मी जाण निखल ओतले । समरसाचे ॥ ३६ ॥
ते आनंदाचे अनुकार । सुखाचे अंकुर ।
किं महाबोधें विकार । केले जैसे ॥ ३७ ॥
ते विवेकाचे गावं । किं परब्रह्मिचे स्वभाव ।
ना तरि अलंकरले अवयव । ब्रह्मविद्येचे ॥ ३८ ॥
ते सत्वाचे सात्विक । किं चैतन्याचे आंगिक ।
हें बहु असो एकैक । वानिसि काइ ॥ ३९ ॥
तूं संतस्तवनीं रचसी । तरि कथेची से न करिसि ।
किर निरालीं वोल देखसी । सनागर ॥ १४० ॥

परि तो रसातिशयो मुकुलीं । मग ग्रंथार्थुदीप उजाळिं ।
करीं साधुहृदयराउळीं । मंगळरखा ॥ ४१ ॥
ऐसा गुरूचा उवाइला । निवृत्तिदासासि पातला ।
मग तो ह्मणे कृष्णु काइ वोलिला । तें चि आइका ॥ ४२ ॥

योऽतःसुखोऽतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

अर्जुना अंतःसुखाचां डोहीं । येकसरा तळु घेतला जिहीं ।
मग थिरावौनि ते ही । ते चि जाले ॥ ४३ ॥
अथवा आत्मप्रकाशें चोखें । जो आपणपां चि विश्व देखे ।
तो देहें चि ब्रह्मसुखें । मानूं येइल ॥ ४४ ॥

लभंते ब्रह्म निर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

जें साचोकारें परम । नातःपर निःसीम ।
जिये गाविंचे निष्काम । अधिकारिये ॥ ४५ ॥
जें महर्षी वांटलें । विरक्तां भागा फीटलें ।
जें निःसंशैयां पीकलें । निरंतर ॥ ४६ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

जिहिं विषयांपासौनि हीतलें । चित्त आपुलें आपण जींतलें
ते निश्चित जेथ सूतले । चेंति चि ना ॥ ४७ ॥
तें परब्रह्मनिर्वाण । जें आत्मविदांचें कारण ।
तें चि ते पुरुष जाण । पांडुकुमरा ॥ ४८ ॥
ते ऐसे कैसेन जाले । जें देहें चि ब्रह्मत्वा आले ।
हें हीं पूससि तरि भलें । संक्षेपें सांघों ॥ ४९ ॥

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥ २७ ॥

तारें वैराग्याचेन आधारें । तिहिं विषय दवडूनि बाहिरें ।
शरीरीं एकंदरें । केलें मना ॥ १५० ॥
साहाजें तिहिं संधिसि भेटी । जेथ भ्रूपल्लवां पडे गांठि ।
तेथ पाठिमोरी दीठी । पाउखौनियां ॥ ५१ ॥
सांडूनि दक्षिण वाम । प्राणापानसम ।
चित्तेंसिं व्योम । गामियें करिति ॥ ५२ ॥

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

तेथ जैसीं रथ्योदकें सकलें । घेउनि गंगा समुद्रीं मिळे ।
मग एकैक वेगळें । काढूं नैये ॥ ५३ ॥
तैसी वासनांतरांची विवंचना । मग आपैसी पाउखे अर्जुना ।
जेव्हांलि गगनीं लो मना । पवनें कीजे ॥ ५४ ॥
जेथ हें संसारचित्र उमटे । तो मनोरूपु पट फाटे ।
जैसा सरोवरु आटे । मग प्रतिभा नाहीं ॥ ५५ ॥
तैसें मनपण मुद्‌ल जाये । मग अहंभावादिक कें आहे ।
ह्मणौनि शरीरें चि गगन होये । अनुभवी तो ॥ ५६ ॥
आह्मि मागा मत सांघितलें । जें देहीं चि ब्रह्मत्व पातले ।
ते एणें मार्गे आले । ह्मणौनियां ॥ ५७ ॥
यमनियमाचे डोंगर । अभ्यासांचे सागर ।
क्रमूनि हें पार । पातले ते ॥ ५८ ॥
तिहिं आपणपें करुनि निर्लेप । प्रपंचा घेतलें माप ।
मग साचाचें चि रूप । होउनि ठेले ॥ ५९ ॥
ऐसा योगयुक्तिचा उद्देशु । जेथ बोलिला हृषीकेशु ।
तेथ अर्जुनु सुडंसु । चमत्कारला ॥ १६० ॥
तें देखिलेयां कृष्णें जाणितलें । मग हांसौनि पार्था ह्मणितलें ।
हें काइ पां चित्त उबाइलें । इयें बोलीं तुझें ॥ ६१ ॥

तवं अर्जुनु ह्मणे देऊ । परचित्तलक्षणाचा राऊ ।
भला जाणितला जी भाऊ । मानसु माझा ॥ ६२ ॥
मियां जें विवरूनि काहीं पूसावें । तें आदिं च कलिलें देवें ।
तारि बोलिलें तें चि सांघावें । विवल करुनि ॥ ६३ ॥
यन्हविं तन्हैं अवधारां । जो दाखविला तुह्मीं अनुसारा ।
तो पव्हणेयांहूनि पायेउतारा । सोहोपा जैसा ॥ ६४ ॥
तैसा सांख्याहूनि पाहा प्रांजला । परि आह्मांसारिखेयां जी अभोलां ।
एथ आथि काहिं प्रकाला । तो साहों ए वर ॥ ६५ ॥
ह्मणौनि एकु वेल देवा । तो चि पडिताला घेयावा ।
विस्तरैल तन्हैं सांघावा । साद्यंतु चि ॥ ६६ ॥
तवं कृष्ण ह्मणति हो कां । तुज हा मार्गु गमला नीका ।
तरि काइ जालें ऐकिजो कां । सुखें बोलों ॥ ६७ ॥
अर्जुना तूं परियसर्सी । परियसौनियां अनुष्ठिसि ।
तरि आह्मासि वाणि काइसी । सांवैं बांपां ॥ ६८ ॥
आदिं चि चित्त मायेचें । वरि मीस जालें पढियंतेयाचें ।
आतां तें अद्भुतपण स्नेहाचें । कवण जाणे ॥ ६९ ॥
ते ह्मणो कारुण्यरसाची वृष्टि । किं नवेया स्नेहाची सृष्टी ।
हें असो नेणिजे दिठी । हरिची वानुं ॥ १७० ॥
जे अमृताची जाणों ओतली । किं प्रेम चि पेउनि मातली ।
ह्मणौनि कां अर्जुनमोहें गुंतली । निगों नेणे ॥ ७१ ॥
हें बहू जें जें जल्पिजैल । तेणें कथेसी चि फांकु होईल ।
परि तें स्नेहरूपा नै येइल । बोलवरि ॥ ७२ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥ २९ ॥

ह्मणौनि विसुरा काइ येणें । तो ईश्वरु कवलावा कोणें ।
जो आपुलें मान नेणे । आपण चि ॥ ७३ ॥

तऱ्हीं मागिला ध्वनी आंतु । मज गमला सावियाचि मोहितु ।
जें बलात्कारें असे ह्मणतु । पारियसें परिस ॥ ७४ ॥
अर्जुना जेणें जेणें भेदें । तूझें कां चित्त बोधे ।
तैसें तैसें विनोदें । निरूपिजैल ॥ ७५ ॥
तो काइसेया नावं योगु । तेयाचा कवण उपयोगु ।
अथवा अधिकारप्रसंगु । कवणां एथ ॥ ७६ ॥
ऐसें जें जें काहीं । उक्त असे इये ठांइं ।
तें आघवें चि पाहीं । सांघैन आतां ॥ ७७ ॥
तूं चित्त देउनि अवधारीं । ऐसें ह्मणौनियां हरी ।
बोलिजैल ते पुढारी । कथा आहे ॥ १७८ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पंचमोध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ज्ञानेश्वरी

अध्याय साहावा

श्रीगणेशायनमः

रायातें ह्मणे संजयो । तो चि अभिप्राऊ अवधारिजौ ।
कृष्णु सांघति आतां जो । योगरूपु ॥ १ ॥
साहाजें ब्रह्मरसाचें परगुणें । केलें अर्जुनालागि नारायणें ।
किं तिया चि अवसरीं पाहुणे । पातलों आह्मीं ॥ २ ॥
कैसी दैवाची थोरी नेणिजे । जैसें तान्हैलेयां तोय सेविजे ।
किं तें चिये विकरुनु पाहिजे । तवं अमृत आहे ॥ ३ ॥
तैसें आह्मांतुह्मां जालें । जें आठमुठी तत्व फावलें ।
तवं धृतराष्ट्रें ह्मणितलें । हें न पुसों तूतें ॥ ४ ॥
तेया संजया येणें बोलें । रायाचें हृदय चोजवलें ।
जें अवसरीं आहे घेतलें । कुमारांचिया ॥ ५ ॥
हें जाणौनि मनीं हांसिला । ह्मणे ह्मातारा मोहें नासिला ।
यऱ्हविं बोलु तरि भला जाला । अवसरिचा ॥ ६ ॥
परि तें तैसें कैसेन होईल । जात्यंधा कैंचें पाहील ।
तेविं च एरु सें घेईल । ह्मणौनि भिए ॥ ७ ॥
परि आपण चित्तिं आपुला । निकिया परीं संतोषला ।
जें तो संवादु कां फावला । कृष्णार्जुनाचा ॥ ८ ॥

तेणें आनंदाचेनि धालेपणें । साभिप्रायें अंतष्करणें ।
आतां आदरेंसीं बोलणें । घडैल तेया ॥ ९ ॥
तो गीतेमाजि षष्टिचा । प्रसंगु असे आणिचा ।
जैसा क्षीरार्णवि अमृताचा । निवाडु जाला ॥ १० ॥
तैसें गीतार्थांचें सार । जें विवेकसिंधुचें पार ।
नाना योगविभवभांडार । उघडलें कां ॥ ११ ॥
जें आदिप्रक्रतिचें विसंवणें । जें शब्दब्रह्मासि न बोलणें ।
जेथौनि गीतावल्लिचें ठाणें । प्ररोहो पावे ॥ १२ ॥
तो अध्याऊ हा साहावा । वरि साहित्याचिया बरवा ।
सांघिजैल ह्मणौनि परियसावा । चित्त देउनि ॥ १३ ॥
माझा मऱ्हाटा चि बोलु कवतिकें । परि अमृतातें हीं पैजेंसीं जींके।
ऐसीं अक्षरें चि रसिकें । मेळवीन ॥ १४ ॥
जिये कोवालिकेचेनि पाडे । दीसति नादिंचे तरंग थोकडे ।
वेधें परिमळाचें वीक मोडे । जेयाचेनि ॥ १५ ॥
आइकां रसाळपणाचेया लोभा । किं श्रवाणिं चि होथि जीभा ।
बोलें इंद्रियां लागे कलभा । येकमेकां ॥ १६ ॥
साहाजें शब्दु तरि विषो श्रवणाचा ।
परि रसना ह्मणे कां रसु चि हा आमचा ।
घ्राणासि भावो जाये परिमळाचा ।
हा तो चि कां होईल ॥ १७ ॥
नवल बोलतिये रेखेची वाहाणी । दावितां डोळेयां हीं पुरों लागे आणि।
तें ह्मणति उघडिली कां खाणि । रूपांची हे ॥ १८ ॥
जेथ संपूर्ण पद उभारे । तेथ मन चि धांवे वाहिरें ।
बोलभुजांहीं आंशो भरे । आलिंगावेया ॥ १९ ॥
ऐसां इंद्रियें आपुलालां भावि । झोंवतां परि तो सारिसेपणें चि बुझावी।
जैसा एकला जग चेववी । सहस्रकरु ॥ २० ॥

तैसें शब्दाचें व्यापकपण । देखिजे असाधारण ।
पाठेयां भावज्ञां फावति गुण । चिंतामणिचे ॥ २१ ॥
हें असो तेयां बोलाचीं ताटें भलीं । वरि कैवल्यरसें ओगरलीं ।
हे प्रतिपत्ति मियां केली । निष्कामासि ॥ २२ ॥
आतां आत्मप्रभा नीचनवी । ते चि करूनि ठाणा दिवीं ।
जो इंद्रियांतें चोरुनु जेवीं । तेयासी च फावे ॥ २३ ॥
एथ श्रवणाचेनि पांगें । विण श्रोतेयां होआवें लागे ।
हें मनाचेनी चि आंगें । भोगिजे गा ॥ २४ ॥
आहाच बोलाची वालीप फेडिजे । आणि ब्रह्माचेया चि आंगा घडिजे ।
मग सुखेंसीं सुरवाडिजे । तेयामाझि ॥ २५ ॥
ऐसें हलुवारपण जरि येईल । तरि चि हें उपेगा जाइल ।
यऱ्हवीं आघवी गोठि होईल । मूंकां बोलेतेयाची ॥ २६ ॥
परि तें असो आतां आघवें । न लगे श्रोतेयां कडसावें ।
जें एथ अधिकारियें स्वभावें । पूर्णकाम ॥ २७ ॥
जेहीं आत्मबोधाचिया आवडी । केली स्वर्गसंसाराची कुरवंडी ।
ते वांचौनु एथिची गोडी । नेणति आणिक ॥ २८ ॥
जैसा वायसीं चंद्रु नोलखिजे । तैसा प्राकृतीं ग्रंथु हा नेणिजे ।
आणि तो हिमांशु जेविं खाजें । चकोरांचें ॥ २९ ॥
तैसा सज्ञानांसि तरि हा ठाउ । आणि अज्ञानांसि आन गाउ ।
ह्मणौनि बोलावेया विषो पाहा हो । विशेषें नाहिं ॥ ३० ॥
परि अनुवादलों मी प्रसंगें । तें सज्जनीं उपसाहावें लागे ।
आतां सांघैन काइ श्रीरंगें । निरूपिलें जें ॥ ३१ ॥
तें बुद्धी हीं कवळितां सांकडें । ह्मणौनि बोलीं विपायीं सांपडे ।
परि निवृत्तिकृपाउजियेडें । देखैन मी ॥ ३२ ॥
जें दिठी हीं न पत्रिजे । तें दिठीविण देखिजे ।
जऱ्हैं अतींद्रिय लाहिजे । ज्ञानबळें ॥ ३३ ॥

ना तरि जें धातुवादिया हीं न जोडे । तें लोहीं चि पन्हें सांपडे ।
जरि दैवयोगें चडे । परिसु हाता ॥ ३४ ॥
तैसी सद्गुरुकृपा होए । तरि करितां काइ आपु नोहे ।
ह्मणौनि अपार मातें आहे । ज्ञानदेउ ह्मणे ॥ ३५ ॥
तेणें कारणें मीं बोलैन । बोली अरूपाचें रूप दावीन ।
अतींद्रिय परि भोगवीन । इंद्रियांकरवि ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

आइकां यशश्रीऔदार्य । ज्ञानवैराग्यऐश्वर्य ।
हे साही गुणवर्य । वसति जेथ ॥ ३७ ॥
तेथ तो भगवंतु । जो निःसंगाचा सांगातु ।
ह्मणे पार्था दत्तचित्तु । होईं आतां ॥ ३८ ॥
आइकें योगी आणि संन्यासी जनीं । हे एक चि सिनाने ह्मनें मानीं ।
यऱ्हविं विचारिजति जवं दोन्हीं । तवं एकु चि ते ॥ ३९ ॥
सांडिजे दुजेया नामाचा आभासु । तरि योगु तो चि संन्यासु ।
पांतां ब्रह्मीं नाहिं अवकाशु । दोहींमाझि ॥ ४० ॥
जैसें नावांचेनि अनारिसेपणें । एका पुरुषातें आलवणें ।
कां दोहीं मार्गीं जाणें । एका चि ठाया ॥ ४१ ॥
ना तरि एक चि उदक साहाजें । पारि सिनानां घटीं भरिजे ।
तैसें भिन्नत्व हें जाणिजे । योगसन्यासांचें ॥ ४२ ॥
आइकें सकलसंमतें जगीं । पांहे तो चि योगी ।
जो कर्में करौनि रागी । नव्हे चि फळीं ॥ ४३ ॥
जैसी मही हे उद्भिजें । जनी अहंबुद्धिविण साहाजें ।
तेथिचीं तियें बीजें । अपेक्षी ना ॥ ४४ ॥

तैसें आम्नायाचेनि आधारें । जातीचेनि अनुकारें ।
जे जैं अवसरें । करणें पावे ॥ ४५ ॥
तें तैसें चि उचित करी । परि साटोप नाहिं शरीरीं ।
बुद्धि हीं करौनु फलवेऱ्ही । जाये चि ना ॥ ४६ ॥
ऐसा तो चि गा संन्यासी । पार्था परियसि ।
तो चि भरवंसेंसीं । योगीश्वर ॥ ४७ ॥
वांचूनि उचित कर्म प्रासंगिक । तेयातें ह्मणे हें सांडीन बद्धक ।
तरि टाकटाकीं आणिक एक । मांडी चि तो ॥ ४८ ॥
जैसा क्षांलौनियां लेपु एकु । सवें चि लाविजे आणिकु ।
तैसा आग्रहाचा पाइकु । विचंबे वायां ॥ ४९ ॥
गृहस्थाश्रमाचें ओझें । कपालीं आदिं चि आहे साहाजें ।
कि तें चि संन्यासु सवा टेंविजे । सरिसें पुडुती ॥ ५० ॥
ह्मणौनि अग्निसेवा न संडितां । कर्मरेखा नोलंडिता ।
आथि योगसुख स्वभावता । आपणपां चि ॥ ५१ ॥
आइकें संन्यासी तो चि योगी । ऐसी एकवाक्यतेची जगीं ।
गुढी उभिली अनेकीं । शास्त्रांतरीं ॥ ५२ ॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ॥
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

जेथ संन्यासैला संकल्पु तूटे । तेथ चि योगाचें सर्वस्व भेटे ।
ऐसें हें अनुभवाचेनि धटे । साच तेया ॥ ५३ ॥
आतां योगाचलाचा निमथा । जरि टाकावा आथि पार्था ।
तरि सोपाना या कर्मपंथा । चूकासि झनें ॥ ५४ ॥
एणें यमनियमाचेनि तलवटें । रिगैं आसनाचिये पाउलवाटे ।
एइं प्राणायामाचेनि आडकंठें । वरौता गा ॥ ५५ ॥

मग प्रत्याहाराचा आधाडा । जो बुद्धिचेयां हीं पायां निसरडा ।
जेथ हटिये सांडित होडा । कडेलग ॥ ५६ ॥
तन्हि अभ्यासाचेनि बलें । तिये प्रत्याहारीं निराले ।
नाखि लागैल घेइं डालें । वैराग्याचीं ॥ ५७ ॥
ऐसा पवनाचेनि पाठारें । एतां धारणेचें पैयारें ।
क्रमिघ्या नावं चवरें । सांडे तवं ॥ ५८ ॥
मग तेया मार्गाची धावं । पुरैल प्रवृत्तिची हांवं ।
जेथ साध्यसाधना खेवं । समरसें होइल ॥ ५९ ॥
जेथ पुढैल पैसु पारुखे । मागील स्मरावें तें ठाके ।
ऐसिये सारिसिये भूमिके । समाधि राहे ॥ ६० ॥
येणें उपायें योगारूढ । जो निरवधी जाला प्रौढ ।
तेयाचेया चिन्हामाजि निवाडु । तें सांघैन आइक ॥ ६१ ॥

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

तरि जेयाचेया इंद्रियांचेया घरा । नाहिं विश्यांचिया एरझारा ।
जो आत्मबोधाचेया ओवरां । पवढला असे ॥ ६२ ॥
जेयाचें सुखदुःखाचेनि आंगें । झगटलें मानस चेओ नेघे ।
विखो पासीं हीं आलेयां आशे न रिगे । हें काइ ह्मणौनि ॥६३॥
इंद्रियें कर्माचां च ठांइं । वाढिनलीं परि कहीं ।
फलहेतुची राल नाहीं । अंतष्करणीं ॥ ६४ ॥
असतेनि देहें येतुला । जो चेंतू चि देखसी निदेला ।
तो चि योगारूढ भला । वोलख तूं ॥ ६५ ॥
तेथ अर्जुनु ह्मणे अनंता । हें मज विस्मो बहू आइकतां ।
सांघैं तेया ऐसी योग्यता । कवणें दीजे ॥ ६६ ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

तवं हासौनि कृष्णु ह्मणे । तूझें नवल ना हें बोलणें ।
कवणासि काइ दीजैल कवणें । एथ अद्वैतीं इये ॥ ६७ ॥
पैं व्यामोहाचिये सेजे । बळियां अविद्या निद्रितां रिगिजे ।
तेव्हलि हा दुःस्वप्नु भोगिजे । जन्ममृत्युचा ॥ ६८ ॥
पाठिं अवसांत ये चेऊ । तैं ते आघवें चि होये वावो ।
ऐसा उपजे नित्य सद्भावो । तो ही आपणपां चि ॥ ६९ ॥
ह्मणौनि आपण चि आपणपेया । घातु कीजतसे धनंजया ।
चित्त देउनि येया नाथिलेया । देहाभिमाना ॥ ७० ॥

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

हा विचारूनि सांडिजे । मग असती चि वस्तु होइजे ।
तरि आपुली शास्ति साहाजें । आपण केली ॥ ७१ ॥
यऱ्हविं कोसेकीटकिएचिया परीं । तो आपणपेया आपण वैरी ।
जो आत्मबुद्धि शरीरीं । चारुस्थला ॥ ७२ ॥
कैसा प्राप्तिचिये वेळे । निदैवां आंधलेपणाचे डौंळे ।
किं असते आपुले डोळे । आपण बांधे ॥ ७३ ॥
कां कव्हणी येकु भ्रमलेपणें । मी तो नोहें गा चोरलां ह्मणे ।
ऐसा नाथिला संदु अंतष्करणें । घेउनि ठाके ॥ ७४ ॥
यऱ्हविं होय तें चि तो आहे । परि काइ कीजे बुद्धि तैसी नोहे ।
देखां स्वप्निचेनि घायें । किं मरे साचे ॥ ७५ ॥
जैसी तेया शुकाचेनि आंगभारें । नलिका भविनली एरीं मोहरे ।
तरि तेणें नुडावें कां पारि न पुरे । मनाशंके ॥ ७६ ॥
वायां चि मान पीळी । आंठूइ हियें आवली ।
टिटियांतु नली । धरूनि ठाके ॥ ७७ ॥
ह्मणे बांधला मी फुडा । ऐसिये भावनेचिये पडे खोडां ।
किं मोकलेयां पांयांचा चवडा । गुंफी अधिकें ॥ ७८ ॥

ऐसा काजेविण आंतुडला । तो सांघें पां काइ आणिकें बांधला ।
मग नोंसंडी जऱ्हें नेला । तोडौनु आथा ॥ ७९ ॥
ह्मणौनि आपणपेयां आपण चि रिपु । जेणें वाढविला हा संकल्पु ।
एरु स्वयें ह्मणां बन्धुबापु । जो नाथिलें नेघे ॥ ८० ॥

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ॥
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

तेथा स्वांतष्करणाजिता । सकलकामोपशांता ।
परमात्मा परौता । दूरिं नाहीं ॥ ८१ ॥
जैसा किडालाचां दोखु जाये । तरि पन्हरें तें चि होये ।
तैसें जीवा ब्रह्मत्व आहे । संकल्पलोपीं ॥ ८२ ॥
घटाकाशु हा जैसा । निमालेयां तेया अवकाशा ।
न लगे मिळों जाणें आकाशा । आना ठाया ॥ ८३ ॥
तैसा देहीं अहंकारु नाथिला । समूल जेयाचा नासला ।
तो चि परमात्मा सांचला । आदिं चि आथि ॥ ८४ ॥
आतां शीतोष्णांचिया वाहणी । तेथ कें सुखदुःखाची कडसणी ।
इयें न समांति गा बोलणीं । मानापमानांचिया ॥ ८५ ॥
जिया जिया वाटा सूर्यु जाये । तेउतें तेजाचें चि विश्व होये ।
तैसें तेया पावें तें आहे । तो चि ह्मणौनि ॥ ८६ ॥
देखैं मेघौनि सूटति धारा । तिया न रूपति जैसिया अंबरा ।
तैसीं शुभाशुभें योगेश्वरा । नव्हंति आनें ॥ ८७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ॥
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्ठाश्मकांचनः ॥ ८ ॥

जो हा विज्ञानात्मकु भावो । तेया विवरितां जाला वावो ।
मग लागला जवं पाहों । तवं ज्ञान तें तो चि ॥ ८८ ॥
आतां व्यापकु किं एकदेशी । हे उहीपुही जे ऐसी ।
ते करावे ठेली आपैसी । दुजेन विण ॥ ८९ ॥

ऐसा शरिरिं च परि कवतिकें । ब्रह्माचेनि पाडें तुके ।
जेणें जिंतिलीं इयें एकें । इंद्रियें गा ॥ ९० ॥
तो जितेंद्रियु साहाजें । योगयुक्तु चि ह्मणिजे ।
जेयातें सानें थोर नेणिजे । कव्हणिये कालिं ॥ ९१ ॥
देखैं सोनेयाचें निखल । मेरु एसणें ढिसाल ।
आणि मातियेचें डिखल । सरिसें चि मानी ॥ ९२ ॥
पातां पृथ्वियेचे मोल थोकडें । ऐसें अनर्घ्य रत्न चोखडें ।
देखे दगडाचेनि पाडे । निचाड ऐसा ॥ ९३ ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥
साधुष्वयि च पापेषु समबुद्धि विशिष्यते ॥ ९ ॥

आतां सुहृदु आणि शत्रु । कां उदासु आणि मित्रु ।
हा भावभेदु विचित्रु । संकल्पु कैंचा ॥ ९४ ॥
तेया बंधु काइ कासेयाचा । द्वेषिया कव्हणु केंहाचा ।
मीं च विश्व ऐसा जेयाचा । बोधु जाला ॥ ९५ ॥
मग तेयाचिये दृष्टी । अधमोत्तम किरीटी ।
काइ परिसाचिये कसवटी । वानिया जाणें ॥ ९६ ॥
तो जेविं निर्वाणवर्णु चि करी । तैसी तेयाची बुद्धि चराचरीं ।
होए साम्याची उजरी । निरंतर ॥ ९७ ॥
ते विश्वालंकाराचेनि विसुरें । जर्‍हि आहाति आनान आकारें ।
तर्‍हि घडलें एकें चि भांगारें । परब्रह्में ॥ ९८ ॥
ऐसें जाणणें जें बरवें । तेया फावलें तें आघवें ।
ह्मणौनु आहाचवाहाच न झकवे । एणें आकारचित्रें ॥ ९९ ॥
घापे पटामाजि दीठी । दीसे तंतुची सैंघ सिठी ।
परि तो एका वांचौनि गोठी । करूं चि नैये ॥ १०० ॥
ऐसी प्रतीति हे जेथे गवसे । अनुभव हिं जेया असे ।
तो चि समबुद्धि अनारिसें । नव्हे जाणें ॥ १ ॥

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

जेयाचें नावं गा तीर्थराउ । दर्शनें प्रातिचा चि ठाउ ।
जेयाचेनि संगें ब्रह्मभाउ । भ्रांतांसी गा ॥ २ ॥
जेयाचेनि बोलें धर्मु जिए । दीठि महासिद्धितें विये ।
देखैं स्वर्गसुखादि इएं । खेलु जेयाचा ॥ ३ ॥
विपायें जरि आठवला चित्ता । तरि दे आपुली योग्यता ।
हें असो तेहातें प्रसंसितां । लाभु आथि ॥ ४ ॥
पुडुतीं अस्तवेना ऐसें । जेया पाहलें अद्वैतदिवसें ।
मग आपणपां चि आपण असे । अखंडीत ॥ ५ ॥
ऐसिया द्रिष्टि जो विवेकी । पार्था तो एकाकी ।
साहाजें अपरिग्रही जें तिहिं लोकीं । तो चि ह्मणौनि ॥ ६ ॥
ऐसिं इयें असाधारणें । निष्पन्नाचीं लक्षणें ।
आपुलेन बौहसपणें । बोले कृष्णु ॥ ७ ॥
जो ज्ञानियांचा बापु । देखणेयांचिये दीठी दीपु ।
जेया दादुलेयाचा संकल्पु । विश्व रची ॥ ८ ॥
प्रणवाचिये पेंठे । जालें शब्दब्रह्म मांजिठें ।
तें जेयाचेया यशा धाकुटें । वेढूं न पुरे ॥ ९ ॥
जेहाचेनि अंगिकें तेजें । आउ रविशशिचिये वणिजे ।
ह्मणौनि जग हें वेसजें । पो त तेयां ॥ ११० ॥
हां गा नावं चि येक जेहाचें । पातां गगन हीं दीसे टांचें ।
गुण येकैक काइ तेहाचे । कलिसील तूं ॥ ११ ॥
ह्मणौनि असो हें वानणें । सांघैं नेणों कवणाचीं लक्षणें ।
दाधावीं मीसें एणें । बोलिलां तों ॥ १२ ॥
आइकां द्वैताचा ठाउ चि फेडी । ते ब्रह्मविद्या कीजैल उघडी ।
तरि अर्जुनु पढिये हे गोडी । नासैल ह्मान ॥ १३ ॥

ह्मणौनि तें तैसें बोलणें । नव्हे सप्ततल आड लावणें ।
केलें मेळु चि वेगलेपणें । भोगावेया ॥ १४ ॥
जै सोहंभाओ हा ढंकु । मोक्षसुखा लागौनि रंकु ।
तेयाचिये दीठिचा झनें कलंकु । लागे प्रेमा ॥ १५ ॥
विपायें अहंभाओ येयाचा जाइल । मिं तें चि जरि हा होईल ।
तरि काइ कीजैल । एकलेयां ॥ १६ ॥
दीठी चि पाहातां निविजे । कां तोंड भरुनु बोलिजे ।
दाटूनु खेवं देइजे । ऐसें कवण आहे ॥ १७ ॥
आपुलेया मना बरवी । जे असमाइ गोठि जीवीं ।
ते कवणेंसिं मग चावलावी । जरि ऐक्य जालें ॥ १८ ॥
इया काकुलती जनार्दनें । अन्योपदेशाचेनि हातासनें ।
बोलामाझि मन मनें । आलिंगु सरलें ॥ १९ ॥
हें परिसतां जरि कानडें । तरि जाण पां पार्थु उघडें ।
श्रीकृष्णसूषाचें चि रूपडें । ओतलें आहे ॥ १२० ॥
हें असो वयसेच्चिये सेवटीं । जैसें येक चि विये वांझोटी ।
मग ते मोहाची तुगुटी । नाचों लागे ॥ २१ ॥
तैसें जालें अनंता । ऐसें तरि मीं न ह्मणतां ।
जरि तेंथ न देखतां । अतिशयो एथ ॥ २२ ॥
पाहा पां नवल कैसें चोज । कें उपदेशु कें जूझ ।
पारि पुढें वालभाचें चि भोज़ । नाचतसे ॥ २३ ॥
आवडि ह्मणौनि न लजवी । व्यसन जैसें न सीणवी ।
पींसें आणि न भुलवी । तरि तें चि काइसें ॥ २४ ॥
ह्मणौनि भावार्थु हा ऐसा । अर्जुनु मैत्रिएचा कुवांसा ।
किं सुखें शृंगारलेया मानसा । दर्पणु तो ॥ २५ ॥
बापु पुण्य पवित्र । जगीं भक्तिबीजासि क्षेत्र ।
तो कृष्णकृपे पात्र । एया चि लागि ॥ २६ ॥

हो काज आत्मनिवेदनातळिची । जे पीठिका आहे सख्याची ।
पार्थु अधिष्ठात्री तेथिची । मातृका गा ॥ २७ ॥
पासिं चि गोसांवि व्रर न वनिजे । मग पाइकाचा गुणु घेइजे ।
ऐसा अर्जुनु तो साहाजें । पढिए हरी ॥ २८ ॥
पाहे पां अनुरागें भजे । जे प्रियोत्तमें मानिजे ।
ते पती ही हुनु काइ न वनिजे । पतिव्रता ॥ २९ ॥
तैसा अर्जुनु विशेषें स्तवावा । ऐसें आवडलें मज जीवा ।
जें तो त्रिभुवनीचेया दैवां । आयतन जाला ॥ १३० ॥
जेयाचिये आवडीचेन पांगें । अमुर्त्तु ही मूर्त्ति आंवगे ।
पूर्णा परि लागे । अवस्था जेयाची ॥ ३१ ॥
तवं श्रोते ह्मणति दैवं । कैसी बोलाची हवाव ।
काइ नादातें हान वरिवं । जीणौनि आले ॥ ३२ ॥
हां हो नवल नोहे देशी । मऱ्हाटी बोलिजे तरि ऐसी ।
वाणें उमटत आहे मा आकाशीं । साहित्या रंगाचें ॥ ३३ ॥
कैसें उन्मेखचांदिणें तार । आणि भावार्थी पडतसे गार ।
हें चि श्लोकार्थ कुमुदिं तरि फार । सेवितां होतें ॥ ३४ ॥
चाड चि निचाडां करी । ऐसी मनोरथीं इए थोरी ।
तेणें विवललें जेथ आंतरीं । तेथ डोलु आला ॥ ३५ ॥
तें निवृत्तिदासें जाणीतलें । मग अवधान देआं ह्मणितलें ।
नवल पांडवकुलीं पाहलें । कृष्णादिवसें ॥ ३६ ॥
देवकिया उदरीं वाहिला । यशोदा सायासें पाहिला ।
किं शेषीं आइता उपेगा गेला । पांडवांसी ॥ ३७ ॥
ह्मणौनि बहुत दीवसु ओलगावा । कां अवसरु पाहोनि विनवावा ।
हा ही सोसु तेया सदैवां । पडे चि ना ॥ ३८ ॥
हें असोनु कथा सांघें वेगीं । मग अर्जुनु ह्मणे सलगी ।
देवा इये संतचिन्हें हान आंगीं । न ठांति माझां ॥ ३९ ॥

यऱ्हवीं ययां लक्षणाचेया सारा । मी अपाडें किर अपुरा ।
परि तुमचेनि बोलें अवधारां । थोरावें जरि ॥ १४० ॥
जी तुह्मीं चित्त देआल । तरि ब्रह्म माझें होइल ।
काइ जालें अभ्यासिजैल । सांघाल तें ॥ ४१ ॥
ह्मां हो नेणों कोणाची काहाणी । श्लाघिजत असे अंतष्करणीं ।
ऐसी जालेपणाची स्त्रियाणी । काइसी तऱ्हें ॥ ४२ ॥
तें आंगें चि मियां होइजो कां । एतुलें गोसांविपणें आपुलें कीजो कां ।
तवं हांसौनि कृष्णु हो कां । करूं ह्मणथी ॥ ४३ ॥
देखां संतोखु एकु न जोडे । तवं सुखाचें सैघ सांकडें ।
मग जोडलेयां काहीं कवणीकडें । अपुरें असे ॥ ४४ ॥
तैसा सर्वेश्वरु चि बलिया सोंके । ह्मणौनि ब्रह्म होये कवतुकें ।
पारि कैसा भारें आतला पां पीके । दैवांचेनि ॥ ४५ ॥
जो जन्मसहस्रांचिया साटीं । इंद्रादिकां महागु भेटी ।
तो आधीनु कैतुला किरीटी । जें बोलु ही न साहे ॥ ४६ ॥
मग आइकां जें पांडवें । ह्मणितलें ब्रह्म मियां चि होआवें ।
तें अशेष ही देवें । निर्द्धारिलें ॥ ४७ ॥
तेथ ऐसें चि एक विचारिलें । जें यया ब्रह्मत्वाचे डोहोले ।
परि उदरा वैराग्य आहे आलें । बुद्धिचेया ॥ ४८ ॥
यऱ्हवीं दिवस तरी येया अपुरे । परि तें वैराग्यवसंताचेनि भारें ।
जें सोहंभावमहुरें । मोडौनि आलें ॥ ४९ ॥
ह्मणौनि प्राप्तिफलीं फलतां । एयासि वेलु न लगैल आतां ।
होये विरगतु ऐसा अनंता । भरवसा जाला ॥ १५० ॥
ह्मणे जें जें हा अधिष्ठील । तें आतां आरंभीं चि एआ फावैल ।
ह्मणौनि सांघितला न वचैल । अभ्यासु वायां ॥ ५१ ॥
ऐसें विवरौनियां श्रीहरी । ह्मणितलें तेया अवसरीं ।
अर्जुना हा अवधारीं । पंथराजु ॥ ५२ ॥

जेथ प्रवृत्तितरूचां बुडिं । दीसती निवृत्तिफळांचिया कोडी ।
जिये मार्गिंचा कापडी । महेशु अझुंइं ॥ ५३ ॥
पैं योगिवृंदें वहिलीं । आड चि आकाशें निगाली ।
किं तेथ अनुभवाचां पाउलीं । धोरणु पडिला ॥ ५४ ॥
ते हीं आत्मबोधाचेनि उजुकारें । धांवं घेतली एकसरें ।
एर सकळ मार्ग निदुसुरे । सांडूनियां ॥ ५५ ॥
पाठिं महर्षी एणें आले । साधकांचे सिद्ध जाले ।
आत्मविद थोरावले । एणें चि पंथें ॥ ५६ ॥
हा मार्गु जैं देखिजे । तैं ताहन भूक विसरिजे ।
रात्रि दिवसु नेणिजे । वाटे इये ॥ ५७ ॥
चालतां पाउल जेथ पडे । तेथ अपवर्गाची खाणि उघडे ।
अव्हांटलेयां जोडे । स्वर्गसुख ॥ ५८ ॥
निगिजे पूर्विली मोहोरा । किं येइजे पश्चिमाचेया घरा ।
निश्चलपण धनुर्द्धरा । चालणें एथिचें ॥ ५९ ॥
एणें मार्गें जेया जाइजे । तो गाउं आपण होइजे ।
हें सांघों काइ साहाजें । जाणसी तूं ॥ १६० ॥
तेथ पार्थें ह्मणितले देवा । तरि तें चि मग केव्हां ।
कां आर्तिसमुद्रौनि न कडावा । बुडतु जी मी ॥ ६१ ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

तवं कृष्णु ह्मणति ऐसें । उत्सुक बोलणें काइसें ।
आह्मिं सांघत असों आपैसें । वरि पूसिलें तुवां ॥ ६२ ॥
तरि विशेषें आतां चि बोलिजैल । परि तें अनुभवें उपेगा जाइल ।
ह्मणौनि तैसें एक लागैल । स्थान पाहावें ॥ ६३ ॥
जेथ आराणुकेचेनि कोडें । बैठलेयां उठूं नावडे ।
वैराग्यासि दूण चडे । देखिलेयां जें ॥ ६४ ॥

जो वसविला ठाउ । संतोषासि सान्हाउ ।
मना होये सान्हाउ । धैर्याचा ॥ ६५ ॥
अभ्यासू चि आपणेयांतें करी । हृदयातें अनुभउ चि विवरी ।
ऐसी रम्यपणाची थोरी । अखंड जेथें ॥ ६६ ॥
जेया आड जातां पार्था । तपश्चर्येचेयां मनोरथां ।
पाखांडियाची हां आस्था । मूल होये ॥ ६७ ॥
सभावें वाटा येतां । जरि वरिपडा जाला अवचिता ।
तरि सकामु हीं परि माघौता । निगों विसरे ॥ ६८ ॥
ऐसें न व्हातेआतें राहावी । भ्रमातुकातें बैसवी ।
थापटूनि चेववी । विरगतितें ॥ ६९ ॥
हें राज्य वर सांडिजे । मग निवांतां एथ चि असिजे ।
ऐसें श्रिंगारिआंहीं उपजे । देखत खेउ ॥ १७० ॥
जें एणें मानें बरवंट । तैसें चि अति चोखट ।
जेथ अघिष्ठान प्रकट । डोलां दीसे ॥ ७१ ॥
आणिक येक पावें । जें साधकिं वसतें होआवें ।
आणि जनाचेनि पाएरवें । मैले चि ना ॥ ७२ ॥
जेथ अमृताचेनि पाडें । मुलां हीं सकट गोडें ।
जोडति दाटें झाडें । सदा फलतिं ॥ ७३ ॥
पाउलां पाउलां उदकें । परि वरिषाकालिं हिं चोखें ।
निर्झरें कां अशेषें । सुलभें जेथ ॥ ७४ ॥
हो अतपु ही आलुमालु । जाणिजे तन्हीं सीतलु ।
पवनु अति निर्बलु । मंदु झुलका ॥ ७५ ॥
बहुतकरूनि निःशब्द । दाट न रिगे स्वापद ।
शुक हान षट्पद । तेयांचे नाहीं ॥ ७६ ॥
पाणिलगें हंसें । दोनि च्यारि सारसें ।
कव्हणी एकीं वेलीं बैसे । तरि कोकिलु ही होए ॥ ७७ ॥

निरंतर माहीं । तन्हीं आलां गेलां कहीं ।
होंतु कां मयूरें हीं । तें आम्हीं न म्हणों ॥ ७८ ॥
परि आवसिक पांडवा । ऐसा ठाओ जोडावा ।
तेथ निर्गुडु मठु होआवा । कां शिवालया ॥ ७९ ॥
दोहींमाजि आवडतें । जें मानलें होये चित्तें ।
बहुतकरूनि एकांतें । बैसिजे गा ॥ १८० ॥
ह्मणौनि तैसें तें जाणावें । मन राहांतें पावें ।
राहील तेथ रचावें । आसन हें ॥ ८१ ॥
वरि चोखट मृगसेवडी । माझि वस्त्राची वडी ।
तलवटीं अमोडी । कुशांकुर ॥ ८२ ॥
सकोमल सरिसे । सुबद्ध राहांति आपैसे ।
एकें पाडें तैसें । ओजा घालीं ॥ ८३ ॥
परि सांन्हिआं चि उंच होईल । तरि आंग हान डोलैल ।
नीचा तरि पावैल । भूमिदोखु ॥ ८४ ॥
म्हणौनि तैसें न करावें । सामधेनिआ एं धरावें ।
हें बहू असो होआवें । आसन ऐसें ॥ ८५ ॥

तत्रैकाग्रं मनःकृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ॥
उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

मग तेथ आपण । एकाग्र अंतष्करण ।
करूनि गुरुस्मरण । अनुभविजे ॥ ८६ ॥
जैसेनि स्मरतेनि आदरें । सबाह्य सात्विकें भरे ।
जवं कठिनपण कां विरे । अहंभावाचें ॥ ८७ ॥
विषयांचा विसरु पडे । इंद्रियांची कसमस मोडे ।
मनाची घडी घडे । हृदयामाझि ॥ ८८ ॥
ऐसें ऐक्य हें साहाजें । फावे तवं राहिजे ।
मग तेणें चि बोधें बैसिजे । आसनावरि ॥ ८९ ॥

आतां आंगातें आंग करी । पवनातें पवनु चि धरी ।
ऐसी अनुभवाची उजिरी । हों चि लागे ॥ १९० ॥
प्रवृत्ति मागौति मोहरे । समाधि ऐलाडि उत्तरे ।
आघवें अभ्यासु सरे । बैसत खेवो ॥ ९१ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम् ॥
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

मुद्रेची प्रौढि ऐसी । ते चि सांघिजैल आतां परिहसैं ।
तरि ऊरू इया जघनेंसीं । जडूनि घाली ॥ ९२ ॥
चरणतळें देव्हडीं । आधारद्रुमाचां बुडीं ।
सुघटितें गाढीं । संचरि पां ॥ ९३ ॥
सव्य तें तळीं ठेविजे । तेणें सीवणिमध्यु पीडिजे ।
वरि बैसे तो साहाजें । वामचरणु ॥ ९४ ॥
गुदमेंढ्रू आंतौतीं । च्यारि चि आंगुलें निरुतीं ।
तेथ सार्द्ध सार्द्ध प्रांतीं । सांडूनियां ॥ ९५ ॥
माझि अंगुल एक नीगे । तेथ टांकेचेन उत्तरभागें ।
निहटिजे वरि आंगें । पेललेनि ॥ ९६ ॥
उचललें कां नेणिजे । तैसें पृष्ठांत उचलिजे ।
गुल्फद्वय धरिजे । तेणें चि मानें ॥ ९७ ॥
मग शरीरुसंचु पार्था । हा अशेषु ही सर्वथा ।
पार्ष्णिचा माथां । स्वयंभु होये ॥ ९८ ॥
अर्जुना हें जाण । मूलबंधाचें लक्षण ।
वज्रासन गौण । नाम एयासि ॥ ९९ ॥
ऐसी आधारीं मुद्रा पडे । आणि अधिचा मार्गु मोडे ।
तेथ अपानु आंतुलीकडे । उन्हटों लागे ॥ २०० ॥
तंव करपुट आपैसें । वाम चरणीं बैसे ।
बाहुमूळीं दीसे । थोरी आली ॥ १ ॥

माझि उभारलेनि दंडें । शिरकमल होये गाढें ।
नेत्रद्वारिचीं कवाडें । लागों पांति ॥ २ ॥
वरिचिलें पातिं न ढलति । तालिचिं तलिं पुंजालति ।
ते अर्द्धोन्मीलनस्थिति । उपजे तेयां ॥ ३ ॥
दीठि राहुनु आंतुलीकडे । बाहिरें पाउल घाली कोडें ।
तें ठायें ठाउ॰ पडे । नासाग्रपीठीं ॥ ४ ॥
ऐसें अढंचें आंतु चि रचे । वाहिरील माघौते न वचे ।
ह्मणौनि राहाणें आधिं ए दीठिचें । तेथ चि होये ॥ ५ ॥
आतां दिशांची भेटि घेयावी । कां रुपाची वाट पाहावी ।
हे चाड सरे आघवी । आपैसेया ॥ ६ ॥
मग कंठनाल आटे । हणौटी हडौती दाटे ।
ते गाढी होउनि निहटे । वक्षस्थलीं ॥ ७ ॥
माझि घंटिका लोपे । वरि बंधु जो आरोपे ।
तो जालंधरु ह्मणिपे । पांडुकुमरा ॥ ८ ॥
नाभी वरि पोखे । उदर हें थोंके ।
आंतरीं फांके । हृदयकोश ॥ ९ ॥
स्वाधिष्ठानावरिली कांठीं । नाभिस्थानातलवटीं ।
बंधु पडे किरीटी । उडियाणु तो ॥ २१० ॥

प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

ऐसी शरीराबाहिरिलीकडे । अभ्यासाची पाखर पडे ।
तवं आंतु त्राये मोडे । मनोधर्माची ॥ ११ ॥
कल्पना निमे । प्रवृत्ति समे ।
आंगें मन विरमे । सांव्हिआं चि ॥ १२ ॥
क्षुधा काइ जाली । निद्रा कउती गेली ।
हे आठवण हीं हीरतली । न दिसे वेगां ॥ १३ ॥

जो मूळबंधें अडला । अपानु माघौता मुरडला ।
तो सवें चि वरि सांकडला । फांकु धरी ॥ १४ ॥
क्षोभलेपणें माजे । उवाइला ठाइं गाजे ।
मणिपुलेंसीं जूंझे । राहूनियां ॥ १५ ॥
मग थावली ते वाहुंटली । सैग घेउनि घर डहुली ।
बाळपणिचिं कोठली । बाहिरि घाली ॥ १६ ॥
भीतरि बळि न धरे । कोठेआं माझि संचरे ।
कफपित्ताचे थारे । उरों नेंदी ॥ १७ ॥
धातुचे समुद्र उलंडी । मेदाचे पर्वत फेडी ।
आटली मज्जा काढी । अस्तिगत ॥ १८ ॥
नाडितें सोडवी । गात्रातें विघडवी ।
साधकांतें भेडसवी । परि बिहावें नां ॥ १९ ॥
व्याधितें दावी । सवें चि हारवी ।
आप पृथ्वी कालवी । एकावट ॥ २२० ॥
तवं एरीकडे धनुर्द्धरा । आसनाचा उबारा ।
शक्ति करी उजगरा । कुंडलिणिए ॥ २१ ॥
नागाचें पिलें । कुंकुमें न्हालें ।
वळण देउनि आलें । सेजे जैसें ॥ २२ ॥
तैसी ते कुंडलिणी । मोटकां औंठे वळणीं ।
अधोमुख सर्पिणी । निदेली असे ॥ २३ ॥
विद्युल्लतेची विडी । वन्हिज्वाळांची घडी ।
पन्हेरयाची चोखडी । खोटि जैसी ॥ २४ ॥
तैसी सुबद्ध आडली । पुटीं होती दाटली ।
ते वज्रासनें चिमूटली । सावध होये ॥ २५ ॥
तेथ नक्षत्र जैसें उलंडलें । कां सूर्याचें आसन मोडलें ।
तेजाचें बीज विरुढलें । अंकुरेंसीं ॥ २६ ॥

तैसी वेढेयांतें सोडिती । कवतिकें आंग मोडिती ।
कंदावरि शकति । उठिली दीसे ॥ २७ ॥
साहांजें बहुवां दिसांची भूक । वरि चेववीली तें होये मीख ।
मग आवेसें पसरी मुख । ऊर्ध्वाउजू ॥ २८ ॥
तेथ हृदयाकाशातलवटीं । जो पवनु भरे किरीटी ।
तेया सगळेयाची मीठी । देउनि घाली ॥ २९ ॥
मुखिचां जाळीं । तळीं वरि कवळी ।
मांसाचिया वडवाळीं । आरोगुं लागे ॥ २३० ॥
जे जे ठाये समांस । तेथ आहाच जोडे घाउस ।
पाठीं एकदोनि वांस । ते ही भरी ॥ ३१ ॥
मग तळवे तळहाथ शोधी । ऊर्ध्वंचें खंड भेदी ।
झाडा घे संधीं । प्रत्यंगीचां ॥ ३२ ॥
आधार तरि न संडी । परि नखिचें हीं सत्व काढी ।
त्वचा धूनि जडी । पांजरेंसीं ॥ ३३ ॥
अस्थिचे नळे निरपे । शिरांचे हीर उरपे ।
तवं बाहिरि विरुढि करपे । रोमबीजाची ॥ ३४ ॥
मग सप्तधातुचां सागरीं । तान्हैली घोंटु भरी ।
आणि सवें चि उन्हाळा करी । खडखडितु ॥ ३५ ॥
नासापुटौनि वारा । जो जांतु असे अंगुळें बारा ।
तो गचि धरुनि माघारा । आंतु घाली ॥ ३६ ॥
तेथ अध वरौतें आकुंचे । ऊर्ध तळौतें खांचे ।
तेआ खेवांमाझि चक्रांचें । पदर उरे ॥ ३७ ॥
एऱ्हवि तेव्हां चि दोन्हीं मीळतीं । परि कुंडलिणी नावेक दुचिती ।
जे तेयांतें ह्मणे पऱ्हौतीं । तुह्मीं काइसीं ॥ ३८ ॥
आइकें पार्थिव धातु आघवी । आरोगितां काहीं नुरवी ।
आणि आपातें तवं ठेवी । प्रसूनियां ॥ ३९ ॥

ऐसीं दोन्ही भूतें खाये । तेव्हांहि संपूर्ण धाये ।
मग सौम्य होऊनि राहे । सुषुम्नेपासीं ॥ २४० ॥
तेथ तृप्तिचेनि संतोषें । गरल जे वमी मुखें ।
तेणें तियेचेनि विषें । प्राणु जिये ॥ ४१ ॥
तो आगी आंतौनि निगे । परि सबाह्य निववूं चि लागे ।
तेथ कसु बांधति आंगें । सांडिला पुडुतीं ॥ ४२ ॥
मार्ग मोडथि नाडींचे । नवविधपण वायुचें ।
जाये ह्मणौनि शरीरिचे । धर्म नाहीं ॥ ४३ ॥
इडा पिंगला एकवटथि । गांठी तीन्हीं सूटति ।
साही पदर फूटथि । चक्रांचे हे ॥ ४४ ॥
मग शशि आणि भानु । ऐसा कल्पी जो अनुमानु ।
तो वातिवरी मनु । गिवसितां न दिसे ॥ ४५ ॥
बुद्धिची पुलिक विरे । परिमळु घ्राणीं उरे ।
तो ही सकतीसवें संचरे । मध्यमेमाझि ॥ ४६ ॥
तवं वरिलीकडौनि ढाळें । चंद्रामृताचें तळें ।
कानवडौनि मिळे । शक्तिमुखीं ॥ ४७ ॥
तेणें नातकें रसु भरे । तो सर्वांगामाझि धरे ।
जेथिचा तेथ मुरे । प्राणपवनें ॥ ४८
तातलिये मूसे । मेण निगौनि जाय जैसें ।
मग कोंदली ठाये रसें । ओतलेंनि ॥ ४९ ॥
तैसी पिंडाचेनि आकारें । ते कळा चि का अवतरे ।
वरि त्वचेचेनि पदरें । पांगुतलीसे ॥ २५० ॥
जैसी अभ्रालिची वूंथि । करूनि राहे गभस्ति ।
मग फीटलेयां दीप्ति । धरुं नेए ॥ ५१ ॥
तैसा आहाचुवरि कोरडा । त्वचेचा असे पातवडा ।
तो झडौनि जाये कोंडा । जैसा होये ॥ ५२ ॥

मग काश्मिराचें स्वयंभ । कां रत्नबीजा निगाले कोंभ ।
अवेवकांतिची भांभ । तैसी दीसे ॥ ५३ ॥
ना तरि संध्यारागिचे रंग । काढूनि वलिलें तें आंग ।
किं अंतर्ज्योतिचें लिंग । निर्वालिलें ॥ ५४ ॥
कुंकुआचें भरित्रं । सिद्ध रसाचें ॐतिवं ।
मज पाहांतां सावेत्र । शांती चि तें ॥ ५५ ॥
तें आनंदचित्रिचें लेप । ना तरि महासुखाचें रूप ।
किं संतोषतरुचें रोप । थावलें जैसें ॥ ५६ ॥
तो कनकचंपकाचा कला । किं अमृताचा पूतला ।
नाना सांसिनला मला । कोवलिकेचा ॥ ५७ ॥
हों काज शारदियेचेनि ॐलें । चंद्रबिंब पाल्हैलें ।
कां तेज चि मूर्त बैठलें । आसनावरि ॥ ५८ ॥
तैसें शरीर होये । जेव्हालि कुंडलिणी चांद्र पिए ।
मग देहाकृती बिहे । कृदांतु गा ॥ ५९ ॥
वृद्धाप्य तऱ्हीं बाहुडे । तारुण्याची गांठि विघडे ।
लोपली उघडे । बालदशा ॥ २६० ॥
वयसा तरि येतुली वेऱ्हीं । जें व्रलाचा बालार्थु करी ।
धैयाची थोरी । निरूपम ॥ ६१ ॥
कनकद्रुमाचां पालवीं । रत्नकलिकांची नवी ।
वानी तैसी बरवीं । नाखें निगति ॥ ६२ ॥
दांत ही आन होंती । पारि अपाडे सानेजांतीं ।
जैसी दोंबाहीं बैसे पांती । हीरेयांची ॥ ६३ ॥
माणिकुलेयांचिया कणियां । सांवियां चि अणुमाणियां ।
तैसिया सर्वांगीं उधवति अणियां । रोमेंचिया ॥ ६४ ॥
करचरणतलें । जैसीं कां रातोत्पलें ।
पाखालीं होथि डोलें । काइ सांघों ॥ ६५ ॥

निडाराचेनि कोंधाटें । मोतियें नावरति संपुटें ।
मग सिवणि जैसी उतटे । शुक्तिपल्लवांची ॥ ६६ ॥
तैसी पातेचिये कवलिये न समाए । दीठि जाकळूनि निगों पाए ।
आधिली चि परि होये । गगनखलिचें ॥ ६७ ॥
आइकैं देह होयें सोनेयाचें । परि लाघव ये वायुचें ।
जें आपा आणि पृथ्विचे । अंश नाहीं ॥ ६८ ॥
मग समुद्रा पैलाडी देखे । स्वर्गिचा आलोचु आइके ।
मनोगत ओलखे । मुंगियेचें ॥ ६९ ॥
पवनाचां वारिकां वलंघे । चाले तरि उदकीं पाऊ न लगे ।
एणें बहु काइ प्रसंगें । होति सिद्धि ॥ २७० ॥
आइकैं प्राणांचा हातु धरुनि । गगनाची पाउटी करुनि ।
मध्यमेमाझिचेनि दादरेंहुनि । हृदया आली ॥ ७१ ॥
जें कुंडलिणी जगदंबा । जें चैतन्यचक्रवर्त्तिची शोभा ।
जिया विश्वबीजाचेया कोंभा । साउली केली ॥ ७२ ॥
जे शून्यलिंगाची पिंडी । जे परमात्मशिवाची करंडी ।
जें प्राणाची उघडी । जन्मभूमी ॥ ७३ ॥
हें असो तें कुंडली । हृदया आंतु आली ।
तवं अनाहताचां बोलीं । चावले ते ॥ ७४ ॥
शक्तिचेया आंगा लागलें । बुद्धिचें चैतन्य होतें जालें ।
तेणें तें आइकिलें । आलुमालु ॥ ७५ ॥
घोषाचां कुंडीं । नादचित्रांचीं रूपडीं ।
प्रणवाचिया मोडी । रेखिली जैसी ॥ ७६ ॥
हें चि कल्पवे तरि जाणिजे । परि आतां कल्पितें कैंचें आणिजे ।
तऱ्हैं नेणों काइ वाजे । तिये ठाइं ॥ ७७ ॥
विसरौनि गेलों अर्जुना । जवं नाशु नाहीं पवनां ।
तवं वाचा आथि गगना । म्हणौनि बोलें ॥ ७८ ॥

तेया अनाहताचेनि मेघें । मग आकाश दुमुदुमूं लागे ।
तवं ब्रह्मस्थानिचें बेगें । फीटे साहाजें ॥ ७९ ॥
आइकैं कमलगर्भाकारें । जें महदाकाश दूसरें ।
जेथ चैतन्य आथुधुरे । करुनि असिजे ॥ २८० ॥
तेया हृदयाचां परिवरीं । कुंडलिया परमेश्वरी ।
तेजाची सिधौरी । विनियोगिली ॥ ८१ ॥
बुद्धिचेनि शाकें । हातबोने नींकें ।
द्वैत जेथ नेदखे । तेथ केलें ॥ ८२ ॥
ऐसी निजकांति हारविली । मग प्राणाची केवल जाली ।
तेव्हलि कैसी गमली । ह्मणावी पां ॥ ८३ ॥
हो कां जे पवनाची पूतली । पांगुतली होंती सोनेसली ।
तियें काढूनियां वेगली । ठेविलीं तिआ ॥ ८४ ॥
ना तरि वारेआचेनि आंगें झगटली । दीपाची दीठि निमुटली ।
कां लखुलखूनि हारतली । विजु गगनीं ॥ ८५ ॥
तैसी हृदयकमलवेन्हीं । दीसे सोनेयांची जैसी सरी ।
ना तरि प्रकाशजलाची झरी । वाहांति आली ॥ ८६ ॥
मग तिये हृदयभूमी पोकले । जिराली कां येकें वेलें ।
ऐसें शक्तीचें रूप मावले । शक्तीमाझि ॥ ८७ ॥
तेव्हां तऱ्हीं शक्ती चि मग ह्मणिजे । एऱ्हविं तो प्राणु केवलु जाणिजे ।
आतां नादबिंदु नेणिजे । कलाज्योति ॥ ८८ ॥
मनाचा हान मारु । कां पवनाचा धरु ।
ध्यानाचा आदरु । नाना परीं ॥ ८९ ॥
हे कल्पना घे सांडी । तें नाहिं इये परिवडी ।
हे महाभूतांची फुडी । आटणी देखां ॥ २९० ॥
पिंडें पिंडाचा ग्रासु । तो हा नाथसंकेतिचा डंसु ।
परि दाऊनु गेला उद्देशु । महाविष्णु ॥ ९१ ॥

तेया ध्वनिताचें केणें सोडुनि । यथार्थाची घडी झाडुनि ।
उपलविली मियां जाणौनि । ग्राहिक श्रोते ॥ ९२ ॥
आइकां शक्तिचें तेज लोपे । तेथ देहिचें रूप हारपे ।
मग तें डोळेयां चि माझि लपे । जगाचेयां ॥ ९३ ॥
यऱ्हविं आदिला चि ऐसें । सावयव तरि असे ।
परि वायुचें जैसें । वळिलें आहो ॥ ९४ ॥
ना तरि कदलिचा गाभा । बूंथि सांडूनु उभा ।
कां अवेवु चि नभा । निवडला तो ॥ ९५ ॥
तैसें होंये शरीर । तैं तें ह्मणिजे खेचर ।
हें पद होतां चमत्कार । पिंडुजनीं ॥ ९६ ॥
देखैं साधकु निगौनि जाये । मागां पाउलाची ओळि राहे ।
तेथ ठांइ चि होए । अणिमादिक ॥ ९७ ॥
परि तेणें काइ आपणपेया । अवधारीं ऐसा धनंजया ।
लोपु आथि भूतत्रया । देहिचा देहीं ॥ ९८ ॥
पृथ्वींतें आप विरवी । आपातें तेज जिरवी ।
तेजातें पवनु हारवी । ऱ्हुदयामाझि ॥ ९९ ॥
पाठिं येकला आपण उरे । परि शरीराचेनि अनुकारें ।
मग तो ही निगे आंतरें । गगना मिळों ॥ ३०० ॥
तेव्हळि कुंडलिणी हे भाक जाये । मग मारुती ऐसें नांव लाहे ।
परि शकतिपण तें आहे । जवं मिळैल शिविं ॥ १ ॥
मग जालांधर सांडी । ककारांत फोडी ।
गगनाचिये पाडी । पैठी होए ॥ २ ॥
तेथ ॐकाराचिये पाठीं । पाये देत उठाउठी ।
पश्यंतियेची पीठ्मी । मागां घाली ॥ ३ ॥
पुढां तन्मात्रार्द्धवेऱ्हीं । आकाशाचां आंतरीं ।
भरति गमे सागरीं । सरिता जैसी ॥ ४ ॥

मग ब्रह्मरंध्रीं थिरावौनि । अहंभावाचिया बाह्या पसरौनि ।
परत्मलिंगा धावौनि । आंगा घडे ॥ ५ ॥
तवं महां भूतांची जवनीक फीटे । मग दोहोंसीं ही होय झटे ।
तेथ गगनासकट आटे । समरासिं तिए ॥ ६ ॥
पैं मेघाचेनि मुखें निवडला । समुद्र कां ऽऽघिं पाडिला ।
तो माघौता जैसा आला । आपणपेंआ ॥ ७ ॥
पिंडाचेनि मीसें । पदीं पद प्रवेशे ।
तें येकत्व होये तेंसें । पांडुकुमरा ॥ ८ ॥
आतां दुजें हान होंतें । किं एक चि हें आइतें ।
ऐसिये विवंचनेपुरतें । उरे चि ना ॥ ९ ॥
गगनीं गगन लया जाये । ऐसां जे काहीं आहे ।
तें अनुभवें जो होये । तो होउनि ठाके ॥ ३१० ॥
ह्मणौनि तेथ चि मातु । न चडे चि बोलाचा हातु ।
जेणें संवादाचेआ गांवां आंतु । पैठी कीजे ॥ ११ ॥
अर्जुना यऱ्हविं तऱ्हें । एआ अभिप्रायाचा जे गर्भु धरी ।
ते पाये पां वैखरी । दूरि ठेली ॥ १२ ॥
भ्रूलतां मागिलीकडे । तेथ मकाराचें चि आंग नडे ।
सडेआ ग्राखा सांकडें । गगना एंतां ॥ १३ ॥
पाठीं तेथ चि तो भांसलला । तवं शब्दाचा दिऽऽ मावळला ।
मग तेया ही वरि आटु भविनला । आकाशाचा ॥ १४ ॥
आतां महाशून्याचां डोहीं । गगनासी चि थाउं नाहीं ।
तेथ तागा लागेल काइ । बोलाचा एआ ॥ १५ ॥
ह्मणौनि आखरांमाझि सांपडे । कां कानवरि जोडे ।
हें तैसें न्हवे फुडें । विशुद्धी मा ॥ १६ ॥
चैं कहीं देवें । अनुभविलें फावैं ।
तैं आपण चि हें ठाकावें । होउनिआं ॥ १७ ॥

पुढुतीं जाणणें तें नाहीं चि । ह्मणौनि असो केतीं हें चि ।
बोलावें आतां वायां चि । धनुर्द्धरा ॥ १८ ॥
ऐसें शब्दजात माघौतें फिरे । तेथ संकल्पाचें आयुष्य पुरे ।
वारा हीं जेथ सिरे । विचाराचा ॥ १९ ॥
जें उन्मनियेचें लावण्य । जें तुर्रयेचें तारुण्य ।
अनादि जें अगण्य । परमतत्व ॥ ३२० ॥
जें आकाराचा प्रांतु । जें मोक्षाचा एकांतु ।
जेथ आदि आणि अंतु । विरौनि गेलीं ॥ २१ ॥
जें विश्वाचें येया मूल । जें योगद्रुमाचें फल ।
जें आनंदाचें केवल । चैतन्य गा ॥ २२ ॥
जें महाभूताचें बीज । जें महातेजाचें तेज ।
पार्था जें निज । स्वरूप माझें ॥ २३ ॥
हे चतुर्भुज कोंभैली । जेयाची शोभा चि रूपा आली ।
देखौनि नास्तिकीं नोंकिलीं । भक्तवृंदें ॥ २४ ॥
तें अनिर्वाच्य महासुख । पैं आपण चि जाले पुरुष ।
जेहांचें कां निष्कर्ष । प्राप्तिवेन्हीं ॥ २५ ॥

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥
शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

आह्मिं साधन जें हें सांघितलें । तें चि शरीरीं जेहीं केलें ।
ते असचेन चि पाडें आले । निर्वालेया ॥ २६ ॥
परब्रह्माचेनि रसें । देहाकृतिचिये मूसे ।
ओतिवं जाले तैसे । दीसथि आंगें ॥ २७ ॥
ना तरि प्रतीति हान आंतरिं फांके । तरि विश्व चि हे आघवें झांके ।
तवं अर्जुनु ह्मणे नीकें । साच जी हें ॥ २८ ॥
कां जें आपण आतां देउ । हा बोलिजे जो उपाउ ।
तो प्राप्तिचा चि ठाउ । ह्मणौनि घडे ॥ २९ ॥

इये अभ्यासीं दृढ जे होंथि । ते भरवसेनि ब्रह्मत्वा एथि ।
हे सांघतियां चि रीती । कळलें मज ॥ ३३० ॥
देवा गोठि चि हे आइकतां । बोधु उपजत असे चित्ता ।
मां अनुभवें तल्लीनता । नव्हेल केवि ॥ ३१ ॥
म्हणौनि एथ काहीं । अनारिसें नाहीं ।
परि नांभरि चित्त देईं । बोला एका ॥ ३२ ॥
आतां कृष्णा सांघितला योगु । तो मना तरि आला चांगु ।
परि न सके करूं पांगु । योग्यतेचा ॥ ३३ ॥
साहाजें आंगिक जेतुलें आहे । तेतुलिया चि जरि सिद्धी जाये ।
तरि हा चि मार्गु सुखोपायें । अभ्यासीन ॥ ३४ ॥
नातरि देउ जैसी सांघतील । तैसी आपणपां जरि निदिसैल ।
तरि योग्यताविण होइल । तें चि पूसों ॥ ३५ ॥
जीविंची ऐसी धारण । म्हणौनि पूसावेया जालें कारण ।
मग म्हणे तरि आपण । चित्त देइजो ॥ ३६ ॥
हां हो जी अवधारिलें । जें हें साधन तुम्हीं निरूपिलें ।
तें आवडतेया ही अभ्यासिलें । फांवों सके ॥ ३७ ॥
किं योग्यतेविण नाहीं । ऐसें हान असें कांहीं ।
तेथ कृष्ण म्हणथि तरि काई । धनुर्द्धरा ॥ ३८ ॥
हें काज किर निर्वाण । परि अनिक ही कांहीं जें साधारण ।
तें अधिकाराचेनि उडवलेन विण । कायि सिद्धी जाये ॥ ३९ ॥
पैं योग्यता जे म्हणिजे । ते प्राप्ती चि आधीन जाणिजे ।
कां जें योग्यां होनि कीजे । तें आरंभीं चि फळे ॥ ३४० ॥
तैंव्हे तैसी एथ काहीं । साव्हियां चि कोणि नाहीं ।
आणि योग्यांची काई । खाणि आहे ॥ ४१ ॥
नाव एक विरक्तु । जाला देहधर्मिं जरि नियतु ।
तरि तो चि नव्हे व्यवस्थितु । अधिकारिया ॥ ४२ ॥

एतुलालिए आणिमाझिवडें । योग्यपण तूतें हीं जोडे ।
ऐसें प्रसंगें सांकडें । फेडिलें तेयाचें ॥ ४३ ॥
मग म्हणे पार्था । हे ते ऐसी चि व्यवस्था ।
अनियतासि सर्वथा । योग्यता नाहीं ॥ ४४ ॥

नात्यश्नतस्तु योगोस्ति न चैकान्तमनश्नतः।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

जो रसनेंद्रियांचा आंकला । कां निद्रेसि जीवें वीकला ।
तो नाहीं एथ म्हणितला । अधिकारिया ॥ ४५ ॥
अथवा आग्रयाचिये बांधौडी । क्षुधातृषा इये कोंडी ।
आहारातें तोडी । मारुनियां ॥ ४६ ॥
निद्रेचिया वाटा न वचे । ऐसा दंडीचेनि अवतरणें नाचे ।
तें शरीर चि नव्हे तेयाचें । मग योगु कवणां ॥ ४७ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नाववोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

म्हणौनि अतिशयें विषयसेवा । तैसा वोलु न व्हावा ।
कां सर्वनिरोधु करावा । तें हीं नको ॥ ४८ ॥
आहारु तरि सेविजे । परि युगुतिचेनि मापें मविजे ।
क्रियाजात आचरिजे । तिया चि स्थिती ॥ ४९ ॥
मितलां बोलीं बोलिजे । मवलां पाउलीं चालिजे ।
निद्रे ही मानु दीजे । अवसरें येकें ॥ ३५० ॥
जागणें जन्हैं जालें । तन्हैं तें ही होआवें मितलें ।
एतुलेनि धातुसाम्य सांचलें । असेल सुखें ॥ ५१ ॥
ऐसें युगुतिचेनि हाथें । जै इंद्रियां ऊपे भातें ।
तैं संतोषासि वाढतें । मनु चि करी ॥ ५२ ॥
बाहिरि युगुतीची मुद्रा पडे । तवं आंतु सुख वाढे ।
येथ साहाज चि योगु घडे । नाभ्यासितां ॥ ५३ ॥

भाग्याचिये भडसे । उद्यमाचेनि मीसें ।
समृद्धिजात जैसें । घर रिगों ये ॥ ९४ ॥
तैसा युगुतिमंत कवतिकें । अभ्यासाचिये मोहरे ठाके ।
आणि आत्मसिद्धि चि पीके । अनुभौ तेयाचा ॥ ५५ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

म्हणौनि युक्ति हे पांडवा । घडे जेया सदैवां ।
तो अपवर्गिचिया राणिवा । अलंकरेजे ॥ ५६ ॥
युक्तियोगाचें आंग पावे । ऐसें प्रयाग होये बरवें ।
तेथ क्षेत्रसंन्यासें थिरावे । मानस जेहाचें ॥ ५७ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

तेयांतें योगयुगुतु ह्मण । प्रसंगें हें हीं जाण ।
तेया दीपाचें उपलक्षण । निर्वातिचेया ॥ ५८ ॥
आतां तूझे मनोगत जाणौनि । कांहिं येक आम्हि म्हणौनि ।
तें नीकें चित्त देउनि । परियसावें ॥ ५९ ॥
तूं प्राप्तिची चाड वाहांसी । परि अभ्यासिं दक्षु नोहोंसि ।
तें सांघ पां काइ विहसी । दुवाडपणां ॥ ३६० ॥
तरि पार्था हें झनें । सायास घेंसि हो मनें ।
वायां वागुलु इयें दुर्जनें । इंद्रियें करिति ॥ ६१ ॥
पाये पां आयुष्याचा आडलु करीं । जें सरतें परिणामु वेन्हीं ।
तेया औषधातें काइ वैरी । जिव्हा न ह्मणे ॥ ६२ ॥
ऐसें हितासि जें जें नीकें । तें सदा चि एआं दुःखें ।
यन्हवि सोहोपें योगासारिखें । कांहिं आहे ॥ ६३ ॥

ह्मणौनि अवसानाचिया गाढिका ।
जो आह्मीं अभ्यासु सांवितला नीका ।
तेणें होईल तरि हो कां ।
निरोधु एआं ॥ ६४ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
तत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

यन्हविं तन्हें योगें । जैं इंद्रिआं विंदाण लागे ।
तैं चि चित्त भेटों निगे । आपणपेया ॥ ६५ ॥
परतौनि पाठिमोरें ठाके । आणि आपणपेयांतें आपण देखे ।
देखतखेओ ओळखे । ह्मणे तत्व हें मीं ॥ ६६ ॥
तिये ओळखी चि सरिसें । सुखाचां साम्राज्यीं बैसे ।
एथ चित्तपण समरसें । विरौनि जाये ॥ ६७ ॥

सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्वतः ॥ २१ ॥

मग मेरूपासौनि थोरें । देहदुःखाचेनि डोंगरें ।
दाटिजो पां परिभारें । चित्त न दटे ॥ ६८ ॥
कां शस्त्रवारि तोडिलेआं । देह आगीमाझि पडिलेआं ।
चित्त महासुखीं पव्हडलेआं । चेओ नेए ॥ ६९ ॥
ऐसें आपणपां रिगौनि ठाये । मग देहाची वास न पाये ।
आणि तें सुख चि होउनि जाए । ह्मणौनि विसरे ॥ २७० ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

जेआ सुखाचिआ जोडी । मन आर्त्तिची से चि सांडी ।
सारांसाराचें तोडी । गुंतलें जें ॥ ७१ ॥
जें योगाचां बरव । संतोषाची राणिव ।
ज्ञानाची जाणिव । जेयालागी ॥ ७२ ॥

तें अभ्यासिलेनि योगें । सांवत्र देखावें लागे ।
देखिलें तरि आंगें । होइजैल गा ॥ ७३ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

परि तो चि योगु बापा । एकी परी आहे सोहोपा ।
जरि पुत्रशोकु संकल्पा । दाखविजे ॥ ७४ ॥
हा विषयांतें निमालेयां आइके । इंद्रियें नियमाचां धारणीं देखे ।
तरि हियें घालूनि मूंके । जीवितासि ॥ ७५ ॥

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥

ऐसें वैराग्य हें करी । तरि संकल्पाची सरे वारी ।
सुखें धृतिचां धवलारीं । बुद्धि नांदे ॥ ७६ ॥
बुद्धी धैर्या होये वसैठा । तरि मनातें अनुभवाचिया वाटा ।
आणूनि करी प्रतिष्ठा । आत्मभुवनीं ॥ ७७ ॥
इया हि एकी परी । प्राप्ति आहे विचारीं ।
न टके तरि सोपारी । आणीकि ही आइक ॥ ७८ ॥

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ २५ ॥

आतां नियमू चि हा येकला । जीवें करावा आपुला ।
जैसा कृतनिश्चयाचेया बोला । बाहिरा नोहे ॥ ७९ ॥
जरि एतुलेन चि चित्त थिरावे । तरि काजा आलें स्वभावें ।
न ऱ्हाये तरि घालावें । मोकलुनि ॥ ३८० ॥
मग मोकलें जेथजेथ जाइल । तेथौनि नियमू चि घेउनि येईल ।
ऐसें चि स्थैर्याची होईल । सवे एआं ॥ ८१ ॥

यतो यतो निश्चलति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

पाठीं केतुलेनि एकें वेळें । तेआ स्थैर्याचेनि मेळें ।
आत्मरूपा जवळें । एईल साहाजें ॥ ८२ ॥
तेहातें देखौनि आंगा यडैल । तेथ अद्वैतीं द्वैत बुडैल ।
आणि ऐक्यतेजें उजिवडैल । त्रैलोक्य हें ॥ ८३ ॥
आकाशीं दीसे दुसरें । तें अभ्र जैं विरे ।
तैं गगनें चि कां भरे । विश्व जैसें ॥ ८४ ॥
तैसें चित्त लया जाये । आणि चैतन्य चि आघवें होये ।
ऐसी प्राप्ति सुखोपायें । आहे एणें ॥ ८५ ॥
इया सोहोपियाचिया योगस्थिती । उकलु देखिला गा बहुतीं ।
संकल्पाचिये संपत्ती । रूसौनियां ॥ ८६ ॥

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

तेया सुखाचेनि सांवातें । आले परब्रह्मा आंतौतें ।
तेथ लवण जैसें जळातें । सांडूं नेणें ॥ ८७ ॥
तैसें होये तिये मेळीं । मग सामरस्याचां राउळीं ।
माहासुखाची दिवाळी । जगासिं दीसे ॥ ८८ ॥
ऐसें आपुले पाएवरी । चालिजे आपुलिए पाठीवरी ।
हें पार्था नांगवे तरी । आन कीजे ॥ ८९ ॥

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

मीं तवं सकळ देहीं । असें एथ विघडु नाहीं ।
आणि तैसें चि माझां ठांइ । सकळ असे ॥ ३९० ॥
हें ऐसें चि सांचलें । परस्परें मिसळलें ।
बुद्धि घेपे एतुलें । होआवें गा ॥ ९१ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

एऱ्हवीं तऱ्हीं अर्जुना । जो एकावटलिआ भावना ।
सर्व भूतीं अभिन्ना । मातें भजे ॥ ९२ ॥
भूतांचेनि अनेकपणें । अनेकु नोहे अंतष्करणें ।
केवल एकत्व चि माझें जाणे । सर्वत्र जो ॥ ९३ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

मग तो एकु हे माया । बोलतां दीसतसे वायां ।
यऱ्हवीं न बोलिजे तरि धनंजया । तो मीं आहें ॥ ९४ ॥
तऱ्हें दीपा आणि प्रकाशा । एकत्वंकैयेचा पाडु जैसा ।
तो माझां ठांइं तैसा । मी तेयामाझि ॥ ९५ ॥
जैसा उदकाचेनि आयुष्यें रसु । कां गगनाचेनि मानें अवकाशु ।
तैसा माझेनि रूपें रूपसु । पुरुषु गा तो ॥ ९६ ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

जेणें ऐक्याचिया दीठी । सर्वत्र मातें चि किरीटी ।
देखिलें जैसा पटीं । तंतु एकु ॥ ९७ ॥
कां स्वरूपें तरि वहुतें आथि । परि तैंसि सोनिं वहुतें नोहेति ।
ऐसी ऐक्याचलाची बुंथी । केली जेणें ॥ ९८ ॥
ना तरि वृक्षाचिं पानें जेतुलीं । तेतुलीं रोपें नाहिं लाविलीं ।
ऐसी अद्वैतदिवसें पाहाली । रात्रि जेआं ॥ ९९ ॥
तो पंचात्मिकीं सांकडे । मग सांव पां कैसेनि अडे ।
जो प्रतीतिचेनि पाडें । मासिं तूंके ॥ ४०० ॥
माझें व्यापकपण आघवें । गवसलें तेयाचेनि अनुभवें ।
तरि न ह्मणतां स्वभावें । व्यापकु जाला ॥ १ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

आतां शरीर तरि आहे । परि शरीरिंचा तो नोंहे ।
ऐसें बोलवरि होये । करुं काये ॥ २ ॥
ह्मणौनि असो तें विशेषें । अथवा आपणपेया सारिखें ।
चराचर जो देखे । अखंडित ॥ ३ ॥
सुखदुःखादि वर्में । कां शुभाशुभें कर्में ।
दोनि ऐसीं मनोधर्में । नेणे चि जो ॥ ४ ॥
हे समविषम भाव । अनिक हीं वैचित्र्य जें सर्व ।
तें मानी जैसे अवेव । आपुले होथि ॥ ५ ॥
हें एकैक काइ सांगावें । जेआ त्रैलोक्य चि आघवें ।
मीं ऐसें सभावें । बोधा आलें ॥ ६ ॥
तेआ ही देह एक किर आथि । अणिकै लौकिकु ही तेहातें ह्मणथि ।
परि आह्मां ऐसी चि प्रतिति । जें परब्रह्म हा ॥ ७ ॥
ह्मणौनि आपण पां विश्व देखिजे । आणि विश्वां आपण होइजे ।
ऐसें साम्य चि एक उपासिजे । पांडवा गा ॥ ८ ॥
हें तुहतें वहुतीं प्रसंगीं । आह्मिं ह्मणों तें येया चि लागीं ।
जे साम्या परौति जगीं । प्राप्ति नाहीं ॥ ९ ॥

अर्जुन उवाच ॥

योयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिरां ॥ ३३ ॥

तवं अर्जुनु ह्मणे देवा । तुह्मीं सांगा किर आमचिआ कणवा ।
परि न पुरों जी स्वभावा । मनाचेआ ॥ ४१० ॥
हें मन कैसें केवडें । ऐसें ह्मणो पाऊं तरि न संपडे ।
यऱ्हविं राहाटावया तोकडें । त्रैलोक्य येया ॥ ११ ॥

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दढं ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं ॥ ३४ ॥

ह्मणौनि ऐसें कैं घडैल । जें मर्कटा समाधि एईल ।
कां राहे ह्मणितला राहिल । महावातु ॥ १२ ॥
जी बुद्धितें सली । निश्चयातें ढाली ।
स्थैर्येंसीं हाता फली । मेलौनि जाये ॥ १३ ॥
जें विवेकातें भूलवी । संतोषासि चाड लावी ।
बैसिजे तऱ्हीं हींडवी । चहूं दिशीं ॥ १४ ॥
जें निरुंधिलें घे वाऊ । जेआ संयमू चि होये सावाओ ।
तें मन आपुला स्वभाऊ । सांडील काइ ॥ १५ ॥
ह्मणौनि मन येक निश्चल राहील । मग आह्मासि साम्य येईल ।
हें विस ही विश्वे न घडैल । तें एआ लागि ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं ।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

तवं कृष्णु ह्मणथि साच चि । बोलतु आहासि तें तैसें चि ।
एआ मना किर चपळ चि । स्वभाओ गा ॥ १७ ॥
परि वैराग्याचेनि आधारें । लाविलें अभ्यासाचिए मोहरे ।
तरि केतुलेनि एकें अवसरें । थिरावैल ॥ १८ ॥
कां यया मनाचें एक नीकें । जें हें देखिलेंआ ठाया सोंके ।
ह्मणौनि स्वानुभवसुखा चि कवतिकें । दाखवितां जाइजे ॥१९॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

यऱ्हवीं विरक्ति जेयां नाहिं । जे अभ्यासिं निरिगती चि कहीं ।
तेयां नाकले हें आह्मीं हीं । न मनूं काइ ॥ ४२० ॥
परि यमनियमाचिया वाटा न वचिजे ।
साविंया वैराग्याची से न करिजे ।

केवल विषयजलीं ठाकिजे ।
बुडीं देउनि ॥ २१ ॥
एआ जालेआ मानसा कहीं । युगुतिची कांबि लागली नाहिं ।
तरि निश्चल होईल काई । कैसेन सांघें ॥ २२ ॥
ह्मणौनि मनाचा निग्रहो होए । ऐसा उपाओ जो आहे ।
तो आरंभीं मग नोहे । कैसा पाउं ॥ २३ ॥
तरि योगसाधन जेतुकें । तें आघवें चि काइ लटिकें ।
परि आपणपेयां अभ्यासु न टके । हें चि ह्मणैं ॥ २४ ॥
आजि योगाचें होये बल । तरि मन केतुलें चपल ।
काइ महदादि हें सकल । आपुलें नो होए ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच ॥

> अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
> अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

तेथ अर्ज्जुनु ह्मणे नीकें । देओ बोलताति तें न चुके ।
साच योगबलेंसीं न तुके । मनोबल ॥ २६ ॥
परि तो चि योगु कैसा केवि जाणों ।
आह्मीं येतुले दीइया मातु ही नेणों ।
ह्मणौनि मनातें जी ह्मणों ।
अनावर हें ॥ २७ ॥
हा आतां आघवेआ जन्मां । तूझेनि प्रसादें पुरुषोत्तमा ।
योगपरिचयो आह्मां । जाला आजि ॥ २८ ॥
परि आणिक येकु गोसाविआं । मज संशयो आहे साविआं ।
तो तुज वांचूनि फेडावया । समर्थु नाहीं ॥ २९ ॥
ह्मणौनि सांघैं गोविंदा । कन्हणी येकु मोक्षपदा ।
झोंबतु होंता श्रद्धा । उपायें विण ॥ ४३० ॥

इंद्रियग्रामौनि निगाला । आस्थेचिये वाटें लागला ।
आत्मसिद्धिचेआ पुढैला । नगरा एआवेआ ॥ ३१ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

तवं आत्मसिद्धि न टके चि । आणि माघौतेआं हीं नैयवे चि ।
एसां अस्तु गेला माझारि चि । आयुष्यभानु ॥ ३२ ॥
जैसें अवकाळीं आभाल । अलुमालु सपतल ।
विपायें आलें केवल । वसे ना वरिषे ॥ ३३ ॥
तैसीं दोन्हीं इयें दुरावलीं । जे प्राप्ति तवं अलग ठेली ।
आणि अप्राप्ति ही सांडविली । श्रद्धा तिआ ॥ ३४ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

ऐसा ओलांतरला काजीं । जो श्रद्धेचां चि समाजीं ।
बुडाला तेआ हो जी । कवण गति ॥ ३५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥
नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

तवं कृष्ण ह्मणथि पार्था । जेया नैष्कर्म्यसुखीं आस्था ।
तेया मोक्ष वांचूनि अन्यथा । गति आहे गा ॥ ३६ ॥
परि येतुलें चि येक बडे । जें माझारि विसावें पडे ।
त हीं ऐसेनि सुरवाडें । जो देवां नाहीं ॥ ३७ ॥
यन्हविं अभ्यासाचां उचलतां । पाइं जरि चालतां ।
तरि दिवसा आधिं टाकिता । सोहंसिद्धितें ॥ ३८ ॥
परि तेतुला वेगु तो नोहे चि । ह्मणौनि विसांवा तुन्हैं नीका चि ।
पाठिं मोक्षु तवं तसा चि । ठेवला आहे ॥ ३९ ॥

प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

आइकैं कवतिक होये कैसें । जें शतमखां लोक सायासें ।
तें तो पावे अनायासें । कैवल्यकामु ॥ ४४० ॥
मग तेथिचे जे अमोघ । अलौकिक भोग ।
ते भोगी जव चांग । कवतिक पुरे ॥ ४१ ॥
पाठिं जन्मे संसारीं । परि सकळ धर्माचां माहेरीं ।
लांबा उगवे आगरीं । विभवश्रियेचां ॥ ४२ ॥
जेहांतें नीतिपंथें चालिजे । सत्यसंघूतें बोलिजे ।
देखावें तें देखिजे । शास्त्रदीठी ॥ ४३ ॥
वेदु तो जागेश्वरु । जेआ वेवसाओ निजु आचारु ।
सारासारविचारु । मंत्रु जेहातें ॥ ४४ ॥
जेहाचा कुळीं चिंता । जाली ईश्वराची कांता ।
जेहांतें गृहदेवता । आदिरिद्धि ॥ ४५ ॥
ऐसी निजपुण्याचिया जोडी । वाढिनली सर्व सुखांचीं कुळवाडी ।
तिए जन्मे तो सुरवाडीं । योगच्युतु ॥ ४६ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अथवा ज्ञानाग्निहोत्री । जे परब्रह्मण्य श्रोत्री ।
माहासुखक्षेत्री । आदिवंत ॥ ४७ ॥
जे सिद्धांचां सिंहासनीं । राज्य कारिताति त्रिभुवनीं ।
जे कूजते कोकिल वनीं । संतोषाचां ॥ ४८ ॥
जे विवेकग्रामिचे मुळी । जे बैठले आहाति फळीं ।
तेआं योगियांचां चि कुळीं । जन्म पावे ॥ ४९ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ ४३ ॥

मोटकी देहाकृति उमटे । आणि उन्मेखा पाहाट फुटे ।
सूर्या पुढां प्रकटे । प्रकाशु जैसा ॥ ४५० ॥
तैसी दशेची वाट न पांतां । वयसेचिया गावां नैयतां ।
बालपणीं चि सर्वज्ञता । वरी तेयातें ॥ ५१ ॥
तिए सिद्धप्रज्ञेचेनि लाभें । मन चि सारस्वतें दुभे ।
मग सकळ शास्त्रें स्वयंभें । निगति वाचें ॥ ५२ ॥
ऐसें जें जन्म । जेयालागि देव सकाम ।
स्वर्गीं ठेले जपहोम । करिथि सदा ॥ ५३ ॥
अमरीं भाटां होइजे । मग मृत्युलोकातें वानिजे ।
एसें जन्म गा पार्था जें । तें तो पावे ॥ ५४ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

आदिं मागील जे सद्बुद्धि । जेथ जीविता नेली होंती अवधी ।
मग ते चि पुडुतीं निरवधी । नवी लाहे ॥ ५५ ॥
तेथ सदैवां आणि पायला । वरि दिव्यांजन हीं होये डोळां ।
मग देखे जैसीं अवलीला । पातालधनें ॥ ५६ ॥
तैसे दुर्भेद्य जे जे अभिप्राये । कां गुरुगम्य हान ठाये ।
तेथ सौरसें विण जाये । बुद्धि तेहाची ॥ ५७ ॥
बलियें इंद्रियें एंथि मना । मन एकवटे पवनां ।
पवनु साहाजें गगना । मीळों चि लागे ॥ ५८ ॥
ऐसें नेणें चि काइ आपैसें । तेहातें चि कीजे अभ्यासें ।
समाधि घर पूसे । मानसाचें ॥ ५९ ॥
जाणिजे योगपीठिचा भैरवु । काइ हा आरंभरंभेचा गौरवु ।
कीं वैराग्यसिद्धिचा अनुभवु । रुपा आला ॥ ४६० ॥
हा संसारु उमाणितें माप । किं अष्टांगसामग्रियेचें दीप ।
जैसें परिमळें चि धरिलें रूप । चंदनाचें ॥ ६१ ॥

तैसा संतोषाचा काइ घडिला । कां सिद्धभांडारौनि हान काढिला ।
दीसे तेणें मानें रूढला । साधकदशे ॥ ६२ ॥
जे वरिखशताचां कोडीं । जन्मसहस्रांचिआ आडी ।
लंघितां पातला थडी । आत्मसिद्धिची ॥ ६३ ॥
ह्मणौनि साधनजात आघवें । अनुसरे तेआ स्वभावें ।
मग आइतिये बसे राणिवे । विवेकाचिये ॥ ६४ ॥
पाठिं विचारितेया वेगा । तो विवेकु ही ठाके मागां ।
मग अविचार ये आंगा । घडौनि जाए ॥ ६५ ॥
तेथ मनाचें मेघौडें विरे । पवनाचें पवनपण सरे ।
आपणपां आपण मुरे । आकाश ही ॥ ६६ ॥
प्रणवाचा माथा बुडे । एतुलेंनि अनिर्वाच्य सुख जोडे ।
ह्मणौनि आदिंचि बोलु वाहुडे । तो येया चि लागि ॥ ६७ ॥
ऐसी परब्रह्मिची स्थिती । जे सकलां गतींसि गति ।
तेया अमूर्त्ताची मूर्त्ति । होउनि ठाके ॥ ६८ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

तेणें बहुतीं जन्मीं मागिलीं । विक्षेपाचीं पाणिवलें झाडिलीं ।
ह्मणौनि उपजतखेवो बुडाली । लगिनघटिका ॥ ६९ ॥
आणि तद्रूपतासीं चि लग्न । लागौनि ठेलें अभिन्न ।
जैसें लोपलें अभ्र गगन । होउनि ठाके ॥ ४७० ॥
तैसें विश्व जेथें होये । मागौतें लया जाये ।
तें विद्यमानें चि देहें । जाला तो गा ॥ ७१ ॥
जेया लाभाचिआ आशा । करूनि धैर्यबाहूंचा भरवसा ।
घालित षट्कर्माचां धारसां । कर्मनिष्ठ ॥ ७२ ॥
कां जिये येकी वस्तूलागि । वाणूनि ज्ञानाची वज्रांगी ।
जूझत प्रपंचेंसीं समरंगीं । ज्ञानिये गा ॥ ७३ ॥

अथवा निर्लींगे निसरडां । तपोदुर्गाचां आडकडां ।
झोंबति तपिये चाडा । जेयाचिया ॥ ७४ ॥
जें भजतेयांसि भज्य । याज्ञिकांचें याज्य ।
येवं जें पूज्य । सकलां सदा ॥ ७५ ॥
तें चि तो आपण । स्वयं जाला निर्वाण ।
जें साधकांचें कारण । सिद्ध तत्व गा ॥ ७६ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

ह्मणौनि कर्मनिष्ठां वंद्यु । तो ज्ञानियांसि वेद्यु ।
तापसांचा आद्यु । तपोनाथु ॥ ७७ ॥
पैं जीवपरमात्मसंगमां । जेयाचेया एणेंजाणें मनोधर्मा ।
तो शरीरिं चि परि महिमा । ऐसी पात्रे ॥ ७८ ॥
ह्मणौनि एआ कारणें । तूंतें मीं सदा ह्मणे ।
योगी होये अंतष्करणें । पांडुकुमरा ॥ ७९ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

आगा योगी जो ह्मणिजे । तो देवांचा देओ जाणिजे ।
आणि सुखसर्वस्व माझें । चैतन्य तो ॥ ४८० ॥
जेया भजता भजन भजावें । हें भगतिसाधन जें आघवें ।
तें मी चि जालों अनुभवें । अखंडीत ॥ ८१ ॥
तेया एकवटलेया प्रेमा । जरि पाडें पाइजे उपमा ।
तरि मी देह तो आत्मा । हें चि होये ॥ ८२ ॥
ऐसें भक्तचकोरचंद्रें । जेथ त्रिभुवनैकनरेंद्रें ।
बोलिलें गुणसमुद्रें । संजयो ह्मणे ॥ ८३ ॥
तेथ आदिलापासौनि पार्था । आइकिजे ऐसी चि आस्था ।
द्रुणावली हे यदुनाथा । पावों सरलें ॥ ८४ ॥

किं सावियां चि मनीं तोपला । जें बोलं आरिसा जोडला ।
तेणें हरिषें आतां उपलवला । निरूपील ॥ ८५ ॥
जो प्रसंगु असे पुढां । जेथ शांतु दीसैल उघडा ।
तो पाल्हविला मुडा । प्रमेयबीजाचा ॥ ८६ ॥
जें सात्विकाचेनि वडपें । गेलें अध्यात्मिक खरपें ।
साहाजें निरोलले वापे । चतुर चित्ताचे ॥ ८७ ॥
वरि अवधानाचा वापसा । लाधला सोनेआं ऐसा ।
ह्मणौनि पेरावेआ धिवंसा । निवृत्तिसी ॥ ८८ ॥
ज्ञानदेओ ह्मणे मी चाडें । सद्गुरु केलां कोडें ।
माथां हातु ठेविला तें फुडें । बिं चि वाइलें ॥ ८९ ॥
ह्मणौनि येणें मुखें जें निगे । तें संतांचां हृदइं लागे ।
हें असो सांवैं श्रीरंगें । बोलिलें जें ॥ ४९० ॥
परि तें मनाचां कानीं आइकावें । बोलु बुद्धिचां डोलां देखावें ।
हें साटोवाटीं घेआवें । चित्ताचिआ ॥ ९१ ॥
अवधानाचेनि हातें । नेया पां हृदया आंतौतें ।
हें रिझवितील आणितें । जाणांचिए ॥ ९२ ॥
हे हितातें निववितीं । परिणामातें जिववितिं ।
सुखाची लाविती । लाखौली जीवा ॥ ९३ ॥
जें अर्जुनेंसीं मुकुंदें । नागर बोलिलें विनोदें ।
तें वोवियेचेनि वंधें । सांघैन मीं ॥ ४९४ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अभ्यासयोगो नाम
षष्ठमोध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ज्ञानेश्वरी

अध्याय सातवा

श्रीकृष्णाय नमः ॥

तरि आइकां मग तो अनंतु । पार्थातें असे ह्मणतु ।
पैं गा तूं योगयुक्तु । जाला सांता ॥ १ ॥
मज समग्रातें जाणसी ऐसें । आपुलिये तळहातिचें रत्न जैसें ।
तुज ज्ञान सांघैन तैसें । विज्ञानेंसीं ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

येथ विज्ञानें काइ करावें । ऐसें वेंसि जरि मनोभावें ।
तरि पैं आदिं जाणावें । तें चि लागे ॥ ३ ॥
मग ज्ञानाचिये वेळे । झांकति जाणिवेचे डोळे ।
जैसी तीरीं नाव न ढळे । टेंकली सांती ॥ ४ ॥
तैसी जाणीव जेथ न रिगे । विचारु माघौता वाउलीं निगे ।
तर्कु आणि ने घे । आंगीं जेयाचां ॥ ५ ॥

अर्जुना तेया नावं ज्ञान । येरु प्रपंचु हें विज्ञान ।
येथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान । तीन्ही जाण ॥ ६ ॥
आतां अज्ञान आघवें हारपे । विज्ञान नि:शेष करपे ।
आणि ज्ञान तें स्वरूपें । होउनि जाइजे ॥ ७ ॥
ऐसें वर्म जें गूढ । तें कीजैल वाक्यारूढ ।
जेणें थोडेनि पुरे कोड । बहुत मनिचें ॥ ८ ॥
जेणें सांघतेया बोलावें कुंठे । आइकतेयाचें वेसन तूटे ।
हें जाणणें सानें मोठें । नव्हे आइकें ॥ ९ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

पैं गा मनुष्यांचेया सहस्रां । माझि विपाइलेयां चि एथ धिवंसा ।
तैसीयां धिवंसेकरां बहुवसां । माझि विरला जाणें ॥ १० ॥
जैसें भरलेया त्रिभुवना । आंतु येकु येकु चांगु अर्जुना ।
निवडूनि कीजे सेना । लक्षवरि ॥ ११ ॥
कि तेयां ही माझि सेवटीं । जेव्हलिं लोहमासातें घाटी ।
तेव्हलिं विजेश्रियेचां पाटीं । एकु चि वैसे ॥ १२ ॥
तैसे आस्थेचां महापुरीं । रिगताति कोडिवेन्हीं ।
परि प्राप्तिचां पैली तीरीं । विरुला निगे ॥ १३ ॥
ह्मणौनि सामान्य गा नोहे । हे सांवतां वडिलि गोठि आहे ।
परि ते बोलों येईल पाहें । आतां प्रस्तुत आइक ॥ १४ ॥
तरि अवधारि धनंजया । हे महदादिक माझी माया ।
जैसी प्रतिबिंबे छाया । निजांगाची ॥ १५ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

आणि इयेतें प्रकृति ह्मणिजे । हे अष्टधा भिन्न जाणिजे ।
लोकत्रय निफजे । इयेतव ॥ १६ ॥

हे अष्टधा भिन्न कैसी । ऐसा ध्वनि धरिसी जरि मानसीं ।
तरि ते चि आतां परिसैं । विवंचना ॥ १७ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

आप तेज गगन । मही मारुतु मन ।
बुद्धि अहंकारु हे भिन्न । आठै भाग ॥ १८ ॥
आणि एयां आठांची जे साम्यावस्था । ते माझी परम प्रकृति पार्था ।
तिये नावं व्यवस्था । जीउ ऐसी ॥ १९ ॥
जे जडातें जीववी । चेतनेतें चेववी ।
मनातें मानवी । शोक मोह ॥ २० ॥
पैं बुद्धिचां आंगीं जाणणें । तें जियेचिये जवलिकेचें करणें ।
जिया अहंकाराचेनि विंदाणें । जग चि धरिजे ॥ २१ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

ते सूक्ष्म प्रकृति कोडें । जैं स्थूलेचेया आंगा घडे ।
तैं भूतसृष्टिची पडे । टांकसाल ॥ २२ ॥
चतुर्विधु ठसा । उमटों लागे आपैसा ।
मोला तरि सरिसा । परि थर चि आनान ॥ २३ ॥
होंतिं चौरासी लक्ष थरा । एरा मीति नेणिजे भांडारा ।
भरे आदिशून्याचा गाभारा । नाणेयांसिं ॥ २४ ॥
ऐसें एकतूकें पांचभौतिक । पडति बौहस टांक ।
मग तिये समृद्धिचें लेख । प्रकृती चि धरी ॥ २५ ॥
जे आंकूनि नाणें विस्तारी । पाठिं तेयाची चि आटणी करी ।
माझि कर्माकर्मांचां व्यवहारीं । प्रवर्त्तु दावी ॥ २६ ॥
हें रूपकं परि असो । सांघां उघड जैसें परियसों ।
तरि गा नामरूपाचा अतिसो । हा प्रकृती चि कीजे ॥ २७ ॥

आणि प्रकृति तत्त्वं माझां ठांइं । बिंबे एथ आन नाहीं ।
ह्मणौनि आदिनिधन पाइं । जगासि मीं ॥ २८ ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

हें रोहिणीचें जळ । तेयाचें पांतां जैं मूळ ।
तैं रश्मि हीं नव्हति केवळ । होये तें भानु ॥ २९ ॥
तिया चि परीं किरीटी । इये प्रकृती जालिये सृष्टी ।
जैं उपसंहारौनि कीजैल गोठि । तैं मी चि आहें ॥ ३० ॥

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

ऐसें होये दीसे न दिसे । हें मज चि माझिवडें असे ।
मियां चि विश्व धरिजे । जैसें सूत्रें मणि ॥ ३१ ॥
ह्मणौनि उदकीं हान रसु । कां पवनीं जो स्पर्शु ।
शशिसूर्यां जो प्रकाशु । तो मी चि जाण ॥ ३२ ॥
तैसा चि नैसर्गिकु शुद्धु । पृथ्वीचां ठाइं गंधु ।
गगनीं मीं शब्दु । वेदीं प्रणवु ॥ ३३ ॥
नराचां ठाइं नरत्व । जें अहंभाविये सत्व ।
तें पौरुष मी हें तत्व । बोलिजत असे ॥ ३४ ॥

पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

अग्नी ऐसें आहाच । तेजीं नावांचें आहे कवच ।
तें परतें केलेयां साच । तेज तें मीं ॥ ३५ ॥
आणि नानाविधिं योनि । जन्मौनि भूतें त्रिभुवनीं ।
वर्ततें आहाति जीवनीं । आपुलालां ॥ ३६ ॥
पैं एकें पवनू चि पींथि । एकें तृणेंतव जींथि ।
एकें अन्नाधारें आहाति । जळें एकें ॥ ३७ ॥

ऐसें भूतप्रति आनन । जें प्रकृतिवशें दीसे जीवन ।
तें आघवां ठाइं अभिन्न । मी चि एक ॥ ३८ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

पैं आदिचेनि अवसरें । विरुढे गगनाचेनि अंकुरें ।
जें अंतीं गीळी आखरें । प्रणवा पटिचीं ॥ ३९ ॥
जवं हा विश्वाकारु असे । तवं जें विश्वा चि सारिखें दीसे ।
मग महाप्रलयदशे । कैसें हीं नव्हे ॥ ४० ॥
ऐसें अनादि जें सहज । तें गा मीं विश्वबीज ।
हें हाता तळीं तुज । देइजतसे ॥ ४१ ॥
मग उघड करूनि पांडवा । जैं हें आणिसी सांख्याचेया गावां ।
तैं येयाचा उपेगु बरवा । देखसील ॥ ४२ ॥
परि हें अप्रसंगालाप । आतां असतु न बोलों साक्षेप ।
जाणैं तपियांचां ठाइं तप । तें रूप माझें ॥ ४३ ॥
बळियां माझि बळ । तें मीं जाण अढळ ।
बुद्धिमतीं केवळ । बुद्धि ते मीं ॥ ४४ ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

भूतांचां ठाइं कामु । तो मीं ह्मणे रामु ।
जेणें अर्थातव धर्मु । थोरु दीसे ॥ ४५ ॥
एऱ्हवीं विकाराचेनि पैसें । करी किर इंद्रियांचेया चि ऐसें ।
परि धर्मासि वेखासें । जाओं नेदी ॥ ४६ ॥
जे अप्रवृत्तिचा अव्हांटा । सांडूनि विधिचिया ज़ि नीगे वाटा ।
तेवीं चि नियमाचा दीवटा । सवें चाले ॥ ४७ ॥
कामु ऐसिया ओजा प्रवर्त्ते । ह्मणौनि धर्मासि होये पुरतें ।
मग मोक्षतीर्थिचें मगुतें । संसारु भोगीं ॥ ४८ ॥

जो श्रुतिगौरवाचा मांडवीं । कामुसृष्टिचा वेलु वाढवी ।
जवं कर्मफळेंसीं पाल्रवी । अपवर्गीं टेंके ॥ ४९ ॥
ऐसां नियतु कां कंदर्पु । जो भूतां एयां बीजरूपु ।
तो मी ह्मणे बापु । योगियांचा ॥ ५० ॥
हें येकेक केती सांघावें । आतां वस्तुजात चि आववें ।
मज पासौनि जाणावें । विकरलें असे ॥ ५१ ॥

ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

जे सात्विक हान भाव । कां रजतमादि सर्व ।
ते ममरूपसंभव । ओलख तूं ।। ५२ ॥
हे जाले तरि माझां ठांइं । परि येया माझि मी नाहीं ।
जैसी स्वप्निचां डोहीं । जाग्रति न वुडे ॥ ५३ ॥
न तरि रसाची चि सुवट । जैसी बीजकणिका तरि घनवट ।
परि तियेतव होये जें काष्ट । अंकुरद्वारें ॥ ५४ ॥
मग तेया काष्टाचां ठांइं । सांघ पां बीजपण आहे काहीं ।
ह्मणौनि विज्ञानीं मीं नाहीं । जन्हीं हें माझें ॥ ५५ ॥
पैं गा गगनीं उपजे आभाल । परि तेथ गगन नाहिं केवल ।
अथवा अभाळीं होये सलील । तेथ अभ्र नाहिं ॥ ५६ ॥
मग तेया उदकाचेनि चि आवेसें । जालें तेज जें लखलखीत दीसे ।
तेयां विजू माझि काइ असे । सलील तें ॥ ५७ ॥
सांघैं अग्नीतव धूमु होये । तिए धूमीं काये अग्नि आहे ।
तैसा विकारु हा मी नोहें । जन्हीं विकरलां असें ॥ ५८ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

परि उदकीं जाली बाबुली । उदकातें चि जैसी झांकोली ।
कां वायांचिया आभाळीं । आकाश लोपे ॥ ५९ ॥

हो गा स्वप्न हें लटकें नोहे । परि निद्रावशें जैं बाणलें होये ।
तैं आठउ काइ देंत आहे । आपणपें ॥ ६० ॥
हें असो नेणों कैंचें । जें डोळां चि पटल रचे ।
तेणें देखणेपण डोळेयांचें । न गीलिजे काइ ॥ ६१ ॥
तैसी माझी चि हे बिंबली । गुणात्मक साउली ।
किं मज चि आड ठेली । जवनीक जैसी ॥ ६२ ॥
ह्मणौनि भूतें मातें नेणती । माझीं चि परि मीं नव्हति ।
जैसीं जळा जळें न विरति । मुक्ताफळें ॥ ६३ ॥
पैं पृथ्वीचा घटु कीजे । सर्वे चि पृथ्वीसि मिळे जरि मेळविजे ।
तो चि अग्निसंगें सिंविजे । तरि मांगल होये ॥ ६४ ॥
तैसें भूतजात सर्व । हे माझे चि कीर अवयव ।
परि मायायोगें जीव— । दशे आले ॥ ६५ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥
मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥ १४ ॥

आतां महानदी हे माया । उतरौनियां धनंजया ।
मी होइजे हें आया । कैसेनि ये ॥ ६६ ॥
जिये ब्रह्माचळाचां आधाडां । पहिलेया संकल्पजलाचेया उभडा ।
सर्वे चि महाभूतांचा बुडडा । साना आला ॥ ६७ ॥
जे शृष्टिसंचाराचेनि ओघें । चडतकालकलांचेनि वेघें ।
प्रवृत्तिनिवृत्तिचीं तुंगें । तटें सांडी ॥ ६८ ॥
जे गुणघनाचेनि वृष्टिभरें । भरली मोहाचेनि महापूरें ।
घेउनि जांत नगरें । यमनियमांचीं ॥ ६९ ॥
जे द्वेषाचां आवर्त्तीं दाटत । तेथ मत्सराचे हकरे पडत ।
माजि प्रमादादि तळपु अंत । माहामीन ॥ ७० ॥
जेथ प्रपंचाचीं वळणें । कर्मा अकर्माचीं ओभाणें ।
वरि तराति ओसाणें । सुखदुःखांचीं ॥ ७१ ॥

रतिचेया बेटा । आदळति कामाचिया लाटा ।
तेथ जीवफेन संघाटां । सीव दीसे ॥ ७२ ॥
अहंकाराचिया चळियां । वरि मदत्रयाचिया उकळिया ।
जेथ विषयोर्मीचे कळिया । उल्लाळु घेति ॥ ७३ ॥
उदोअस्तूंचे लोंढे । पाडित जन्ममृत्युचे चोंढे ।
जेथ पांचभौतिक बुडडे । होंत जांत ॥ ७४ ॥
संमोह—भ्रम—मासे । गीळित धैर्याचीं आविसें ।
जेथ देवढे भवंत वळसे । अज्ञानाचे ॥ ७५ ॥
भ्रांतिचेनि खडुळें । रेवले आस्थेचे अवगाळे ।
रजोगुणाचेंनि खळाळें । स्वर्गु गाजे ॥ ७६ ॥
तमाचे धारसे काढ । सत्वाचें थीरपणें जाड ।
किंबहुना हे दुवाड । मायानदी ॥ ७७ ॥
पैं पुनरावृत्तिचेनि उभडें । झळंबताति सत्यलोकिचे हुडे ।
घायें गडबडीत ढोंढे । ब्रह्मगोळकांचे ॥ ७८ ॥
ते पाणियांचेन वहिलेपणें । आझूं न धरिती चि ओभाणें ।
ऐसा मायापुरु हा कवणें । तारिजैल गा ॥ ७९ ॥
एक स्वयंबुद्धिचां बाहीं । रिगाले तेयांची शुद्धि नाहीं ।
एक जाणिवेचां डोहीं । गर्वे गीळिले ॥ ८० ॥
एकिं विद्येचिया सांगडी । घेतलिया अहंभावाचिया डौंडी ।
ते मदमीनाचां तोंडीं । सगळे चि गेले ॥ ८१ ॥
एकिं वयसेचें जाड बांधलें । मग मन्मथाचिये कासे लागले ।
ते विषयमगरीं सांडिले । चघळूनियां ॥ ८२ ॥
आतां वृद्धाप्याचेया तरंगा । माझि मतिभ्रमाचा जरंगा ।
तेणें कवळिजताति पैं गा । चहूंकडे ॥ ८३ ॥
आणि शोकाचां कडां उपटत । रोगाचां आवर्ती दाटत ।
आपदागिधिं चुंबिजत । उधवलां ठांइं ॥ ८४ ॥

मग दुःखाचेनि बरटेनि बोंबले । पाठिं मरणाचिया रेवा रेवले ।
ऐसे कामाचिये कासे लागले । गेले वायां ॥ ८५ ॥
एकिं यजनक्रियेचीं पेटीं । घातलीं बांधौनि पोटीं ।
ते स्वर्गसुखाचां कपाटीं । भरौनि ठेले ॥ ८६ ॥
एकिं मोक्षिं लागावेयाचिया आशा । केला कर्मबाहुाचा भर्वसा ।
परि ते पडिले गा कल्पनि वळसां । विधिबोधाचा ॥ ८७ ॥
जेथ वैराग्याची नाव न रिगे । विवेकाचा तागा न लगे ।
घरि काहिं काहिं तरीं ये योगें । परि विपायें तो ॥ ८८ ॥
ऐसें जीवाचिये आंगवणे । इये मायानदीचें उतरणें ।
हें काइसेयासारखें बोलणें । ह्मणावें पां ॥ ८९ ॥
जरि अपथ्याशीला व्याधी । कले साधूं दुर्जनाची बुद्धि ।
कां रागी सांडी रिद्धि । आली सांती ॥ ९० ॥
जरि चोरा सभा दाटे । अथवा मीना गलु घोंटे ।
ना तरि भेडा उल्हाटे । विवसी जरि ॥ ९१ ॥
पाडसा वागूर करांडी । जरि मुंगी मेरु ओलांडी ।
तरि मोहाचि पैली थडी । देखति जीव ॥ ९२ ॥
ह्मणौनि गा पांडुसुता । जैसी सकामा न जिणवे चि वनिता ।
तैसी मायामय हे सरिता । न टके जीवां ॥ ९३ ॥
एथ एक चि लीला तरले । जिहिं भजौनि मातें वरिलें ।
तेया ऐली चि थडिये सरलें । मायाजळ ॥ ९४ ॥
जे अहंभावाचें ओझें सांडुनि । विकारांचिया झुलुआ चूकौनि ।
अनुरागाचा नीरुताउनि । पाणिढालु ॥ ९५ ॥
जेया ऐक्याचिये उतारां । बोधाचा जोडला तारा ।
मग निवृत्तिचेया पैलातीरा । झेंपावले जे ॥ ९६ ॥
जेयां सद्गुरू तारू पुढें । जे अनुभवांचिये कासे गाढे ।
जेयां आत्मनिवेदन तरांडें । आकळले ॥ ९७ ॥

ते उपरतिचां वाविं सेलत । सोहंभावाचेनि थांवें पेलत ।
मग निगाले अनकलित । निवृत्तितटीं ॥ ९८ ॥
एणें उपायें मज भजले । ते हे माझी माया तरले ।
परि ऐसे भक्त विपाइले । बहुवस नाहिं ॥ ९९ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

जें बहुतां एकां आवांतरु । अहंकाराचा भूतसंचारु ।
जाला ह्मणौनि विसरु । आपणपां तेयां ॥ १०० ॥
तेंव्हां नियमाचें वस्त्र नाठवे । पुढेंली अधोगतिची लाज नेणवे ।
आणि करितातिं जें न करावें । वेदु ह्मणे ॥ १ ॥
पाहे पां शरीराचेया गावां । जेयालागि आले पांडवा ।
तो कार्यार्थु आथवा । सांडूनियां ॥ २ ॥
इंद्रियांचां राजवीदीं । अहंमतिचां जल्पवादिं ।
विकारांतराची मांदी । मेळवितातिं ॥ ३ ॥
आणि दुःखशोकाचां घांइं । मारिलेयाची सें चि नाहिं ।
हें सांघावेया कारण काइ । ग्रसिले माया ॥ ४ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

ह्मणौनि मातें चूकले । ऐसां चतुर्विध मज भजले ।
जिहिं आत्महिता केलें । वाढतें गा ॥ ५ ॥
तो पहिला आर्त्तु ह्मणिजे । दुसरा जिज्ञासु बोलिजे ।
तीजा अर्थार्थी जाणिजे । ज्ञानियां चौथा ॥ ६ ॥
तेथ आर्त्तु तो आर्तिचेन व्याजें ।
जिज्ञासु तो जाणावेया चि लागि भजे ।
तीजेनि तेणें अर्थिजे ।
अर्थसिद्धी ॥ ७ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

मग चौथेयाचां ठांइं । कांहिं चि करणें नाहीं ।
ह्मणौनि भक्तु येकु पाइं । ज्ञानियां जो ॥ ८ ॥
जे तेया ज्ञानाचेनि प्रकाशें । फीटलें भेदांचें कडवसें ।
मग मी चि जाला समरसें । आणि भक्तु तेविं चि ॥ ९ ॥
परि आणिकाचिये दीठी नावेक । जैसा फटिकु चि आवडे उदक ।
तैसा ज्ञानी नव्हे कवतीक । सांघतां तें ॥ ११० ॥
जैसा वारा कां गगनीं वीरे । मग वारेपण वेगलें नुरे ।
तेवि भक्तु हे पैज न सरे । जरि ऐक्या आला ॥ ११ ॥
परि पवनु हालौनि पाहिजे । तरि गगना हिं वेगला देखिजे ।
एऱ्हविं गगन तों हें साहाजें । असे जैसें ॥ १२ ॥
तैसें शरीरें हान कर्में । तो भजतसे ऐसा गमे ।
परि आंतरें प्रतीतिधर्में । मी चि जाला ॥ १३ ॥
आणि ज्ञानाचेनि उजियडलेपणें । मी आत्मा ऐसें तो जाणे ।
ह्मणौनि मी हीं तैसें चि ह्मणें । उचंबललां सांता ॥ १४ ॥
हां गा जीवापलीकडिली खूणें । जो पावौनि वावरों हीं जाणे ।
तो देहाचेनि वेगलेपणें । काइ वेगला होये ॥ १५ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

ह्मणौनि आपुलालेया हिताचेनि लोभें ।
मज आवडे तो ही भगतु झोंबे ।
परि मीं चि करीं वालभें ।
ऐसा ज्ञानियां येकु ॥ १६ ॥
पाहे पां दुभतेयाचिया आशा । जग चि धेनू करित आहे फांसा ।
परि दोरेंविण कैसा । वत्साचा वली ॥ १७ ॥

कां जें तनुमनुप्राणें । तें आणिक कांहीं चि नेणे ।
देखे तेयातें ह्मणे । हे माये चि कीं ॥ १८ ॥
तें एणें मानें अनन्यगति । ह्मणौनि धेनू हीं तैसी चि प्रीति ।
एयालागि लक्ष्मीपति । बोलिले साच ॥ १९ ॥
हें असो मग ह्मणितलें । जे कां गा तुज सांघितले ।
तेही भक्त भले । पढियंति आह्मां ॥ १२० ॥
परि जाणौनियां मातें । जो पाहों विसरला माघौतें ।
जैसें सागरा एउनि सरिते । मुरुडावें ठेलें ॥ २१ ॥
तैसी अंतष्करणकुहरीं उपनली । जेयाची प्रतीतिगंगा मज मीनली ।
तो मीं हे काइ बोली । फार करूं ॥ २२ ॥
तरि ज्ञानियां जो ह्मणिजे । तो चैतन्य चि केवळ माझें ।
हें न ह्मणावें परि काइ कीजे । न बोलों नैये ॥ २३ ॥
जें तो विषयांचिये मांट झाडी । माझि कामक्रोधाची पाझडीं ।
चूकौनि आला पाडी । सद्वासनेचिये ॥ २४ ॥
मग साधुसंगें सूभटा । उजू सत्क्रियेचिया वाटा ।
अप्रवृत्तिचा अव्हांटा । डावा केला ॥ २५ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

आणि जन्मशताचां वाहातवणां ।
तेविं चि आशेचिया न लै चि वाहाणां ।
तेथ फळहेतुचा उगाणां ।
कवण चाली ॥ २६ ॥
ऐसा शरीरसंयोगाचिये राती । माझि धावंत साडिया आइती ।
तवं कर्मक्षयाची पाहांती । सोये जाली ॥ २७ ॥
तैसीं चि गुरुकृपा उखा उजरुली । मग ज्ञानाची ओतगली पडिली ।
तेथ साम्याची रिद्धि उपनली । तेयाचिये दृष्टी ॥ २८ ॥

तेव्हलि जियाकडे श्वांस पाहे। तेउता मीं चि येकु तेया आहें।
अथवा निवांतु जऱ्हीं राहे। तऱ्हीं मीं चि आथि ॥ २९ ॥
हें असो आणिक काहीं। तेया सर्वत्र मीवांचूनि नाहीं।
जैसें सबाह्य जल डोहीं। बुडालेया घटा ॥ १३० ॥
तैसा तो मज भीतरि। मी तेया आंतु बाहिरि।
हें सांघिजे बोलवारि। तैसें नोहे ॥ ३१ ॥
ह्मणौनि असो हें इयापरीं। तो देखे ज्ञानाची वाखारी।
तेणें सर्वांतरेनि करी। आपु विश्व ॥ ३२ ॥
हें समस्त ही श्रीवासुदेउ। ऐसेया प्रतीतिरसाचा उते भाउ।
ह्मणौनि भक्तांमाझि राओ। ज्ञानियां तो ॥ ३३ ॥
जेयाचिये प्रतीतीचां वाखोरां। पवाडु होये चराचरां।
तो महात्मा धनुर्धरा। दुर्लभु अति ॥ ३४ ॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

येर बहू जोडति किरीटी। जेयांचीं भजनें भोगासाठीं।
जे आशातिमिरें दीठी। मंद झाले ॥ ३५ ॥
आणि फलाचिया हांवां। हृदयीं कामा जाला रिगावां।
कीं तेयाचिया घसगी दीवा। ज्ञानाचा गेला ॥ ३६ ॥
ऐसें उभयथा आंधारें पडिलें। ह्मणौनि पासिं चि मातें चूकले।
मग सर्वभावें अनुसरले। देवतांतरां ॥ ३७ ॥
आदिंचे प्रकृतिचे पाइक। वरि भोगालागौनि तवं रंक।
मग तेणें लौल्यें कवतीक। कैसें भजतें ॥ ३८ ॥
कवणी तिया नियमबुद्धी। कैसिया हान उपचारसमृद्धी।
कां अर्पण यथाविधी। विहित करणें ॥ ३९ ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

पैं जो जो जिये जिये देवतांतरीं । भजावेया चाड धरी ।
तेयाते ते चाड पूरी । पुरविता मीं ॥ १४० ॥
मग तिया श्रद्धायुक्त । तेथिचें आराधन जें उचित ।
तें सिद्धिवेऱ्हीं समस्त । वर्त्तों लागे ॥ ४१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् ॥ २२ ॥

ऐसें जेणें जें भाविजे । तें फल तेणें पाविजे ।
परि तें हीं सकल निफजे । मज चि तत्र ॥ ४२ ॥
परि ते भक्त मातें नेणति । जे कल्पने बाहिरे न निगति ।
म्हणौनि कल्पित फल पावति । अंतवंत ॥ ४३ ॥

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥ २३ ॥

किंबहुना ऐसें भजन । तें संसाराचें चि साधन ।
येरु फलभोगु तें स्वप्न । नांवंभरि दीसे ॥ ४४ ॥
हें असो पऱ्हौतें । पाठीं हो कां आवडतें ।
परि यजी जो देवतांतें । तो देवत्वासि ये ॥ ४५ ॥
येर तनुमनुप्राणीं । जे निरंतर माझिया चि वाहाणी ।
ते देहाचां निर्वाणीं । मी चि होंति ॥ ४६ ॥
परि तैसें न करीति प्राणिये । वायां आपुलां चि सुखिं वाणिये ।
पव्हंताति पाणियें । तल्हातिचेनि ॥ ४७ ॥
नाना अमृताचां सागरीं बुडिजे । मग तांडाभि काइ वज्र पाडिजे ।
आणि मनीं तरि आठविजे । थीलरातें ॥ ४८ ॥
हें ऐसें काइसेया करावें । जें अमृति हिं रिगौनि मरावें ।
सुखें अमृत होउनि कां नसावें । अमृतामाझि ॥ ४९ ॥
तैसा फलहेतुचा पांजरा । सांडूनियां धनुर्द्धरा ।
कां प्रतीतिपांखिं अंबरा । गोसाविंयां नोहावें ॥ १५० ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः।
परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

जेथ उंचावते न पवाडें। सुखाचा पैसारु जोडे।
आपुलेनि सुरवाडें। उडों ये ऐसा ॥ ५१ ॥
तेया उमपा माप कां सुआवें। मज अव्यक्तातें व्यक्ता कां मानावें।
सिद्ध असतां कां निमावें। साधनवरि ॥ ५२ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

परि हा बोलु आववा। जरि विचारिजत असे पांडवा।
तरि विशेष एयां जीवां। नलगे किर ॥ ५३ ॥
कां जें योगमायापटळें। हे जाले आथि आंधळे।
म्हणौनि प्रकाशाचेन हीं दिहवळें। न देखती चि मातें ॥५४॥
यऱ्हविं मीं नव्हें ऐसें। कांहिं वस्तुजात असे।
पाहे पां कवण जळ रसें। रहित आहे ॥ ५५ ॥
पवनु कवणातें न सिवै चि। आकाश कें न समाये चि।
हें असो येकु मीं चि। विश्विं असें ॥ ५६ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

एथ भूतें जियें अतीतलिं। तियें मीं चि होउनि ठेलीं।
आणि वर्त्ततें आथि जालीं। तें ही मीं चि ॥ ५७ ॥
कां भविष्यमाणें ज्ये हीं। तें हि मज वेगळीं नाहीं।
हा बोलु चि यऱ्हविं कांहीं। होये ना जाए ॥ ५८ ॥
ऐसा मीं पांडुसुता। अनस्यूतु सदा असता।
एयां संसारु जो भूतां। तो आनें बोलों ॥ ५९ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥

तरि तेही आतां थोडी ऐसी । गोठि सांघिजैल परियसैं ।
जैं अहंकारा तनूसीं । वालभ पडिलें ॥ १६० ॥
तैं इछा हे कुमारी जाली । मग ते कामाचेया तारुण्या आली ।
तेथ द्वेषेंसीं मांडिली । कुलवाडि तिये ॥ ६१ ॥
तेयां दोघां तत्र जन्मला । ऐसा द्वंदमोहो पडिला ।
मग तो आजेन वाढविला । अहंकारें ॥ ६२ ॥
तो धृतिसीं सदा प्रतिकूलु । नियमा हीं ना गवे मूलु ।
आशारसें दोंदिलु । जाला सांता ॥ ६३ ॥
असंतुष्टिचिया मदिरा । मत्तु होउनि धनुर्द्धरा ।
विषयाच्चां वोवरा । विकृतिसिं असे ॥ ६४ ॥
तेणें भावशुद्धिचिये वाटे । विखुरिले विकल्पाचे कांटे ।
मग चीरिले अव्हांटे । अप्रवृत्तिचे ॥ ६५ ॥
तिहिं भूतें भांभावलिं । ह्मणौनि संसाराचेया अडवींमाझि पडिलीं ।
मग जेथ महादुःखाचे घेतलीं । दांडेवारि ॥ ६६ ॥

येषां त्वंतर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहविनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

ऐसां विकल्पांचें वायाणें । कांटे देखौनि ससाणे ।
जे मतिभ्रमाचे पासवणे । घेंति चि ना ॥ ६७ ॥
उजू एकनिष्ठतेचां पाउलीं । रगडूनि विकल्पाचिया भाली ।
पातकांची सांडिली । अटवी जीहीं ॥ ६८ ॥
मग पुण्याचें धांवं घेतलें । आणि माझी जवलीक पातले ।
किंबहुना ते चूकले । वाटवधेया ॥ ६९ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

यऱ्हवीं तऱ्हि पार्था । जरामरणाची नीमें कथा ।
ऐसेया प्रयत्नातें आस्था । वियें जेयांची ॥ २७० ॥

तेयां तो प्रयत्नू चि येकें वेळें । मग समग्रें परब्रह्में फळे ।
जेया पीकलेया रसु गळे । पूर्णतेचा ॥ ७१ ॥

तेव्हळि कृतकृत्यें जग भरे । तेथ अध्यात्माचें नवलपण पूरे ।
कर्माचें काम सरे । वीरे मन ॥ ७२ ॥

ऐसा आत्मलाभु तेयां । होये गा घनंजया ।
भांडवल जेया । उद्यमीं मी ॥ ७३ ॥

तेयांतें साम्याचिया वाढी । मग ऐक्याची चि सांधे कुळवाडि ।
तेथ भेदाचीं सांकडीं । नेणिजति ॥ ७४ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः॥
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

जिहिं साधिभूतां मातें । प्रतीतीचेनि हातें ।
धरूनि अधिदैवातें । सीतले गा ॥ ७५ ॥

जेयां जाणिवेचिये उर्गें । मीं अधियज्ञु रिगें ।
ते तनुचेनि हिं वियोगें । विरहिये नव्हंति ॥ ७६ ॥

एऱ्हवीं आयुष्याचें सूत्र विघडतां । भूतांचीं उमेठें षडाडितां ।
काइ न मरतेया ही चित्ता । युगांत नोहे ॥ ७७ ॥

परि नेणों कैसें पैं गा । जे दडउनि गेले माझेया आंगा ।
ते प्रयाणिचिया ही लगबगा । न संडीति मातें ॥ ७८ ॥

यऱ्हवीं तऱ्हीं जाण । ऐसे जे निपुण ।
ते चि अंतष्करण– । युक्त योगी ॥ ७९ ॥

तवं इयें शब्दकूपिकेतळिं । नोडवे चि अवधानांचीं आंजुळी ।
जें अर्जुनु नावेक तेव्हळी । मागां चि आहे ॥ १८० ॥

जेथ तद्ब्रह्मादिवाक्यफळें । जियें नानार्थरससरसाळें ।
ब्राह्मकांतें आह्मति परिमळें । भावांचेनि ॥ ८१ ॥
सहजकृपामंदानीळें । कृष्णद्रुमु डोलति तिये वेळे ।
अर्जुनु श्रवणाचिये खोले । अवसात पडिलीं ॥ ८२ ॥
तिये प्रमेयाचीं चि हों काज वळिलीं ।
किं रसाचां सागरीं चुबुकुलिलीं ।
मग तैसां चि कां घोळिलीं ।
परमानंदें ॥ ८३ ॥
तेणें वरवेपणें निर्मळें । अर्जुनोन्मेषाचे डोळे ।
घेंताति गळाले । विस्मयामृताचे ॥ ८४ ॥
तिया सुखसंपत्ती जोडलिया । मन स्वर्गा वांत वाकुलिया ।
हृदयाचां जीवीं गुतकुलिया । होंती आथि ॥ ८५ ॥
ऐसें वरचिळि चि वरवा । सुख जावों लागे फावा ।
तवं रसास्वादाचिया हावां । लाहा केला ॥ ८६ ॥
झाकरि अनुमानाचेनि करतळें । घेउनि तियें वाक्यफळें ।
प्रतीतिमुखिं एकें वेळें । घालूं पाहिलीं ॥ ८७ ॥
तवं विचाराचिया रसना न दटति ।
परि हेतुचां दशनी ही न फुटाति ।
ऐसें जाणौनि सुभद्रापति ।
चुंबीं चि ना ॥ ८८ ॥
मग चमत्करला ह्मणे । इयें जलिचिं मा तारागणें ।
कैसा झांषकलों आसलगपणें । अक्षरांचेनि ॥ ८९ ॥
इयें पदें नव्हति फुडिया । गगनाचिया चि मां घडिया ।
एथ आमुचिये मती बुडिया । थाउं न निगे ॥ १९० ॥

वांचूनि जाणावेयाचिया कें गोठी । ऐसें जीवीं चि करूनि किरीटी ।
तियें पुनरपि केलीं दीठी । यादवेंद्रा ॥ ९१ ॥
मग विनविलें सूभटें । हां हो जी इयें एकावटें ।
सात ही पदें अणुसुटे । नवलें असति ॥ ९२ ॥
एऱ्हवि अवधानाचेनि वहिलेपणें । नाना प्रमेयांचे उगाणे ।
काइ श्रवणाचेनि आंगणें । बोलों लाहांति ॥ ९३ ॥
परि तैसें नव्हे हें देवा । देखिला अखरांचा चि मेळावा ।
आणि विस्मयाचेया ही जीवा । विस्मयो जाला ॥ ९४ ॥
कानाचेनि गवाक्षद्वारें । बोलाचें रश्मि आधंतरें ।
पडेना तवं चमत्कारें । अवधान ठकलें ॥ ९५ ॥
तेविं चि मज आर्त्ती अर्थाची चाड आहे । तेया सांघतां हीं वेलु न साहे ।
ह्मणौनि निरूपण लवलाहें । कीजो देवा ॥ ९६ ॥
ऐसा मागील्लु पडिताला घेउनि । पुढां अभिप्राया दीठि सूनि ।
तेविं चि माझी सूनि । आर्त्ति आपुली ॥ ९७ ॥
कैसी पूसती पांहे जाणिव । भीडेची तरि लंघो नेंदी सीवं ।
यऱ्हवि कृष्णहृदयासि खेवं । देऊं सरलें ॥ ९८ ॥
आगा गुरुतें जैं पूसावें । तैं एणें मानें सावधान होआवें ।
हें एकु जाणें आघवें । सव्यसाची ॥ ९९ ॥
आतां तेयाचें तें प्रश्नु करणें । वरि सर्वज्ञा श्रीहरिचें बोलणें ।
हें संजयो आवडलेपणें । सांघैल कैसें ॥ २०० ॥
तिये गा अवधान देयां गोठी । बोलिजैल नीट मऱ्हाटी ।
जैसी काना आदिं दीठि । उपेगा जाये ॥ १ ॥
बुद्धिचिया जीभा । बोलाचा न चखतां गाभा ।
आखरांचिया चि भांभा । इंद्रियें जींति ॥ २ ॥
पाहा पां मालतींचे कले । घ्राणासि वांटले कीर परिमळें ।
परि वरिचिली बरवा काइ डोळे । श्रावली नोहेति ॥ ३ ॥

तैसें देशिचिया हवावा । इंद्रियें करिति राणिवा ।
मग प्रमेयांचिया गावां । लेसां जाइजो ॥ ४ ॥
ऐसेनि नागरपणें । बोलु निमे तें बोलणें ।
आइका ज्ञानदेओ ह्मणें । निवृत्तिचा ॥ ५ ॥

ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे परमहंसयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ज्ञानेश्वरी

अध्याय आठवा

श्रीकृष्णाय नमः ॥

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

मग अर्जुनें ह्मणितलें । अहो जी अवधारिलें ।
जें मियां पूसिलें । तें निरोपिजो ॥ १ ॥
सांघां कवण तें ब्रह्म । काइसेया नावं कर्म ।
अथवा अध्यात्म । काइ ह्मणिपे ॥ २ ॥
अधिभूत तें कैसें । एथ अधिदैव कवण असे ।
हें उघड मीं परियसें । तैसें बोलां ॥ ३ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

देवा अधियज्ञु तो काइ । कवणु पां इये देहीं ।
हें अनुमानासि काहीं । दीठि न भरे ॥ ४ ॥
आणि जी नियता अंतष्करणीं । तूं जाणिजसि प्रयाणीं ।
तें कैसें शार्ङ्गपाणी । परिसवां मातें ॥ ५ ॥

देखां धवळारीं चिंतामणिचां । जरि पवडला होये दैवांचा ।
ओसणतां हीं बोलु तेयाचा । परि सोपु न वचे ॥ ६ ॥
तैसें अर्जुनाचेया शब्दा चि सवें । आलें तें चि ह्मणितलें देवें ।
पार्था परियसैं गा बरवें । पूसिलें तुवां ॥ ७ ॥
किरीटीकामधेनूचा पाडा । वरि कल्पतरूचा आहे मांदोडा ।
ह्मणौनि मनोसिद्धिचेया पडा । तो नवलु नोहे ॥ ८ ॥
जैं कृष्णाचेयां होयजे आपण । कृष्णु होये आपुलें अंतष्करण ।
तैं संकल्पाचें आंगण । अ्‍ळगति सिद्धी ॥ ९ ॥
तरि ऐसें जें प्रेम । तें अर्जुनीं चि आथि निःसीम ।
ह्मणौनि तेयाचें काम । सदाफळ ॥ १० ॥
एया कारणें अनंतें । मनोगत तेयाचें पूसतें ।
होईल जाणौनि आइतें । ओगरूनि ठेविलें ॥ ११ ॥
जें अपत्य थानौनि निगे । तेयाची भूक ते मायेसी चि लागे ।
वांचूनि शब्दें काइ सांघे । मग स्तन्य दे एरि ॥ १२ ॥
ह्मणौनि कृपाळुवा गुरुचां ठांइं । हें नवल नोहे काहीं ।
परि तें असो आइकां काई । बोलता जाला ॥ १३ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

> **अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।**
> **भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥**

मगं ह्मणितलें सर्वेश्वरें । जें आकारिं इये खोंकरे ।
कोंदलें असति न सिरे । कव्हणी काळीं ॥ १४ ॥
एऱ्हवि सपूरपण तेयाचें पावें । तरि शून्य चि नव्हे तें स्वभावें ।
वरि गगनाचेनि पाळवें । गाळूनि घेतलें ॥ १५ ॥
जें ऐसें हीं परि विरुळें । इये विज्ञानाचिये खोले ।
हाल्वलें हीं न गळें । तें परब्रह्म ॥ १६ ॥

आणि आकाराचेंनि जालेपणें । जन्मकर्मातें नेणें ।
आकारलोपीं नीमणें । नाहीं काहीं ॥ १७ ॥
ऐसी आपुलिया चि सहजस्थिती । जेतया ब्रह्मांची नित्यता असती ।
तेया नावं सुभद्रापती । अध्यात्म गा ॥ १८ ॥
मग गगनीं जेवि निर्मले । नेणों कैंचीं येकें वेलें ।
उठीति घनपटलें । नानावर्णें ॥ १९ ॥
तैसिं अमूर्ती तियें विशुद्धें । महदादिभूतभेदें ।
ब्रह्मांडाचे बांधे । हों चि लागति ॥ २० ॥
पैं निर्विकल्पाचिये बरडी । किं फूटे आदिसंकल्पाचीं विरुढि ।
आणि ते सवें चि मोडौनि ये ढोंढी । ब्रह्मगोलकांचीं ॥ २१ ॥
तेयां एकेकाचा भीतरु पाहिजे । तवं बीजां चिं भरला देखिजे ।
माझि होंतेयांजातेयां नेणिजे । लेख जीवां ॥ २२ ॥
मग तेयां गोलकांचे अंशांश । प्रसवति आदिसंकल्प असम साहास ।
हें असो ऐसी वहुवस । श्रृष्टि वाढे ॥ २३ ॥
परि दूजेन विण एकलां । परब्रह्मीं चि सांचलां ।
अनेकत्वाचा आला । पूरु जैसा ॥ २४ ॥
तैसें समविषमत्वें नेणों कैंचें । वायां चि चराचरपण एक रचे ।
पातां प्रसवतियां योनीचे । लक्ष ही दीसति ॥ २५ ॥
एरी जीवभावांचिये पालवियें । काहिं मर्यादा चि करुं नैये ।
पाहिजे कवण हें आघवें चि वियें । तरि मूल तें शून्य ॥ २६ ॥
ह्मणौनि कारिता मुदलु न दिसे । आणि शेवीं कारण हीं काहीं नसे ।
माझि कार्य चि आपैसें । वाढों लागे ॥ २७ ॥
ऐसा करितेन विण अगोचरु । अव्यक्तीं हा आकारु ।
निफजवी जो व्यापारु । तेया नावं कर्म ॥ २८ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

आतां अधिभूत जें ह्मणिपे । तें हीं सांघों संक्षेपें ।
तरि होय आणि हारपे । अभ्र जैसें ॥ २९ ॥
तैसें असतेपण आहाच । जेया नाहिं होइजे हें साच ।
जेयातें रूपा आणीति पांच पांच । मिळौनियां ॥ ३० ॥
भूतांतें अधिकरूनि असे । आणि भूतसंयोगें तरि दीसे ।
जें वियोगावेगळें भ्रंशे । नामरूपादिक ॥ ३१ ॥
तेयातें अधिभूत ह्मणिजे । मग अधिदैव पुरुष जाणिजे ।
जेणें प्रकृतिचें भोगिजे । उपार्जलें ॥ ३२ ॥
जो चेतनाचा चक्षु । इंद्रियदेशिचा अध्यक्षु ।
जो देहास्तमानी वृक्षु । संकल्पविहंगा ॥ ३३ ॥
जो परमात्मा चि परि दूसरा । जो अहंकारनिद्रा निदसुरा ।
ह्मणौनि स्वप्निचिया अखरा । संतोषें सीणे ॥ ३४ ॥
जीउ येणें नावें । जेयातें आलविजे स्वभावें ।
तें अधिदैव जाणावें । पंचायतनिचें ॥ ३५ ॥
आतां इये शरीरप्रामी । जो शरीरभावांतें उपशमी ।
तो अधियज्ञु गा मी । पांडुकुमरा ॥ ३६ ॥
एर अधिदैवाधिभूत । तें हीं मीं चि कीर समस्त ।
परि पन्हेरें कीडासि मिळत । काइ सकें नव्हे ॥ ३७ ॥
तन्हीं तें पन्हेरेपण न मैळे । आणि कीडाचिया अंशा ही मिळे ।
परि असे जवं तेयाचेनि मेळें । तवं साकें चि ह्मणिजे ॥ ३८ ॥
तैसें अधिभूतादि आघवें । हें अविद्येचेनि पाळवें ।
झांकलें तवं मानवें । वेगळें ऐसें ॥ ३९ ॥
ते चि अविद्येची जवनीक फीटे ।
आणि भेदभावाची अवधि तूटे ।
मग ह्मणों जारि येक होउनि आटे ।
तरि दोनि काय होतिं ॥ ४० ॥

पैं केशाचां गुंडाळां । वरि ठेविली स्फटिकाची शीळा ।
ते वरि पाहिली डोळां । तवं भेदली गमेली ॥ ४१ ॥
पाठिं केश परौते नेले । आणि भेदलेपण काय नेणों जालें ।
तरि डांक देउनि सांधिलें । शिलेतें कांइ ॥ ४२ ॥
ना ते एकखंड चि आइती । परि संगें भिन्न गमली होंती ।
तो चि नेळेया माघौती । जैसी का तैसी ॥ ४३ ॥
तेविं चि अहंभाओ हा जाये । तरि ऐक्य तें आदिं चि आहे ।
हें चि साचें जेथ होये । तें अधियज्ञु मीं ॥ ४४ ॥
पैं गा आह्मी तुज । सकल यज्ञ कर्मज ।
सांघितलें कां जें काज । मनीं धरूनि ॥ ४५ ॥
तो हा क्रियाजाताचा विसांवा । नैष्कर्म्यसुखाचा ठेवा ।
परि उघड करूनि पांडवा । दाविजतसे ॥ ४६ ॥
पहिलें वैराग्यइंधनपरिपूर्तीं । इंद्रियानळीं प्रदीप्तीं ।
विषयद्रव्याचिया आहुतीं । देउनियां ॥ ४७ ॥
मग वज्रासन ते उर्वी । शोधूनि आधारीं मुद्रा बरवी ।
वेदी रचे मांडवीं । शरीराचां ॥ ४८ ॥
तेथ संयमाग्नीचीं कुंडें । इंद्रियद्रव्याचेनि पवाडें ।
पूजिजति उदंडें । युक्तिघोषें ॥ ४९ ॥
मग मनप्राणु आणि संयमु । हा चि हवनसंपदेचा संभ्रमु ।
तेणें तोषाविजे निर्धूमू । ज्ञानानळु ॥ ५० ॥
ऐसेनि सकळ हें ज्ञानिं अर्पे । मग ज्ञान तें ज्ञेयीं हारपे ।
पाठिं ज्ञेयाचीं स्वरूपें । निखळ उरे ॥ ५१ ॥
तिया नावं गा अधियज्ञु । ऐसें बोलिला जवं सर्वज्ञु ।
तवं अर्जुनु अतिप्राज्ञु । तेया पातलें तें ॥ ५२ ॥
हें जाणौनि ह्मणितलें देवें । परिहसतु आहासि बरवें ।
एया कृष्णाचेया संतोषासवें । एरु सुखाचा जाला ॥ ५३ ॥

देखां बोलाचिया धणी धाइजे । कां शिष्याचेनि जालेपणें होइजे ।
हें सद्गुरू चि एकलेनि जाणिजे । कां प्रसवतिया ॥ ५४ ॥
ह्मणौनि सात्विकां भावांची मांदी । कृष्णा आंगिची अर्जुना आदिं ।
न समातसे परि बुद्धी । संवरुनि देवें ॥ ५५ ॥
मग पीकलेया सुखाचा परिमलु । कां निवालेया अमृताचा कल्लोलु ।
तैसा कोवला आणि रसालु । बोलु बोलिला ॥ ५६ ॥

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

ह्मणितलें परिसणेयांचेया राया । आइकें बा घनंजया ।
ऐसी जलों सरलेयां माया । जालितें हीं जलें ॥ ५७ ॥
जें आतां चि सांघिलें होंतें । अगा अधियज्ञु ह्मणितलें जयातें ।
जे आदि चि तया मातें । जाणौनि अंतीं ॥ ५८ ॥
तें देह झोलु ऐसें मानूनि । ठेलें आपणपें होउनि ।
जैसा मठु गगना भरौनि । गगनीं चि आथि ॥ ५९ ॥
इये प्रतीतीचां माझि घरीं । तेयां निश्चयाची ओहिरी ।
आली ह्मणौनि बाहिरी । नव्है चि से ॥ ६० ॥
ऐसें सबाह्य ऐक्यें सांचलें । मीं चि होउनि असतां रचलें ।
बाहिरि भूतांचीं पांचे ही खवलें । नेणति चि पडिलीं ॥ ६१ ॥
उभेयां उभेपण नाहिं जेयाचें । पडिलेयां गहन कवण तेयाचें ।
ह्मणौनि प्रतीतिचिये पोटिचें । पाणी ना हाले ॥ ६२ ॥
ते ऐक्याची आहे उतली । कां नित्यतेचां हृदयीं घातली ।
जैसी समरससमुद्रीं धूतली । तैसी रूलै चि ना ॥ ६३ ॥
पैं अथविं घडा बुडाला । तो आंतु बाहिरि उदकें भरला ।
पाठिं दैवंगत्या जरि फूटला । तरि उदक काय फूटे ॥ ६४ ॥
नां तरि सर्पें कवच सांडिलें । कां उबातेनि वस्त्र फेडिलें ।
तरि सांघ पां काय मोडलें । अवयवां माझि ॥ ६५ ॥

तैसा आकारु हा आहाचु भ्रंशे । वांचूनु वस्तु ते सांचली चि असे ।
ते चि बुद्धि जालेयां विसकुसे । कैसेनि आतां ॥ ६६ ॥
ह्मणौनि इया परीं मातें । अंतकालीं जाणत सांते ।
जे मेकलीति देहातें । ते मी चि होंति ॥ ६७ ॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

यऱ्हवीं तऱ्हीं साधारण । ऊरीं आदललेयां मरण ।
जो आठउ धरी अंतष्करण । तें चि होइजे ॥ ६८ ॥
जैसें कव्हणां येका काकुलती । पलतां पवनगती ।
दुपाउलीं अवचितीं । कुहां पडिली ॥ ६९ ॥
आतां तेया पडणेयां अरौतें । पडण चूकवावेया पुरतें ।
नाहिं ह्मणौनि तेथें । पडावें चि पडे ॥ ७० ॥
तेविं मृत्युचेनि अवसरें येकें । जें एउनिं जीवा सामोर ठाके ।
तें होणें मग न चुके । भलेतिया परीं ॥ ७१ ॥
आणि जागतां जवं असिजे । तवं जेणें ध्यानें भावना भीजे ।
डोला लागत खेओ देखिजे । तें चि जेविं ॥ ७२ ॥
तरि जीतेन अवसरें । जें आवडौनि जीविं उरे ।
तें चि मरणाचिये मेरे । फार हों लागे ॥ ७३ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥

आणि मरणीं जेया जें आठवे । तो तिये चि गतितें तवं पावे ।
ह्मणौनि सदा स्मरावें । मातें तुवां ॥ ७४ ॥
डोलां जें पाहावें । कानीं हान आइकावें ।
मनीं जें भावावें । बोलावें जें ॥ ७५ ॥
तें आंतु बाहिरि आघवें । मी चि करुनि घालावें ।
मग सर्वीं कालीं स्वभावें । मी चि आहें ॥ ७६ ॥

आगा ऐसियां जरि जालेयां । तरि न मरिजे देह गेलेयां ।
ह्मणौनि उठिं बरौता आलेया । संग्रामु करीं ॥ ७७ ॥
तूं मन बुद्धि साचेंसीं । जरि माझां स्वरूपीं अर्पिसी ।
तरि मातें चि गा पावसी । हे भाख माझी ॥ ७८ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥

हें चि काइसें वरि होये । ऐसा संदेहो जरि वर्ततु आहे ।
तरि अभ्यासूनि आदीं पाहे । मग नव्हे तरि कोप ॥ ७९ ॥
येणें चि अभ्यासेंसिं योगु । चित्तासि करि पां चांगु ।
आगा उपायबळें पांगु । पाडि टाकी ॥ ८० ॥
तेवि साभ्यास निरंतर । चित्तासि परमपुरुषाची मोहोर ।
लावि मग शरीर । असो आंडें जाऊ ॥ ८१ ॥
जें नाना गती पावतें । तें चित्त वरील आत्मेयातें ।
मग कवण आठवी देहातें । तें गेलें किं आहे ॥ ८२ ॥
पैं सरिताचेनि वोघे । सिंधु जळाचे मीनले घोवे ।
ते काइ वर्त्तत आहे मागें । ह्मणौनि पाहों एंथि ॥ ८३ ॥
ना ते समुद्र चि होउनि ठेले । तेवि चित्ताचें चैतन्य जालें ।
जेथ यातायात निमाले । घनानंद जे ॥ ८४ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥

जें गगनाहूनि जूनें । जें परमाणूहूनि सानें ।
जेयाचेनि सन्निधानें । विश्व चले ॥ ८५ ॥
जेयाचें आकारेंविण असणें । जेथ जन्म ना नीमणें ।
जें आघवें चि आघवेपणें । देखत असे ॥ ८६ ॥
जें सर्वातें येया विये । सर्व जेणें जिये ।
हेतु जेयासि भिये । आचिंत्य जें ॥ ८७ ॥

देखें बोलिंबा इंगल न चरे । तेंजि तिमिर जेविं न सिरे ।
जें दिहा चि आंधारें । चर्मचक्षूसी ॥ ८८ ॥
सुसडा सूर्यकणाचा राशि । जो नित्योदयो ज्ञानियांसि ।
अस्तमानाचें जेयासि । अडिनावं हीं नाहीं ॥ ८९ ॥
तेया आवेंगवाणेया ब्रह्मातें । प्रयाणकालें प्रातें ।
जो थिरावलेनि चित्तें । जाणौनि स्मरे ॥ ९० ॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

बाहिरि पद्मासन रचूनि । उत्तराभिमुख बैसौनि ।
जीवीं सुख सूनि । कर्मयोगाचां ॥ ९१ ॥
आंतु मीनलेनि मनोधर्में । सूर्यप्राप्तिचेनि प्रेमें ।
आपीं आपु संभ्रमे । मिलात्रेया ॥ ९२ ॥
आकललेनि योगें । मध्यमा मध्यमार्गें ।
अग्निस्थानौनि निगे । ब्रह्मरंध्रा ॥ ९३ ॥
तेथ अचेतन चित्ताचा सांगातु । आहांचवाणा दीसे मांडतु ।
जेथ प्राणु गगना आंतु । सज्जु होंउनि ॥ ९४ ॥
तो जडाजडातें विरिचितु । भ्रूलतां माझि संचरतु ।
जैसा घंटानादु लयस्थु । घंटे चि होये ॥ ९५ ॥
झांकलिये घटिचा दीवा । नेणिजे काइ जाला केव्हां ।
यया रीती पांडवा । । जो देह ठेवी ॥ ९६ ॥
तो केवल परब्रह्म । जेया परमपुरुषु ऐसें नाम ।
तें माझें निजधाम । होउनि ठाके ॥ ९७ ॥

यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

सकला जाणणेयांसि लाणि । तिये जाणिवेची जे खाणि ।
तेयां ज्ञानियांची आणि । जेयातें अक्षर म्हणिपे ॥ ९८ ॥

चंडवातें हीं न मोडे । तें गगन चि किं फुडें ।
वांचूनि होईल जरि मेहुडें । तरि उरैल कैचें ॥ ९९ ॥
तेवि जाणणेयां जें आकललें । तें जाणवलेपण चि उमाणलें ।
मग नेणवे चि तेयातें ह्मणितलें । अक्षर सहाजें ॥ १०० ॥
ह्मणौनि वेदविद नर । जेयातें ह्मणति अक्षर ।
जें प्रकृतीसि पर । परमात्मस्वरूप ॥ १ ॥
आणि विषयांचें विष उलंडुनि । जे सर्वेंद्रियां प्रायश्चित्त देउनि।
आहाति देहाचेया बैसौनि । झाडातळीं ॥ २ ॥
ते इया परीं विरक्त । जेयाची निरंतर वाट पाहांत ।
निष्कामासि अभिप्रेत । सर्वदा जें ॥ ३ ॥
जेयाचिया आवडी । नगणित ब्रह्मचर्याची सांकडीं ।
निष्ठुर होउनि बापुडीं । इंद्रियें करिति ॥ ४ ॥
ऐसें जें पद । दुर्लभ आणि अगाध ।
जेयाचिये थडिये चि वेद । बुचुकळले ॥ ५ ॥
तें ते पुरुष होंति । जे इया परीं लया जांति ।
तरि पार्था हे चि स्थिति । येकोल सांघों ॥ ६ ॥
तेथ अर्जुनें ह्मणितलें स्वामीं । हें चि ह्मणावेया होंतां पां मी ।
तवं साहाजें कृपा केली तुह्मीं । तरि बोलिजो कां जी ॥ ७ ॥
परि बोलावें तें अति सोहपें । येथ ह्मणितलें त्रिभुवनदीपें ।
तुज काइ तेणें संक्षेपें । सांघौनि आइक ॥ ८ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

तरि मना येया बाहिरिली कडे ।
येयावेयाचि सवे चि साविया मोडे ।
हें हृदयाचां डोहीं बुडे ।
तैसें कीजे ॥ ९ ॥

परि हें तरी चि घडे । जरि संयमांचीं अखंडें ।
सर्व द्वारीं कवाडें । कळासति ॥ ११० ॥
तरि साहांजें मन कोंडलें । हृदयीं चि असैल उगुलें ।
जैसें करचरण मोडलें । परिवरु न संडी ॥ ११ ॥
तैसें चित्त राहलेयां पांडवा । प्राणाचा प्रणवु चि करावा ।
मग तो अनुवृत्तिपंथें आणावा । मूर्ध्निवेन्हीं ॥ १२ ॥
तेंथ आकाशीं मीळे न मीळे । तैसा धरावा साधनबळें ।
जवं मैत्रियाचें मावळे । अर्धबिंब ॥ १३ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

तवं वेरी तो समिरु । निराळीं कीजे स्थिरु ।
मग लग्नीं जेवि ॐकारु । बिंबिं विलसे ॥ १४ ॥
तैसें ॐ हें स्मरों सरे । आणि तेथ चि प्राणु पूरे ।
मग प्रणवातीत उरे । पूर्ण घन जें ॥ १५ ॥
ह्मणौनि प्रणवैकनाम । हें एकाक्षर ब्रह्म ।
जो माझें स्वरूप परम । स्मरतु सांता ॥ १६ ॥
इया परीं त्यजी देहातें । तो त्रिशुद्धी पावे मातें ।
जैया पावणेयां परौतें । आणिक नाहीं ॥ १७ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

येथ अर्जुना जरि विपायें । तूझां जीवीं ऐसें हान जाये ।
ना हें स्मरण मग होये । काइसेया वरि अंतीं ॥ १८ ॥
इंद्रियां अनुधाडु पडिलेयां । जीवितांचें सुख बुडालेयां ।
आंतु बाहिरि उघडलेयां । मृत्युचिन्हें ॥ १९ ॥
तेंव्हाळि वैसावें चि कवणें । मग कवण निरुंधी करणें ।
तेथ काहाचेनि अंतष्करणें । प्रणवु स्मरावा ॥ १२० ॥

तरि आगा येया ध्वनीं । म्हणें थारा देंसि हा मनीं ।
पैं सेविला मीं चि निदानीं । सेवकु होयें ॥ २१ ॥
जे विषयांसि तिलांजुली देउनि । प्रवृत्ति वरि निगढु वाउनि ।
मातें हृदयीं सूनि । भोगितातिः ॥ २२ ॥
परि भोगितिया नाराणुका । भेटणें नाहीं क्षुधादिकां ।
तेथ चक्षुरादि रांकां— । चा कवणु पाडु ॥ २३ ॥
ऐसे निरंतर येकावटले । अंतष्करणें मज लिगटले ।
मी चि होउनि आटले । उपासिति ॥ २४ ॥
तेया देहावसान जैं पावे । तैं तिहिं मातें स्मरावें ।
मग मियां जरि पावावें । तरि उपास्ति ते काइसी ॥ २५ ॥
पैं रंक येक अडलेपणें । काकुलती धावां गा धावां म्हणे ।
तरि तेयाचि ग्लानीं धावणें । न घडे काइ ॥ २६ ॥
आणि भक्तां ही तैसी चि दशा । तरि भक्तिचा ही सोसु काइसा ।
म्हणौनि हा ध्वनि ऐसा । वाखाणावा ॥ २७ ॥
तिहिं जेन्हलिं मीं स्मरावा । तेन्हलिं स्मरला किं गा पांडवा ।
तो आभारु जीवा । साहावे ना ॥ २८ ॥
तें रिणियेपण देखौनि आंगीं । मी आपुलेया उत्तीर्णत्वा लागि ।
भक्तांची तनुत्यागीं । परिचर्या करीं ॥ २९ ॥
येया देहवैकल्याचा वारा । म्हणें लागैल येया सकुमारां ।
म्हणौनि आत्मभावांचां पांजरां । सुयें तेयांतें ॥ १३० ॥
वरि आपुलेया स्मरणाची उपाइली । हींवं ऐसी करीं साउली ।
ऐसेन नित्य बुद्धि सांचली । मि त्यासि आणी ॥ ३१ ॥
म्हणौनि देहांतिचें जें सांकडें । तें माझेयां एक ही न पडे ।
मीं आपुलेयांतें आपुलिये कडे । सुखें चि आणीं ॥ ३२ ॥

वरिचील देहाची गवसणी फेडूनि ।
आहाच अहंकाराचें रज झाडूनि ।
शुद्ध वासना चि निवडूनि ।
आपणपां मेळवीं ॥ ३३ ॥
आणि तेयांतें तऱ्हैं देहीं । विशेष येकवंकैयेचा ठाओ नाहीं ।
ह्मणौनु अन्हेरुनु करितां काहीं । वियोगु ऐसें नावडे ॥ ३४ ॥
ना तरि देहांतीं चि मियां यावें । मग आपणपें तेयां नेयावें ।
हें इं नाहीं जे स्वभावें । ते आदीं चि मीनले ॥ ३५ ॥
येरि शरीराचां सलीलीं । असतेपण ते साउली ।
वांचूनि चंद्रिका ते ठेली । चंद्रीं चि आहे ॥ ३६ ॥
ऐसेनि जे नित्ययुक्त । तेयांसि सूलभू मी सतंत ।
ह्मणौनि विदेह निश्चित । मी चि होंति ॥ ३७ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं ॥
नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

मग क्लेशतरूची वाडी । तापत्रयाग्नि चि सेगडी ।
जें हें मृत्युकागासि कुरौंडी । सांडिली आहे ॥ ३८ ॥
जें दैन्याचें दूभतें । जें महाभयाचें वाढतें ।
जें सकल दुःखाचें पुरतें । भांडवल गा ॥ ३९ ॥
जें दुर्मतिचें मूल । जें कुकर्माचें फल ।
जें व्यामोहाचें केवल । स्वरूप चि ॥ ४० ॥
जें संसाराचें बैसणें । जें विकाराचें उदाणें ।
जें सकल रोगांसि भाणें । वाढलें आहे ॥ ४१ ॥
जें कालाचें खीचु उसिटा । जें आसेचा आंगवटा ।
जन्ममरणाचा ऊलिवटा । स्वभावें जें ॥ ४२ ॥
जें भूलिचें भरिवं । जें विकल्पाचें ऊतिवं ।
किंबहुना जें पेवं । विंचुवांचें ॥ ४३ ॥

जें व्याघ्राचें छत्र । जें पण्यांगनेचें मैत्र ।
जें विषयविज्ञानयंत्र । सपूजित ॥ ४४ ॥
जें लावेचा कलवला । निवालेया विषोदकाचा गलाला ।
जे विश्वासु आंगवला । सवंचोराचा ॥ ४५ ॥
जें कोढियाचें खेवं । जें कालसर्पाचें मार्दवं ।
गोरिचें स्वभाव । गायन जें ॥ ४६ ॥
जें वैरियांचा पाहुणरु । जें दुर्जनाचा आदरु ।
हें असो जें सागरु । अनर्थाचा ॥ ४७ ॥
जें स्वप्नें देखिलें स्वप्न । जें मृगजळें सांसिनलें वन ।
जें धूम्ररजाचें गगन । ओललें आहे ॥ ४८ ॥
ऐसें जें हें शरीर । तें ते पुडुतीं न पवती चि नर ।
जे होउनि ठेले अपार । स्वरूप माझें ॥ ४९ ॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

यऱ्हवीं ब्रह्मपणाचिये ही भडसे । न चुकती चि पुनरावृत्तिचे वलसे ।
परि निवटिलेयाचें जैसें । पोट न दूखे ॥ ५० ॥
ना तरि चेइलेया नंतरें । न बुडिजे स्वप्निचेनि मग पुरें ।
तेवि मातें पातले संसारें । सिंपती चि ना ॥ ५१ ॥

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः ।
रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्रविदो जनाः १७ ॥

यऱ्हवीं जगदक्षराचें सिरें । जें चिरस्थाइयांचिये धूरे ।
ब्रह्मभुवन गा चवरें । लोकाचलाचें ॥ ५२ ॥
जिये गावींचा पाहारु दियां वेऱ्हीं ।
येका अमरेंद्राचें आयुष्य न धरी ।
विलौनि पांति उठी येकसरी ।
चौदा जणाची ॥ ५३ ॥

जैं चौकडिया सहस्रु जाये । तै ठाये ठाऊ वीळु होये ।
आणि तैसेनि सहस्रें भरियें पाहे । राति जेथ ॥ ५४ ॥
येवढें अहोरात्र जेथिचें । ते न लोटती चि जे भाग्याचे ।
देखति ते स्वर्गिंचे । चिरंजीवी ॥ ५५ ॥
येरां सुरगणांची नवाई । विशेष सांघावी एथ काई ।
मुदलां इंद्राची चि दशा पांइ । जें देहाचे चौदा ॥ ५६ ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे ।
राञ्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

परि ब्रह्मेयाचिया ही पाहारातें । आपुलां डोळा देखते ।
आहाति गा तेयांतें । अहोरात्रविद ह्मणिपे ॥ ५७ ॥
तिये ब्रह्मभवनीं जेव्हलिं पाहे । तेव्हलिं गणना केंहिं न माये ।
ऐसें अव्यक्ताचें होये । व्यक्त विश्व ॥ ५८ ॥
पुडुतीं देहाची चौपाहारी फीटे । आणि हा आकारसमुद्रु आटे ।
पाठिं तैसा चि मग पाहाटे । भरों लागे ॥ ५९ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
राञ्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

शारदियेचां प्रवेशीं । अभ्रें जिरति आकाशीं ।
मग ग्रीष्मांतीं जैसीं । निगति पुडुतीं ॥ १६० ॥
तैसी ब्रह्मदिनांचिये आदिं । इये भूतसृष्टिची मांदी ।
मिळे जवं सहस्रावधी । निमति युगें ॥ ६१ ॥
पाठिं रात्रिचा अवसरु होये । आणि विश्व हें अव्यक्तीं लया जाये ।
तो ही युगसहस्रु मोटका पाहे । आणि तैसें चि रचे ॥ ६२ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

हें सांघावेया काये उपपत्ती । जें जगाचा प्रलयो संभूति ।
इखें ब्रह्मभुवनिचिया होंति । अहोरात्रां माझि ॥ ६३ ॥

कैसें थोरियेचें मान पाहे पां । तें सृष्टिबीजांचा होये किं सांटपा ।
परि पुनरावृत्तिचेया मापा । सीग जाले ॥ ६४ ॥
यऱ्हविं त्रैलोक्य हें धनुर्द्धरा । तिथें गाविंचा गा पसारा ।
नव्हे दीनोदयीं एकसरा । मांडतसे ॥ ६५ ॥
पाठिं रात्रिचा समो पावे । आणि आपैसेया चि सांटवे ।
ह्मणिपे जेथिचें तेथ स्वभावें । साम्यासि ये ॥ ६६ ॥
जैसें वृक्षपण बीजासि आलें । कां मेघ हे गगनीं जाले ।
तैसें अनेकत्व जेथ सामावलें । तें साम्य ह्मणिपे ॥ ६७ ॥
तेथें समविषम न दिसे काहीं । ह्मणुनि भूतें हे भाष नाहिं ।
जेवि दूध चि जालेयां दहीं । नामरूप जाये ॥ ६८ ॥
तेवि आकारलोपा सरिसें । जगाचें जगपण भ्रंशे ।
परि जेथ जालें तें जैसें । तैसें चि उरे ॥ ६९ ॥
तें तेया नावें सहजें अव्यक्त । आणि आकारवेले तें चि होये व्यक्त ।
हें येकातव एक सूचत । येऱ्हविं तरि नाहीं ॥ ७० ॥
जैसीं आटलेयां स्वरूपें । आटलेपणातें खोटि ह्मणिपे ।
पुडुतीं तो घनाकारु हारपे । जेव्हालिं अलंकार होंति ॥ ७१ ॥
इयें दोन्हीं जैसीं होणीं । एकी साक्षिभूतें सुवर्णीं ।
तैसी व्यक्ताव्यक्ताची कडसणी । वस्तु चि ठाइं ॥ ७२ ॥
तें तरि व्यक्त ना अव्यक्त । निंत्य ना नाशवंत ।
येयां दोहीं भावां अतीत । अनादिसिद्ध ॥ ७३ ॥
जें हें विश्व चि होउनि असे । परि विश्वपणें नाशलेनि नशे ।
आखरें पूसिलेयां न पूसे । अर्थु जैसा ॥ ७४ ॥
पाहे पां तरंग तरि होंत जांते । परि तेथें उदक तें अखंड असतें ।
तेवि भूतभावीं नाशवंत । अविनाश जें ॥ ७५ ॥
ना तरि आटतिये अलंकारीं । नाटतें कनक आहे ज़िया परीं ।
तेवि मरतिये जीवाकारीं । अमर जें आहे ॥ ७६ ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तंते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

जेयातें अव्यक्त ह्मणों ये कोडें । ह्मणतां स्तुति हें ऐसें नावडे ।
जे मना बुद्धी न संपडे । ह्मणौनियां ॥ ७७ ॥
आणि आकारा आलेयां जेयाचें । निराकारपण न वचे ।
आकारलोपीं न विसंचे । नित्यता गा ॥ ७८ ॥
ह्मणौनि अक्षर जें ह्मणिजे । तेविं चि ह्मणतां बोधु ही उपजे ।
तेया परौता पैसु न देखिजे । येया लागि परमगति जें ॥७९॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

पैं आघवां इहीं देहपूरीं । आहे निदैलेयाचिया परीं ।
जे व्यापारु करवी ना करी । ह्मणौनियां ॥ ८० ॥
यऱ्हवीं शरीरीं चेष्टां । माझि येकि ही न ठके गा सूभटा ।
दाहीं इंद्रियांचिया वाटा । वाहाति चि आथि ॥ ८१ ॥
उकलु विषयांचिया पेंठा । होंत मनाचां चौहटां ।
तो सुखदुःखाचा राजवंटा । भितरा ही पावे ॥ ८२ ॥
परि तें राउ पौढलेयां सुखें । जैसा देशिचा व्यापारु न ठके ।
प्रजा आपुलेनि अभिलाखें । करित चि असे ॥ ८३ ॥
तैसें बुद्धिचें हान जाणणें । कां मनाचें घेणें देणें ।
इंद्रियांचें करणें । स्फुरण वायुचें ॥ ८४ ॥
हे देहक्रिया आघवी । न करवितां होये बरवी ।
जैसा नचलतेनि रवी । लोकु चले ॥ ८५ ॥
अर्जुना तया परीं । सूतला आहे शरीरीं ।
ह्मणौनि पुरुषु गा अवधारीं । ह्मणिपे जेयातें ॥ ८६ ॥
आणि प्रकृती पतिव्रते । पडिला येकपत्निव्रतें ।
येणें हीं कारणें जेयातें । पुरुषु ह्मणों ये ॥ ८७ ॥

पैं येया वेदांचे बौहसपण । देखे चि ना जेयाचें आंगण ।
हें गगनाचें पांगुरण । होये देखों ॥ ८८ ॥
ऐसें जाणौनि योगीश्वर । जयातें ह्मणति परात्पर ।
जें अनन्य गतिचें घर । गिवसित ये ॥ ८९ ॥
जें तनुचाचाचित्तें । नाइकति दूजेयाचिये गोठितें ।
तेयां येकनिष्ठांचें पीक तें । सुक्षेत्र जें ॥ १९० ॥
हें त्रैलोक्य चि पुरुषोत्तमु । ऐसा साचु जेयांचा मनोधर्मु ।
तेयां आस्तिकां जें आश्रमु । पांडवा गा ॥ ९१ ॥
जें निगर्वाचें गोरव । निर्गुणाची जाणिव ।
सुखाची राणिव । निराशांसि ॥ ९२ ॥
जें संतोषियां वाढलें ताट । जें अचिंतें अनाथांचें पोट ।
भक्ति उजू वाट । जेया गावां ॥ ९३ ॥
हें येकैक सांघौनि वायां । काइ फार करुं धनंजया ।
पैं गेलेयां जेया ठाया । ठाउ चि होइजे ॥ ९४ ॥
हिंवांचिया झुलुका । जैसें हिंवं चि पडे उष्णोदका ।
कां समोर जालेयां अर्का । तम प्रकाशु होये ॥ ९५ ॥
तैसा संसारु जेया गावां । गेला सांता पांडवा ।
होउनि ठाके आघवा । मोक्षाचा चि ॥ ९६ ॥
मग अग्नी माझि आलें । जैसें इंधन चि अग्नि जालें ।
पाठिं न निवडे चि काहीं केलें काष्टापण ॥ ९७ ॥
ना तरि साखरेचा माघौता । बुद्धिमंतपणें हीं करितां ।
परि ऊंसु नव्हे चि पांडुसुता । जिया परीं ॥ ९८ ॥
लोहाचें कनक जालें । हें येकें चि परिसें केलें ।
आतां आणिकु कैंचा जो गेलें । लोहत्व आणी ॥ ९९ ॥
ह्मणौनि तूप होउनि माघौतें । जेवि दूधपणां नैये चि निरुतें ।
तेवि पावौनियां जेयातें । पुनरावृत्ति नाहीं ॥ २०० ॥

तैं गा माझें परम । साचोकारें निजधाम ।
हें आंतुवट तुज वर्म । दाविजत असे ॥ १ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

तेवीं चि आणिकें प्रकारें । हें जाणतां आहे सोपारें ।
तरि देह सांडितेनि अवसरें । जेथ मिळति योगी ॥ २ ॥
अथवा अवचटें ऐसें ही घडे । अनवसरें देह सांडे ।
तैं माघौतें येणें पडे । देहासि चि ॥ ३ ॥
ह्मणौनि काळशुद्धी जरि ठेविति । तरि ठेवित खेऊ ब्रह्म चि होंति ।
यऱ्हवीं अकाळें तरि येंति । संसारा पुडुतीं ॥ ४ ॥
ऐसें सायुज्य आणि पुनरावृत्ति । इयें दोन्हीं अवसरा अधीनें आहाति ।
तो चि अवसरु तुज प्रति । प्रसंगें सांघों ॥ ५ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

तरि आइकैं गा सुभटा । पातलेंयां मरणाचा माजिवटा ।
पांच ही आपुलालिया वाटा । निगति आंतीं ॥ ६ ॥
ऐसां वरिपडिलां प्रयाणकाळीं । बुद्धितें कां भ्रमुनि गीळी ।
स्मृति नोहे आंधळी । न मरे मन ॥ ७ ॥
हा चेतनावर्गू चि आघवा । मरणीं असे टवटवा ।
परि अनुभवलेया ब्रह्मभावा । गवसणी होउनि ॥ ८ ॥
ऐसा सावधु हा समवाऊ । आणि निर्वाणवेन्हीं निर्वाहो ।
हें तरी चि घडे जरि सावाऊ । अग्निचा आथि ॥ ९ ॥
पाहे पां वारेनि कां उदकें । जैं दीवेयाचें दीवेपण झांके ।
तैं असती चि काइ देखे । दीठि आपुली ॥ २१० ॥
तैसें देहांतिचेनि विषमवातें । देह आंतुबाहिरि श्लेष्मु आतें ।
तेणें विझौनि जाये उदितें । अग्निचें जेव्हां ॥ ११ ॥

तेंव्हलि प्राणासि प्राणु नाहीं । तेथ बुद्धि असौनि करील काइ ।
म्हणौनि अग्नि विण देहीं । चेतना न थरे ॥ १२ ॥
आगा देहिचा अग्नि जारें गेला । तरि तें देह नोहे तो चिखलुवोला ।
वायां आयुष्य वेलु आपुला । आंधारां गिवसी ॥ १३ ॥
आणि मागील स्मरण आघवें ।
तें तेणें अवसरें सरिसें सांभालावें ।
मग देह तेजूनि मिलावें ।
स्वरूपीं किं ॥ १४ ॥
तवं तेया श्लेष्माचां चिखलीं । चेतना चि बुडौनि गेली ।
येथ मागिल पुढैलि ठेली । आठवण सहाजें ॥ १५ ॥
म्हणौनि आदिं चि जो अभ्यासु केला ।
तो मरण नैयंतां निमौनि गेला ।
जैसें ठेवणें नेदखतां माल्हवला ।
दीपु हातिचा ॥ १६ ॥
आतां असो हें सकल । जाण पां ज्ञानासि अग्नि मूल ।
तेया अग्निचें प्रयाणीं बल । संपूर्ण आथि ॥ १७ ॥
आंतु अग्निर्ज्योतिचा प्रकाशु । बाहिरि शुक्लपक्षु परि दिवसु ।
आणि सां मासां माझि मासु । उत्तरायणां ॥ १८ ॥
ऐसेया समा यौगाची निरुती । लाहुनि जे देह ठेविति ।
ते ब्रह्मविद होंति । परब्रह्म ॥ १९ ॥
अवधारिं गा धनुर्द्धरा । येथ थोर सामर्थ्य येया अवसरा ।
तेविं चि हा उजू मार्गु स्वपुरा । येयावेया ॥ २२० ॥
येथ अग्नि हें पहिलें पैयारें । ज्योतिर्मय हें दुसरें ।
दिवसा जाणें तिसरें । चौथा शुक्लपक्षु ॥ २१ ॥
आणि सामास उत्तरायण । तें वरिचिल गा सोपान ।
येणें सायुज्यसिद्धिसदन । पावति योगी ॥ २२ ॥

हा उत्तमु काळु जाणिजे । येयातें चि अर्चिरमार्गु ह्मणिजे ।
आतां अकाळु तो ही साहाजें । सांघौनि आइकैं ॥ २३ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

तरि प्रयाणाचेनि अवसरें । वात श्लेष्मु सुभरें ।
तेणें अंतष्करणें आंधारें । कोंदौनि ठाके ॥ २४ ॥
सर्वेंद्रियां लांकुड पडे । स्मृति भ्रमा माझि बुडे ।
मन होये वेडें । कोंडे प्राणु ॥ २५ ॥
अग्निचें अग्निपण जाये । मग तो धूमिचा आघवा होये ।
तेणें चेतना गवली ठाये । शरीरिंची ॥ २६ ॥
जैसें चंद्रा आड आभाळ । सदट दाटे सजल ।
मग गडद नां उजळ । ऐसें झावळें होये ॥ २७ ॥
कां मरे ना सावध । ऐसें जीविता पडे स्तब्ध ।
आयुष्यमरणाची मर्याद— । मेळें टाकी ॥ २८ ॥
ऐसी मनीं बुद्धि करणीं । सुभति धूमाकुळाचीं कोंडणीं ।
जेथ जन्में जोडिलिये वाहाणीं । युग चि बुडे ॥ २९ ॥
हां गा हातिचें जेव्हांलिं जाये ।
तेव्हांलि आणिका लाभाची गोठि कें आहे ।
ह्मणौनि प्रयाणीं तवं होये ।
येतुली दशा ॥ २३० ॥
आणि देहांतु ऐसी स्थिति । वाहिरि कृष्णपक्षु वरि राति ।
आणि सा मांस ते ही वोडवति । दक्षिणायन ॥ ३१ ॥
इयें पुनरावृत्तिचीं घराणीं । आघवीं येकावटति जेयाचां प्रयाणीं ।
तो स्वरूपसिद्धिची काहाणी । कैसेनि आइके ॥ ३२ ॥
ऐसां जेयाचें देह पडे । योगी ह्मणौनि चंद्रु वेन्हीं जाणें घडे ।
मग तेथौनु माघौता वहुडे । संसारा यें ॥ ३३ ॥

आह्मिं अकालु जो पांडवा । ह्मणितला तो हा जाणावा ।
आणि हा चि धूम्रमार्गु गात्रां । पुनरावृत्तिचेया ॥ ३४ ॥
येरु अर्चिरामार्गु । तो वसता आणि आसलगु ।
सावियां स्वस्थु चांगु । निवृत्ति वेन्हीं ॥ ३५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

ऐसिया अनादि इया दोन्हीं वाटा । येकि उजू येकि अव्हांटा ।
ह्मणौनि बुद्धिपूर्वक सूभटा । दाविलिया तुज ॥ ३६ ॥
कां जे मार्ग अमार्ग देखावे । साच लटकें ओलखावें ।
हिताहित जाणावें । हिता चि लागि ॥ ३७ ॥
पाहे पां नाव देखतां बरवी । कोण्हें आड घाली काइ अथावीं ।
कां सुपंथु जाणौनि अडविं । रिगत असे ॥ ३८ ॥
जो विष अमृतें ओलखे । तो अमृत काइ सांडूं शके ।
तेवि उजू वाट देखे । तो अव्हाटेनि न वचे ॥ ३९ ॥
ह्मणौनि गा फुडे । पारिखावें खरें कुडें ।
पारिखिलें तरि न पडे । अखरें कहीं ॥ २४० ॥
येन्हविं देहांतीं थोर विषम । येयां मार्गांचें आहे संभ्रम ।
जन्में अभ्यसिलेयाचें हें काम । जाईल वायां ॥ ४१ ॥
जरि अर्चिरामार्गु चूकलेयां । अवचटें धूम्रपथिं च पडिलेयां ।
तरि संसारपांती जूंतलेयां । भवंतां चि असावें ॥ ४२ ॥
हे सायास देखां मोटे । आतां कैसेनि पां येकोल फीटे ।
ह्मणौनि योगीं मार्ग गोमटे । शोधिले दोन्हीं ॥ ४३ ॥
तवं एकें ब्रह्मत्वा जाइजे । आणि एकें पुनरावृत्ती येइजे ।
परि दैवगत्या जो लाहिजे । देहांतीं जेणें ॥ ४४ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

तेंव्हलिं ह्मणितलें हें नव्हे । वायां अवचटें काइ पावे ।
देह जाउनु वस्तु होआवें । मार्गें किं ॥ ४५ ॥
तरि आतां देह असो अथवा जाओ । आह्मीं तवं वस्तू चि केवल आहों ।
कां दोरी सर्पत्व वाओ । दोराचिया कडौनि ॥ ४६ ॥
मज तरंगपण असे कां नसे । ऐसें उदकासि काहीं प्रतिभासे ।
तें भले तेंव्हां जैसें तैसें । उदक चि किं ॥ ४७ ॥
तरंगाकारें न जन्मे चि । ना तरंगलोपे नाशे चि ।
तेवि विदेह जे देहें चि । वस्तु जाले ॥ ४८ ॥
आतां शरीराचें जेयाचां ठांइं । अडिनावं हीं उरलें नाहीं ।
तरि कोणें कालें काइ । निमे तें पाहे पां ॥ ४९ ॥
मग मार्ग ते काइसेया शोधावे । कवणें कोठूनि कें जावें ।
जरि देशकालादि आघवें । आपणपां चि असिजे ॥ २५० ॥
आणिक हां गा घटु जेंव्हलिं फूटे ।
तेंव्हां तेथिचें आकाश लागे काइ येकी वाटे ।
मग वाटा लागे तरि गगना भेटे ।
येऱ्हविं चूके ॥ ५१ ॥
पाहे पां ऐसें हान आहे । किं तो आकारु चि ह्मणें जाये ।
येर गगन तें गगनीं चि आहे । घटत्वा ही आदीं ॥ ५२ ॥
ऐसेया बोधाचेनि सुरवाडें । मार्गामार्गीचें सांकडें ।
तेयां सोहंसिद्धां न पडे । योगियांसि ॥ ५३ ॥
येया कारणें पांडुसुता । तुवां होआवें गा योगयुक्ता ।
येतुलेनि सर्वकालीं साम्यता । आपणपां येईल ॥ ५४ ॥
मग भले तेथ भले तेधवां । देहबंधु असो अथवा जावा ।
परि अबंधा नित्यभावा । विघडु नाहीं ॥ ५५ ॥
तो कल्पादि जन्मा नांगवे । आणि कल्पांतीं मरणा नाप्लवे ।
माझि स्वर्गसंसाराचेनि लाघवें । झांकवेना ॥ ५६ ॥

येणें बोधें जो योगिया होये । तेयासि यया बोधाचें नीटपण आहे ।
कां जें भागातें पेलुनि पाएं । निजरूपा ये ॥ ५७ ॥
पैं गा इंद्रादिकां देवां । जियां सर्वस्वें गाजति राणिवा ।
तें सांडणें मानुनि पांडवा । डावली जो ॥ ९८ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

जऱ्हीं वेदाध्ययनाचें जालें । अथवा यज्ञाचें सेत चि पीकलें ।
कां तपोदानाचें जोडलें । सर्वस्व ह्यान जें ॥ ५९ ॥
तेयां आघवेयां चि पुण्यांचा मेळा ।
भार आतौनि जेया ये फळा ।
जें परब्रह्म निर्मळा ।
साठिं सरे ॥ २६० ॥
जें वीटे ना सरे । भोगितेयाचेनि पवाडें पूरे ।
पुढुतीं महासुखाचें सोइरें । भाऊण्ड चि पां ॥ २६१ ॥
जें नित्यानंदाचेनि मानें । उपमेचा काटाळां न दिसे सानें ।
पाहे पां वेदयज्ञादिसाधनें जेया सुखा ॥ ६२ ॥
ऐसें दृष्ट चि सुखपणें । जेयासि अदृष्टाचे बैसणें ।
जें शतमखीं हीं आंवगणें । नव्हे चि येकां ॥ ६३ ॥
तेयातें योगीश्वर अलौकिकें । दीठिचेनि हाततुकें ।
अनुमानिति कवतिकें । तवं हलुवट आव्रडे ॥ ६४ ॥
मग तेया चि सुखाची किरीटी । करूनियां गा पाउटी ।
परब्रह्माचिये पाटीं आरूढति ॥ ६९ ॥
ऐसें चराचरैक्यभाग्य । जें ब्रह्मेशां आराधनायोग्य ।
जें योगियांचें भोग्य । भोगधन जो ॥ ६६ ॥
जो सकळकलांची कळा । जो परमानंदाचा पूतळा ।
जो जीवांचा जीवाळा । विश्वाचेया ॥ ६७

जो सर्वज्ञतेचा ओलावा । जो यादवकुलिचा कुलैवा ।
तो कृष्णु जी पांडवा । प्रतिबोलिला ॥ ६८ ॥
ऐसा कुरुक्षेत्रिचा वृत्तांतु । संजयो रायासि असे सांघतु ।
ते परियसां पुढां मातु । ह्मणे ज्ञानदेॐ निवृत्तिचा ॥ २१९ ॥

ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे परब्रह्मयोगो नाम
अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीसर्वात्मकहरिगुरुशित्रार्पणमस्तु ॥

ज्ञानेश्वरी

अध्याय नववा

श्रीगणेशायनमः ॥

तरि अवधान एकलें देइजे । मग सर्वसुखांसि पत्र धेइजे ।
हें प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड आइकां ॥ १ ॥
पारि प्रौढि न बोलें हो जी । तुह्मां सर्वज्ञाचां समाजीं ।
देयां अवधान ह्मणे हे माझी । विनवणी सलगी ॥ २ ॥
कां जे ललेयाचे लले सरति । मनोरथाचे मनौरे पुरति ।
जारि माह्येरें श्रीमंतें होंति । तुह्मा ऐसीं ॥ ३ ॥
तुमचेया दीठिवेयाचिये खोले । सांसिनले प्रसन्नतेचे मळे ।
ते साउली देखौनि लोले । श्रांतु जी मी ॥ ४ ॥
तुह्मीं सुखामृताचे डोहो । ह्मणौनि आपुलिया सवें वोल्हावों लाहों ।
आणि एथ ही सलगि करुं जारि बीहों । तारि निवों कें पां ॥ ५ ॥
आणि बालक बोवडां बोलीं । कां वांकुडां विचुकीं पाउलीं ।
चोज करूनि माउली । रिझवी । जेवि ॥ ३ ॥
तैवि तुह्मां संतांचा पढियो । कैसेनि तन्हीं आह्मावारि हो ।
इया बहुवा अलुकी जी आहों । सलगि करित ॥ ७ ॥
वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवादश श्रोते ।
काइ घडेयावारि सारस्वतें । पढों सिकिजे ॥ ८ ॥

अवधारां आवडे तेसणा धुंधुरु । परि महातेजीं न मिरवे काइ करुं।
अमृताचां ताटीं वोगरुं । ऐंसिं रसोयें कैंचीं ॥ ९ ॥
हां हो हिमकरा वीजणे । किं नादापुढां आइकवणें ।
लेणेयांसि हें लेणें । केहीं आहे ॥ १० ॥
सांघां परिमळें काइ तुरुंबावें । सागरें कवणी ठांइं नाहावें ।
हें गगन चि अडे आघवें । ऐसा पवाडु कैंचा ॥ ११ ॥
तैसें तुमचें अवधान धाए । आणि ह्मणो हें देखों होये ।
ऐसें वक्तृत्व कवणातें आहे । विचारिजो ॥ १२ ॥
तऱ्हीं विश्व प्रकाटितेया गभस्ती । हाथिवेनि किजे काइ आरति।
कीं चूळोदकें अपांपती । अर्घ्यु न दीजे ॥ १३ ॥
प्रभू तुह्मी महेशाचिया मूर्ती । आणि मीं दुबळा अर्चितसें भक्ति।
ह्मणौनि बोलु जऱ्हीं गंगावती । तऱ्हीं स्वीकराल ॥ १४ ॥
बाळ बापाचां ताटीं रिंगे ।
रिघौनि बापातें चि जेवउं लागे ।
किं तो संतोषाचेनि वेगें ।
मुख ओडवी ॥ १५ ॥
तैसा मीं जऱ्हीं तुह्माप्रति । चावटै करितसें बाळमती ।
तऱ्हीं तुह्मीं संतोषिजे ऐसी चि जाति । स्नेहाचि एया ॥ १६ ॥
आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें ।
तुह्मीं संत घेतले आहा बौहें ।
ह्मणौनि केलिये सलगिचा नोहे ।
भारु तुह्मां ॥ १७ ॥
आहो तान्हेयांची लागे झटे ।
तरि तेणें अधिकें चि पान्हा फूटे ।
रोसें प्रेम दूणावटे ।
पढियंतेयाचेनि ॥ १८ ॥

ह्मणौनि मज लेंकुरुवाचेनि बोलें । तुमचें कृपालुपण निदैलें ।
चेइलें हें जी जाणावलें । एया लागि बोलिलां ॥ १९ ॥
यऱ्हविं चांदिणें पिकविजत आहे काइ चेंपणीं ।
किं वारेया घापत आहाति वाणीं ।
हां हो गगना गवसणी ।
गुंफिजतसे ॥ २० ॥
आइकां पाणीं बोथिजवावें न लगे ।
नवनीतीं माथुला न लगे ।
लाजिलों वाखाणुं न निगे ।
देखौनि जेयातें ॥ २१ ॥
हें असो शब्दब्रह्म जिये बाजे । शब्दु मावललेयां निवांत निदिजे ।
तो गीतार्थु मऱ्हाटिया बोलिजे । हा पाडु काइ ॥ २२ ॥
परि ऐसा ही मज धिंवसा । तो पुडुतीं एया चि एकी आशा ।
जें धीटीवं करूनि भवादृशां । पढियंतेयां होआवें ॥ २३ ॥
तरि आतां चंद्रापासौनि निववितें । जें अमृता ही हूनि जिववितें ।
तेणें अवधानें कीजो वाढतें । मनोरथां माझेया ॥ २४
कां जैं दी... तुमचा वर्षे । तैं सकलार्थसिद्धी मति पीके ।
एऱ्हविं कोंभैला उन्मेखु सुके । जरि उदास तुह्मीं ॥ २५ ॥
साहाजें तऱ्हीं अवधारा । वक्तृत्वा अवधानाचा होये चारा ।
तैं दोंदें पेलति अक्षरां । प्रमेयाचिं ॥ २६ ॥
अर्थु बोलाची वाट न पाहे । तेथ अभप्राऊ चि अभिप्रायातें विये ।
भावांचा फुलौरा होंतु जाये । मती वरि ॥ २७ ॥
ह्मणौनि संवादाचा सुवाऊ ढले । तरि हृदयाकाश सारस्वतें ऊले ।
श्रोता दुचिता तरि वितुले । मांडला रसु ॥ २८ ॥
आहो चंद्रकांतु द्रवता किरु होये । परि ते हातवटी चंद्रिं किं आहे ।
ह्मणौनि वक्ता चि वक्ता न्हवे । श्रोतेनि विण ॥ २९ ॥

परि आतां आमुतें गोडां करावें ।
ऐसें तांदुळिं काइसेयां विनवावें ।
साईखेडोनि कां प्रार्थावें ।
सूत्रधारातें ॥ ३० ॥

तो काइ बाउलेयांचां काजा नाचवी ।
किं आपुलिये जाणिवेची कळा वाढवी ।
ह्मणौनि आह्मां येया ठेवाठेवी ।
काइ काज ॥ ३१ ॥

तवं गुरु ह्मणति काइ जालें । हें समस्त ही आह्मां पातलें ।
परि आतां सांघैं जें बोलिलें । नारायणें ॥ ३२ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

एथ संतोखेंसीं निवृत्तिदासें । जी ह्मणौनि उल्हासें ।
अवधारां कृष्णु ऐसें । बोलते जाले ॥ ३३ ॥

अर्जुना हें चि बीज । पुडुतीं सांघिजैल तूज ।
जें अतष्करणिचें गुज । जिवाचिये ॥ ३४ ॥

एणें मानें जिवाचें हियें फोडावें ।
मग गुज कां पां मज सांघावें ।
ऐसें काहीं स्वभावें ।
कल्पिसि जरि ॥ ३५ ॥

तरि परियसैं प्राज्ञा । तूं आस्थेची संज्ञा ।
बोलिलिये गोठी अवज्ञा । नेणासि करुं ॥ ३६ ॥

ह्मणौनि गूढपण आपुलें मोडो । वरि बोलणें हीं बोलावें घडो ।
परि आमचिये जीविचें पडो । तूझां जीविं ॥ ३७ ॥

आगा थानीं कीरु दूध गूढ ।
परि थानासी चि न्हवे किं गोड ।
ह्मणौनि सरो कां सेवितेयाची चाड ।
जरि अनन्यु मिळे ॥ ३८ ॥
मूडांहूनि बिं काढिलें । मग निरोलिलिये भुइं पाखिरिलें ।
तरि तें सांडीविखुरी गेलें । ह्मणों ये काइ ॥ ३९ ॥
एया लागि सुमनु आणि शुद्धमति ।
जो अनिंदकु आणि अनन्यगति ।
पैं गोप्य परि तेया प्रति ।
चावळिजे ॥ ४० ॥
तरि प्रस्तुत आतां गुणीं इहीं । तुज वांचूनि आनु नाहीं ।
ह्मणौनि गुज तऱ्हीं तुझां ठांइ । लपौं नैए ॥ ४१ ॥
आतां केती नावां नावां गूज ।
ह्मणतां कानडें ह्मान आवडैल तुज ।
तरि सांघौनि ज्ञान सहज ।
विज्ञानेंसीं ॥ ४२ ॥
परि तें चि ऐसेनि निवाडें । जैसें भांसळलें खरें कुडें ।
मग काढिजति फाडे । वरि पारिखौनियां ॥ ४३ ॥
कां चांचोडाचेनि सांडसें । खांडिजे पयपाणी राजहंसें ।
तुज ज्ञानविज्ञान तैसें । वांटूनि देऊं ॥ ४४ ॥
मग वारेयाचां धारसां । पडिला कोंडा नुरे चि जैसा ।
आणि अवकणाचा आपैसा । राशि जोडे ॥ ४५ ॥
तैसी जे विवंचना जाणितलेया चि साठिं ।
संसारू चि संसाराचिया गांठी ।
लाउनि बैसवी पाटिं ।
मोक्षश्रियेचां ॥ ४६ ॥

जेयां जाणणेया विद्यांचां गावीं । गुरुत्वाची आचार्यपदवी ।
जें सकल गुह्यां गोसांविं । पवित्रां राऊ ॥ ४७ ॥
आणि धर्मांचें निजधाम । तेविं चि उत्तमाचें उत्तम ।
जेया येतां नाहीं काम । जन्मांतराचें ॥ ४८ ॥
मोटकें गुरुमुखिं उदैजत दीसे ।
आणि हृदयीं स्वयंभ चि असे जैसें ।
प्रत्यक्ष फावों लागे तैसें ।
आपैसेया ॥ ४९ ॥
तेविं चि पैं गा सुखाचां पाउटीं । चडतां येइजे एया भेटी ।
मग भेटलेयां कीर मीठी । भोगणेयां हीं पडे ॥ ५० ॥
परि भोगाचिये अइली कडे मेरे ।
चित्त उभें ठेलें चि सुखा भरे ।
ऐसें सुलभ आणि सोपारें ।
वरि परब्रह्म ॥ ५१ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

तेविं चि पैं गा आणिक ही एक येयाचें ।
जें हातां आलें तरि न वचे ।
आणि अनुभवितां कहीं न वेचे ।
वरि वीटे ही नां ॥ ५२ ॥
एथ जरि तार्किका । ऐसी हान घेंसी शंका ।
नां येवढी वस्तु हे लोका । उरली केवि पां ॥ ५३ ॥
तरि पवित्र होये आणि रम्य ।
तेविं चि सुखोपायें चि अवगम्य ।
आणि स्वयं सुख परि धर्म्य ।
वरि आपणपां जोडे ॥ ५४ ॥

ऐसा आघवा चि सुखाडु आहे । तरि जना केवि पां उरो लाहे ।
हा शंकेचा ठाउ॰ किर होये । परि ते न करावी आइकें ।। ५५ ।।

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ।। ३ ।।

पाहे पां दूध पवित्र आणि गोड ।
पासिं चि त्वचेचिया पदरासि आड ।
परि ते अव्हेरूनि ते मूड ।
अशुद्ध काइ नेघति ।। ५६ ।।
कां कमलकंदा आणि दर्दुरीं । नांदणुक तरि येका चि घरीं ।
परि पराग सेविजे भ्रमरीं । एरीं चिखलु चि उरे ।। ५७ ।।
ना तरि निदेवांचां परिवरीं । लोहीं रुतलिया आहाति सहस्रवेरी ।
परि ते तेथें असौनि उपवास चि करी अथवा दरिद्रें जिये ।। ५८ ।।
तैसा हृदयीं आंतु मीं धर्मु । असतां सर्व सुखांचा आरामु ।
किं भ्रांतांसि कामु । विषयां वरि ।। ५९ ।।
बहू मृगजळ देखौनि डोळां । थूंकिला अमृताचा गीळितां गळाला ।
तोडिला परिसु बांधला गळां । शुक्तिलाभें ।। ६० ।।
तैसीं अहंममतेचिया लंहिदवडी । मातें न पवति चि बापुडीं ।
ह्मणौनि जन्ममरणाची दूथडी । डहुलतें ठेलीं ।। ६१ ।।

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाऽहं तेष्ववस्थितः ।। ४ ।।

यऱ्हविं मी तरि कैसा । मुख प्रति भानु कां जैसा ।
केहिं न दिसें नसें ऐसा । वाणिचा नोहे ।। ६२ ।।
माझेया विस्तारपणें नावें । हें जग चि नव्हे आघवें ।
जैसें दूध मुरालें स्वभावें । तरि तें चि दधि ।। ६३ ।।
कां बीज चि जालें तरु । अथवा भांगारं तें अलंकारु ।
तैसा मज एकाचा विस्तारु । तें हें जग ।। ६४ ।।

हें असो अव्यक्तपण थिनलें ।
मग तें चि विश्वाकारें उथिजलें ।
तैसें अमूर्त्त मूर्त्त मियां विस्तारलें ।
त्रैलोक्य जाणैं ॥ ६५ ॥
महदादि देहांतें । इयें अशेषें हीं भूतें ।
पैं माझां ठांइं बिंबतें । जैसे जळिं फेन ॥ ६६ ॥
परि तेया फेना आंतु पांतां । जेवि जळ न दिसे पांडुसुता ।
ना तरि स्वप्निची अनेकता । चेइलेयां नोहिजे ॥ ६७ ॥
तैसीं जियें भूतें माझां ठांइं । बिंब तें तेया माझि मीं नाहिं ।
इया चि उपपत्ती तुज पाइं । सांघितलिया मागां ॥ ६८ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

ह्मणौनि बोलिलिया बोलाचा अतिशो ।
न कीजे येया लागि हें असो ।
तऱ्हीं मज आंतु पैसो ।
दीठि तूझी ॥ ६९ ॥
आमचा प्रकृती पैलीकडीळु भाउ ।
जरि कल्पना विण लागसी पाउ ।
तरि मज माझि भूतें हें ही वाउ ।
जें सर्व मी ह्मणोनि ॥ ७० ॥
यऱ्हविं तऱ्हीं संकल्पाचिये सांजवेळे ।
नावेक तिमिरैजति बुद्धिचे डोळे ।
ह्मणौनि अखंडित चि परि झांवळे ।
भूत भिन्न ऐसें देखे ॥ ७१ ॥

ते चि संकल्पाची सांज जैं वीपे ।
तैं अखंडित चि आहे स्वरूपें ।
जैसी शंका जात खेओ लोपे ।
सर्पपण मालेचें ॥ ७२ ॥
यऱ्हवीं तऱ्हीं भुइं आंतौनि स्वयंभ ।
काइ घडेगाडुआंचे निगताति कोंभ ।
पुडुतीं ते कुह्लालमतिचे गर्भ ।
उमटले किं ॥ ७३ ॥
ना तरि सागराचां पाणीं ।
काइ तरंगाचिया आहाति खाणी ।
ते अवांतर करणी ।
वारेयाची नव्हे ॥ ७४ ॥
पाहे पां कापुसाचां पोटीं । कापडाची होंति काये पेटी ।
तो वेढि तेयाचिया दीठी । कापड जाला किं ॥ ७५ ॥
जरि सोनें लेणें होउनि घडे । तऱ्हीं तेयाचें सोनेपण न मोडे ।
एरु अलंकारु तो वरिचिली कडे । लेंतेयाचेनि भावें ॥ ७६ ॥
सांघें पडिसादेयाचीं प्रत्युत्तरें ।
कां आरिसां हान जें आविष्करे ।
तें आपुलें कीं साचोकारें ।
तेथिंचें होंतें ॥ ७७ ॥
तैसिये निर्मले माझां स्वरूपीं । जो भूतभावना आरोपी ।
तेयासि तेयाचां चि संकल्पीं । भूताभासु आहे ॥ ७८ ॥
ते चि कल्पिति प्रवृत्ति पुरे । आणि भूताभासु आदिं च सरे ।
मग स्वरूप उरे एकसरें । निखल माझें ॥ ७९ ॥
हें असो आंगीं भरलियां भवंडी । जैसिंयां भवंती दीसति आडि ।
तैसिंया आपुलिया कल्पना अखंडीं । गमति भूतें ॥ ८० ॥

ते चि कल्पना सांडूनि पाइं । तरि मीं भूतीं भूतें माझां ठाइं ।
हें स्वप्नि हिं परि नाहिं । कल्पावेया जोगें ॥ ८१ ॥
आतां मी एकु भूतांतें धरिता । अथवा भूतां माझि असता ।
इया संकल्पसन्निपाता । आंतुली बोलिया ॥ ८२ ॥
ह्मणौनि परियसैं गा प्रियोत्तमा । मीं विश्वेंसीं विश्वात्मा ।
जो एया लटकेया भूतग्रामां । भाव्यु सदा ॥ ८३ ॥
रश्मिचेनि आधारें जैसें । नाहिं तें चि मृगजल असे ।
माझां ठांइं भूतजात तैंसें । आणि मातें भावी ॥ ८४ ॥
मी इये परिचा भूतभावनु । परि सर्व भूतेंसीं अभिन्नु ।
जैसें प्रभा आणि भानु । एक चि तें ॥ ८५ ॥
हा ऐश्वर्यु आमचा योगु । तुवां देखिला किं चांगु ।
आतां सांघैं एथ काहीं लागु । भूतभेदाचा असे ॥ ८६ ॥
एया लागि मजपासौनि भूतें । आनें न्हवति हें निरुतें ।
आणि भूतां वेगळेयां मातें । कहीं चि न मनीं हो ॥ ८७ ॥

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

पैं गगन जेव्हडें जैसें । पवनु हि तेवडा चि असे ।
हा साहाजें हालवलेयां वेगला दीसे । यऱ्हविं गगन तें तो ॥ ८८ ॥
तैसें भूतजात माझां ठांइं । कल्पिजे तरि आभासे काहीं ।
निर्विकल्पीं मग नाहिं । तेथ मीं आघवें ॥ ८९ ॥
ह्मणौनि नाहिं आणि असे । हें कल्पनेचेनि सोरसें ।
जें कल्पनालोपीं भ्रंशे । आणि कल्पने सवें होये ॥ ९० ॥
तें चि कल्पितें मुदल जाये । तैं कें असे नाहिं हें आहे ।
ह्मणौनि पुढुतीं तूं पाहे । हा ऐश्वर्ययोगु ॥ ९१ ॥
ऐसिया प्रतीतिबोधसागरीं । तूं आपणपेयांतें कल्लोळु एकु करीं ।
मग एऱ्हविं पाहसि तवं चराचरीं । तूं चि असासि ॥ ९२ ॥

एया जाणणेयांचा चेऊ । तूज आला नां ह्मणति देओ ।
तरि आतां द्वैतस्वप्न वाओ । जालें किं ना ॥ ९३ ॥

तर्‍हीं पुडुतीं जरि विपायें । बुद्धी कल्पनेची झोंप ही नैये ।
तरि अभेदबोधु जाए । जें स्वप्नीं पाडिजे ॥ ९४ ॥

ह्मणौनि इये नीदेची वाट मोडे ।
निखळ उद्बोधाचें च्चि आपणपें वडे ।
ऐसें सुवर्म जें आहे फुडे ।
तें दाउनि पाइं ॥ ९५ ॥

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

तरि धनुर्द्धरा धौरेया । नीकें अवधान देयीं धनंजया ।
पैं सर्वभूतांतें माया । करी हरी ॥ ९६ ॥

जियें नावं कां प्रकृति ।
जे द्विविधा सांवितली तुजप्रति ।
येकि अष्टभेदव्यक्ति ।
आणि जीवरूपा ॥ ९७ ॥

हा प्रकृतिविषो आघवा ।
तुवां मागां परिसिला असे पांडवा ।
ह्मणौनि असो काये सांघावा ।
तर्‍हीं प्रकृति ते हे ॥ ९८ ॥

तरि इये माझिये प्रकृती । महाकल्पांचां अंतीं ।
सर्वभूतव्यक्ती । ऐक्यासि येंति ॥ ९९ ॥

ग्रीष्मांचां अतिरसीं । सबीजें तृणें जैसीं ।
माघौतीं भूमीसी । सुलीनें होंति ॥ १०० ॥

कां वार्षिये ढेंढें फीटे ।
जेव्हां शारदियेचा अनुवाडु फुटे ।
तैं घनजात आटे ।
गगनिचां गगनीं ॥ १ ॥

ना तरि आकाशाचिये खोंपे । वायु निवांतू चि लोपे ।
आणि तरंगता हारपे । जळिं जेवि ॥ २ ॥

अथवा जागिनलेंये वेळे । स्वप्न मनिचें मनीं चि मावळे ।
तैसें प्राकृत प्रकृती मिळे । कल्पक्षयीं ॥ ३ ॥

मग कल्पादि पुडुतीं । मीं चि सृजीं ऐसी वदंती ।
तरि तिये विषिं निरुती । उपपत्ति आइकें ॥ ४ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

तरि हे चि प्रकृति किरीटी । मीं स्वकीय साहजें अधिष्ठीं ।
तेथ तंतुसमवायें पटीं । जेवि विणावाणि दीसे ॥ ५ ॥

मग तिये विणावणिचेनि आधारें ।
लाहाना चौकडियां पटत्व भरे ।
तैसीं पंचात्मकें आकारें ।
प्रकृति चि होए ॥ ६ ॥

जैसें विरजेयाचेनि संगें । दूध आटळिजों लागे ।
तैसी प्रकृति आंगा रिगे । सृष्टिपणाचिया ॥ ७ ॥

वीज जळाची जवळीक लाहे ।
आणि तें चि शाखोपशाखा होये ।
तैसें मज करणें आहे ।
भूतांचें हेंट ॥ ८ ॥

आगा हे नगर रायें केलें ।
एया ह्मणणेया किर साचपण आले ।
परि निरुतें पांतां काइ सिणले ।
रायाचे हात ॥ ९ ॥
आणि मीं प्रकृति अधिष्टीं तें कैसें । जैसा स्वप्नीं जो असे ।
मग तो चि प्रवेशे । जाग्रदवस्थे ॥ ११० ॥
तरि स्वप्नौनि जाग्रति येंतां । काये पाये दूखति पांडुसुता ।
कीं जाग्रते माझि असतां । प्रवासु होए ॥ ११ ॥
एया आघवेयाचा अभिप्रांऊ काइ ।
जें हें भूतसृष्टिचें कांहीं ।
मज एक ही करणें नाहीं ।
ऐसा अर्थु ॥ १२ ॥
जैसी रायें अधिष्ठिली प्रजा । व्यापारें आपुलालेया काजा ।
तैसा प्रकृतिसंगु माझा । एर करणें तें इयेचें ॥ १३ ॥
पाहे पां पूर्णचंद्राचिया भेटी । समुद्रि भरतें अपार दाटी ।
तेथ चंद्रासि काइ किरीटी । उपखा पडिला ॥ १४ ॥
जडपण जवलिका । लोह चाले तरि चालो कां ।
कोणु सीणु भ्रामका । सन्निधानाचा ॥ १५ ॥
किंबहुना इया परीं । मीं निजप्रकृतितें अंगिकरीं ।
आणि भूतसृष्टि एकसरी । प्रसरों चि लागे ॥ १६ ॥
जें हा भूतग्रामु आघवा । असे प्रकृती अधीनु पांडवा ।
जैसी बीजाचेया वेला पालवा । समर्थ भूमि ॥ १७ ॥
नां तरि वाल्यादिकां वयसां । गोसांवि देहसंयोगु जैसा ।
अथवा घनावली आकाशा । वार्षियें जेवि ॥ १८ ॥
का स्वप्नासि कारण निद्रा । तैसी प्रकृति हे नरेंद्रा ।
एया अशेषा ही भूतसमुद्रा । गोसांविणि गा ॥ १९ ॥

स्थावरां जंगमां । स्थूलां अथवा सूक्ष्मां ।
हें वह्नु असो भूतग्रामां । प्रकृती चि मूळ ॥ १२० ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

ह्मणौनि भूतें हान सृजावीं । कां सृजिलीं प्रतिपाळावीं ।
इयें करणीं नैयंति आघवीं । आमचेया आंगा ॥ २१ ॥
जळीं चंद्रिकेचिया पसरति वेली ।
ते वाढि चंद्रें नाहिं जेवि केली ।
तेवि मातें पाउनि ठेलीं ।
दूरि कर्में ॥ २२ ॥
आणि सूटलेयां सिंधुजळाचा लोटु ।
न शके धरुं सैंधवाचा घोंटु ।
तेवि सकळ कर्मा मी चि सेवटु ।
काइ वांधीति मातें ॥ २३ ॥
धूमरजाची पिंजरी । वाजतेया वायुतें होंकरी जरि ।
कां सूर्यबिंवा माझारि । आंधारें रिगे ॥ २४ ॥
हें असो पर्वतांचिये हृदइचें । पर्जन्यधारीं ने विखोंचे ।
तेवि कर्मजात प्रकृतिचें । न लगे मज ॥ २५ ॥
अन्हवि इये प्रकृतिविकारीं । येकु मीं चि असे अवधारीं ।
उदासीनाचिया परीं । करी ना करवीं ॥ २६ ॥
दीपु ठेविला परि वरीं । कवणातें नियमी ना निवारी ।
आणि कवण कवणी परी । राहाटे तें असे नेणे ॥ २७ ॥
तो जैसा कां साक्षिभूतु । गृहव्यापारप्रवृत्तिरहितु ।
तैसा भूतकर्मीं अनासक्तु । मीं भूतीं असें ॥ २८ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

एथ एकू चि अभिप्राउ पुढुतीं । काइ सांगों यया उपपत्ती ।
तरि एकी हेला सुभद्रापती । एतुलें जाण ॥ २९ ॥
जैसा लोकचेष्टां समस्तां । हा निमित्तमात्र कां सविता ।
तैसा जगप्रभवीं मी पांडुसुता । हेतु होइं ॥ ३० ॥
कां जें मियां अधिष्ठिलेयां प्रकृती ।
होंताति चराचराचिया संभूती ।
ह्मणौनि मीं हे उपपत्ती ।
घडे इया ॥ ३१ ॥
आतां येणें चि उजियडें निरुतें । निहाळिं पां एया योगातें ।
जें माझां ठांइं भूतें । परि मीं भूतीं नसें ॥ ३२ ॥
अथवा भूतें माझां ठांइं । आणि मीं भूतां माझि नाहीं ।
इया खुणा आंतु काहीं । चूकें ना किं ॥ ३३ ॥
हें सर्व आमचें गूढ । दाविलें मियां तुज उघड ।
तरि इंद्रियां देउनि कवाड । हृदयीं भोगीं ॥ ३४ ॥
हा डंसु जवं नये हाता । तवं माझें साचोकारण पार्था ।
न संपडे गा सर्वथा । जेवि भुषिं कणु ॥ ३५ ॥
यऱ्हविं अनुमानाचेनि पैसें । आवडे किरु कळलें ऐसें ।
परि मृगजळाचेनि उल्हासें । काइ भूमि तीमे ॥ ३६ ॥
जें जाळ जळीं पांगिलें । तेथ प्रतिबिंब दीसे कीरु आंतुडलें ।
मग थडिये काढूनि झाडिलें । तेव्हळिं बिंब कें सांघें ॥ ३७ ॥
तैसें बोलवरि वाचाबळें ।
वायां चि झांकवीति प्रतीतीचे डोळे ।
मग साचोकारें यया बोधा वेळे ।
आथि ना होइजे ॥ ३८ ॥

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

किंबहुना भवा भिया । आणि साचें चाड जरि मियां ।
तरि तुह्मी गा उपपत्ती इयां । जतन करां ॥ ३९ ॥
यऱ्हवीं वेधली दीठि कवळे । ते चांदिणेंयांतें ह्मणे पीवळें ।
तेवि माझां स्वरूपीं निर्मळें । देखति दोषु ॥ १४० ॥
ना तरि जरें विटाळलें मुख । मग दूधातें ह्मणति विख ।
तेवि अमानुषा मानुष । मानीति मातें ॥ ४१ ॥
ह्मणौनि पुडुतीं धनंजया । झनें विसरसी यया अभिप्राया ।
जें एरी स्थूलदृष्टी वायां । जाईल गा ॥ ४२ ॥
पैं स्थूलदृष्टी देखिजे मातें । तें नेदखणें जाणति निरुतें ।
जैसें स्वप्निचेनि अमृतें । अमरां न्हविजे ॥ ४३ ॥
यऱ्हवीं स्थूलदृष्टी मूढ । मातें जाणति कीरु दृढ ।
पारि तें जाणणें चि जाणणेयां आड । रिगौनि ठाके ॥ ४४ ॥
जैसें नक्षत्राचेया आभासा । साठिं घातु जाला तेया हंसा ।
माझि रत्नवुद्धिचिया आशा । ह्मणौनियां ॥ ४५ ॥
सांघें गा मृगजळ टाकूनि गेलेयाचें कवण फळ ।
काइ सुरतरु ह्मणौनि बाबुळ । सेविलें करी ॥ ४६ ॥
हा निळेयाचा दुसरा । यया बुद्धी हातु घालिजे विखारा ।
कां रत्नें ह्मणौनि गारा । वेंचिजति पैं ॥ ४७ ॥
अथवा निधान हें प्रकटलें । ह्मणौनि खदिरांगार खोले भरिले ।
कां साउली न पांतां घातलें । कुहां सिहें ॥ ४८ ॥
तेवि मीं ह्मणौनि प्रपंचीं ।
जिहीं बुडी दिधली कृतनिश्चयाची ।
तिहीं चंद्रासाठिं जळिची ।
प्रतिमा धरिली ॥ ४९ ॥
तैसा कृतनिश्चयो वायां गेला । जैसा कोणिह येकु कांजी पियाला ।
मग परिणामु पाहों लागला । अमृताचा ॥ १५० ॥

तैसें स्थूलाकारीं नाशवंते । भरवसा बांधौनि चित्तें ।
पाहांति मज अविनाशातें । तरि कैसेनि दीसें ॥ ५१ ॥
आगा पश्चिमसमुद्रिंचिया तटा । निगिजत आहे पूर्वेची वाटा ।
किं कोंडा कांडितां सूभटा । कणु आंतुडे ॥ ५२ ॥
तैसें विकरलें हें स्थूल । जाणितलेयां मीं जाणावें केवल ।
काये फेणु पींतां जल । सेविलें होये ॥ ५३ ॥
ह्मणौनि मोहवलें मनोधर्में । हें चि मानूनि संभ्रमें ।
येथिचीं जियें जन्मकर्में । तियें मज चि ह्मणति ॥ ५४ ॥
एतुलेनि अनामा नाम । मज अक्रियासि कर्म ।
विदेहा देहधर्म । आरोपिति ॥ ५५ ॥
मज आकारशून्या आकारु । निरुपाधिका उपचारु ।
विधिविवर्जिता व्यवहारु । आचारादिकु ॥ ५६ ॥
मज वर्णहीना वर्णु । गुणातीतासि गुणु ।
मज अचरणा चरणु । अपाणी पाणि ॥ ५७ ॥
मज अमेया मान । सर्वगतासि स्थान ।
जैसें सेजें चि माझि वन । निदेला देखे ॥ ५८ ॥
तैसें अश्रवणा श्रोत्र । मज अचक्षुका नेत्र ।
अगोत्रा गोत्र । अरूपा रूप ॥ ५९ ॥
मज अव्यक्ता व्यक्ति । अनार्त्तासि आर्त्ति ।
स्वयंतृप्ता तृप्ति । भाविति गा ॥ १६० ॥
मज अनावरणा आवरण । अभूषणा भूषण ।
मज सकलकारणासि कारण । मानीति ते ॥ ६१ ॥
मज सहजातें करीति । स्वयंभातें प्रतिष्ठिति ।
निरंतरातें आवांहांति । विसर्जिति पैं ॥ ६२ ॥
मीं सर्वदा स्वत:सिद्धु । मीं बाळु तरुणु वृद्धु ।
मज एकरूपा समंधु । जाणति ऐसें ॥ ६३ ॥

मज अद्वैतासि दूजें । मज अक्रियासि काजें ।
मीं अभोक्ता किं भुंजें । ऐसें ह्मणति ॥ ६४ ॥
मज अकुलाचें कुल वानिंति । मज नित्याचेनि निधनें सीणति ।
मज सर्वत्रातें कल्पिति अरिमित्र गा ॥ ६५ ॥
मीं स्वानंदाभिरामु । तेया मज आणि सुखाचा कामु ।
मीं आघवा चि असें समु । किं ह्मणति एकदेशी ॥ ६६ ॥
मीं आत्मा एकु चराचरीं । किं ह्मणति एकाचा आडलु करी ।
आणि कापौनि एकां मारीं । हें चि रूढवीति ॥ ६७ ॥
किंबहुना ऐसे समस्त । जे हे मनुष्यधर्म प्राकृत ।
तेया चि नावं ऐसें विपरीत । ज्ञान तेयांचें ॥ ६८ ॥
जवं आकारु येकु देखति । तवं हा देवो ऐसें ह्मणति ।
मग तो चि विघडलेयां ठाकति । नाहिं ह्मणौनियां ॥ ६९ ॥
मातें एणें एणें प्रकारें । जाणति मनुष्य ऐसेनि आकारें ।
ह्मणौनि ज्ञान तें चि आंधारें । ज्ञानासि करिति ॥ ७० ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

एया लागि जन्मले ते मोघ । जैसे वार्षी विण मेघ ।
ना तरि मृगजलिचे तरंग । दुरौनि पाहावे ॥ ७१ ॥
अथवा कोल्हैरिचे असिवार । ना तरि वोडंबरिचे अलंकार ॥
किं गंधर्वनगरिचे आवार । आभासति ॥ ७२ ॥
सावेरी वाढिनलेया सरला । वरि फल नाहिं आंतु पोकला ।
कां स्तन जाले गलां । सेलिये जैसे ॥ ७३ ॥
तैसें मूर्खांचें तेयां जियालें ।
आणि धिगि कर्म हीं तेयांचें निफनलें ।
जैसें सोवेरी फल आलें ।
घेपे ना दीजे ॥ ७४ ॥

मग जें काहिं ते पढिनले । तें माकडें नारियळ तोडिलें ।
कां आंधळेया हातीं पडिलें । मोतीं जैसें ॥ ७५ ॥
किंबहुना तेयां शास्त्रें । जैसिं कुमारीहातीं बांधलीं शस्त्रें ।
कां अशौची मंत्रें । बीजें कथिलीं ॥ ७६ ॥
तैसें ज्ञानजात तेयां । आणि काहिं आचरले गा धनंजया ।
तें आघवें चि गेलें वायां । जे चित्तहीन ॥ ७७ ॥
पैं तमोगुणिची राक्षसी । जे सद्बुद्धितें ग्रसी ।
मनाचा ठाउ चि पूसी । निशाचरि जे ॥ ७८ ॥
तिये प्रकृती वरिपडे जाले । ह्मणौनि चिंताचेनि कपोलें गेले ।
वरि तामसियेचां पडिले । मुखा माजि ॥ ७९ ॥
जेथ आशेचिये लाळे । आंतु हिंसा जीभ लोळे ।
तेविं चि संतोखाचे चाकले । अखंड चवली ॥ १८० ॥
जेथ अनार्त्तांचे कानवेर्‍हीं ।
आवाळुएं चाटिति निगे बाहिरि ।
जे प्रमादपर्वतिची दरी ।
सदा चि मातली ॥ ८१ ॥
जेथ द्वेषाचिया दाढा । कसासां ज्ञानाचा करिती रगडा ।
जे अगस्तिगौत्रण मूढां । स्थूलबुद्धि ॥ ८२ ॥
ऐसे आसुरिये प्रकृतिचां तोंडीं । ते जाले गा भूतौंडी ।
जे बुडौनि गेले कुंडीं । व्यामोहाचां ॥ ८३ ॥
एवं तमाचिये पडिले गर्त्तें ।
न पवती चि विचाराचेनि हातें ।
हें असो ते गेले जेथें ।
ते शुद्धि ही नाहिं ॥ ८४ ॥
ह्मणौनि असतु इयें वायाणीं । काइसीं तेयां मूर्खांचीं बोलणीं ।
वायां वाढवितां काहाणी । सिणैल हान ॥ ८५ ॥

ऐसें बोलिलें देवें । तेथ जी ह्मणितलें पांडवें ।
आइकें वाचा जेथ विसंवे । ते साधुकथा ॥ ८६ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

तरि जेयांचिये चोखटे मानसीं । मीं होउनि असे क्षेत्रसंन्यासी ।
जेयां निदैलेयांतें उपासी । वैराग्य गा ॥ ८७ ॥
जेयांचिया आस्थेचिया सद्भावा । आंतु धर्मु करी राणिवा ।
जेयांचिये मती ओलावा । विवेकाचा ॥ ८८ ॥
जे ज्ञानगंगे न्हाले । जे पूर्णता जेउनि धाले ।
जे शांतीसि जाले । पालव नवे ॥ ८९ ॥
जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे खांभ ।
जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुभळूनि भरिले ॥ १९० ॥
जेयां भक्तिची येतुली प्रीति । जे कैवल्यातें पऱ्हां सर ह्मणति ।
जियांचिये लीले माझि नीति । जियाली दीसे ॥ ९१ ॥
जे आघवां चि करणीं । लेइले संयतिचीं लेणीं ।
जेयांचें चित्त गवसणी । व्यापका मज ॥ ९२ ॥
ऐसे जे महानुभाव । जे दैविये प्रकृतिचे दैवं ।
जे जाणौनियां सर्व । स्वरूप माझें ॥ ९३ ॥
मग वाढतेनि प्रेमें । मातें भजताति जे महात्मे ।
परि दूजेपण मनोधर्में । सीतले नाहिं ॥ ९४ ॥
ऐसे मीं चि होउनि पांडवा । करीत माझी सेवा ।
परि नवलाओ तो सांगावा । असे आइकैं ॥ ९५ ॥

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ।
नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

तरि कीर्त्तनाचेनि नडनाचें । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चिताचे ।
जें नावं चि नाहिं पापाचें । ऐसें केलें ॥ ९६ ॥

यमदमा अवकला आणिली । तीर्थें ठायावरौनि उठविलीं ।
यमलोकिचीं ठाकविलीं । राहाटि आघवी ॥ ९७ ॥
यमु ह्मणे काइ यमावें । दमु ह्मणे कोणातें शोषावें ।
तीर्थें ह्मणति काइ खावें । दोखु ओखधा नाहिं ॥ ९८ ॥
ऐसेनि माझेनि नामघोषें । नाहिं करित विश्वाचीं दुःखें ।
आघवें जग चि महासुखें । दुमदुमीत भरलें ॥ ९९ ॥
ते पाहाटेविण पांहाटवित । अमृतेंविण जिववित ।
योगेंविण दावित । कैवल्य डोळां ॥ २०० ॥
परि राया रंका पाडु धरुं । नेणति सानेया थोरा कडसणी करुं ।
एकरसें आनंदाचें आवारुं । होंत जगा ॥ १ ॥
कंहिं येकाधेन वैकुंठा जावें । तेंतिहिं वैकुंठ चि केलें हे आघवें ।
ऐसें नामघोषगौरवें । धवलें विश्व ॥ २ ॥
तेजें सूर्यु तैसे उजल । परि तो अस्तवे हें कीडाल ।
चंद्र संपूर्ण एकाधी वेल । ते सदा पुरते ॥ ३ ॥
मेघु उदारु परि ओसरे । ह्मणौनि उपमेसि नुपकरे ।
ते निःशंकपणें सपांखरे । पंचानन ॥ ४ ॥
तेयांचिये वाचेपुढां भोजें । नाम नाचे माझें ।
जें जन्मशतीं ओलगिजे । एकोल यावेया ॥ ५ ॥
पैं वैकुंठीं मीं गा नसें । वेलु एकु ही भानुबिंबि हिं न दिसें ।
वर योगियांची हीं मानसें । सांडूनि जायें ॥ ६ ॥
परि तेयांपासिं पांडवा । मी हारतला गिवसावां ।
जेथ नामघोषु बरवा । करिति ते माझा ॥ ७ ॥
कैसे माझां गुणीं भरले । देशकालातें विसरले ।
कीर्त्तनसुख जाले । आपणपां चि ॥ ८ ॥
कृष्णविष्णुगोविंद । एयां नामाचे निखिल प्रबंध ।
माझि आत्मचर्चा विशद । उदंड गांति ॥ ९ ॥

हें बहू असो इया परीं । कीर्त्तितमातें अवधारीं ।
एक विचरति चराचरीं । पांडुकुमरा ॥ २१० ॥
मग आणिक ते अर्जुना । सावियां चि बहुवा जतना ।
पंचप्राणमना । पाढाउ घेति ॥ ११ ॥
बाहिरि यमनियमाची कांटि लाविली ।
आंतु वज्रासनाची पौलि पानासिली ।
वरि प्राणायामाची मांडिलीं ।
वांहांती यंत्रें ॥ १२ ॥
तेथ उल्हाटशक्तिचेनि उजियेडें । मनपवनाचेनि सुरवाडें ।
सतरावियेचेनि पानियेडें । बलियावीले ॥ १३ ॥
तेंव्हां प्रत्याहारें ख्याति केली । विकारांची सपिलें बोहिली ।
इंद्रियें बांधौनि आणिलीं । हृदया आंतु ॥ १४ ॥
तवं धारणावारू दाटिले । महाभूतांतें येकिं आटिलें ।
मग चतुरंग निवटिलें । संकल्पाचें ॥ १५ ॥
तेयावरि जैत रे जैत । ह्मणौनि ध्यानाचें निसाण वाजत ।
दीसे तन्मयतेचें झलकत । एकछत्र ॥ १६ ॥
पाठिं समाधिश्रियेचेया अशेषा । आत्मानुभवु—राज्यसुखा ।
पट्टाभिषेकु देखां । समरसें जाला ॥ १७ ॥
ऐसें हें गहन । अर्जुना माझें भजन ।
आतां आइक सांघों आन । जें करिति येक ॥ १८ ॥
तरि दोन्हीं पालववेऱ्हीं । जैसा एकु तंतु अंबरीं ।
तैसा मी वांचूनि चराचरीं । जाणति नां ॥ १९ ॥
आदिब्रह्मा करुनि । सेवटीं मशकु धरुनि ।
माझि समस्त हें जाणौनि । स्वरूप माझें ॥ २२० ॥
मग वाड धाकुटें न ह्मणति । साजीव निर्जीव नेणति ।
देखिलिये वस्तू लुंठति । मी चि ह्मणौनि ॥ २१ ॥

आपुलें उत्तमत्व नाठवे । पुढैल योग्यायोग्य ही नेणवे ।
एकसरें व्यक्तिमात्रेचेनि नात्रें । नमूं चि आवडे ॥ २२ ॥
जैसें ऊंचीं उदक पडिलें । तरि तळवटुवरि ये उगेलें ।
तैसें नमिजे भूत देखिलें । ऐसा स्वभाओ तेयांचा ॥ २३ ॥
कां फललेया तरुची शाखा । साहाजें भूमीसि उतरली देखां ।
तैसें जीवमात्रा अशेषा । खालतिले ॥ २४ ॥
अखंड अगर्वता होउनि असति । तेयांते विनयो हे चि संपत्ति ।
ते जयजपमंत्रें अर्पिति । माझां ठांइ ॥ २५ ॥
नमितां मानाभिमान गलले । ह्मणौनि अवचिते मीं चि जाले ।
ऐसे निरंतर मिसळले । उपासिति ॥ २६ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

अर्जुना हे गरुइ भक्ति । सांधितली तुज प्रति ।
आतां ज्ञानयज्ञें यजिति । ते भक्त आइकैं ॥ २७ ॥
परि भजन करिती हातवटी । तूं जाणतु आह्मासि किरीटी ।
जें मागां इया गोठी । केलिया आह्मीं ॥ २८ ॥
तवं आथि जी अर्जुनु ह्मणे । तें देविकिया प्रसादाचें किं करणें ।
तऱ्हीं अमृताचिये आरोगणे । काइ पुरे ह्मणवे ॥ २९ ॥
एया बोला आंतु अनंतें । लागणेयां देखिलें तेयातें ।
किं सुखावलेनि चित्तें । डोलतसे ॥ ३० ॥
ह्मणे भलें केलें पार्था । यऱ्हविं हा अनवसरु सर्वथा ।
परि बोलवीतसे आस्था । तूझी आमते ॥ ३१ ॥
तवं अर्जूनु ह्मणे हें काइ । चकोरें विण चांदणें चि नाहिं ।
जग निववीजे हा तेयाचां ठांइं । स्वभाओ चि कीं जी ॥ ३२ ॥
एरें चकोरें तियें आपुलिये चाडे । चांचू करिति चंद्राचिये कडे ।
तेवि आह्मीं विनउं तें थोडें । देओ कृपासिंधु ॥ ३३ ॥

जें मेघु आपुलिया प्रौढी । जगाची आर्त्ति किं दवडी ।
वांचूनि चातकाची तान्ह केवढी । तो वर्षाओ पाहुनि ॥ ३४ ॥
परि चूळा हीं येकाचिये चाडे । जेवि गंगेतें चि टाकावें पडे ।
तेवि आर्त्त बहू कां थोडें । तऱ्हीं सांघावें देवा ॥ ३५ ॥
तेथ देवें ह्मणितलें राहे । जो संतोषु आह्मा जाला आहे ।
तेयावरि स्तुति साहे । ऐसें उरलें नाहिं ॥ ३६ ॥
पैं परियसु तुं आहासिं निक्रियापरी ।
ते चिं वक्तृत्वा वऱ्हाडिक करीं ।
ऐसें पोखुनु तेयातें हरी ।
आदरिलें बोलों ॥ ३७ ॥
तरि ज्ञानयज्ञु तो एवंरूपु । तेथ आदिसंकल्प हा यूपु ।
महाभूतें तो मंडपु । भेदु तो पशु ॥ ३८ ॥
मग पांचांचे जे विशेष गुण । अथवा इंद्रियें आणि प्राण ।
हें चि यज्ञोपचारभरण । अज्ञानघृत ॥ ३९ ॥
तेथ मनबुद्धि एयां कुडां । आंतु ज्ञान हा अग्नि फुडा ।
साम्य ते सुहाडा । वेदी जाणैं ॥ २४० ॥
सविवेकमतिपाटव । तें चि विद्यागौरव ।
संयति चि सृक्सृव । जीउ यज्वा ॥ ४१ ॥
तो प्रतीतीचेनि पात्रें । विवेकें महामंत्रें ।
ज्ञानाग्निहोत्रें । भेदु नाशी ॥ ४२ ॥
तेथ अज्ञान सरौनि जाये । आणि यजिता यजन हे ठाये ।
आत्मसमरसें न्हाये । अवभृत जेऱ्हां ॥ ४३ ॥
तेऱ्हां भूतें विषय करणें । हें वेगळालें कांहीं न ह्मणे ।
आघवें एक चि ऐसें जाणे । आत्मबुद्धी ॥ ४४ ॥
जैसा चेइला तो अर्जुना । ह्मणे स्वप्निची हे सेना ।
मीं चि जाला होंता ना । निद्रावशें ॥ ४५ ॥

आतां सेना ते सेना नोहे । हें मीं चि एकु आघवें ।
ऐसें एकत्वें मानवे । विश्व तेया ॥ ४६ ॥
मग तो जीउ हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधें भरे ।
ऐसे भजति ज्ञानाध्वरें । एकत्वें एणें ॥ ४७ ॥
अथवा अनादि हें अनेक । जें असारिखें येकायेक ।
आणि नामरूपादिक । तें हीं विषम ॥ ४८ ॥
ह्मणौनि विश्व भिन्न । परि न भेदे तेयाचें ज्ञान ।
जैसे अवयव तरि आनान । परि एकि चि देहिंचे ॥ ४९ ॥
कां शाखा सानिया थोरा । परि आहाति येका चि तरुवरा ।
बहू रश्मि परि दिनकरा । एकाचे जेवि ॥ २५० ॥
तेवि नाना विधा व्यक्ती । आनानें नावें आनानी वृत्ती ।
ऐसें जाणति भेदलां भूतीं । अभेदा मातें ॥ ५१ ॥
एणें वेगलालेपणें पांडवा । करिति ज्ञानयज्ञु बरवा ।
जें न भेदति या जाणिवा । जाणति ह्मणौनि ॥ ५२ ॥
ना तरि जेधवां जिये ठांइं । देखति जें काहीं ।
तें मीं वांचूनि नाहीं । ऐसा चि बोधु ॥ ५३ ॥
पाहे पां बुडडा जेउता जाये । तेउतें जळ एक तेया आहे ।
मग वीरे अथवा राहे । तन्हीं जळा चि माझि ॥ ५४ ॥
कां पवनें परमाणु उचलले । ते पृथ्वीचे हें नाहीं गेलें ।
आणि माघौते जन्हीं पडिले । तन्हीं पृथ्वी चि वरि ॥ ५५ ॥
तैसें भले तेथ भलेतेणें भावें । भले तें हीं हो अथवा नोहावें ।
परि तें मीं चि आघवें । होउनि ठेलें ॥ ५६ ॥
आगा हे जेवढी माझी व्याप्ति । तेव्हडी चि तेयांची प्रतीती ।
ऐसे बहुधाकारीं वर्त्तति । बहू चि होउनि ॥ ५७ ॥
हें भानुबिंब आवडे तेया । सदमुख जैसें धनंजया ।
तैसे ते विश्वा येया । समोर सदा ॥ ५८ ॥

आगा तेयांचेया ज्ञाना । पाठि नाहिं पैं अर्जुना ।
वायु जैसा गगना । सर्वांगीं असे ॥ ५९ ॥
तैसा मी जेतुला आघवा । तें चि तूक तेयांचेया सद्भावा ।
तारि न करितां पांडवा । भजन जालें ॥ ६० ॥
यऱ्हविं तऱ्हीं सकल मीं चि आहें । तारि कोणें कैं उपासिलां नोहें ।
एथ एकें जाणणेनि विण किं ठायें । अप्राप्तां ॥ ६१ ॥
परि तें असो एणें उचितें । ज्ञानयज्ञें यजित सांते ।
जे उपासित मातें । ते सांघितले ॥ ६२ ॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अखंड सकल हें सकलीं मुखीं । साहाजें अर्पतसे मज एकीं ।
किं नेणणेया साठीं मूर्खीं । न पविजे चि मातें ॥ ६३ ॥
तो चि जाणिवेचा उदो जारि होये । तारि मुदलु वेदु तो मीं चि आहें ।
आणि तो विधानातें जिया विये । तो क्रतु हीं मीं ॥ ६४ ॥
मग तेया कर्मापासौनि बरवा । जो सांगोपांगु आघवा ।
यज्ञु प्रकटे पांडवा । तो ही मीं गा ॥ ६५ ॥
स्वाहा मीं स्वधा । सोमादि ओषधी विविधा ।
आज्य मी समिधा । मंतृ मीं हवि ॥ ६६ ॥
होता मी हवन कीजे । जेथ तो अग्निरूप माझें ।
आणि हुत वस्तु कां जे जे । ते ही मीं चि ॥ ६७ ॥

पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

पैं जेयाचेनि अंगसंगें । इये प्रकृतीतव अष्टांगें ।
जन्म पाविजतसे जगें । तो पिता मीं गा ॥ ६८ ॥
अर्धनारीनटेश्वरीं । जो पुरुष तो चि नारी ।
तेवि मीं चराचरीं । माता ही होयें ॥ ६९ ॥

आणि जालें जग जेथ राहे। जेणें जींत वाढत आहे।
तें मिं वांचूनि नोहें। आना निरुतें ॥ ७० ॥
इयें प्रकृतिपुरुषु दोन्हीं। उपनलीं जेयाचां मनीं।
तो पितामहो त्रिभुवनीं। विश्वाचा मीं ॥ ७१ ॥
आणि आघवेया जाणणेयांचिया वाटा। जेया गावां यंति सूभटा।
जें वेदांचा चौहटा। वेद्य ह्मणिजे ॥ ७२ ॥
जेथ नाना मतां बुझावणी जाली।
येकमेका शास्त्रांची अनोलखि फीटली।
चूकलीं ज्ञानें जेथ मिळों आलीं।
जें पवित्र ह्मणिजे ॥ ७३ ॥
पैं ब्रह्मबीजाचा जाला अंकुरु। घोषध्वनि नादाकारु।
तेयाचे गा भवन जें ॐकारु। तें हीं मीं चि गा ॥ ७४ ॥
जेया ॐकाराचिये कुंसी। आखरें होंति अकारां ऐसीं।
जियें उपजत वेदेंसीं। उठिलीं तीन्हीं ॥ ७५ ॥
ह्मणौनि ऋग्यजुसामु। हे तीन्हीं ह्मणे मी रामु।
एवं मीं चि कुलाक्रमु। शब्दब्रह्माचा ॥ ७६ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

हें चराचर आघवें। जिये प्रकृती आंतु सांटवे।
ते सिणली जेथ विसंवे। ते परम गति मीं ॥ ७७ ॥
आणि जेयाचेनि प्रकृति जिये। जेणे अधिष्ठिली विश्व विये।
जो एऊनि प्रकृती इये। गुणातें भोगी ॥ ७८ ॥
तो विश्वश्रियेचा भर्त्ता। मीं चि गा पांडुसुता।
मीं गोसांवि समस्ता। त्रैलोक्याचा ॥ ७९ ॥
आकाशें सर्वत्र वसावें। वायू नांभारि उमेयां नसावें।
पावकें दाहावें। वर्षावें जलें ॥ २८० ॥

पर्वतीं बैसक न संडावी । समुद्रीं रेघ नोलंडावी ।
पृथ्विया भूतें वाहावीं । हे आज्ञा माझी ॥ ८१ ॥
मियां बोलविला वेदु बोले । मियां चालविला सूर्यु चाले ।
मियां हालविला प्राणु हाले । जो जगा चालिता ॥ ८२ ॥
मियां चि नियमिला सांता । कालु ग्रासु करितसे भूतां ।
इयें ह्मणियागतें पांडुसुता । सकळें जेयाचीं ॥ ८३ ॥
ऐसा जो समर्थु । तो मीं जगाचा नाथु ।
आणि गगन ऐसा साक्षिभूतु । तो ही मीं चि ॥ ८४ ॥
इहीं नामरूपीं आघवां । जो भरला असे पांडवा ।
आणि नामरूपां ही उ्ल्लावा । आपण चि जो ॥ ८५ ॥
जैसे जलाचे कल्लोल । आणि कल्लोलीं आथि जल ।
ऐसेनि वसवीतु असे सकल । तो निवासु मीं ॥ ८६ ॥
मीं एकु अनेकपणें । वेगलालेनि प्रकृतिगुणें ।
जींतु जगाचेनि प्राणें । वर्त्ततु असें ॥ ८७ ॥
जैसा समुद्रु थिल्लर न ह्मणतां । भले तेथ बिंबे सविता ।
तैसा ब्रह्मादि सर्वां हीं भूतां । सुहृदु तो मीं ॥ ८८ ॥
मीं चि गा पांडवा । एया त्रिभुवनासि उ्ल्लावा ।
सृष्टिक्षयप्रभवा । मूल तें मीं ॥ ८९ ॥
बीज शाखांतें प्रसवे । मग तें रूखपण बीजीं चि सामावे ।
तैसें संकल्पें होये आघवें । पाठिं संकल्पीं मिले ॥ २९० ॥
ऐसा जगाचें बीज संकल्पु । अव्यक्तु वासनारूपु ।
तेयासि कल्पांतीं जेथ निक्षेपु । होये तें मीं ॥ ९१ ॥
इयें नामरूपें लोटती । वर्णव्यक्ती आटती ।
जातींचे भेद फीटती । जैं आकाश नाहीं ॥ ९२ ॥
तैं सकलवासनासंस्कार । माघौते रचावेया आकार ॥
जेथ राहूनि असति अमर । तें निधान मीं ॥ ९३ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृण्हाम्युत्सृजामि च।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

मीं सूर्याचेनि वेखें । तपें तैं हें शोषे ।
पाठिं इंद्रु होउनि वर्षे । तैं पुडुतीं भरे ॥ ९४ ॥
आगा मृत्युचां भागीं जें जें । तें हिं पैं रूप माझें ।
आणि न मरतें तत्रं साहाजें । अविनाश मीं ॥ ९५ ॥
आतां बहू बोलौनि सांघावें । तें एक हेला घे पां आघवें ।
तरि संतासंत ही जाणावें । मीं चि हें गा ॥ ९६ ॥
ह्मणौनि अर्जुना मी नसें । ऐसा कोण्हीं ठाऊ असे ।
परि प्राणियांचें दैवं कैसें । जें नेदखति मातें ॥ ९७ ॥
हें आंतु बाहिरि मियां कोंदलें ।
जग निखिळ माझें चि ओतलें ।
किं कैसें कर्म तेयां आलें ।
जें मीं चि नाहिं ॥ ९८ ॥
तरंग पाणियें विण सूकति । रश्मि वाती उणें नेदखति ।
तैसे मीं चि ते मीं न्हवति । विस्मयो देखैं ॥ ९९ ॥
परि अमृतीं कुहा पाहिजे । कां आपणेयांतें चि गिवसूं जाइजे ।
ऐसें आथि हें काइ कीजे । अप्राप्तां ॥ ३०० ॥
ग्रासा येका अन्नासाठिं । अंधु धांवंतां पायें किरीटी ।
आडलला चिंतामणि लोटी । आंधलेपणें ॥ १ ॥
तैसें ज्ञान जैं सांडुनि जाए । तैं ऐसी हे दशा आहे ।
ह्मणौनि कीजे तें केलें नोहे । ज्ञानें विण ॥ २ ॥
आंधलेया गरुडाचे पांख आहाति । ते कोण्हा हिं उपेगा जांति ।
तैसे सत्कर्माचे उपखे ठांति । अज्ञानां तेवी ॥ ३ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

देख पां किरीटी । आश्रमधर्मांचिया राहाटी ।
विधिमार्गा कसवटी । जे आपण चि होंत ॥ ४ ॥
यजन करितां कव्रातिकें । तिहिं वेदांचा माथा तूके ।
क्रिया फळेंसीं उभी ठाके । पुढां जेयां ॥ ५ ॥
ऐसे दीक्षित जे सोमप । जे आपण चि यज्ञाचें रूप ।
तिहिं तेया पुण्याचेनि नावें पाप । जोडिलें देखैं ॥ ६ ॥
जे श्रुतित्रयीतें जाणौनि । शतवेऱ्हीं यज्ञां करूनि ।
यजिलेया ही मातें चुकउनि । स्वर्गु वशंति ॥७॥
जैसें कल्पतरू तळवटीं । बैसौनि झोलिये पाडी गांठी ।
मग निर्देउ निगे किरीटी । दैन्य करुं ॥ ८ ॥
तैसें शतक्रतूं यजिलें मातें । किं इछिताति स्वर्गादिसुखातें ।
आतां हें पुण्य किं निरुतें । पाप नोहे ॥ ९ ॥
ह्मणौनि मज वीण पाविजे स्वर्गु । तो अज्ञानांचा गा पुण्यमार्गु ।
ज्ञानिये तेयातें उपसर्गु । हाणि ह्मणति ॥ १० ॥
एऱ्हविं तऱ्हीं नरकिचें दुःख । पाहूनि स्वर्गा नावं किं सुख ।
वांचूनि नित्यानंद निर्दोष । तें स्वरूप माझें ॥ ११ ॥
मज येंतां पैं सूभटा । हा द्विविधु गा अव्हांटा ।
स्वर्ग नरक इया वाटा । चोरांचिया ॥ १२ ॥
स्वर्गा पुण्यात्मकें येइजे । पापें चि पापात्मकें नरका जाइजे ।
मग मातें चि जेणें पाविजे । तें शुद्ध पुण्य ॥ १३ ॥
आणि मज चि माझि असतां ।
जेणें मीं दूरि होये पांडुसुता ।
तें पुण्य ऐसें ह्मणतां ।
जीभ न झडे ॥ १४ ॥
परि हें असो आतां प्रस्तुत । आइकैं यया परि ते दीक्षित ।
यजूनि मातें याचित । स्वर्गभोग ॥ १५ ॥

मग मीं न पविजे ऐसें । जें पापरूप पुण्य असे ।
तेणें लाधलेनि सौरसें । स्वर्गा येंती ॥ १६ ॥

जेथ अमरत्व हें चि सीहांसन । ऐरावता सारिखें वाहान ।
राजधानीभवन । अमरावती ॥ १७ ॥

जेथ महासिद्धिचीं भांडारें । अमृताचीं कोठारें ।
जिये गावीं क्षीरारें । कामधेनुचीं ॥ १८ ॥

जेथ उालिगे देवां पाइकां । सैघ चिंतामणिचेया भूमिका ।
विनोदवनवाटिका । सुरतरूचिया ॥ १९ ॥

गंधर्व—गान—गाणी । जेथ रंभे ऐसिया नाचंणी ।
उर्वशी मुख्य विलासिनी । आंतौरिया ॥ ३२० ॥

मदनु ओलगे सेजारें । जेथ चंद्रु सिंपे साबरें ।
पवना ऐसे ह्माणियारे । धावणे जेथ ॥ २१ ॥

पैं बृहस्पति मुख्य आपण । स्वस्तिश्रियेचे ब्राह्मण ।
भाटियेचे सुरगण । विकर जेथें ॥ २२ ॥

लोकपाल रागेचे । राउत जिये पदिचे ।
उच्चैश्रवा खांचे । मागिलीकडे ॥ २३ ॥

हें बहू असो जे ऐसे । भोग ब्रह्मसुखा सरिसे ।
ते भोगीत जवं असे । पुण्यलेशु ॥ २४ ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥ २१ ॥

मग तेया पुण्याची पाहूती सरे ।
सवें चि इंद्रपणाची ऊठि उतरे ।
आणि येऒं लागति माघारे ।
मृर्त्य लोका ॥ २५ ॥

जैसा भाडिचा कवडा वेचे ।
मग दार ही चेंपूं नैये तेयाचें ।
ऐसें लाजिरवाणें दीक्षिताचें ।
काइ सांघों ॥ २६ ॥
एवं तिथेया मातें चूकले । जिहिं पुण्यें स्वर्ग कामिले ।
तेयां अमरपण तें वाॐ जालें । आतां मृत्युलोकु ॥ २७ ॥
आगा स्वप्नीं निधान फावे । परि ते चेइलेयां राहांत पावें ।
तैसें स्वर्गसुख जाणावें । वेदज्ञाचें ॥ २८ ॥
अर्ज्जुना वेदु जऱ्हीं जाला । तऱ्हीं मीं नेणतां वायां गेला ।
कणु सांडौनि उपणिला । कोंडा जैसा ॥ २९ ॥
ह्मणौनि मज एकें विण । हें त्रयीधर्म अकारण ।
मातें जाणौनि काहीं चि नेण । तूं सुखिया होंसी ॥ ३३० ॥

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

पैं सर्वभाविंसिं उखितें । जे ॐपले माझिये चित्तें ।
जैसा गर्भगोलु उद्यमातें । कोण्हा हीं नेणे ॥ ३१ ॥
तैसें मीं वांचूनि काहीं । आणिक गोमटें चि नाहीं ।
मज चि नावें पाइं । जीणें ठेविलें ॥ ३२ ॥
ऐसे अनन्यगतिकें चित्तें । चिंतीत सांते मातें ।
जे उपासीति तेयांतें । मी चि सेविं ॥ ३३ ॥
ते एकवटूनि जिये क्षणीं । अनुसरले गा माझिया वाहांणीं ।
तेव्हां चि तेयां चिंतवणी । फीटली आपुली ॥ ३४ ॥
मग तिहिं जें जें करावें । तें मज चि पडिलें आघवें ।
जैसें अजातपक्षाचेनि जीवें । पक्षिणी जिये ॥ ३५ ॥
कां आपुली तान्हभूक नेणे । तेयां नीकें तें तांयेसी चि करणें ।
तैसें अनुसरले मज प्राणें । तेयांचें मिं काइसेनि न लज़ें ॥३६॥

तेयां माझेयां सायुज्याची चाड । तरि तें चि पुरविं कोड ।
कां सेवा ह्मणति आड । प्रेम सुएं ॥ ३७ ॥
ऐसा मनीं धरिति जो भाओ । तो पुढपुढां लागें तेयां देऊं ।
आणि दिधलेयाचा निर्वाहो । तो ही मीं चि करीं ॥ ३८ ॥
हा योगक्षेमु आघवा । तेयांचा मज चि गा पांडवा ।
जेयांचेया सर्वभावां । आश्रयो मीं ॥ ३९ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

आतां आणीक संप्रदायें । परि मातें नेणति समवाए ।
जे अग्नये इंद्राय अर्यमणे सोमाय । ह्मणौनि भजिति ॥ ३४० ॥
तें हिं फिर मातें चि होये । कां जें हें आघवें मीं चि आहें ।
परि ते भजती उजिरी नोहे । विखम पडे ॥ ४१ ॥
पाहे पां शाखापल्लव वृक्षाचे । हे न्हवति येका चि बीजाचे ।
परि पाणी घेणें मुळांचें । तें मुळीं चि घापे ॥ ४२ ॥
कां दाही इंद्रियें आथि । इयें जऱ्हीं एकी चि देहिंचिं होंति ।
आणि इहीं सेविलें विखय जांति । एका चि ठाया ॥ ४३ ॥
तऱ्हीं करुनि रसोयें बरवी । कानिं केवि भरावी ।
फुलें आणुनु बांधावीं । डोलां केवि ॥ ४४ ॥
तेथ रसु तो मुखें चि सेवावा । परिमलु तो घ्राणें चि घेयावा ।
तैसा मीं तो यजावां । मी चि ह्मणौनि ॥ ४५ ॥
येर मातें नेणौनि भजन । तें वायां चि गा आनीआन ।
ह्मणौनि कर्माचे डोले ज्ञान । तें निर्दोषं होआवें ॥ ४६ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥ २४ ॥

एऱ्हवीं पाहे पां पांडुसुता । एयां यज्ञोपचारां समस्तां ।
मीं वांचूनि भोक्ता । कवणु आहे ॥ ४७ ॥

मी सकल यज्ञाची आदि । आणि यजना या मीं चि अवधि ।
किं मातें चूकौनि दुर्बुद्धी । देवां भजले ॥ ४८ ॥
गंगेचे उदक गंगे जैसें । अर्पिजे देवपितरोद्देशें ।
माझें मज देंति तैसें । परी आनानी भावीं ॥ ४९ ॥
ह्मणौनि ते पार्था । मातें न पवती चि सर्वथा ।
मग मनीं जे वाहिली आस्था । तेथ आले ॥ ३५० ॥

यांति देवव्रता देवान् पितॄन्यांति पितृव्रताः ।
भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

मनें वाचा करणीं । जेयांचीं भजनें देवांचिया वाहाणी ।
ते शरीर जांत क्षणीं । देव चि जाले ॥ ५१ ॥
अथवा पितरांचीं हान व्रतें । वाहांति जेयांचीं चित्तें ।
जीवित सरतां तेयांतें । पितृत्व चि वरि ॥ ५२ ॥
कां क्षुद्र देवतादि भूतें । तियें चि जेयांचीं परमदेवतें ।
जिहिं अभिचारुकिं तेयांतें । उपासिलें ॥ ५३ ॥
तेया देहाची जवनीक फीटली । आणि भूतत्वाची प्राप्ति जाली ।
एवं संकल्पवशें फळलीं । कर्मं तेयां ॥ ५४ ॥
मग मीं चि डोळां देखिलां । जिहिं कानिं मीं चि आइकिलां ।
मनीं मीं भाविलां । वानिलां वाचा ॥ ५५ ॥
सर्वांगें सर्वं ठांइं । नमस्कारिलां मीं चि जिहीं ।
दानपुण्यादि जें काहीं । तें माझिया मोहरा ॥ ५६ ॥
जिहिं मातें अध्ययन केलें । जे आंतु बाहिरि मियां जि धाले ।
जेयांतें जीवित जोडलें । मज चि लागि ॥ ५७ ॥
जे अहंकारु वाहांत आंगीं । आह्मिं हरिचे हें भूषावेया लागि ।
जे लोभिण्ये एक चि जगीं । माझेनि लोभें ॥ ५८ ॥
जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम ।
जे माझिये भूली सभ्रम । नेणति लोकु ॥ ५९ ॥

जेयांचीं मातें चि जाणति शास्त्रें । मी जोडें जेयाचेनि मंत्रें ।
ऐसेनि चेष्टामात्रें । भजले मज ॥ ६० ॥
ते मरणा ऐलीकडे । मज मीलौनि गेले फुडे ।
मग मरणीं आनीकडे । जांतील केवि ॥ ६१ ॥
ह्मणौनि मद्याजी जाले । ते सायुज्या माझेया आले ।
जिहीं उपचारमिसें दीधलें । आपणपें मज ॥ ६२ ॥
पैं अर्जुना माझां ठांइं । आपणपेंनि विण सौरसु नाहीं ।
मी उपचारीं कव्हणी हीं । ना कलें गा ॥ ६३ ॥
एथ जाणीव करी तें चि नेणे । आथिलेपण मिरवी तें चि उणें ।
आह्मीं जालों ऐसें ह्मणे । तें कहीं चि नोहे ॥ ६४ ॥
अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपें हान जें हुटहुटी ।
तें तृणा एका साठीं । न सरे एथ ॥ ६५ ॥
पाहे पां जाणिवेचेनि वलें । कोण्हीं वेदापासूनि असे आगलें ।
किं शेषाहूनि तोंडागलें । बोलिकें आथि ६६ ॥
तो ही आंथुरणा खालि दडे । येरु नेति ह्मणौनि वाहुडे ।
एथ सनकादिक वेडे । पिंसे जाले ॥ ६७ ॥
करितां तापसांसि कडसणीं । कवणु जवला ठेविजैल शूलपाणी ।
तो ही अभिमानु सांडूनि पायेवणी । माथां वाहे ॥ ६८ ॥
नां तरि आथिलेपणें सरिसी । कोण्हीं आहे लक्ष्मियां ऐसी ।
श्रिये सारिखिया दासी । घरीं जियेतें ॥ ६९ ॥
तिया खेलतां करिति घरकुलीं ।
तेथा नावें अमरपुरें जारि ठेविलीं ।
तारि नव्हों नैयंति बाउलीं ।
इंद्र तियांचें ॥ ३७० ॥
जे नावडौनि जेव्हां मोडिति । तेव्हां महेंद्राचे ही रंक होंति ।
तियां झाडा एउतें जेयां पाहांति । ते कल्पवृक्ष ॥ ७१ ॥

ऐसीं जियेचिया जवळिका । सदर्थें घरिंचेयां पाइकां ।
ते लक्ष्मी मुख्य नायका । नमने चि एथ ॥ ७२ ॥
मग सर्वस्वें करी सेवा । मानु सांडूनि पांडवा ।
ते पाये धुआवेयाचेया दैवां । पात्र जाली ॥ ७३ ॥
ह्मणौनि थोरपण पऱ्हां सांडिजे ।
एथ वित्पत्ति अवघी चि विसरिजे ।
जैं जगा धाकुटेयां होइजे ।
तैं जवळीक माझी ॥ ७४ ॥
अगा सहस्रकराचिये दीठी । पुढां चंद्रु ही लोपे किरीटी ।
तेथ खद्योतु कां हुटहुटीं । आपुलेनि तेजें ॥ ७५ ॥
तैसें लक्ष्मीयेचें थोरपण सरे । जेथ शंभूचें हीं तप नुपकरे ।
तेथ येर प्राकृत हेंदारें । जाऊं काइ लाहे ॥ ७६ ॥
एया लागि शरीर—सांडोवा कीजे ।
सकळ गुणांचे लोण उतरिजे ।
संपत्तिमदु सांडिजे ।
कुरौंडी करूनि ॥ ७७ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

मग निःसीमु भाऊ उल्हासें । मज अर्पावेयाचेनि मीसें ।
फळ एक आवडे तैसें । भले तेयाचें ॥ ७८ ॥
मग भक्तु माझेयाकडें अळुमाळु दाखवी ।
आणि मीं दोन्हीं हात ऊडवीं ।
मग देंटु न संडितां सेवीं ।
आदरेंसीं ॥ ७९ ॥
पैं गा भक्तीचेनि नावें । फूल मज येक देयावें ।
तें लेखें तरि मियां तुरुंबावें । परि मुखीं चि घालीं ॥ ३८० ॥

हें असो काइसीं फुलें । पान चि एक आवडतें जालें ।
तें साजुक ही न्हवे सूकलें । भले तैसें ॥ ८१ ॥
परि सर्व भावें भरलें देखें । आणि भूकैला ऐसा अमृतें तोखे ।
तें पत्र चि परि तेणें सुखें । आरोगुं लागें ॥ ८२ ॥
अथवा ऐसें हीं एक घडे । जें पाला ही पारि न जोडे ।
तरि उदकाचें सांकडें । नव्हैल कीं ॥ ८३ ॥
तें भले तेथ निमोलें । न जोडितां असे जोडलें ।
तें चि सर्वस्व करूनि अर्पिलें । जेणें मज ॥ ८४ ॥
तेणें वैकुंठापासौनि विशालें । मज लागि केलीं राउलें ।
कौस्तुभाहूनि निर्म्मलें । लेणीं दीधलीं ॥ ८५ ॥
दूधाचीं सेजारें । क्षीराब्धी ऐसीं मनोहरें ।
मज लागि अपारें । स्रजिलीं तेणें । ८६ ॥
कर्पुरु चंदनु अगरु। ऐसेया सुगंधांचा मनोहरु ।
मज हातीं लाविला दिनकरु । दीपमाले ॥ ८७ ॥
गरुडा सारिखीं वाहनें । सुरतरूचीं उद्यानें ।
कामधेनूचीं गोधनें । अर्पिलीं तेणें ॥ ८८ ॥
मज अमृताहूनि सुरसें । व्रोनीं वोगरिलीं बहुवसें ।
ऐसा भक्ताचेनि उदकलेशें । परितोषें गा ॥ ८९ ॥
हें सांघावें काइ किरीटी । तुह्मीं देखिलें आपुलिया दीठी ।
मीं सुदामेयांचिया सोडीं गांठी । पहुनेयां लागि ॥ ३९० ॥
पैं गा भक्ति एकि मीं जाणें । तेथ सानें थोर न ह्मणें ।
आह्मीं भावांचे पाहुणे । भलेतेया ॥ ९१ ॥
एर पत्र पुष्प फल । तें भजावेया मीस केवल ।
आमचा लागु निखल । भक्तितत्त्व ॥ ९२ ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

ह्मणौनि अर्जुना अवधारीं । तूं बुद्धि एकि सोपारी ।
तरि साहाजें आपुलां मंदिरीं । अवसरोचित ॥ ९३ ॥
जे जे काहीं व्यापार करिसी । कां भोग हान जे भोगिसि ।
अथवा यज्ञीं यजिसी । नाना विधीं ॥ ९४ ॥
ना तरि पात्रविशेषें दानें । कां सेवकांसि जीवणें ।
तपादि साधनें । व्रतें करिसी ॥ ९५ ॥
तें क्रियाजात आघवें । जें जैसें निफजेल स्वभावें ।
तें भावना करूनि करावें । माझेया मोहरा ॥ ९६ ॥
परि सर्वथा आपुलां जिवीं । केलेयाची से काहीं नुरावी ।
ऐसीं धूनि कर्मै देयावीं । माझां हातीं ॥ ९७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः ।
संन्यासयोगमुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

मग अग्निकुंडीं बीजें घातलीं । तियें अंकुरदशे जेवि मूकलीं ।
तेवि न फलती चि मज अर्पिलीं । शुभाशुभें ॥ ९८ ॥
आगा कर्मि जैं उरावें । तैं तिहीं सुखदुःखीं फलावें ।
आणि तेयातें भोगावेया यावें । देहा एका ॥ ९९ ॥
तें उगणिलें मज कर्म । तेव्हां चि पूसलें जन्म ।
जन्मासवें श्रम । वरिचिल ही गेले ॥ ४०० ॥
ह्मणौनि अर्जुना एया परीं । पाहिचा वेलु नव्हैल भारी ।
हे सन्यासयुक्ति सोपारी । दीधली तुज ॥ १ ॥
ऐया देहाचिये बांधवडी न पडिजे ।
सुखदुःखाचां सागरीं न बुडिजे ।
सुखें सुखरूपां घडिजे ।
माझेया चि आंगा ॥ २ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

तो मीं पूससी कैसा । तरि जो सर्वभूतीं कां सरिसा ।
जेथ आप परु ऐसा । विभागु नाहीं ॥ ३ ॥
जें एया मातें जाणौनि । अहंकाराचा कुरुठा मोडूनि ।
जीवें कर्में करूनि । भजत मातें ॥ ४ ॥
ते वर्त्तत ही असति देहीं । पारि देहीं ना ते माझां ठांइ ।
आणि मीं तेयांचां हृदयीं । समग्रु असें ॥ ५ ॥
सविस्तर वटत्व जैसें । बीज कणिके माझि असे ।
आणि बीजकणु वसे । वटीं जेवि ॥ ६ ॥
तेवि आह्मा तेयां परस्परें । वाहीरि नावांची चि अंतरें ।
वांचूनि आंतुवटे वस्तुविचारें । मीं ते चि ते ॥ ७ ॥
आतां जाइंयांचें जैसें लेणें । आंगावरि आहाच वाणें ।
तैसें देहधरणें । उदास तेयांचें ॥ ८ ॥
परिमळु निगालेयां पवनापाठीं । मागां उ्‌स फूल देंठीं ।
तैसें आयुष्याचिये मुठी । केवळ देह ॥ ९ ॥
एरु अवष्टंभु जो आघवा । तो आरूढौनि मद्भावा ।
मज चि आंतु पांडवा । पैठा जाला ॥ ४१० ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

ऐसेनि भजतेनि प्रेमभावें । जेया शरीर ही पाठिं न पवे ।
तेणें भलेतिये होआवें । जातिचेयां ॥ ११ ॥
आणि आचरण पांतां सूभटा । तो दुष्कृतांचा चि कीरु सेलवांटा ।
पारि जीवित वेचिलें चोहटां । भक्तिचां किं ॥ १२ ॥
आगा अंतिचीया मती । साचपण पुढिली गंती ।
ह्मणौनि जीवित जेणें भक्ती । दीन्हलें शेषीं १३ ॥
तो आदीं जऱ्हीं अनाचारी । तऱ्हीं सर्वोत्तमू चि अवधारीं ।
जैसा बुडाला महापुरीं । नमरत निगाला ॥ १४ ॥

तेयांचें जीवित ऐलीं थडिये आलें ।
ह्मणौनि बुडालेंपण वायां जेवि गेलें ।
तेवि नुरे चि पाप केलें ।
सेवटिचिये भक्ती ॥ १५ ॥
एया लागि दुष्कृती जऱ्हीं जाला । तऱ्हीं अनुतापतीर्थीं न्हाला ।
न्हाउनियां मज आंतु आला । सर्वभावें ॥ १६ ॥
तरि आतां पवित्र तेयाचें कुल । अभिजात्य तें चि निर्मल ।
जन्मलेयाचें फल । तेयाचेया चि जालें ॥ १७ ॥
तो चि सकल पढिनला । तपें तो चि तपिनला ।
अष्टांगु अभ्यासिला । योगु तेणें ॥ १८ ॥
हें बहुत असो पार्था । तो उतरला कर्में सर्वथा ।
जेयाची अखंड आस्था । मज चि लागि ॥ १९ ॥
अवघेया चि मनोबुद्धिचिया राहाटी ।
भरौनि एकनिष्ठतेची पेटी ।
मज माझि किरीटी ।
निक्षेपिली जेणें ॥ ४२० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

तो आतां अवसरें मजसारिखा होईल ।
ऐसा हान भाऊ तूज जाईल ।
हां गा अमृतांतु राहिल ।
मरण केवि ॥ २१ ॥
पैं सूर्यु जो वेलु नुदैजे ।
तेया वेला चि नावं रात्रि किं ह्मणिजे ।
तेवि माझेये भक्तीविण कीजे ।
तें महापाप न्हवे ॥ २२ ॥

ह्मणौनि तेयाचेया चित्ता । माझी जवळीक जाली पांडुसुता ।
तेव्हां चि तो तत्वता । माझें रूप ॥ २३ ॥
जैसा दीपें दीपु लाविजे । तेथ चि आदिलु कोणु हें नेणिजे ।
तैसा सर्वस्वें मज भजे । तो मीं चि होउनि ठाके ॥ २४ ॥
मग माझी नित्य शांति । तेया ते दशा ते चि कांति ।
किंबहुना माझे जींति । माझेनि जीवें ॥ २५ ॥
एथ पार्था पुडुतीं पुडुतीं । तें चि तें सांघों केती ।
तऱ्हीं मियां चाड तरि भक्ती । नविसंभिजे ॥ २६ ॥
आगा कुलाचेया चोखटपणा नलगा ।
आभिजात्यें झनें श्लाघा ।
व्युत्पत्तीचा ही वाउगा ।
सोसु कां वाहा ॥ २७ ॥
कां रूपें वयसा माजा । आथिलेपणें काह्या गाजा ।
एकु भाऊ नाहिं माझा । तरि पालाल तें ॥ २८ ॥
कणें विण सोपटें । कणिसें लागलीं आथि एक दाटें ।
काइ कराल गोमटें । वोस नगर ॥ २९
नां तरि सरोवर आटलें । रानीं दुःखिया दुःखियें भेटलें ।
कां वांझां फूलीं फूललें । झाड जैसें ॥ ४३० ॥
तैसें सकल तें विभव । अथवा कुलज्ञानगौरव ।
जैसें शरीर आहे सावयव । परि सीस चि नाहिं ॥ ३१ ॥
तैसें माझेया भक्तीविण । जलो तें जियालेपण ।
आगा पृथ्वीवरि पाखाण । नसति काइ ॥ ३२ ॥
पैं हींवरांची दाट साउली । सज्जनीं जैसी वालिली ।
तैसिं पुण्यें डावलूनि गेलीं । अभक्तांतें ॥ ३३ ॥
नींबु नींबोलीं मोडौनि आला । तरि काउलेयांसि सुकालु जाला ।
तैसा भक्तिहीनु वाढिनला । दोषां चि लागि ॥ ३४ ॥

कां खंडरसीं खापरीं वाढिलें। वाढूनि राति चौहटां सांडिलें।
तेथ सुणेयांचां ऐसें जालें। जेया परीं ॥ ३५ ॥
तैसें भक्तिहीनाचें जीणें। कां संपत्तिं ही न सुकृत जाणणें।
तें सर्वसारदुःखासि अवंतणें। उभ्यारिलें गा ॥ ३६ ॥
ह्मणौनि कुल उत्तम नोहावें। जाती अंत्यां हीं होआवें।
वरि देहाचेनि नावें। पशु ही लाभो ॥ ३७ ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥३२॥

पाहें पां सावजें हातिरु धरिलें।
तेणें तिया काकुलती मातें स्मरिलें।
किं तियाचें पशुत्व वावो जालें।
पातलें मातें ॥ ३८ ॥
आगा नावं घेतां ओखटी। जे आघवियां अधमाचां सेवटीं।
तिये पापयोनीं हीं किरीटी। जन्मले जे ॥ ३९ ॥
ते पापयोनि मूढ। मूर्ख जैसे दगड।
परि माझां ठांइं दृढ। सर्वभावें ॥ ४४० ॥
जेयांचिये वाचे माझे आलाप। दीठि भोगी माझें चि रूप।
जेयांचें मनसंकल्प। माझे चि वाहे ॥ ४१ ॥
माझेया कीर्त्तीविण। जेयांचे रीतें नाहीं श्रवण।
जेयां सर्वांगा भूषण। माझी सेवा ॥ ४२ ॥
जेयांचें ज्ञान विषो नेणे। जाणिवा मज चि एकातें जाणे।
जेयांसि ऐसें लाभें तरि जीणें। यऱ्हविं मरण ॥४३॥
ऐसां आघवां चि परीं पांडवा। जिहिं आपुलेयां सर्वभावां।
जियावेया लागि ओलावा। मीं चि केला। ४४ ॥
ते पापयोनी हीं होंतु कां। ते श्रुताधीत न्हवतु कां।
परि मासिं तूंकितां तूंका। तूटि नाहिं ॥ ४५ ॥

पाहे पां भक्तिचेनि आथिलेपणें । दैत्यें देवां आणिलें उणें ।
माझें नृसिंहत्व लेणें । जेयाचिये महिमे ॥ ४६ ॥
तो प्रऱ्हादु गा मजसाटीं । घेंतां वौहें सदा किरीटी ।
कां जें मियां देयावें तें गोठी । तेयाचिया जोडे ॥ ४७ ॥
येऱ्हविं दैत्यकुल साचोकारें । परि इंद्रु ही सारि न लाहे उपरें ।
ह्मणौनि भक्ति गा एथ सरे । जाति अप्रमाण ॥ ४८ ॥
राजाज्ञेचीं अक्षरें आथि । तियें चर्मा एका जेया पडति ।
तेया चर्म्मा साठीं जोडाति । सकला ही वस्तू ॥ ४९ ॥
वांचूनि सोनें रूपें प्रमाण नोहे । एथ राजाज्ञा समर्थ आहे ।
तें चर्म चि एक जें लाहे । तेणें वीकेति आघवीं ॥ ४५० ॥
तैसें उत्तमत्व तैं तरे । तैं चि सर्वज्ञता सरे ।
जैं मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमें ॥ ५१ ॥
ह्मणौनि कुलें जाती वर्ण । हें आघवें चि गा अकारण ।
एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ॥ ५२ ॥
तें चि भलेतेणें भावें । मना मज़ आंतु एणें होआवें ।
आलें तरि आघवें । मागील तें वाओ ॥ ५३ ॥
तैसें तवं चि वाहला वोहल । जवं न पवति गंगाजल ।
मग होउनि ठाकति केवल । गंगारूप ॥ ५४ ॥
कां खैरचंदन काष्टें । हे विवंचना तवं चि घटे ।
जवं नेघपति येकावटें । अग्नी माझि ॥ ५५ ॥
तैसें क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यादि इया ।
जाती तवं चि वेगलालिया । जवं न भजति मातें ५६ ॥
मग जाती व्यक्ती पडे बिंदुलें । जेव्हां भाव होंति मज मीनले ।
जैसे लवणकण घातलें । सागरावरि ॥ ५७ ॥
तवं चि नदानदीचीं नावें । तवं चि पूर्वपश्चिमें तेयां धांवे ।
जवं नेयंति आघवे । समुद्रापासिं ॥ ५८ ॥

हें चि कव्हणें येकें मिसें । चित्त माझां ठांइ प्रवेशे ।
एतुलें हो मग आपैसें । मी होणें असें ॥ ५९ ॥
आगा वर फोडावेया चि लागि ।
लोह मीलो कां परिसाचां आंगीं ।
कां जें मिलैल इये प्रसंगीं ।
सोनें होईल ॥ ४६० ॥
पाहे पां वालभाचेनि व्याजें । तियां वज्रांगनाचिं नीजें ।
मज मीनलेयां काइ माझें । स्वरूप नो होंती चि ॥६१ ॥
ना तरि भियाचेनि मीसें । मातें न पविजे चिं काइ कंसें ।
किं अखंडें वैरावेशें । चैद्यादिकिं ॥ ६२ ॥
आगा सोइरेपणें चि पांडवा । माझें सायुज्य एयां यादवां ।
पैं ममत्वें वसुदेवा— । दिकां सकलां ॥ ६३ ॥
नारदा ध्रुवा अक्रूरा । शुका हान सनत्कुमारा ।
ऐयां भक्ती मी धनुर्द्धरा । प्राप्यु जैसा ॥ ६४ ॥
तैसा चि गोपीसीं सकामें । तेया कंसा भयसंभ्रमें ।
एरां घातकें मनोधर्में । शिशुपालां ॥ ६५ ॥
आगा मी एकु लाणिचें खागें । मज एऊ ये भलेतेणें मार्गें ।
भक्ती कां विषयवैरागें । अथवा वैरें ॥ ६६ ॥
ह्मणौनि पाइं । प्रवेशावेया माझां ठांइ ।
उपायांचीं नाहिं । केणि एथें ॥ ६७ ॥
आणि भलेतिये जाती जन्मावें । मग भजिजो अथवा विरोधावें ।
परि भक्तां कां वैरियां होआवें । माझेयां चि ॥ ६८ ॥
आगा कव्हणें येकें बोलें । माझेपण जरि जालें ।
तरि मीं होणें आलें । हाता निरुतें ॥ ६९ ॥
एया लागि पापयोनी अर्जुना । कां वैश्य शुद्र अंगना ।
येणें मातें भजतां सदना । माझेयां येंति ॥ ४७० ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

मग वर्णां माझि छत्रचामर । स्वर्गु जेयाचें अग्रहार ।
मंत्रविद्येसि माहेर । ब्राह्मण जे ॥ ७१ ॥
जे पृथ्वीतलिचे देव । जे तपावतार सावयव ।
सकल तीर्थांसि दैवं । उदैलें जे ॥ ७२ ॥
जेथ अखंड वसिजे यागिं । वेदांची जे वज्रांगी ।
जेयांचिये दीठिचां उत्संगीं । मंगल वाढे ॥ ७३ ॥
जेयांचिये आस्थेचेनि वोलें । सत्कर्म्म पाहालिं गेलें ।
संकल्पें सत्य जियालें । जेयांचेनि ॥ ७४ ॥
जेयांचेनि गा वोलें । आगिसि आयुष्य जालें ।
ह्मणौनि समुद्रें पाणी आपुलें । दीधलें प्रीती ॥ ७५ ॥
मियां लक्ष्मी हीं केली परौति ।
फेडूनि कौस्तुभु घेतला हातीं ।
मग वोडवली वक्षस्थलाची वाखती ।
चरणरजा जेयाचेया ॥ ७६ ॥
आझू पाउलांची मुद्रा । मीं उरीं वाहें जे सुभद्रा ।
आपुलेया दैवं समुद्रा । जतने लागि ॥ ७७ ॥
जेयांचा कोपु सूभटा । कालाग्निरुद्राचा वसैठा ।
जेयांचां प्रसादीं फूकटा । जोडति सिद्धी ॥ ७८ ॥
ऐसे पुण्यपुंज ब्राह्मण । आणि माझां ठांइं अतिनिषण्ण ।
आतां मातें पावति कवण । समर्थणें ॥ ७९ ॥
पाहे पां चंदनाचेनि अंगानीलें । सीतलें निंब होंते जे जवले ।
तिहिं निजीवीं हीं देवांचिं निडलें । बैसणीं केलीं ॥ ४८० ॥
मग तो चंदनु तेथ न पवे । एसें मनीं चि कैसेनि धरावें ।
अथवा पातला हें समर्थावें । तेव्हां काइ साच ॥ ८१ ॥

तेथ निववील ऐसिया आशा । हरें चंद्रमा आधा ऐसा ।
वाहिजत असे शिरसा । निरंतर ॥ ८२ ॥
तेथ निववािता आणि सगळा । परिमळें चंद्राहूनि आगला ।
तो चंदनु काइ स्वलीला । सर्वांगिं न बैसे ॥ ८३ ॥
कां रथ्योदकें जिये जिये कासे ।
लागलेयां समुद्र जालीं अनायासें ।
तियें गंगेसि काहीं अनारिसें ।
गत्यंतर असे ॥ ८४ ॥
ह्मणौनि राजर्षी हान ब्राह्मण । जेयां गती मती मीं चि शरण ।
तेयां विशुद्धी मीं चि निर्वाण । स्थिति ही मीं ॥ ८५ ॥
एया लागि शतजर्जेरे नावे । रिंगौनि निश्चंता होआवें ।
कैसेनि उघडलेयां असावें । शस्त्रवर्षि ॥ ८६ ॥
आगा वरिपडतां पाषाण । न सुत्रावें केवि ओडण ।
रोगिं दाटिला आणि उदासपण । औषधेंसीं ॥ ८७ ॥
जेथ चहूंकडे जलतसे वणवा ।
तेथौनि कैसेनि न निगिजे पांडवा ।
तेवि लोका एउनि एया सोपद्रवा ।
केवि न भजिजे मातें ॥ ८८ ॥
आगा मातें न भजावेया लागि । कवण बल पां आपुले आंगिं ।
काइ घरि किं भोगिं । निश्चंत केलें ॥ ८९ ॥
ना तरि विद्या किं वयसा । एया प्राणियांसि हा ऐसा ।
मज न भजतां भर्वसा । सुखाचा जाला ॥ ४९० ॥
तरि भोग्यजात जितुलें । तें एका चि देहाचेया नीकें लागलें ।
आणि एथ देह तवं असे पडिलें । कालाचां तोंडीं ॥ ९१ ॥
बापा दुःखाचें केणें सूटलें । जेथ मरणांचें भरें लोटलें ।
तिये मृत्युलोकिचिये असे घडलें । हाटवेले एणें ॥ ९२ ॥

आतां सुखेंसिं जीविता । कैसी प्राहकै कीजैल पांडुसुता ।
काइ राखोंडिया फ्रूंकितां । दीपु लागे ॥ ९३ ॥
आगा विषाचे कांदे वाटूनि । गोरसु घेइजे पीळुनि ।
तेया नावं अमृत ठेउनि । जैसें अमरां होणें ॥ ९४ ॥
कां सीस खांडूनि आपुलें । पायांचां खतीं बांधलें ।
तैसें मृत्युलोकिचें भलें । आहे आघवें ॥ ९५ ॥
ह्मणौनि मृत्युलोकिं सुखाची काहाणी ।
आइकैजैल कवणाचां श्रवणीं ।
कैंची सुखनिद्रा आंथुरणीं ।
इंगलांचां ॥ ९६ ॥
जिये लोकिंचा चंद्रु क्षयरोगी ।
जेथ उदो होये अस्तवावेया चि लागि ।
दुःख लेउनि सुखाची आंगी ।
सलित जगातें ॥ ९७ ॥
जेथ मंगळाचां अंकुरीं । सवें चि अमंगळांची आहे पोहोरी ।
मृत्यु उदयाचां परिवरीं । गर्भ गिवसी ॥ ९८ ॥
जीतें नाहिं तेयाचें चिंतवी । तवं तें चि नेइजे गंधर्वी ।
गेलेयाची कव्हणी गावीं । शुद्धि न लभे ॥ ९९ ॥
आगा गिवसितां आघवां वाटीं ।
परतलें पाउल चि नाहिं किरीटी ।
सैघ निमालेयांचिया गोठी ।
तियें पुराणें जेथिचीं ॥ ५०० ॥
जैथिचिये अनित्यतेची थोरी । करितेया ब्रह्मेयाचें आयुष्यवेन्हीं ।
कैसें होणें नाहिं अवधारीं । निपटूनियां ॥ १ ॥
ऐसी लोकिची इये नांदणुक । तेथ जन्मले आहाति जे लोक ।
तेयांचिये निश्चंतैयेचे कें कवतिक । दीसतसे ॥ २ ॥

पैं दृष्टादृष्टिचिये जोडी । भांडवला न सुटे कवडी ।
जेथ सर्वस्वें हाणि तेथ कोडी । वेचितील ॥ ३ ॥
जो बहू इयें विषयविलासीं गूंपे ।
तो ह्मणे उवाई पडिलां सांपें ।
जो अभिलाषभारें दडपे ।
तेयातें सज्ञानु ह्मणति ॥ ४ ॥
जेयाचें आयुष्य धाकुटें होए । बल प्रज्ञा जिरौनि जाए ।
तेयाचे नमस्कारिजति पाए । वडील ह्मणौनि ॥ ५ ॥
जवं जवं श्वान वलिया वाढे । तवं तवं भोजें नाचति कोडें ।
आयुष्य निमालें आंतुलीकडे । ते ग्लानि नाहिं ॥ ६ ॥
जन्मलेया दिहें दिवसें । हों लागे कालाचेया ऐसें ।
किं वाढतीं कारिति उल्हासें । उभिति गुढिया ॥ ७ ॥
अगा मर हा बोलु न सांहांति । आणि मेलेयां तरि रडति ।
पारि असतें जींत न गणिति । गैसासें पैं ॥ ८ ॥
दर्दुरु सापें गीलिजतु उभा । तो मासिया वेंटाळी जीभा ।
तैसे प्राणिये कवणा लोभा । वाढविति तृष्णा ॥ ९ ॥
आहा कटा उफ्खटें । हें मृत्युलोकिचें उपराटें ।
एथ अर्जुना जऱ्हैं अवचटें । जन्मलासि ॥ ५१० ॥
तऱ्हैं झडझडौनि वहिला निग । इये भक्तीचिये वाटे लाग ।
जीया पावसी अव्यंग । निजद्धाम माझें ॥ ११ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

तूं मनें हें मीं चि करीं । माझां भजनीं प्रेम धरीं ।
सर्वत्र नमस्करीं । मज एकातें ॥ १२ ॥
माझेनि अनुसंधानें देख । संकल्प जालणें अशेख ।
मद्याजी ह्मणिपे चोख । तें यया नावं ॥ १३ ॥

ऐसा मियां आथिला होंसी । तेथ माझिया चि स्वरूपा येंसी ।
हें अंतष्करणिचें तुसीं । बोलिजत असे ॥ १४ ॥
आगा आघवेया चोरिया आपुलें ।
जें सर्वस्व आह्मि असे ठेविलें ।
तें पावौनि सुख सांचलें ।
होउनि ठांसी ॥ १५ ॥
ऐसेनि सावलेनि परब्रह्में । तेणें भक्तकामकल्पद्रुमें ।
बोलिलें आत्मारामें । संजयो ह्मणे ॥ १६ ॥
अहो आइकत असा अवधारा ।
तवं एया बोला निवातु ह्मांतारा ।
जैसी ह्मैसी नुठी कां पुरा ।
तैसा उगला चि असे ॥ १७ ॥
तेथें संजयें माथा तूकिला । आहा अमृताचा पाउसु वरिषला ।
हा एथ चि असतु गेला । सेजेया गावां ॥ १८ ॥
तऱ्हैं दातारु हा आमचा । ह्मणौनि ऐसें बोलतां मैळैल वाचा ।
काइ जालें एयाचा । भोगू चि ऐसा ॥ १९ ॥
परि बापु भाग्य माझें । जें वृत्त सांघावेयाचेनि व्याजें ।
कैसा रक्षिला मुनिराजें । व्यासदेवें ॥ ५२० ॥
एतुलें हें वाडें सायासें । जवं बोलतसे दृढें मानसें ।
तवं न धरे चि आपुलेया ऐसें । सात्विकिं केलें ॥ २१ ॥
चित्त व्रावठेलें आठौ वेंत । वाचा पांगुलैली जेथिची तेथ ।
आपादकंचुकित । रोमांचीं जालें ॥ २२ ॥
अधोन्मीलित डोळे । वरिषताति आनंदजलें ।
आंतुला सुखोर्मीचेनि बळें । बाहिरि कांपे ॥ २३ ॥
पैं आघवां चि रोममूळीं । आलां स्वेदकणीं निर्मळीं ।
लेइला मोतियांची कडियाली । आवडे तैसा ॥ २४ ॥

ऐसा महासुखाचेनि अतिरसें । जेथ आटणी होईल जीवदशे ।
तेथ निरोविलें व्यासें । तें नंदी चि हों ॥ २५ ॥
आणि कृष्णार्जुनांचें बोलणें । घोकारि आलें श्रवणें ।
किं देहस्मृतिचा तेणें । वापसा केला ॥ २६ ॥
तेंव्हां नेत्रिचें जल विसर्जी । मग सर्वांगिचा स्वेदु परिमार्जी ।
तेवि च ह्मणे अवधारा हो जी । धृतराष्ट्रातें ॥ २७ ॥
आतां कृष्णवाक्यबीजा नित्राडु । आणि संजयो सात्विकाचा विंवडु ।
ह्मणौनि सवयां चि होइल सुरवाडु । प्रमेयपिकाचा ॥ २८ ॥
अहो अलुमालु अवधान देआवें । इतुलेनि आनंदरासिवरि बैसावें ।
बापु श्रवणेंद्रियांचेनि दैवें । घातली माल ॥ २९ ॥
ह्मणौनि विभूतिंचा ठाओ । अर्जुना दावील सिद्धांचा राओ ।
तो आइकां ह्मणे ज्ञानदेउ । निवृत्तिचा ॥ ५३० ॥

ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्यावर्णनं
नाम नवमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ज्ञानेश्वरी

अध्याय दहावा

ॐ नमो भगवते गणेशाय ॥

ॐ नमो विशदबोधविदग्धा । विद्यारविंदप्रबोधा ।
परापरमप्रमदा । विलासिया ॥ १ ॥
नमो संसारतमसूर्या । अप्रमिता परमवीर्या ।
तरुणतमतूर्या । ललनलीला ॥ २ ॥
नमो जगदखीलपालणा । मंगलमणीनिधाना ।
सज्जनवनचंदना । आराध्यलिंगा ॥ ३ ॥
नमो चतुरचकोरचंद्रा । स्वानुभावनरेन्द्रा ।
श्रुतिसागरसमुद्रा । मन्मथमन्मथा ॥ ४ ॥
नमो सुभावभजनभाजना । भवेभकुंभभंजना ।
विश्वोद्भवभुवना । गुरुराया ॥ ५ ॥
तुमचा अनुग्रहो गणेशु । जैंसा आपुला दे सौरसु ।
तैं सारस्वतीं प्रवेशु । बालका आथि ॥ ६ ॥
जी दैविकी उदारा वाचा । जैं राजादेशु दे नाभिकाराचा ।
तरि नवरसदीपिचा । पाउडु लाभे ॥ ७ ॥
आपुलें स्नेह ते चि वागीश्वरी । जेया मुकेयातें अंगिकरी ।
तो वाचस्पतिसीं करी । प्रबंधहोडा ॥ ८ ॥

हे असो दीठि जेयावरि झलके । हा पद्मकर जिये माथां पारुखे ।
तो जीउ चि पारि तूके । महेशेंसीं ॥ ९ ॥
एवडें जिये महिमेचें करणें । तें वाचाबलें वानावें कवणें ।
काइ सूर्याचेया आंगा उटणें । लागतसे ॥ १० ॥
केउता कल्पतरूवारि फुल्लौरा । काइसेनि पाहुणोरु क्षीरसागरा ।
कवणें इछावें कापुरा । वासु देऊं ॥ ११ ॥
चंदनातें काइसेनि चर्चावें । अमृत केउतें रांधावें ।
गगनावारि उभावें । घडे केवि ॥ १२ ॥
तैसें श्रीगुरूचें माहिमान । अकलतें कें असे साधन ।
हें जाणौनियां नमन । निवांतां चि केलें ॥ १३ ॥
तऱ्हैं प्रज्ञेचेनि आथिलेपणें । गुरुसामर्थ्या रूप करुं ह्मणें ।
तरि मोतियां भिंग देणें । तैसें होइल ॥ १४ ॥
आतां असतु इयें बोलणीं । साडपंधेरया आणि कसवटणी ।
उगेयां चि माथा ठेविजे चरणीं । हें चि भले ॥ १५ ॥
मग ह्मणितलें स्वामीं । भलेनि ममत्वें देखिलां तुह्मीं ।
ह्मणौनि कृष्णार्जुनसंगमीं । प्रयागवटु जालां ॥ १६ ॥
दूध मागितलेया साटीं । उपमन्यूपुढां धूर्जटी ।
क्षीरसागराची चि वाटी । करूनि ठेविली ॥ १७ ॥
ना तरि वैकुंठपीठनायकें । रुसला ध्रुवु कवतिकें ।
बुझाविला देउनि भातुकें । ध्रुवपदाचें ॥ १८ ॥
तैसी जो ब्रह्मविद्यां राऊ । जो सकलशास्त्रां विसंवता ठाओ ।
ते भगवद्गीता वोविं गाऊं । ऐसें केलें ॥ १९ ॥
जें बोलणेयांचां रानीं हींडतां । नाइकिजे फललेया अक्षराची वार्त्ता ।
ते वाचा केली कल्पलता । विवेकावरि ॥ २० ॥
होंती देहबुद्धि एकसरी । आनंदभांडारा केली वोवरी ।
मन गीतार्थसागरीं । जलशयनु जालें ॥ २१ ॥

आतां आपुलेन प्रसादें । भगवद्गीता वोवीप्रबंधें ।
पूर्वकांड विनोदें । वाखाणिलें ॥ २२ ॥
प्रथमिं अर्जुनाचा विषादु । दूजा ह्मणितला योग विशदु ।
जें सांख्यबुद्धि भेदु । दाउनियां ॥ २३ ॥
तीजां केवल कर्म प्रतिष्ठिलें । तें चि चौथां ज्ञानेंसीं प्रकटिलें ।
मग पंचमी गंह्वरिलें योगतत्व ॥ २४ ॥
तें चि षष्ठमामाझि स्पष्ट । आसना लागौनि प्रकट ।
जीवपरमात्माभाव एकवट । होंति जेयापरीं ॥ २५ ॥
तैसी जे योगस्थिति । आणि योगभ्रष्टासि जे गति ।
ते आघवी चि उपपत्ती । दाखविली ॥ २६ ॥
मग यावरि सप्तमीं । प्रकृतिपरिहारु उपक्रमीं ।
करुनि भजति जे पुरुषोत्तमीं । ते ह्मणितले च्यान्हीं ॥ २७ ॥
पाठिं सप्तप्रश्नसिद्धि । बोलौनि प्रयाणसमयबुद्धि ।
एवं सकलवाक्यअवधि । अष्टमाध्याइं ॥ २८ ॥
मग शद्बब्रह्मीं असंख्याकें । जेतुला काहीं अभिप्राउ पीके ।
तेतुला महाभारतीं एकें । लक्षें जोडे ॥ २९ ॥
तिये आघविये चि महाभारतीं । तें लाभे कृष्णवचोक्तीं ।
आणि गीतार्थु सातेंसतीं । तें येकलां नवमीं ॥ ३० ॥
ह्मणौनि नवमीचेया अभिप्राया । सहसा मुद्रा लावावेया ।
भियाला मां वायां । गरुवती बोलों ॥ ३१ ॥
हां हो गूल साखरे मालेयाचे । बांधे एका चि रसाचें ।
परि पाहतां गोडियेचे । विशेष नाहिं ॥ ३२ ॥
एक जाणौनि बोलति । एक ठायें ठाउ जाणति ।
एक जाणौनियां हारपति । सिहाणेपणें पैं ॥ ३३ ॥
तैसे अध्याय हे गीतेचे । परि अनिर्वाच्य नवमांचें ।
तऱ्हीं वाखाणिलें एतुलें तुमचें । सामर्थ्य प्रभू ॥ ३४ ॥

हां हो एकांची षाठीं चि तपनली । एकिं शृष्टिवरि शृष्टि केली।
एकिं पाखाणि वाउनि उहरविलिं । समुद्रीं कटकें ॥ ३५ ॥
एकिं आकाशीं सूर्यातें धरिलें । एकिं चूलीं चि समुद्रा शोखिलें।
तैसें तुह्मीं मजकरविं बोलविलें । अवधारि जो ॥ ३६ ॥
परि असो हें एथ ऐसें । रामु रावणु जूझिनले कैसे ।
ना रामु रावणु जैसे । मीनले समरीं ॥ ३७ ॥
तैसें नवमींचें श्रीकृष्णाचें बोलणें ।
आणि नवमींचेया चि ऐसें मी ना ह्मणे ।
यया निवाडु तत्वज्ञु जाणे ।
जेया गीतार्थु आथि ॥ ३८ ॥
एवं नवै अध्याय पहिले । मियां मतीसारिखे बोलिले ।
आतां उत्तरखंड आदरिलें । ग्रंथिचें आइकां ॥ ३९ ॥
तेथ विभूति प्रतिविभूति । प्रस्तुत अर्जुनां सांघिजती ।
ते विदग्धा रसवृत्ती । ह्मणिपैल कथा ॥ ४० ॥
देशियेचेनि नागरपणें । शांतु शृंगारातें जीणे ।
वोविया कीं होंति लेणें । साहित्यासि ॥ ४१ ॥
मूलग्रंथिचेया संस्कृता । सवें नीट मऱ्हाटी पढतां ।
अभिप्रायें मानलेया उचिता । कवणि भूमिका ते नेणवे ॥४२॥
जैसें आंगिचेनि सौंदर्यपणें । लेणेयांसि आंग चि होये लेणें ।
तेथ अलंकरलें कवण कवणें । हें निवर्चेना ॥ ४३ ॥
ऐसी देशी आणि संस्कृत वाणी । एकां भावाचां सुखासनीं ।
शोभती ते आणि । चोखटा आइकां ॥ ४४ ॥
उदैलेयां भावा रूप । करितां लागें रसवृत्तिचें वडप ।
चातुर्य ह्मणे हें पडप । जोडलें आह्मां ॥ ४५ ॥
तैसें देशियेचें लावण्य । हरौनि रसां आणिजैल तारुण्य ।
मग ह्मणिपैल अगण्य । गीतातत्व ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

तें चि चराचरपरमगुरु । चतुराचित्तचमत्कारु ।
तों आइकां यादवेश्वरु । काइ बोलता जाला ॥ ४७ ॥
ज्ञानदेउ निवृत्तिचा ह्मणे । ऐसें बोलिलें हरी तेणें ।
आइकैं अर्जुना अंतष्करणें । नीकेया परीं ॥ ४८ ॥
आह्मिं मागां जें निरूपण केलें । अवधान चि गा तूझें तूकलें ।
परि टांचें न्हवे भले । पुरतें आहे ॥ ४९ ॥
घटिं थोडें ऐसें द्रव घालीजे । न गळिजे तरि मागुता भरिजे ।
तैसा पाहिलासि तवं परिसाविजे । ऐसें होंतसे ॥ ५० ॥
पहिलें अवाचितेयावरि सर्वस्व सांडिजे ।
मग चोखु तरि भांडारी कीजे ।
तैसा आतां किरीटी माझें ।
निजधाम पैं गा ॥ ५१ ॥
ऐसें अर्जुना एउतें सर्वेश्वरें । पाहूनि बोलिलें आदरें ।
गिरि देखौनि सुभरें । मेघु जैसा ॥ ५२ ॥
तैसा कृपालुवांचा राओ । ह्मणे आइकैं गा महाबाहो ।
सांधितला चि अभिप्राउ । लांविजैल पुडुतीं ॥ ५३ ॥
प्रतिवारिषिं क्षेत्र पेरिजे । जवं जवं पीकाची वाढि देखिजे ।
यालागि नुभगिजे । वाहो कारितां ॥ ५४ ॥
पुडुतीं पुडुतीं पुटें । भांगारा देतां ऊटे ।
तरि तें उखटें । ह्मणों नैये किं ॥ ५५ ॥
तैसा एथ पार्था । तुज आभारु नाहिं सर्वथा ।
आह्मि आपुलेया चि स्वार्था । बोलौनु पुडुतीं ॥ ५६ ॥
आंगिं बालक लेवविजे लेणें । तें श्रिंगारातें काइ जाणे ।

ते सुखाचे सोहले करणें । आपुलियें दीठी ॥ ५७ ॥
ऐसें तूझें हीं सांगावें । जवं जवं तुज फावे ।
तवं तवं आमचें दुणावे । प्रेम देखैं ॥ ५८ ॥
आतां अर्जुना असो हे विकडी । मज तूझी चि आवडि ।
ह्मणौनि तृप्तिची सेवडी । बोलतां न पवे ॥ ५९ ॥
आह्मां येतुलेया कारणें । तें चि तें बोलणें ।
हें असो अंतष्करणें । अवधारिजो ॥ ६० ॥
आइकैं सुवर्म । माझें वाक्य परम ।
जियें अक्षरें लेउनि परब्रह्म । तुज खेवां एतसे ॥ ६१ ॥

न मे विदुःसुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

परि किरीटी मातें । तूं नेणासि ना निरुतें ।
तरि तो चि मीं जेथें । विश्व हें स्वप्न ॥ ६२ ॥
जेथ वेद मूंके जाले । मन पवन पांगुलैले ।
रात्रीवीण मावलले । रविशशि जेथें ॥ ६३ ॥
उदरिंचा गर्भु जैसा । न देखे आपुलिये मातेची वयसा ।
मी आघवेयां देवां तैसा । नेणवें चि गा ॥ ६४ ॥
आणि जळचरां उदधीचें मान । मशका नोलांडावे चि गगन ।
तेवि महारिखीचें ज्ञान । ने देखे चि मातें ॥ ६५ ॥
मी कवणु केतुला । कवणाचा कैं जन्मला ।
हे निरुति करितां बोला । कल्प गेले ॥ ६६ ॥
कां रिखि आणि देवां । येरां भूतजातां सर्वां ।
मीं चि आदि गा पांडवा । ह्मणौनि जाणतां अवघडु ॥ ६७ ॥
उतरलें उदक पर्वतु वलघे । तरि झाड सेंडाहूनि मुलासि लागे ।
तरि मियां जालेनि जगें । जाणिजे मातें ॥ ६८ ॥
गाभे वतें वडु झांकवे । नां तरि तरंगीं सागरु सांमावे ।

कां परमाणूमाझि सांटवे । भूगोलु हा ॥ ६९ ॥
तरि मियां जालेया जीवां । रिखीं अथवा देवां ।
मातें जाणावेया होआवा । अवकाशु गा ॥ ७० ॥
ऐसेनि जरि विपाएं । सांडूनि पुढील पाये ।
सर्वइंद्रियेंसिं होये । पाठिमोरा जो ॥ ७१ ॥
प्रवर्त्तलाही वेगीं बहुडे । झडकरि देह घालूनि मागिलीकडे ।
महाभूतांचेया चढे । माथेयावरि ॥ ७२ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

जेथ राहौनि ठाके विवेकें । स्वयंप्रकाशें चोखें ।
अजत्व माझें देखे । आपुला डोलां ॥ ७३ ॥
तो पाखाणामाझि परिसु । जैसा रसाआंतु सिद्धरसु ।
मनुष्याआंतु अंशु । माझा जाणें ॥ ७४ ॥
तें चालतें ज्ञानाचें बिंब । तेयाचे अवेव ते सुखाचे कोंभ ।
परि माणूसपणाची भांभ । लौकिका भागु ॥ ७५ ॥
अवचटें कापुरा । माझि सांपडे हीरा ।
तर्‍हीं उदकीं पडलेयां नीरा । नांगवे तो ॥ ७६ ॥
तैसा मनुष्य लौकिकाआंतु । जर्‍हीं जाला प्राकृतु ।
तर्‍हीं प्रकृतिदोखांची मातु । नेणिजे तेथ ॥ ७७ ॥
तो आपभयें चि सांडिजे पापीं । जैसा चंदनु जलतां सर्पीं ।
तेवि मातें जाणे तो संकल्पीं । वर्जुनि घाली ॥ ७८ ॥
तें चि कैसें मातें जाणिजे । ऐसें कल्पी जरि चित्त तूझे ।
तरि मी ऐसा जे माझे । भाव आइक ॥ ७९ ॥
जें वेगलालां भूतीं । सारिखें होउनि प्रकृती ।
विकरलें असे त्रिजगती । आघवियें पैं ॥ ८० ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

प्रथम जाण बुद्धि । मग ज्ञान जें निरवधी ।
असंमोहो सहनसिद्धी । क्षमा सत्य ॥ ८१ ॥
मग शम दम दोन्हीं । सुखदुःख वर्ते जें जनीं ।
जन्मविनाशु मानीं । भावांमाझि ॥ ८२ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

पैं भय आणि निर्भयता । अहिंसा हान समता ।
तुष्टि तप पांडुसुता । दान जें गा ॥ ८३ ॥
आगा येश कां अपकीर्त्ति । हे भाव जे वर्त्तति ।
ते मज चि पासाव होंति । भूतांचां ठाईं ॥ ८४ ॥
जैसीं भूतें आहाति सिनानीं । तैसें हें वेगळालें मानीं ।
एक उपजत माझां ज्ञानीं एक नेणति मातें ॥ ८५ ॥
प्रकाशु आणि कडवसें । हें सूर्या चि पासौनि जैसें ।
प्रकाशु उदयीं दीसे । तम अस्तुसवें ॥ ८६ ॥
आणि मातें जाणणें नेणणें । तें भूतांचेया दैवांचें करणें ।
ह्मणौनि भूतें भावांचें होणें । विषम पडे ॥ ८७ ॥
इयापरीं माझां भावीं । हे जीवसृष्टि आघवी ।
गुंतली असे जाणावी पांडुकुमरा ॥ ८८ ॥
आणि इये सृष्टिचे पालक । जेयां आधीन वर्त्तति लोक ।
ते अकरा भाव आणिक । सांघैन आइक ॥ ८९ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

तरि आघवेयांसि वृद्ध । महर्षीमाझि प्रबुद्ध ।
कश्यपादि प्रसिद्ध । सप्तारीषि ॥ ९० ॥

आणिक ही सांगिजतील । चौदाआंतु मुदल ।
स्वयंभु मुख्य वडिल । च्यारि मनु ॥ ९१ ॥
ऐसे हे अकरा । माझां मनीं झाले धनुर्धरा ।
सृष्टिचेया व्यापारा । लागौनियां ॥ ९२ ॥
जैं लोकाचें व्यवस्थे न पडे । अहंभावाचा पैकु न मोडे ।
जैं महाभूताचें दलवाडें । अचुंबित आहे ॥ ९३ ॥
तैं चि हे आले । मग इहीं लोक केले ।
तेथ अक्षय होउनि ठेले । तेयांचे जन ॥ ९४ ॥
ह्मणौनि अकरा हीं राजां । एर जग यांचिया प्रजा ।
एवं विश्वविस्तारु माझा । ऐसा जाण ॥ ९५ ॥
पाहे पां आरंभीं बीज एकलें । तें चि विरुढलेयां बूढ जालें ।
बुढीं कोंभ फूटले । खांदियांचे ॥ ९६ ॥
खांदियांपासौनि देखां । फूटलिया शाखा ।
शाखातव देखां । पल्लव पानें ॥ ९७ ॥
पालवीं फूल फल । ऐसा वृक्षु होये सकल ।
तें निर्द्धारिजे जवं केवल । तवं बीज चि आघवें ॥ ९८ ॥
तैसें मी पहिलें । मग माझें मन तें वियालें ।
तेथ सप्तारिखी जाले । आणि च्यार्‍ही मनू ॥ ९९ ॥
तिहिं विविध लोक सृजिले । लोकीं लोकपाल वेगलाले ।
लोकपालिं उपजविलें । प्रजाजात ॥ १०० ॥
ऐसेनि विश्व हें एथें । मीं विस्तारलां हें निरुतें ।
भावांचेनि हातें । मानसाचेया ॥ १ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

यालागि पैं सुभद्रापती । हे भाव माझिया विभूती ।
आणि येया व्याप्ती । व्यापलें जग ॥ २ ॥

म्हणौनि गा यापरीं । मज लागौनि पिपीलिकावेऱ्हीं ।
मीवांचूनि दूसरी । गोठि नाहिं ॥ ३ ॥
ऐसें जाणे जो साचें । तेया चेइरें जालें ज्ञानाचें ।
म्हणौनि उत्तमाधमभेदाचें । स्वप्न हिं न देखे ॥ ४ ॥
मी माझिया विभूती । आणि विभूती अधिष्ठिलिया व्यक्ती ।
हें आघवें योगप्रतीती । इयेची मानी ॥ ५ ॥
म्हणौनि निःशंकें योगें । मज मीनला मनाचेनि आंगें ।
तेथ संशयो करणें न लगे । त्रिशुद्धीं जाण ॥ ६ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

जैसें सूर्यें सूर्यातें वोवाळिलें । कां चंद्रें चंद्रेंमेयांसि खेवं दीधलें ।
ना तरि सरिसेन पांडें मीनलें । दोन्हीं वोघ ॥ ७ ॥
तैसें प्रयाग होंत सामरस्याचें । वरि ॐसाण तरंगत आहे सात्विकाचें ।
ते संवादचतुःपथिंचे । गणेश जाले ॥ ८ ॥

मच्चिता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।
कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥ ९ ॥

तेव्हां तेया महासुखाचेनि भरें । धाउनि निगति बोधें बाहिरें ।
मिया धाले तेणें उद्गारें । लागति गर्जों ॥ ९ ॥
पैं गुरुशिष्यसंबंधु येकांतीं । जेया अक्षरा एकाची वदंती ।
ते मेघाचेयापरी त्रीजगती । गर्जत असे ॥ ११० ॥
जैसी कमलकलिका जालेपणें । हृदयीचेया मकरंदातें राहौं नेणें ।
ते राया रंका करी पारणें । आमोदाचें ॥ ११ ॥
तैसें मातें विश्वि कथित । कथितेनें तोखें कथू विसरत ।
मग तेया विसरलेयामाझि विरत । आंगें जीवें ॥ १२ ॥
ऐसें प्रेमाचेनि बौहवसपणें । नाहिं रात्रि दियो जाणणें ।
केलें माझ चि सुख आवडणें । आपणपेंयांसि जिहिं ॥ १३ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥ १० ॥

तेयां मग आह्मीं काहीं । अर्जुना देयावें पाइं ।
तें ठांइंचि चि तिहिं । सेल घेतली ॥ १४ ॥
कां ते जिया वाटा । निगाले गा सूभटा ।
ते सोये पां येउनि अव्हांटा । स्वर्गापवर्ग ॥ १५ ॥
ह्मणौनि तिहिं प्रेम धरिलें । तें चि देणें येयां उपाइलें ।
पारि यां देआवें तें इहीं चि केलें । आपणपें चि पैं ॥ १६ ॥
एयावरि एतुलें घडे । जें तें चि प्रेम आगलें वाढे ।
आणि कालाची दीठि न पडे । हें साम्य करणें ॥ १७ ॥
लल्येयाचिया बालका किरीटी ।
गवसणी घालूनु आपलेया स्नेहाची दीठी ।
जैसी खेलतां पाठोवाटी ।
माता निहाली ॥ १८ ॥
तें जो जो खेलु दावी । तो तो सोनेयाचा करूनि ठेवी ।
तैसी उपास्तीची पदवी । मी पोरवीतु जायें ॥ १९ ॥
जिये पदवियेचेनि पोरवकें । ते मातें पावति सुखें ।
हे पालाति मज विशेषें । करुं आवडे ॥ १२० ॥
आगा या विश्वासि मी माझें कोड ।
मज तेयां अनन्यगतीची चाड ।
कां जें प्रेमलांचें सांकड ।
आमचां घरीं ॥ २१ ॥
पाहे पां स्वर्ग मोक्ष उपाइले ।
दोन्हीं मार्ग तेयाचिया चि वाहाणी आहाति ठेविले ।
आह्मीं आंग शेषा वेचिलें ।
लक्ष्मीयेसिं ॥ २२ ॥

परि आपणपें जें एक । तें सवियां बरवें साजूक ।
प्रेमळांलागि देख । ठेविलें जतनें ॥ २३ ॥
हा ठावो वेन्हीं किरिटी । आह्मिं प्रेमळ वेओं आपणपेयांसाठीं ।
इया बोलिं या बोलिजति गोठी । तैसिया न्हवति ॥ २४ ॥

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

ह्मणौनि मज आत्मेयांचा भाऊ । जिहिं जियाविया केला ठाऊ ।
एकु मींवांचूनि एरु वाऊ । केलें जिहीं ॥ २५ ॥
तेया तत्वज्ञाना चोखटा । दिवी पोतासाची सूभटा ।
मग मी चि होउनि दींवटा । पुढां चालें ॥ २६ ॥
अज्ञानाचिये राती । माजि तमाची मेहुडीं दाटती ।
तियें नाशौनि घालीं परौती । ऐसा उदो करीं ॥ २७ ॥
ऐसें प्रेमळांचेनि प्रियोत्तमें । बोलिलें पुरुषोत्तमें ।
तेथ अर्जुनु मनोधर्में । निवालां ह्मणे ॥ २८ ॥

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

अहो जी अवधारां । भला केरु फीटला सवंसारा ।
जालां जननीजठरा । वेगला मी ॥ २९ ॥
जी जन्मलेपण आपुलें । आजि मिया डोलां देखिलें ।
आतां जी जीवित हातु चढलें । आवडे तैसें ॥ १३० ॥
आजि सुविधे सुवण जाली । माझेया दैवांसि दशा उदैली ।
जें वाक्यकृपा लांधली । दैविकेंनि मुखें ॥ ३१ ॥
ऐणें वचनतेजकरें । फिटलें आंतु बाहीरील आंधारें ।
ह्मणौनि देखतसें साचोकारें । स्वरूप तूझें ॥ ३२ ॥
तरि होंसि मा तूं परब्रह्म । जेयां महाभूतांसि विश्राम ।

तें निजद्धाम पवित्र परम । जगन्नाथा ॥ ३३ ॥
तूं परमदैवत तीहीं देवां । तूं पुरुषु जी पंचविसांवां ।
दिव्य तूं प्रकृतिभावां । पैलीकडील ॥ ३४ ॥
अनादि सिद्ध तूं स्वामी । नाकळिजसि जन्मकर्मी ।
तो तूं हें अजि आह्मीं । जाणीतलासी ॥ ३५ ॥
तूं काळयंत्रा सूत्री । तूं इये जीवकळे अधिष्टात्री ।
तूं ब्रह्मकटाहधात्री । हें कळलें फुडें ॥ ३६ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

पैं आणिकि ही एकीपरी । इयाची प्रतीति एंतसे थोरी ।
जें मागां ऐसें चि रिषीश्वरीं । सांघितलें तूतें ॥ ३७ ॥
तें सांघितलेयाचें साचपण । हें देखत असे अंतष्करण ।
जें कृपा केली आपण । ह्मणौनियां ॥ ३८ ॥
यऱ्हविं नारदु अखंड जवळा आहे ।
तो ऐसीं चि वचनें गाये ।
परि अर्थु न बुझों ठाये ।
गीत चि आइकों ॥ ३९ ॥
जी आंधळेयाचां गावीं । जऱ्हीं आपणपें प्रकटलें रवी ।
तऱ्हि चोतपली चि तेयां होआवी । वांचूनि प्रकाशु नाहीं ॥ १४० ॥
यऱ्हींव देवरिषि अध्यात्म गांतां । आहाच रागेंसिं उमटतां ।
तें चि परिसवे येर चित्ता । नैये काहीं ॥ ४१ ॥
पैं असिता देवलाचेनि मुखें । मीं येंवविधु तूतें आइकें ।
परि तैं बुद्धि विषयविखें । घारली होंती ॥ ४२ ॥
आतां आणिकाचें नावं काइ घेयावें । आपण एउनि व्यासदेवें ।
तूझें स्वरूप आघवें । सर्वत्र सांघिजे ॥ ४३ ॥
देवा आंधारीं चिंतामणि देखिला । जेवि न्हवे ह्मणौनि उपेक्षिला ।

पाठिं दीनउदो मोटका जाला । मग होये ह्मणे ॥ ४४ ॥
तैसिं व्यासादिकांचीं बोलणीं । तिया मजपासीं रत्नाचिया खाणीं ।
परि उपेखया जांति वायाणी । तुजवीण देवा ॥ ४५ ॥
आतां वाक्यसूर्यकर फांकलें । आणि रिखिं मार्ग होंति जे कथिले ।
तेयां आघवेयांचें फीटलें अनोलखपण ॥ ४६ ॥
जीवनाचें बीं जेयांचे बोल । परि माझियेठांइं पडिले खोल ।
तें इये कृपेची जाली वोल । ह्मणौनि संवादफलेंसिं उठिलें ॥ ४७ ॥
कृष्णसंवादें । फूलीं आलें मकरंदें ।
तें फूल विनोदें । दीन्हलें मज ॥ ४८ ॥
आहो नारदादिकां संतां । तेयांचिया ज्ञुतीस्वरूप सारिता ।
मीं महोदधि जालां अनंता । संवादसुखाचा ॥ ४९ ॥
प्रभू आघवेनिं जन्में । जियें पुण्यें केलीं मियां उत्तमें ।
तेयां न टकती चि कामें । सद्गुरू तुवां ॥ १५० ॥
एन्हविं वडिलांचेनि मुखें ।
एवंविधु तूतें आइकें ।
परि कृपा न कीजे चि तुवां एकें ।
तवं नेणिजे चि काहीं ॥ ५१ ॥
ह्मणौनि भाग्य जैसें सानुकुल । जालेयां जैसे उद्यम सफल ।
तैसें श्रुतादि सकल । गुरुकृपा साच ॥ ५२ ॥
जी बनकरु झाडांसाठीं । पाहूनि जन्में काढी आटी ।
परि फलेंसीं तैं भेटी । जैं वसंतु पावे ॥ ५३ ॥
आहो जैं विषयां वोहटु पडे । जैं माधूर्य आवडे ।
रसायनें तेव्हालि होंति गोडें । जैंव्हालि आरोग्यता होये ॥ ५४ ॥
कां इन्द्रियें वाचा प्राण । यांचें जालेयां सार्थकपण ।
जैं चैतन्य एउनि आपण । संचरे माझि ॥ ५५ ॥
तैसें शब्दजात आलोडिलें । अथवा योगादिक अभ्यासिलें ।

तें तैं चि ह्मणों ये आपुलें । जैं आज्ञा देंति गुरु ॥ ९६ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
नहि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः॥ १४ ॥

ऐसिये जालिये प्रतीतीचेनि माजें । अर्जुनु निश्चयाचिं नाचतु भोजें ।
तेविं चि ह्मणे देवा तूझें । वाक्य मज मानलें ॥ ५७ ॥
तरि साच चि गा कैवल्यपती । मज त्रिशुद्धी आलें प्रतीती ।
जें तूं देवांदानवांचिया युक्ती । जो गा न्हवसि ॥ ५८ ॥
तूझीं वाक्यें न लगति देवा । जैसें आपुलेया जाणिजासि जाणिवा ।
तें काहिं नाहिं हें सद्भावा । भर्वसेनि आलें ॥ ५९ ॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

एथ आपुलें वाडपण जैसें । आपण चि जाणिजे आकाशें ।
मीं येतुली घनवट ऐसें । पृथ्वी नेणे ॥ ६० ॥
तैसा आपुलियां सर्वशक्ती । तूं जाणसि लक्ष्मीपती ।
एर वेदादिक मती । मिरवती प्रज्ञा वायां ॥ ६१ ॥
हां गा मनातें मागें सांडावें । पवनातें वावीं मवावें ।
आदिशून्य तें उतरौनि जावें । केउतें बाहीं ॥ ६२ ॥
तैसें तुझें जाणणें आहे । ह्मणौनि कोण्हा हीं टाकतें नोहे ।
आतां तूझें ज्ञान होये । तुज चि जोगें ॥ ६३ ॥
जी आपणेयातें तूं चि जाणसि । आणि सांघावेया समर्थु होंसि ।
तरि एकु वेळु घासु पूसीं । आर्त निडळिचा ॥ ६४ ॥
हें आइकिलेया किं भूतभावना । त्रिभुवनपंचानना ।
सकलदेवदेवतार्चना । जगन्नाथा ॥ ६५ ॥
जरि थोरी तूझी पात आहें । तरि पासिं उभें ठाकावेया योग्यु नोहें ।
इया शोच्यता जरि भियें । तरि उपाऊ नाहीं आनु ॥ ६६ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

भरले सरिता समुद्र चहूंकडें । परि बापैयांसि गा कोरडे ।
जैं मेघौनि थेंबटा पडे । तैं पारणें तेया ॥ ६७ ॥

तैसे गुरु सर्वत्र असति । परि कृष्णा तूं चि आह्मासि गति ।
विभूती सांघैं ॥ ६८ ॥

जी तूझिया चि विभूती । तिया चि परिव्यक्ती ।
दिव्या जिया आहाति । तिया दाविं मातें ॥ ६९ ॥

जिहिं विभूतिं समस्तां । लोकांतें व्यापूनि अससि अनंता ।
तिया ब्रह्मनामांकिता । प्रकटा करीं ॥ १७० ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १६ ॥

जी मियां कैसें तूतें जाणावें । काइ ह्मणौनि सदा चिंतावें ।
जरि चिंतूं ह्मणों आघवें । तरि चिंतणें न घडे ॥ ७१ ॥

तरि मागां भाव जैसे । सांघितले तुवां उद्देशें ।
आतां विस्तारूनि तैसें । येकु वेळु सांघैं ॥ ७२ ॥

जेयां भावांचां ठांइं । तूतें चिंतितां मज सायास नाहिं ।
तो विवंचूनि देंई । योगु आपुला ॥ ७३ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि श्रृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

आणिक आपुलिया जिया विभूती ।
तिया ही बोलाविया भूतप्रती ।
एथ ह्मणसी पुडुतीं पुडुतीं ।
काइ सांघों ॥ ७४ ॥

तरि हा भावो मना । ह्मनें हों देंसि जनार्दना ।

जैसें करितां अमृतपाना । न ह्मणवे पुरे ॥ ७५ ॥
जें कालकुटाचें सहोदर । मरणाभेण पियाले अमर ।
तऱ्हीं देहाचे पुरंदर । चौदा जांति ॥ ७६ ॥
ऐसा एकु क्षीराब्धिचा वासु । जेयासि अमृतपणांचा आल्हासु ।
तेयाचा हा ठावोवेरि विश्वासु । जें पुरे ह्मणों नेंदी ॥ ७७ ॥
जें मंदराचल न ढलितां । क्षीरसागरु न डहुलितां ।
अनादि स्वभावता । आइतें चि आहे ॥ ७८ ॥
जें द्रवित नां बद्ध । जेथ नेणिजति रसभेद ।
भलेतेया ही सिद्ध । आठवलें चि फावे ॥ ७९ ॥
जेयाची गोडी आवडत खेओ । आघवाचि संसारु होये वाऊ ।
बलियां नित्यता लागे एऊ । आपणपेयां ॥ १८० ॥
जन्ममृत्यूची भाष । हारपोनि जाये निःशेष ।
आंतु बाहिरि महासुख । वाढों चि लागे ॥ ८१ ॥
मग दैवंगल्या जरि सेविजे ।
तरि तें आपण चि घेउनि ठाकिजे ।
तुज ही देतां चित्त माझें ।
पुरे ह्मणों न शके ॥ ८२ ॥
तरि तूझें नावं चि जी आह्मां आवडे ।
वरि भेटि होये आणि जवलीक जोडे ।
पाठिं गोठि सांघसी सुरवाडें ।
सुखाचेनि ॥ ८३ ॥
आतां हें सुख काइसेया सारिखें । काहिं निर्वचेनां परितोखें ।
परि येतुलें होये जें येणें सुखें । पुनरावृत्ति नाहीं ॥ ८४ ॥
आगा सूर्यु कीं सीला । चंद्रु ह्मणों पांतां आंकुचला ।
नीच वाहांतां गंगाजला । काइ पारिसेपण आहे ॥ ८५ ॥

ययावरि तुह्मीं बोलिलें । हें आह्मीं नादासि किं रूप देखिलें ।
आजि चंदनतरूचीं फूलें । तुरुंबिलीं आह्मीं ॥ ८६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

एया पार्थाचेया बोला । सर्वांगिं कृष्णु डोलला ।
ह्मणे भक्तिज्ञानासि जाला । आधारु हा ॥ ८७ ॥
ऐसेया प्रीतिकराचेया तोषा आंतु । प्रेमाचा वेगु उपजतु ।
तो सायासें सावरितु अनंतु । काइ बोले ॥ ८८ ॥
जिया जाणितलेया चि साठीं । आघवें जाणितलें होये किरिटी ।
जें बीज आलेयां मुठी । तरु आला चि आहे ॥ ८९ ॥
कां उदाणें हातिं पडिलें । तरि आपैसेया चि सांपडलीं फुलें ।
तेवि देखिलेयां जें देखवलें । विश्व सकल ॥ १९० ॥
मी पितामहाचा पिता । आठवितां नाठवें चित्ता ।
किं ह्मणतसें पांडुसुता । भलें केलें ॥ ९१ ॥
अर्जुनातें ह्मणे येथ काहीं । आह्मा विस्मो करावेया कारण नाहिं ।
तो आंगें लेंकुरुं काइ । न्हवे चि नंदाचें ॥ ९२ ॥
परि प्रस्तुत हें असो । ऐसें करवी आवडिचा अतिसो ।
मग ह्मणे आइकें गा सांघितसों । धर्नुधरा ॥ ९३ ॥
तरि तुवां पूसिलिया जिया विभूति । तेयांचें अपारपण सुभद्रापती ।
जें माझिया चि माझिये मती । आकलति ना ॥ ९४ ॥
ह्मणौनि कैसा आहें मीं केवढा ।
पाहातां आपणपेया न्हवे चि फुडा ।
एयालागि प्रधान जिया रूढा ।
तिया विभूति आइकें ॥ ९५ ॥

यऱ्हावें साच चि गा धनुर्द्धरा । नाहीं अंतु माझेया विस्तारा ।
पैं गगना ऐसिया अपारा । मज चि माझि असणें ॥ ९६ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥ २० ॥

आइकैं कुटिलालकमस्तका । धनुर्वेद त्र्यंबका ।
मी आत्मा असें एकैका । भूतमात्राचां ठांइं ॥ ९७ ॥
आंतुलीकडे मी चि आहे अंतष्करणीं ।
बाहीरि माझी चि गवसणीं ।
आदि मीं निर्वाणीं ।
मध्यें हीं मीं ॥ ९८ ॥
जैसें मेघांसि तळिवरि । एक आकाश चि आंतु बाहिरि ।
आणि आकाश चि जालें अवधारिं । असणेंयासि ॥ ९९ ॥
पाठिं लया जेऱ्हालि जांति । तेऱ्हलि आकाश चि होउनि ठांति ।
तेवि आदिस्थितिगति । भूतांसि मीं ॥ २०० ॥
ऐसें बहुवस व्यापकपण । माझे विभूतियोगें जाण ।
तारि जीवाचे करूनि श्रवण । सर्व ही आइक ॥ १ ॥
हें बोलौनि तो कृपावंतु । ह्मणे विष्णु मी आदित्या आंतु ।
रवि मियां रश्मिवंतु । सुप्रभा जो ॥ २ ॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

मरुद्गणाचां भागिं । मरीचि ह्मणे मी शार्ङ्गि ।
चंद्रु मी गगन् रंगीं । तारांमाझि ॥ ३ ॥

रूद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरूः शिखरिणामहम् ॥ २२ ॥

अशेषां हिं रुद्रगणांमाझारि । शंकरु जो मी मदनारि ।
तो मीं गा एथ न करीं । भ्रांति काहीं ॥ ४ ॥

यक्षरक्षगणांआंतु । शंभूचा जो धनवंतु ।
तो कुबेरु मी अनंतु । ह्मणता जाला ॥ ५ ॥
आठां वसूंमाझारि । पावकु तो मीं अवधारीं ।
शिखराथिलेयां सर्वा उपरि । मेरु तो मीं ॥ ६ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २३ ॥

वेदांमाझि सामवेदु । तो मी ह्मणे गोविंदु ।
देवांमाझि प्रसिद्धु । महेंद्रु तो मीं । ॥ ७ ॥
इंद्रियांमाझि अकरावें । मन तें मीं जाणावें ।
भूतांमाझि स्वभावें । चेतना ते मीं ॥ ८ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

जो स्वर्गसिंहासना साहो । सर्वज्ञते आदिचा ठाओ ।
पुरोहितांमाझि राओ । बृहस्पति मीं ॥ ९ ॥
त्रिभुवानिचेया सेनापती । आंतु स्कंदु तो मी महामती ।
जो हरवीर्यें अग्निसंगति । कृत्तिकां आंतु जाला ॥ २१० ॥
सकलां सरोवरां माझारि जाणसि । समुद्रु तो मीं जलराशि ।
महारिखीं माझि तपोराशि । भृगु तो मीं ॥ ११ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

अशेषां हीं वाचां । आंतु नडनाचु जेथ सत्याचा ।
तें अक्षर मी वैकुंठिचा । वेल्हालु ह्मणे ॥ १२ ॥
समस्तां हिं यज्ञाचां पैकिं । जपयज्ञु तो मीं इये लोकिं ।
जो कर्मत्यागी कर्म्मादिकीं । निफजविजे ॥ १३ ॥
स्थावरां गिरिं आंतु । पुण्यपूंज्यु जो हिमवंतु ।
तो मीं ह्मणे कांतु । लक्ष्मीयेचा ॥ १४ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

कल्पद्रुमु हान पारिजातु । गुणें चंदनु पैं विख्यातु ।
तन्हैं वृक्षजातां आंतु । अश्वत्थु तो मीं ॥ १५ ॥
देवऋषीं आंतु पांडवा । नारदु तो मी जाणावां ।
चित्ररथु तो मीं गंधर्वां । सकलां माझि ॥ १६ ॥
अशेषां हीं सिद्धां । माझि कपिलाचार्यु प्रबुद्धा ।
तुरंगमां प्रसिद्धां । माझि उच्चैश्रवा तो मीं ॥ १७ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

राज्यभूषणगजा आंतु । अर्जुना मीं गा ऐरावतु ।
पयोराशि सुमाथितु । वियाला जेयातें ॥ १८ ॥
येयां नरां माझि राजा । तो विभूतिविशेषु माझा ।
जेयांतें सकललोक प्रजा । होउनि सेविति ॥ १९ ॥

आयुधानामहं वज्र धेनूनामास्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

पैं अशेषां हिं हातियरां । माझि वज्र तें मिं धनुर्द्धरा ।
जें शतमखोत्तीर्णकरा । हातीं असे ॥ २२० ॥
धेनू मध्यें कामधेनु । ते मीं ह्मणे विश्वेशानु ।
जन्मवितेयां आंतु मदनु । तो मीं चि जाण ॥ २१ ॥
सर्पकुला आंतु अधिष्ठाता । वासुकी तो मीं कुंतीसुता ।
नागां माझि समस्तां । अनंतु तो मीं ॥ २२ ॥

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

आगा यादसां आंतु । जो पश्चिमदिशेचा कांतु ।
तो मी ह्मणे अनंतु । वरुणु तो मीं ॥ २३ ॥

आगा पितृगणां समस्तां । अर्यमा जो पितृदेवता ।
तो मीं हें तत्वता । पांडुकुमरा ॥ २४ ॥
आगा जगाचीं शुभाशुभें लिहिति । प्राणांचा उगणां घेति ।
मग केलेया अनुरूप देंती । स्वर्गमोक्षु जे ॥ २५ ॥
तेयां नियामितेयांतु यमु । जो कर्मसाक्षि धर्मु ।
तो मीं ह्मणे रामु । अर्जुनातें ॥ २६ ॥

प्रऱ्हादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

आगा दैत्यांचां कुळीं । प्रह्लादु तो मी निहाळीं ।
ह्मणौनि द्वेष्यभावादिमळीं । लींपे चि ना ॥ २७ ॥
पैं कलितेयां माझि महाकाळु । तों मीं ह्मणे गोपाळु ।
स्वापदां आंतु शार्दूलु । तो माझें चि रूप ॥ २८ ॥
आगा पक्षजातीं माझारि । गरुडु तो मीं अवधारिं ।
ह्मणौनि निभियाचिये पाठीवरी । वाहत्रें मीं ॥ २९ ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामास्मि जान्हवी ॥ ३१ ॥

पृथ्वीचेया पैसारा । माझि टाकितेया धर्नुद्धरा ।
येकें चि उडाणें स्वर्गांतरा । करिति जें कां ॥ २३० ॥
तेयां वहिलेयां आणि गतिमंतां ।
आंतु पवनु तो मीं पांडुसुता ।
शस्त्रधरां समस्तां ।
माझि रामु तो मी ॥ ३१ ॥
सांकडलेया धर्मांचेनि कैवारें । आपणपेयां धनुष करुनि दुसरें ।
विजयलक्ष्मी एक मोहरें । केलें त्रेंती ॥ ३२ ॥
पृष्टिं उभें ठाकौनि सुवेलीं । प्रतापें लंकेश्वराचां सिसाळीं ।
गगनीं उदो ह्मणतेयां बळि । दीधली भूतां ॥ ३३ ॥

जेणें देवांचा मानु साधिला । धर्म्मासि जीर्णोद्धारु केला ।
सूर्यवंशीं उदैला । सूर्यो जो कां ॥ ३४ ॥
तो हातियेरप्रजितेयां आंतु । रामचंद्रु जानकीयेचा कांतु ।
आणि मकरु मीं + त्तिवंतु । जळचरां माझि ॥ ३५ ॥
पैं समस्तां वोघां । आंतु भागीरथी गंगा ।
ते जेव्हां गीळिली मग जांघा । फाडूनि दीन्हली ॥ ३६ ॥
जे त्रिभुवनैकसरिता । जान्हवी मीं पांडुसुता ।
जळप्रवाहां समस्तां । माझि जाण ॥ ३७ ॥

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

ऐसां वेगळालां सृष्टि पैंकि । विभूति नाम स्तुतिं एकैर्कि ।
सगळेनि जन्मसहस्त्रीं अवलोर्की । परि आर्धिया न्हवति गा ॥ ३८ ॥
आगा आघवीं चि नक्षत्रें वेंचावीं ।
ऐसी चाड उपजे जीवीं ।
तैं गगनाची बांधावी ।
ळोथ जेवि ॥ ३९ ॥
कां पृथ्वीचेयां परमाणू उगाणा घेयावा । भूगोळु काखे सुआवा ।
तैसा हा विस्तारु माझा । तरि जाणावें मातें ॥ २४० ॥
जैं शाखा फूल फल । घेऊं पाहिजे सकल ।
तैं उपडूनु मूल । हातिं घेपे ॥ ४१ ॥
तेवि माझे विभूतिविशेष । जाणों पाइजेति अशेष ।
तरि स्वरूप हें निर्दोष । जाणावें माझें ॥ ४२ ॥
यऱ्हविं वेगळालां विभूतीं । काइएक परियससी केती ।
ह्मणौनि एकीहेळा महामती । सर्व मीं जाण ॥ ४३ ॥
मी आघविया सृष्टी । आदिमध्यअंतीं किरीटी ।
ऊतप्रोत पटी । तंतु जैसा ॥ ४४ ॥

एसेयां व्यापका मातें जाणावें । तरि विभूतिभेदीं काइ करावें ।
पारि हें तुज योग्य न्हवे । ह्मणौनि असो ॥ ४५ ॥
कां जें तूं माझेया विभूती । ह्मणौनि तिया आइकैं सुभद्रापती ।
तरि विद्यां माझि प्रस्तुतीं । अध्यात्मविद्या मीं ॥ ४६ ॥
आगा बोलतेयाचां ठांइं । वादु तो मी पाहीं ।
सकलें शास्त्रसमेत काहीं । सरेचिना ॥ ४७ ॥
जो निर्वचु करितां वाढे । आइकिलेयां उत्प्रेक्षे सल चढे ।
जेयावारि बोलतेयांचीं गोडें । बोलणीं होंति ॥ ४८ ॥
तैसें पां प्रतिपादितेयां माझि वादु । तो मीं ह्मणे मुकुंदु ।
अक्षरां माझि विशदु । अकारु तो मीं ॥ ४९ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

समासा माझारि । द्वंद्वु तो मीं अवधारीं ।
जो मशका लागौनि ब्रह्मावेन्हीं । ग्रासी तो मीं ॥ २५० ॥
जो प्रलयतेजा देतां मीठी । सगलेया पवनातें गीलीं किरीटी ।
आंकाश जेयाचां पोटीं । सामावलें ॥ ५१ ॥
एसा अपारु जो कां कालु । ती मी ह्मणे लक्ष्मीलीलु ।
एया वारि सृष्टिचा मेलु । स्रजीं तो मीं ॥ ५२ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृति क्षमा ॥ ३४ ॥

आणि स्रजिलेयां भूतातें मीं चि धरीं ।
सकलां ही जीवन मी चि अवधारीं ।
शेषिं सकलातें संहारीं ।
तेव्हालि मृत्यु ही मीं चि ॥ ६३ ॥
आतां स्त्रीगणाचां पैकीं । माझिया विभूति सात येकि ।
तेती आइक कवतिकीं । सांघिजति ॥ ५४ ॥

तरि सदा नवी जे कीर्त्ति । ते अर्जुना माझी मूर्त्ति ।
आणि औदार्याची संपति । ते ही मी चि जाण ॥ ५५ ॥
पैं स्थैर्यताअनुजिनी । मेधा ते मीं ये जनीं ।
धृति मी त्रिभुवनीं । क्षमा ते मीं ॥ ५६ ॥
एवं नारी माझारि । इया सात शक्ती मीं अवधारीं ।
एसें संसारगजकेसरी । ह्मणता जाला ॥ ५७ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

वेदराशिचेया सामां । आंतु बृहत्साम प्रियोत्तमा ।
तो मीं ह्मणे रमा— । प्राणेश्वरु ॥ ५८ ॥
आया गायत्रीछंद जें ह्मणिजे । सकल छंदांमाझि जें ।
तें स्वरूप माझें । जाण निभ्रांत ॥ ५९ ॥
मासां आंतु मार्गशिरु । तो मीं ह्मणे सारंगधरु ।
रुतूं आंतु कुसुमाकरु । वसंतु तो मीं ॥ २६० ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजतेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

यां खेलतेयां विंदाणां । माझि द्यूत मीं विचक्षणा ।
ह्मणौनि चोहटां चोवारा कवणां । वारुं नैये ॥ ६१ ॥
आगा सकलां हिं तेजसां । माझि तेज तें मीं भर्वसा ।
मीं कार्य उद्देशां । सकलां माझि ॥ ६२ ॥
जेणें चोखालुती सन्याऊ । तो व्यवसाया आंतु व्यवसाऊ ।
माझें रूप हें ह्मणे राऊ । सुरवरांचा ॥ ६३ ॥
सत्वाथिलेयां आंतु । सत्व तें मीं ह्मणे अनंतु ।
यां यादवां आंतु श्रीमंतु । तो मीं जाण पैं ॥ ६४ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कवि ः ॥ ३७ ॥

जो देवकिये वसुदेवात्व जाला । कुमारीसाठिं गोकुळा नेला ।
प्राणु संकटुनि आटिला । पूतनेचा ॥ ६५ ॥
नुमटतां बाळपणाची फूली । जेणें मियां अदानवी सृष्टि केली ।
करीं गिरिवरु धरुनि उमाणिली । महेंद्रमहिमा ॥ ६६ ॥
कालिंदियेचें हृदयशल्यु फेडिलें ।
जेणें मियां जळतें गोकुळ राखिलें ।
वांसुरुवां साठिं लाविलें ।
विरिंची पिसें ॥ ६७ ॥
प्रथमदशेचिये अटाटे । माझि कंसा ऐसीं अचाटें ।
महा ढेंढीं अवचटें । लीला चि नाशिलीं ॥ ६८ ॥
हें काइ एक केती सांघावें । तुवां हिं देखिलें आइकिलें आघवें ।
तरि यादवां माझि जाणावें । हें चि रूप माझें ॥ ६९ ॥
आणि सोमवंसिचेयां पांडवां । माझि अर्जुनु तो मीं जाणावा ।
ह्मणौनि येकमेकाचेयां प्रेमभावां । सल चडतसे ॥ २७० ॥
मुनी आंतु व्यासु देउ । तो ह्मणे मीं यादवराउ ।
कविं आंतु धैर्या ठाउ । उशना कवि तो मीं ॥ ७१ ॥

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

आगा नियमितेयां माझारि । दंडु मीं अवधारिं ।
जो मुंगिये लागौनि ब्रह्मावेऱ्हीं । नीयमीतु असे ॥ ७२ ॥
पैं सारासार निर्द्धारितेयां । धर्मज्ञतेचा पक्षु धरीतेयां ।
सकलां शास्त्रां माझि येयां । नीतिशास्त्र तें मीं ॥ ७३ ॥
आघवेयां गूढां । माझि मौन मीं सुहाडा ।
ह्मणौनि बोलतेया पुढां । स्त्रष्टा ही नेणु होये ॥ ७४ ॥
आगा ज्ञानियांचां ठांइं । ज्ञान तें मीं पाहीं ।
आतां असो हें काहीं । पार नेदखों ॥ ७५ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

पाहिं पर्जन्याचिया धारां । लेख होईल धनुर्द्धरा ।
कां पृथ्वीचेया तृणांकुरां । होईल ठी ॥ ७६ ॥
नां तरि महोदधिचेयां तरंगां । व्यवस्था जेवि करुं नैये पैं गा ।
तेवि माझेयां वेखां गा । लेख नाहिं ॥ ७७ ॥
ऐसिया पांचसात प्रधाना । विभूती सांघितलिया अर्जुना ।
तो उद्देशु गा मना । आहाचु गमला ॥ ७८ ॥

नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

एऱ्हवि विभूति-विस्तारा काहिं । एथ सर्वथा लेख नाहिं ।
ह्मणौनि तूं परियससी काई । आह्मीं सांघों केती ॥ ७९ ॥
एया लागि येकी हेला तुज । दाऊं आतां वर्म निज ।
तरि सर्व भूतांकुरें बीज । विरूढतसे तें मीं ॥ २८० ॥
ह्मणौनि सानें थोर न ह्मणावें । उंच नीच भार सांडावे ।
एकु मी चि ऐसें जाणावें । वस्तुजात तें ॥ ८१ ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

आतां एया ही वरि साधारण ।
आइक पां आणिकि ही एक खूण ।
तरि अर्जुना तें जाण ।
विभूति माझी ॥ ८२ ॥
जेथ संपात्ति आणि दया । दोन्हीं आलिं असति एका चि ठाया ।
ते ते जाण धनंजया । अंश माझे ॥ ८३ ॥
अथवा एकलें बिंब गगनीं । परि प्रभा फांके जेवि त्रिभुवनीं ।
तैसिं मज येकाची सकल जनीं । आज्ञा पालिजे ॥ ८४ ॥

तेयातें एकलें हें इनें ह्मणा । तो निर्द्वंदु या भाषा नेणां ।
काइ कामधेनू सवें उगाणा । चालतसे ॥ ८५ ॥
तियेतें जेधवां जें जो मागे । तें ते एकसरें प्रसवों लागे ।
तेवि विभव तेया आंगें । होउनि आलें ॥ ८६ ॥
तेयातें ओळखावेयाची संज्ञा । जे नमस्कारिजेति आज्ञा ।
ऐसे ते आहाति प्राज्ञा । अवतार आमचे ॥ ८७ ॥
आणि एक सामान्य विशेष । हें जें जाणणें सदोष ।
जें मीं चि येकु अशेष । विश्व हें ह्मणौनि ॥ ८८ ॥
तरि आतां साधारणु आणि चांगु ।
ऐसा कैसा कल्पावा पां विभागु ।
वायां चि आपुलिये दीठी वंगु ।
भेदाचा लावावा ॥ ८९ ॥
एऱ्हविं तऱ्हीं तूप काइसेया गुसळावें ।
अमृत कां गाळुनु आधें करावें ।
हां गा पाउसीं काइ डावे ।
जेवणें आंग होये ॥ ९० ॥
पैं सूर्यबिंबासि पोटपाठि । देखतां नाशे आपुली दृष्टि ।
तेवि माझां स्वरूपिं गोठि । सामान्यविशेष चि ॥ ९१ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

आणि सिनानां विभूतीं । मज अपारातें मविसी केती ।
ह्मणौनि सुभद्रापती । असो हें जाणणें ॥ ९२ ॥
आतां पैं माझेनिं येकें अंशें । जें हें जग चि व्यापलें असे ।
एया लागि भेदु सांडी सरिसें । साम्यें भज ॥ ९३ ॥
ऐसें बुधवनवसंतें । तेणें विरक्तांचेन कांतें ।
बोलिलें श्रीमंतें । कृष्णदेवें ॥ ९४ ॥

तेथ अर्जुनु ह्मणे स्वामीं । येतुलें रहस्यें बोलिलें तुह्मीं ।
जें भेदु येकु आणिकु आह्मि । सांडावा तरीं ॥ ९५ ॥
आहो सूर्यु ह्मणे जगातें । हें आंधारें दवडा कां परौतें ।
तेवि धसालु ह्मणे देवातें । तरि अधिकु जी वोलु ॥ ९६ ॥
तूझें नाम चि कोण्ही वेळे । जेयांचेया मुखाकानासि मिळे ।
तेयांचेया हृदयातें सांडूनि पवले । भेदु जी हा ॥ ९७ ॥
चंद्रबिंबाचां गाभारां । रिगालेयां जरि उबारा ।
तैसें राभस्यें सारंगधरा । बोला तुह्मीं ॥ ९८ ॥
तेथ सवियां चि परि तोखौनि देवें ।
अर्जुनातें आलिंगिलें जीवें ।
मग ह्मणे तुवां न कोपावें ।
आमचेया बोला ॥ ९९ ॥
आह्मीं तुज भेदाचिया वाहाणीं ।
सांघीतली जे विभूतीची काहाणी ।
ते अभेदें अंतष्करणीं ।
मानली कीं न मने ॥ २०० ॥
हें चि पाहावेया लागि । बोलिलों बाहिर सवडिया भंगीं ।
तव विभूति तुज चांगी । आली बोधा ॥ १ ॥
तेथ अर्जुनु ह्मणे देवें । हें आपुलें आपण जाणावें ।
परि देखतसे आघवें । तुवां आरंभलें ॥ २ ॥
पैं राया तो पांडुसुतु । ऐसिये प्रतीतीचा जाला वरैतु ।
एया संजयाचेया बोला निवातु । धृतराष्ट्रु राहे ॥ ३ ॥
किं संजयो दुखवलेनि अंतष्करणें । ह्मणे नवल ना हें देवं दवडणें ।
हा आंतु मीं धडसा ह्मणे । तवं आंतु ही आंधला ॥ ४ ॥
परि हें असो आतां तो अर्जुनु । अद्वैताचा वाढवीतसे मानु ।
किं तेया वरि आनु । धिवंसा मांडला ॥ ५ ॥

ह्मणे हे चि हृदया आंतुली प्रतीती ।
बाहिरि अवतरो कां डोळेया प्रति ।
यया चित्ताचां पाउलीं मती ।
उठिती जाली ॥ ६ ॥
मियां इहीं चि दोहीं डोळां । झोंबावें विश्वरूपा सकळा ।
येवढी हावं देंवांगला । ह्मणौनि करी ॥ ७ ॥
आजि तो कल्पतरूची शाखा । ह्मणौनि वांझौलें न लागति देखां ।
जें जें येईल तेयाचेया मुखा । तें साच कारितसे एरु ॥ ८ ॥
जो प्रऱ्हादाचेया बोला । विषयो ही सकल आपण जाला ।
तो सद्गुरु असे जोडला । किरीटी तेया ॥ ९ ॥
ह्मणौनि विश्वरूप पूसावेया लागि ।
पार्थु रिगता होईल कवणी भंगीं ।
तें सांघिजैल पुढिलिये कथाप्रसंगीं ।
ह्मणे ज्ञानदेऊ निवृत्तिचा दासु ॥ ३१० ॥

ॐ ॥ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे **विभूतियोगो** नाम दशमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ज्ञानेश्वरी

अध्याय अकरावा

श्रीगणेशायनमः ॥

आतां एयावरि एकादशीं । कथा आहे दोहों रसीं ।
जेथ पार्था विश्वरूपेंसीं । भेटि होइल ॥ १ ॥
जेथ शांताचेया घरा । अद्भूतु आला आहे पाहुणेरा ।
आणि येरां हिं रसां पांतिकरां । जाला मानु ॥ २ ॥
वधुवरांचिये मीलणीं । जैसिं वऱ्हाडियां हिं लुगडीं लेणीं ।
तैसे देशिचिये सुखासनीं । मिरवले रस ॥ ३ ॥
परि शांताद्भुत बरवें । जेथ डोळेयांचा अंजुलिं घेयावें ।
जैसे हरिहर प्रेमभावें । आले खेवां ॥ ४ ॥
नातरि अवंसेच्चां दिसीं । भेटलीं दोन्हीं बिंबें जैसीं ।
तेविं येकवला रसीं । केला जेथ ॥ ५ ॥
मीसले गंगेयमुनेचे ओघ । तैसें यां रसांचें जालें प्रयाग ।
ह्मणौनि सुस्नात होंत जग । आघवें एथ ॥ ६ ॥
मध्यें गीतासरस्वती गुपित । आणि दोन्ही रस वोघ मूर्त्त ।
या लागि त्रिवेणी होये उचित । फावली बापा ॥ ७ ॥
एथ श्रवणाचेनि द्वारें । तीर्थिं रिगतां सोपारें ।
ज्ञानदेओ ह्मणे दातारें । माझेनि केलें ॥ ८ ॥

तीरें संस्कृताचीं गहनें । तोडूनि मऱ्हाटिया केलीं शब्दसोपानें ।
रचिलीं धर्मनिधानें । निवृत्तिदेवें ॥ ९ ॥
ह्मणौनि भलेतेणें एथ न्हावें । प्रयागीं माधवीं विश्वरूपातें पाहावें ।
एतुलेनि संसारा देयावें । तिलोदक ॥ १० ॥
हें असो ऐसें सावेव । जेथ सांसिनले आथि रसभाव ।
जेथ श्रवणसुखाची राणिव । जोडली जगा ॥ ११ ॥
जेथ शांताद्भुत रोकडे । आणि एरां रसां पडप जोडे ।
हें अल्प चि परि उघडें । कैवल्य जेथ ॥ १२ ॥
तो हा अकरावां अध्याउ । देवांचें आपणपें ठेविता ठाउ ।
परि कैसा सदैवांचा राउ । जें एथ हि पातला ॥ १३ ॥
आदिं अर्जुनु चि काइ ह्मणों पातला ।
आजि हा आवडतेया हि सुकाळु जाला ।
जें गीतार्थु हा आला ।
मऱ्हाटिया ॥ १४ ॥
एया चि लागि आतां माझें । विनविलें तें आइकिजे ।
तरि अवधान आतां दीजे । सज्जनीं तुह्मीं ॥ १५ ॥
आहो तेविं चि तुह्मां संतांचिये सभे ।
ऐसी सलगि करुं न लभे ।
परि मानावें जी लोभें ।
अपत्या मातें ॥ १६ ॥
आहो पूंसा आपण चि पढविजे ।
मग बोले तवं तवं माथा तूकिजे ।
कां करविलेनि चोजें न रिझे ।
बाळका माए ॥ १७ ॥
तेवि मी जें जें बोलें । तें प्रभू तुमचें चि केलें ।
ह्मणौनि अवधारिजो आपुलें । आपण देवा ॥ १८ ॥

हें सारस्वताचें गोड । तुह्मीं चि लाविलें जी झाड ।
तरि अवधानामृतें वाड । सिंपौनि कीजो ॥ १९ ॥
मग हें रसभावफूलीं फुलैल । नाना फलभारें भरैल ।
तुमचेनि प्रसादें होइल । उपयोगु जगा ॥ २० ॥
येया बोला संत रिझले । ह्मणति तोखलों गा भलें केलें ।
आतां साधैं जें बोलिलें । अर्जुनें तेथ ॥ २१ ॥
तवं निवृत्तिदासु ह्मणे । कृष्णा अर्जुनाचें बोलणें ।
मीं प्राकृतु काइ सांघों जाणें । परि बोलवाल तुह्मीं ॥ २२ ॥
आहो रानिचेयां पालेखाइरां । नेवाणें करविलें लंकेश्वरा ।
एकला अर्जुनु परि अकरा । न जींणे क्षौणी ॥ २३ ॥
ह्मणौनि समर्थु होये साहाकारी । मान्हवें कैसें सचराचारीं ।
तुह्मीं संत तियापरीं । बोलवां मातें ॥ २४ ॥
तरि आतां बोलतसें आइकां । हा गीताअभिप्राऊ नीका ।
जो वैकुंठनायका । मुखौनि निगाला ॥ २५ ॥
बापु ग्रंथु गीता । जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता ।
तो श्रीकृष्णु वक्ता । जिये ग्रंथीं ॥ २६ ॥
तेथिचें गौरव कैसें वानावें । जें शंभूचिये मतीसि नांगवे ।
तें आतां नमस्कारिजे जीवें । हें चि भलें ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोयं विगतो मम ॥ १ ॥

मग आइकां तो किरीटी । घालूनि विश्वरूपीं दीठि ।
पहिली कैसी गोठि । करिता जाला ॥ २८ ॥
हें सर्व ही सर्वेश्वरु । ऐसा प्रतीतिगतु जो पतिकरु ।
तो बाहिरि होआवा गोचरु । लोचनांसि ॥ २९ ॥

हे जीवाआंतुली चाड । परि देवा सांगतां सांकड ।
जें विश्वरूप गूढ । कैसेनि पूसावें ॥ ३० ॥
ह्मणे मागां कव्हणें काहीं । जें पढियंतेन पूसिलें नाहिं ।
तें सहसा कैसें पाहिं । सांघा ह्मणों ॥ ३१ ॥
मीं जऱ्हीं सलगीचा चांगु । तऱ्हीं काइ आयिसांहूनि अंतरंगु ।
परि तियें हीं हा प्रसंगु । पूसों भियालीं ॥ ३२ ॥
मजासिं स्नेहें कारिति बोली । परि नाहिं गरुडाचेया येतुली ।
तो ही सकट हे बोली । करुं न शके ॥ ३३ ॥
मी काये सनकादिकांहूनि आगला ।
परि ते ही न करिती चि हा चाला ।
आणि आवडैन काइ प्रेमला ।
गोकुलिचेयांहूनि ॥ ३४ ॥
तेयांतें लेंकुरुपणें झांकविलें । एकांचे गर्भवास साहिले ।
परि विश्वरूप हें राहविलें । दावि चि ना ॥ ३५ ॥
हा ठावावेऱ्हीं गुज । याचिये अंतरिचें निज ।
केवि उराउरी मज । पूसों येईल ॥ ३६ ॥
आणि न पुसों जरि ह्मणें । तरि सुख न्हवैल अंतष्करणें ।
मग कांइ करावें जीणें । जीउनि आह्मीं ॥ ३७ ॥
ह्मणौनि पूसों आतां अलुमालु ऐसें । मग करुं दैवां ठाके तैसें ।
एणें प्रर्वत्तला साध्वसें । पार्थु बोलों ॥ ३८ ॥
परि तें चि ऐसेनि भावें । जैं येकां दों उत्तरांसवें ।
दावी विश्वरूप आघवें । झाडा देउनि ॥ ३९ ॥
जैसें वांसरुं देखिलेयां दीठी । धेनु खडपडौनि मोहें उठी ।
मग स्तनामुखाच्चिये भेटी । काइ पान्हा धरें ॥ ४० ॥
तैसा पांडवाचेनि नावें । जो कृष्णु रानी येका धांवे ।
तेयातें जवं अर्जुनें पूसावें । तवं साहील काई ॥ ४१ ॥

तो साहांजें स्नेहांचें अवतरण । आणि येरु स्नेहा घातलें माजवण ।
ऐसिये मिळणी वेगळेपण । उरे हें चि बहु ॥ ४२ ॥
ह्मणौनि अर्जुनाचेया बोला सरिसा ।
देउ॰ विश्वरूप होईल आपैसा ।
तो चि पहिला प्रसंगु कैसा ।
आइकिजो तरि ॥ ४३ ॥
मग पार्थु देवातें ह्मणे । जें तुह्मीं मजकारणें ।
वाच्य केलें बोलणें । कृपानिधी ॥ ४४ ॥
जें महाभूतें ब्रह्मीं आटति । जीव महदादिचे ठाये फीटति ।
तैं देउ॰ होउनि जें ठांति । तें विसंवणें शेषिचें ॥ ४५ ॥
होंतें हृदयाचां परीवरीं । रोविलें कृपणाचिया परीं ।
शब्दब्रह्मासीं चोरी । जेयाची केली ॥ ४६ ॥
तें तुह्मीं जी आपुलें । मज पुढां हियें फोडिलें ।
जें अध्यात्म वोवालिलें । ऐश्वर्य हरें ॥ ४७ ॥
ते वस्तु मज स्वामीं । एकोहेला दीधली तुह्मीं ।
हें बोलों ह्मणतों तरि आह्मीं । तूं पाहूनि कैंचें ॥ ४८ ॥
परि साच चि मोहाचां महापुरीं । बुडालेयां देखौनि सीसवेन्हीं ।
तूं आपणपें घातलें हरी । मग काढिलें मातें ॥ ४९ ॥
एकु तूंवांचूनि काहिं । विश्विं दूजेयाची भाष नाहिं ।
किं आमचें कर्म पाहीं । जें आह्मि आथि ह्मणों ॥ ५० ॥
मीं जगीं येकु अर्जुनु । ऐसा देहिं बांधें अभिमानु ।
आणि कौरवांतें यां स्वजनु । आपुला ह्मणें ॥ ५१ ॥
या ही वरि यांतें मीं मारीन । तेणें पापें कांइ करीन ।
ऐसें देखतु होंतां दुस्वप्न । तो चेवविलां तुह्मीं ॥ ५२ ॥
देवा गंधर्वनगरां वसती । टाकुनु गेलेयां लक्ष्मीपती ।
होंतां उदकाचिया आर्ती । रोहिणी पींतु ॥ ५३ ॥

जी कीडरुं तरि कापडाचें । परि लाहरी येंत होती साचें ।
ऐसेनि वायां मरतेया जीविताचें । श्रेय तुवां घेतलें ॥ ५४ ॥
आपुलें बिंब नेदखतां । सिंहु कुहां घालील देखों आतां ।
ऐसा धरिजे तेवि अनंता । राखिलें मातें ॥ ५५ ॥
यऱ्हवीं तरि माझा एतुले वेऱ्हीं । येथ निश्चयो होता अवधारीं ।
जें आतां चि सातैं सागरीं । एकवाट मिळिजो ॥ ५६ ॥
हें युग चि आघवें बुडावें । वरि आकाश ही तूटौनि पडावें ।
परि जूझणें मज नोहावें । गोत्रेंसिं पैं ॥ ५७ ॥
ऐसिया अहंकाराचिया वाढी । मियां आग्रहजळिं दिधली बुडी ।
चांग चि जवळा तूं यऱ्हवीं काढी । कोण मातें ॥ ५८ ॥
नाथिलें आपणपें येक मानिलें ।
आणि न्हवतेया नावं गोत्र ठेविलें ।
थोर पिंसें होतें लागलें ।
परि राक्षिलां तुह्मीं ॥ ५९ ॥
मागां जळत काढिलों जौहरीं ।
तैं तें देहासी चि भय अवधारीं ।
आतां हे जौहरवाहर दुसरी ।
चैतन्या सकट ॥ ६० ॥
दुराग्रहें हिरण्याक्षें । माझि बुद्धि सूदली कक्षे ।
मग मोहार्णवगवाक्षें । रिगौनि ठेला ॥ ६१ ॥
एथ तूझेनि गोसांविपणें । येकोल बुद्धीचेया ठाया येणें ।
हें दुसरें वराहो होणें । पडिलें तुज ॥ ६२ ॥
ऐसें ऐसें अपार तूझें केलें । एकी वाचा मीं काइ बोलें ।
परि जें पांचै पालव मोकलिले । मजप्रति ॥ ६३ ॥
तें काहीं न वचे चि वायां । भलें यश फावलें देवराया ।
जें साचैसी माया । निरसिली आजी ॥ ६४ ॥

जी आनंदसरोवरिचीं कमळें । तैसे हे तूझे डोळे ।
आपुलेया प्रसादाचीं राउळें । जेया लागि करिति ॥ ६५ ॥
हां हो तेया ही आणि मोहाची भेटी ।
हे काइसी जी पावली गोठी ।
केउति मृगजळें वृष्टि ।
वडवानळेंसीं ॥ ६६ ॥
आणि मी तवं दातारा । इये कृपेचां रिघौनि गाभारां ।
घेंतसें चारा । ब्रह्मरसाचा ॥ ६७ ॥
तेणें माझा जी मोहो जाए । एथ विस्मो काइ आहे ।
परि उद्धरलां तूझे पाए । सितले आथि ॥ ६८ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

पैं कमलायतन डोळसा । सूर्यकोटितेजसा ।
मियां तुज पासौनि महेशा । परिसिलें आजि ॥ ६९ ॥
इयें भूतें जेया परीं होंति । अथवा लया हान जांति ।
ते मज पुढें प्रकृति । विवंचिली देवें ॥ ७० ॥
आणि प्रकृती कीरु उगाणा दीन्हला ।
परि पुरुषाचा ही ठाऊ फेडिला ।
जेयाचा महिमा पांगुरौनि जाला ।
घडौता वेदु ॥ ७१ ॥
कां शब्दराशि वाढे जिये । कां धर्मा ऐसेयां रत्नातें विये ।
तें तेथिचिये प्रभेचे पाए । ऊलगे ह्मणौनि ॥ ७२ ॥
ऐसें अगाध माहात्म । जें सकल मार्गा एकगम्य ।
जें स्वयं आत्मानुभवरम्य । तें इयापरीं दाविलें ॥ ७३ ॥
जैसा केरु फीटलेयां अभाळीं । दीठि रिगे सूर्यमंडळीं ।
कां हातें सारीनि बाबुळी । जळ देखिजे ॥ ७४ ॥

नां तरि उकलतेयां सापांचा वेढे । जैसें चंदना खेवं देणें घडे ।
अथवा विवसी पले मग चडे । निधान हाता ॥ ७५ ॥
तैसी प्रकृति हे आड होंती । ते देवें चि सारुनि केली परौती ।
मग परतत्व माझिये मती । सेजार केलें ॥ ७६ ॥
ह्मणौनि इयें विखिंचा मज देवा । प्रत्यो घडला माझेया जीवा ।
परि आणिकु येकु हेवा । उपजतु असे ॥ ७७ ॥
तो भिडा जरि ह्मणों राहों । तरि आणिक कवणा सांघों जाऊं ।
काइ तुज वांचूनि ठाऊं । आणिकु असे ॥ ७८ ॥
जलचर जलाचा आभारु धरी ।
बालक स्तनपानीं उपरोधी करी ।
तरि तेयासि जियावेया हरी ।
उपाऊ आणिकु असे ॥ ७९ ॥
ह्मणौनि भिड सांकडि न धरवे । आवडे ते तुज पुढां बोलावें ।
तवं राहे ह्मणितलें देवें । चाड सांघें ॥ ८० ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

मग बोलिला तो किरीटी । ह्मणे तुह्मीं जे केली गोठि ।
तिये प्रतीति दिठी । निवाली माझी ॥ ८१ ॥
आतां जेयाचेनि संकल्पें । हे लोकपरंपरा आरोपे ।
जेया ठायातें आपणपें । मीं गा ह्मणसी ॥ ८२ ॥
जें मूलस्वरूप तूझें । जेथौनि इयें द्विभुजें चतुर्भुजें ।
सोआंगें सुरकार्य्याचेनि व्याजें । घेऊं घेऊं येंसि ॥ ८३ ॥
जलसेनाचिया गवसणियां । मछ कूर्मु इया मिरवणियां ।
खेलु सरलेयां तुं गुणियां । सांटविसि जेथें ॥ ८४ ॥
उपनिषदें जें गाति । योगिये ह्रदइं रिगौनि पांति ।
जेयातें सनकादिक आहाति । पोटलूनियां ॥ ८५ ॥

ऐसें अगाध जें तूझें । विश्वरूप कानीं आइकिजे ।
तें देखावेया चित्त माझें । उतावेिळ देवा ॥ ८६ ॥
देवें फेडूनियां सांकड । लोभें पूसिली जरि चाड ।
तरि हें चि एक वाड । आर्त्त जी मज ॥ ८७ ॥
तूझें विश्वरूप आघवें । माझिये दीठीसि गोचर होआवें ।
ऐसी थोर आश जीवें । घेतली असे ॥ ८८ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

पण एथ आणिक एक शारंगी ।
तुज विश्वरूपातें देखावेया लागि ।
योग्यता माझां आंगीं ।
असे किं नाहिं ॥ ८९ ॥
हें आपुलें आपण मीं नेणें । तें कां नेणासि जरि देऊ॰ ह्मणे ।
तरि सरोगु काइ जाणे । निदान रोगाचें ॥ ९० ॥
आणि आर्त्तिचेंनि पडिभरें । आर्त्तु आपुलीं ठाकि पां विसरे ।
जैसा तान्हैला ह्मणे न पुरे । समुद्र हा मज ॥ ९१ ॥
ऐसी सचाडपणाचिया भूलीं ।
न संभाली सवियां समस्या आपुली ।
यया लागि योग्यता माउली ।
बालाची जाणे ॥ ९२ ॥
तेया परि जनार्द्दना । विचारिजो माझी संभावना ।
मग विश्वरूपदर्शना । उपक्रमु किजो ॥ ९३ ॥
तरि तैसी ते कृपा करा । एऱ्हविं न्हवे ह्मणां अवधारां ।
वायां चि पंचमालापें बधिरा । मुख केउतें देणें ॥ ९४ ॥

एऱ्हवीं एकलेया वापैयाचिये तृषे ।
मेघु जगा पुरतें काइ न वरिखे ।
परि ते ही वृष्टि उपखे ।
जरि खडकां वरि होए ॥ ९५ ॥
चकोरां चंद्रामृत फावलें । एरां आणवाउनि काइ वारिलें ।
परि डोलां विण पाहालें । वायां चि जाए ॥ ९६ ॥
ह्मणौनु विश्वरूप तूं सहसा । दाविसी किरु भरवसा ।
जें कां कडाडां आणि गहिंसासा । नीच नवा तूं किं ॥ ९७ ॥
तूझें औदार्य जाणों स्वतंत्र । देंतां न ह्मणासि पात्रापात्र ।
न्हवे कैवल्य ऐसें पवित्र । वैरियां दीन्हलें ॥ ९८ ॥
मोक्षु दुराराध्यु किरु होये । परि तो ही आराधी तूझे पाये ।
ह्मणौनि धाडिसी तेथ जाये । पाइकु जैसा ॥ ९९ ॥
तुवां सनकादिकांचेनि मानें । सायुजीं सौरसु केला पूतने ।
जें विषाचेनि स्तनपानें । रुसली तुज ॥ १०० ॥
हां गा राजसूयाचां सभासदीं । देखतां त्रिभुवनिची मांदी ।
कैसा शतधा दुर्वादीं । निस्तेजिलासि ॥ १ ॥
किं तुवां तेया शिशुपाला । आपणपां ठाऊ दीधला गोपाळा ।
आणि उतानचरणाचेया बाला । काइ ध्रुवपदें चाड ॥ २ ॥
तो वना आला या चि लागी । जें बैसावें पितेयाचां उत्संगीं ।
किं सूर्यादिकां लागीं । परि लिंगु जाला ॥ ३ ॥
ऐसा वनवासियां वश्यु जाला । देंतां कवतिकिं तूं चि वेल्हाला ।
पुत्र पाहातां अजमीला । परत्वानेसी मां ॥ ४ ॥
जेणें उरीं हालासि पांपरा । तेयाचे विनट वाहासि दातारा ।
अझुनि वैरियाचिया कलेवरा । विसंबसि ना ॥ ५ ॥
ऐसा अपकारियां तूझा उपकारु । तूं अपात्रीं हीं उदारु ।
दे दान ह्मणौनि दारवठेकारु । जालासि बलिचा ॥ ६ ॥

तूतें आराधितां नाइकें । होंती राउवें बोलाविति कवतिकें ।
तिये वैकुंठीं तुवां गाणिके । सुरवाडु केला ॥ ७ ॥
ऐसी पाहों पाहों वायाणी मींसें ।
लागसि आपणपें देउं वानिवसें ।
तो तूं कां अनारिसें ।
मज लागीं करिसी ॥ ८ ॥
हां गा दुभतेयाचेनि पवाडें । जे जगाचे फेडी सांकडें ।
तिये कामधेनूचे पाडे । भूखैले ठांति ॥ ९ ॥
ह्मणौनि विनविलें मियां काहीं ।
तें देउं न दखविति हें किरु नाहिं ।
परि देखावेया पाहीं ।
पात्रता मज ॥ ११० ॥
तूझें विश्वरूप आकलें । ऐसें करावें गोपालें ।
तरी चि आर्त्तिचे डोहोले । पुरती देवा ॥ ११ ॥
ऐसी ठायेंठाउं विनती । जवं करुं सरैली सुभद्रापती ।
तवं तेया षड्गुणचक्रवर्त्ती । साहवे चि ना ॥ १२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

तो कृपापीयूष सजलु । आणि येरु जवला आला वरिषाकालु ।
नाना कृष्णु तो कोकिलु । अर्जुनु वसंतु होए ॥ १३ ॥
ह्मणौनि चंद्रबिंब वाटुलें । देखौनि क्षीरसागरु उचंबले ।
तैसा दुणे ही वरि प्रेमबलें । उल्हासितु जाला ॥ १४ ॥
मग तिये प्रसन्नतेचेनि आटोपें । गाजौनि ह्मणितलें सकृपें ।
पार्था देख उमपें । रूपें माझीं ॥ १५ ॥

एक चि विश्वरूप देखावें । ऐसा मनोरथु केला पांडवें ।
किं विश्वरूपमय आघवें । करूनि घातलें ॥ १६ ॥
बापु उदारु देऊ अपरिमितु । याचक सवे सदोदितु ।
आहेसें सहस्र वरि देंतु । सर्वस्व आपुलें ॥ १७ ॥
आहो शेषाचे डोळे चोरिले । वेद जेया लागिं झांकविले ।
लक्ष्मीये ही परि राहिलें । जिव्हार जें ॥ १८ ॥
तें आतां प्रकटूनियां अनेकधा । करीत विश्वरूपदर्शनांचा धोंधा ।
बापु भाग्या अगाधा । पार्थाचेया ॥ १९ ॥
जो जागतां स्वप्नावस्थे जाए । तो जेवि स्वप्निचें आघवें चि होए ।
तें चि अनंत ब्रह्मकटाहो आहे । जें आपण जाला ॥ १२० ॥
ते चि सहसा मुद्रा सोडिली ।
आणि हे स्थूल दृष्टिची जवनीक फेडिली ।
किंवहुना उघडिली ।
योगनिधि ॥ २१ ॥
परि हा देखैल किं नाहिं । ऐसी से चि न करी काहिं ।
एकसरा ह्मणतसे पाही । स्नेहातुरु ॥ २२ ॥
अर्जुना तुवां एक दावा ह्मणितलें ।
आणि तें चि दाउं तरि काइ दाविलें ।
आतां देखैं आघवें भरलें ।
माझां चि रूपीं ॥ २३ ॥
एकें कृशें एकें स्थूलें । एकें ह्रस्वें एकें विशालें ।
एकें खुजीं एकें सरलें । अप्रांतें एकें ॥ २४ ॥
एकें अनावरें प्रांजलें । सव्यापारें येकें निश्चलें ।
उदासिनें स्नेहाळें । तीव्रें एकें ॥ २५ ॥
एकें घूर्णितें सावधें । आसलगें एकें अगाधें ।
उदारें अतिबद्धें । क्रुद्धें येकें ॥ २६ ॥

एकें शांतें सदमदें । स्तब्धें एकें सानंदें ।
गर्जतें एकें निःशब्दें । सौम्यें एकें ॥ २७ ॥
एकें साभिलाषें विरक्तें । उन्निद्रें एकें निद्रितें ।
परि तुष्टें आर्त्तें । प्रसन्नें एकें ॥ २८ ॥
एकें सुपूजितें सशास्त्रें । संगाथिलीं स्वतंत्रें ।
रौद्रें अति मैत्रें । लयस्थें एकें ॥ २९ ॥
एकें जनलीलाविलासें । एकें पालनशीलें लालसें ।
एकें संहारकें सावेशें । साक्षिभूतें ॥ १३० ॥
एवं नानाविधें परि बहुवसें । आणि दिव्यतेजप्रकाशें ।
तेवि चि येक येका ऐसें । वर्णिं हिं नव्हे ॥ ३१ ॥
एकें तातलें साडपन्हरें । तैसिं कपिलवर्णें अपारें ।
एकें सरागें जैसिं सेंदुरें । डवरलें नभ ॥ ३२ ॥
एकें सवियां चि चुळकें ।
जैसें ब्रह्मकटाह खेवणिलें माणिकें ।
एकें अरुणोदया सारखीं ।
कुंकुमवर्णें ॥ ३३ ॥
एकें शुद्ध स्फटिकें सहोजलें । एकें इंद्रनीलसुनीलें ।
एकें अंजनवर्ण सकालें । कृष्णवर्णें एकें ॥ ३४ ॥
ल्हासत कांचन पीवलें । एकें नवजलदश्यामलें ।
एकें चापेगोरिं केवलें । हरितें एकें ॥ ३५ ॥
एकें तप्ततांम्रतांबडीं । एकें श्वेतचंद्रचोखडीं ।
ऐसीं नाना वर्णें रूपडीं । देख माझिं ॥ ३६ ॥
हे जैसे कां नाना वर्ण । तैसें प्रकृतीं अनारिसेंपण ।
लाजा कंदर्पु रिगाला शरण । तैसिं सुंदरें रूपें ॥ ३७ ॥
एकें आयें लावण्यसाकारें । एकें देख अति मनोहरें ।
श्रिंगारश्रियेचीं भांडारें । उघडिलीं जैसीं ॥ ३८ ॥

एकें पीनावयव मांसलें । एकें सुघोरें अति करालें ।
एकें दीर्घें कांतिविमलें । विकटें एकें ॥ ३९ ॥
एवं नाना विधा आकृती । या पांहातां पार नाहिं सुभद्रापती ।
यांचां एकीं आंगप्रांतीं । देख पां जग ॥ १४० ॥

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

जेथ उन्मीलन होंतसे दीठी । तेथ पसरत आदित्यांचिया श्रृष्टी ।
पुडुतीं निमिलिणी मीठी । देंत आहाति ॥ ४१ ॥
वदनाचिये वाफे सवें । होंत ज्वालामय आघवें ।
तेथ पावकादिक पावे । समूह वस्तूचें ॥ ४२ ॥
आणि भ्रूलतांचे सेवट । कोपें मीळों पांत येकवट ।
तेथ रुद्रगणाचे संघाट । अवतरत देखां ॥ ४३ ॥
पैं सौम्यतेचा वोलावा । मीति नेणिजे अश्विनौ देवां ।
श्रोत्रिं होंत पांडवा । अनेक वायु ॥ ४४ ॥
या परीं एकैकाचिये लीले । जन्मतें सुरसिद्धांचिं कुळें ।
ऐसिं अपारें आणि विशालें । रूपें यें पाहे ॥ ४५ ॥
जेयातें सांघावेया वेद बोबडे । पाहावेया कालाचें आयुष्य तोकडें ।
धात्रेया ही परि न संपडे । ठावो जेयांचा ॥ ४६ ॥
जेयातें देवत्रयी कहिं नाइके । तियें इयें देख अनेकें ।
भोगिं आश्चर्याची कवतिकें । महासिद्धी ॥ ४७ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

इयां मूर्तिचां किरीटी । रोममूळीं देख पां श्रृष्टि ।
पर्वतिं तरुतळवटीं । तृणांकुर जैसे ॥ ४८ ॥
आणि वातायनीं आकाशें । उडत परमाणु दीसति जैसे ।
भ्रमंत ब्रह्मकटाह तैसे । अवेवसंधीं ॥ ४९ ॥

एथ एकी चि प्रदेशीं । विश्व देख पां विस्तरेंसिं ।
आणि विश्वा परौतें मानासिं । देखावें वर्त्ते ॥ १५० ॥
परि ते ही विषिचें काहिं । एथ सर्वथा सांकडें नाहिं ।
सुखें आवडे तें माझां देहीं । देखसील तूं ॥ ५१ ॥
ऐसें विश्वमूर्त्ती तेणें । बोलिलें कारुण्यपूर्णें ।
तवं देखतु आहें कां न ह्मणे । निवांतू चि एरु ॥ ५२ ॥
एथ तें काइ पां हा उगला । ऐसा कृष्णें येवि पाहिला ।
तवं आर्त्तिचें लेणें लेइला । तैसा चि आहे ॥ ५३ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

मग ह्मणे उत्कंठें उ्‍हटु न पडे ।
आह्मइं सुखाचि सोय न संपडे ।
परि दाविलें तें फुडें ।
नाकले चि येया ॥ ५४ ॥
ऐसें बोलौनि देउ हांसिले । कां गा देखणेयां ह्मणितलें ।
आह्मीं विश्वरूप तरि दाखविलें । परि नेदखसि तूं ॥ ५५ ॥
यया बोला एरें विचक्षणें । ह्मणितलें हां जी तें कवणासि उणें ।
तुह्मीं बकाकरवि चांदिणें । । चरौं पाहा ॥ ५६ ॥
हां हो उटूनिया आरिसा । आंधलेया पुढें दाखउं बैसा ।
ना बहिरीसि हृषीकेशा । गाणें केउतें ॥ ५७ ॥
मकरंदकणाचा चारा । घालुं जांतां दर्दूरा ।
वायां धाडा मग सारंगधरा । कोपा कवणां ॥ ५८ ॥
जें अतींद्रिय ह्मणौनि व्यवस्थलें । केवल ज्ञानें दिष्टिचेया भागा फीटलें ।
ते तुह्मीं चर्मचक्षू पुढां सूदलें । मग कैसेनि देखों ॥ ५९ ॥
परि तें तुमचें उणें न बोलावें । मीं चि साहें तें बरवें ।
एथ आधि ह्मणितलें देवें । मानुं बापा ॥ १६० ॥

साच चि विश्वरूप आह्मीं दावावें ।
तरि आधि देखावेया सामर्थ्य देयावें ।
परि तुज बोबांतां हिं प्रेमभावें ।
धसाल गेलों ॥ ६१ ॥
काइ जालें न व्हातां भूमि पेरिजे ।
तरि तो वेलु किर सिकिलेयां जाइजे ।
आतां माझें निज देखिजें ।
ते दृष्टि देऊं ॥ ६२ ॥
मग तेया दृष्टी पांडवा । आमचा ऐश्वर्ययोगु आघवा ।
देखौनियां अनुभवा । माझिवडा करीं ॥ ६३ ॥
ऐसें वेदांतवेद्यें । सकललोकआद्यें ।
बोलिलें आराध्यें । जगाचेनि ॥ ६४ ॥

संजय उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

पैं कौरवकुलचक्रवर्त्ती । मज हा चि विस्मो पुडुतीं पुडुतीं ।
जें श्रियेहूनि त्रिजगतीं । सदैवं असे कवण ॥ ६५ ॥
ना तरि खुणेचें वानावेया लागि ।
श्रुती वांचूनि दावा पां जगीं ।
ना तरि सेवकपण आंगीं ।
शेषाचां असे ॥ ६६ ॥
हां हो याचेनि हिं सोसें । सीणति आठे पाहार योगिये जैसें ।
अनुसरलें गरुडा ऐसें । कोण्हीं आहे ॥ ६७ ॥
परि तें आघवें चि एकीकडे ठेलें । सांपें कृष्णसुखा एकंदरें जालें ।
जियें देऊनि कां जन्मलें । पांडव हे ॥ ६८ ॥

परि पांचां हिं आंतु अर्जुनां। कृष्णु सविंयां चि जाला अधीना।
कामिकु जैसा अंगना। आपैता कीजे ॥ ६९ ॥
पढविलें पांखिरुं ऐसें न बोले।
या परीं क्रीडामृगु हि संदें न चले।
कैसें दैव एथ सुरवाडलें।
तें जाणवेना ॥ १७० ॥
आजि परब्रह्म हें सावळें। भोगावया सदैवाचे डोळे।
कां वाचेचे हान लळे। पाळित कैसें ॥ ७१ ॥
हा कोपे तरि निवांतु साहे। हा रुसे तरि बुझावितु जाये।
नवल पींसें लागलें आहे। पार्थाचें कृष्णां ॥ ७२ ॥
येन्हविं विषो जीणौनि जन्मले। जे शुकदेवादिक दादुले।
ते विषो चि वाणिते जाले। भाट येयाचे ॥ ७३ ॥
हा योगियांचें समाधिधन। किं होउनि ठेला पार्थाधीन।
यया लागि विस्मो माझें मन। करितसें राया ॥ ७४ ॥
तेविं चि संजयो ह्मणे काइसा। विस्मो एथ कौरवेशा।
कृष्णें स्वीकरिजे तेया आपैसा। भाग्यउदो होए ॥ ७५ ॥
मग ह्मणे देवांचा राउ। आतां पार्था तुज ते दृष्टि देउं।
जिया विश्वरूपाचा ठाउ। देखसी तूं ॥ ७६ ॥
ऐसिं श्रीमुखौनि अक्षरें। निगति ना जवं एकसरें।
तवं अविद्येचें आंधारें। निगौनि गेलें ॥ ७७ ॥
मग दिव्य चक्षु प्रकटला। तैं ज्ञानदृष्टी पाटा फूटला।
या परीं दाखविता जाला। ऐश्वर्य आपुलें ॥ ७८ ॥
हे अवतार जे सकळ। ते जिये समुद्रिचे कां कल्लोळ।
विश्व हें मृगजल। जेयां रश्मीतव दीसे ॥ ७९ ॥
जिये अनादि भूमिके नीटे। चराचर हें चित्र उमटे।
तेणें आपणपें वैकुंठें। दाविलें तेया ॥ १८० ॥

मागां बाळपणें एणें श्रीपती । जे वेळु एकु खादली माती ।
तें कोपौनियां हातीं । यशोदा धारिला ॥ ८१ ॥
मग भेण भेण जैसें । मुखींचा झाडा देयावेयाचेनि मीसें ।
चौदा ही भुवनें अवकाशें । दाविलीं तियें ॥ ८२ ॥
नां तरि मधुवनीं धृवासि केलें । जैसें कपोल शंकें सितलें ।
आणि वेदांचिये ही मती ठेलें । तें लागला बोलों ॥ ८३ ॥
तैसा अनुग्रहो पैं राया । श्रीहरी केला धनंजया ।
आतां कवणी कडे माया । ऐसी भाष नेणे तो ॥ ८४ ॥
एकसरें ऐश्वर्यतेजें पाहलें । तेया चमत्कारातव एकार्णव जालें ।
चित्त समजीं बुडालें । विस्मयाचां ॥ ८५ ॥
जैसा आब्रह्मपूर्णोदकिं । पव्हे मार्कंडेयो एकाएकी ।
तैसा विश्वरूपीं कवतिकीं । पार्थु लोले ॥ ८६ ॥
ह्मणे केवढें गगन एथें होंतें । तें कवणें नेलें पां परौतें ।
तियें चराचरें महाभूतें । काइ पां जालीं ॥ ८७ ॥
दिशांचे ठाये हारपले । अधोर्ध्व काइ नेणों जालें ।
चेइलेयां स्वप्न गेलें । लोकाकार ॥ ८८ ॥
नाना सूर्यतेजप्रतापें । चंद्रु तारांगण जैसिं लोपे ।
तैसिं गीळिलीं विश्वरूपें । प्रपंचौनि ॥ ८९ ॥
तेव्हलि मनासि मनपण न स्फुरे । बुद्धिसि आपणपें न संवरे ।
इंद्रियांचे रश्मि माघारे । हृदय वेव्हीं भरले ॥ १९० ॥
तेथ तटस्था तटस्थ पडिलें । ठकासि ठक मांडलें ।
जैसें मोहनास्त्र घातलें । विचारजातां ॥ ९१ ॥
तैसा विस्मितु पाहे कोडें । तंव पुढां चतुर्भुज होंतें रूपडें ।
तें चि नानारूप चौहीं कडे । मांडौनि ठेलें ॥ ९२ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

जैसें वरिखाकालिंचें मेहुडें । कां महाप्रलइचें तेज जेव्हडें ।
तैसें आपणेनि विण कव्हणी कडे । नेंदी चि उरों ॥ ९३ ॥
मग देखे तेथ सैंघ वदनें । जैसिं रमणिकाचीं राजभुवनें ।
नाना प्रकटलीं निधानें । लावण्यांचीं ॥ ९४ ॥
किं आनंदाचिं वनें सांसिनलीं । जैसी सौंदर्या राणीव जोडली ।
तैसिं मनोहरें देखिलीं । हरिवक्रें तेणें ॥ ९५ ॥
तेया हि माजि एकेकें । सवियां चि भयानकें ।
कालरात्रींचीं कटकें । उठावलीं जैसीं ॥ ९६ ॥
किं तियें मरणासी चि मुखें जालीं ।
नां तरि भयाचिं दुर्गें पानासिलीं ।
महाकुंडें उघडिलीं ।
प्रलयानलाचीं ॥ ९७ ॥
तैसिं अद्भुतें भयासुरें । तेथ वदनें देखिलीं वीरें ।
आणिकें हीं साधारणें साकारें । सौम्यें हिं बहुतें ॥ ९८ ॥
पैं ज्ञानदृष्टीचेनि अवलोकें । परि वदनाचा सेवटु न टके ।
मग लोचन ते कवतिकें । लागला पाहों ॥ ९९ ॥
तवं नानावर्णें कमलवनें । विकाशलिं तैसिं अर्जुनें ।
डोलां देखिलीं पालिंगणें । आदित्यांचिं जैसिं ॥ २०० ॥
तेथ कृष्णमेघांचिया झांटी । माझि कल्पांतविजूचिया फूटी ।
तैसिया वन्हीं पिंगला दीठी । भ्रुवां तलीं ॥ १ ॥
एकैक आश्चर्य पाहतां । तिये येकी चि रूपिं पांडुसुता ।
दर्शनाची अनेकता । प्रतिस्फालिली ॥ २ ॥
मग ह्मणे चरण ते कवणी कडे । केउते मुकुट दोर्दंडें ।
ऐसिं वाढविताहे कोडें । चाडा देखावेया ॥ ३ ॥
तेथ भाग्यनिधी पार्था । कां विफल होईल मनोरथा ।
काइ पिनाकपाणिचां भातां । वायकांडें आथि ॥ ४ ॥

ना तरि चतुराननाचिये वाचे । आहाति लटकेयां अक्षरांचे सांचे।
ह्मणौनि साद्यंतपण अपाराचें । देखिलें तेणें ॥ ५ ॥
जेयाची सोये वेदां न कळे । तेयाचे अवयव एकें वेळें ।
अर्जुनाचे दोन्ही डोळे । भोगिते जाले ॥ ६ ॥
चरणौनि मुगुटु वेऱ्हीं । देखतु विश्वरूपाची थोरी ।
जे नाना रत्न अलंकारीं । मिरवतसे ॥ ७ ॥
परब्रह्म आपुलेनि आंगें ।
लेयाविया आपण चि जाला जियें अनेगें ।
तियें लेणीं मी सांघें ।
काइसेया सारिखिं ॥ ८ ॥
जिये प्रभेचिया झळाळा । उजाळु चंद्रा आदित्यमंडळा ।
जें महातेजाचा जिवाळा । जेणें विश्व प्रकटे ॥ ९ ॥
तें दिव्य तेज श्रिंगारु । तो कवणाचिये मती होईल गोचरु ।
देंॐ आपणपें लेइला तें वीरु । देखतसे ॥ २१० ॥
मग तो चि विज्ञानाचां डोळां । घाली करपल्लवां जवं सरळां ।
तवं तोडिति कल्पांतिचिया ज्वाळा । तैसिं शस्त्रें देखिलीं ॥ ११ ॥
जेयाचेयानि किरणाचेनि खरेपणें । नक्षत्रांचे होंति फुटाणे ।
तेजें खिरडला वन्हि ह्मणे । समुद्रिं रिगों ॥ १२ ॥
काळकूटकल्लोळीं कवळिलें । नाना महा अविद्यांचें दांग उमटलें ।
तैसे अपार कर देखिले । उद्यतायुधीं ॥ १३ ॥

दिव्यामाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

किं भेणें तेथौनि काढिली दीठी । मग कंठमुगुट पांतसे किरीटी ।
तवं सुरतरूंचिया सृष्टी । जेया पासौनि जालिया ॥ १४ ॥
जियें महासिद्धिचीं मूळपीठें । सीणली कमळा जेथ वावटे ।
तियें कुसुमें अति चोंखटें । तुरंबिलीं देखिलीं ॥ १५ ॥

मुकुटां वरि स्तबक । ठांइ ठांइ पूजाबंध अनेक ।
कंठिं रूलताति अलौलिक । मालादंड ॥ १६ ॥
स्वर्गं सूर्यतेज वेढिलें । जैसें पन्हरेंनि मेरुतें मढिलें ।
तैसें तें वरि गाढिलें । पीतांबर झलके ॥ १७ ॥
श्रीमहादेउ कर्पुरें उटिला । कां कैलासु पारजें डवरिला ।
नाना क्षीराब्धि पांगुरविला । क्षीरोदकें ॥ १८ ॥
कां तरि चंद्र मेघाची घडी उकल्ली ।
मग गगना करवि बूंथि घेवविली ।
तैसी चंदनपिंजरी देखिली ।
सर्वांगीं तेणें ॥ १९ ॥
जेणें प्रकाशा कांति चढे । ब्रह्मानंदाचा दाघु मोडे ।
जें ब्रह्माचेनि जीवन सौरभ्यें जोडें । वेधवतिये ॥ २२० ॥
जेयांचें निर्लेपु अनुलेपन करी । जे निर्लेपु ही सर्वांगें धरी ।
तेया सुगंधाची थोरी । कवण पां वानीं ॥ २१ ॥
ऐसी एकैक श्रिंगारशोभा । पाहातां अर्जुनु जांतसे क्षोभा ।
तेविं चि देउ बैसला कीं उभा । शयानु हें नेणे ॥ २२ ॥
बाहिरि दीठि उघडूनि पाहे ।
तवं आघवें मूर्त्तिमय देखतु आहे ।
आणि न पाहों ह्मणौनि उगा चि राहे ।
तरि आंतु ही तैसें चि ॥ २३ ॥
विशाल रूपें समोर देखे । तेया भेण पाठिमोरा जवं ठाकें ।
तवं तिकडें हीं श्रीमुखें । कर चरण तैसे चि ॥ २४ ॥
आहो पांतां किर प्रतिभासे । येथ नवल सांघो पां कांइ असे ।
परि न पांतां हिं दीसे । चोज आइका ॥ २५ ॥
कैसें अनुग्रहाचें करणें । पार्थाचें पाहणें आणि न पाहणें ।
तेया हीं सकळ नारायणें । व्यापूनि घातलें ॥ २६ ॥

म्हणौनि आश्चर्याचां पुरीं एकीं। पडिला ठायें ठाउ॰ थडी टाकी।
तवं चमत्काराचां आणिकिं। महार्णविं पडे ॥ २७ ॥
ऐसा अर्जुनु असाधारणें। आपुलेया दर्शनाचेनि विंदाणें।
कवलौनि घेतला तेणें। अनंत रूपें ॥ २८ ॥
तो विश्वतोमुख स्वभावें। आणि तें चि दाखवावेया पांडवें।
प्रार्थिला आतां आघवें। होउनि ठेला ॥ २९ ॥
आणि दीपें कां सूर्यें प्रकटे। अथवा निम्रुटिलेयां देखावें कुंठे।
तैसी दीठि नव्हे जे वैकुंठें। दीधली आहे ॥ २३० ॥
म्हणौनि किरीटीसि दोहिं परीं। देखावें पडतसे अवधारीं।
हें संजयो हस्तिनापुरीं। सांघतसे राया ॥ ३१ ॥
म्हणे किंबहुना अवधारिलें। पार्थें विश्वरूप देखिलें।
नाना आभरणीं भरलें। विश्वतोमुख ॥ ३२ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

तिये अंगप्रभेचा हेवा। नवलाउ॰ काइसेया सारिखा सांघावा।
कल्पांतिं येकु चि मेळावा। द्वादशादित्यांचा ॥ ३३ ॥
तैसे ते दिवि सूर्य सहस्र वेव्हीं।
जरि उदैजते कां येकिं अवसरीं।
तरि तेया तेजाची थोरी।
उपमूं येंती ॥ ३४ ॥
आघवेयां विजूंचा मेळावा कीजे।
आणि प्रलयाग्नीची सर्व सांधणी सांधिजे।
तेविं चि हेशकु ही मेलविजे।
महातेजाचा ॥ ३५ ॥
तऱ्हीं तिये अंगप्रभेचेनि पाडें। हें तेजादि पैं थोडें।
आणिक तेया ऐसें चोखडें। आन नाहिं ॥ ३६ ॥

ऐसें माहात्मेयां हरिचें साहाजं । फांकत असे सर्वांगिचें तेज ।
तें मुनिक्रुपा जी मज । दृष्ट जालें ॥ ३७ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥

आणि तिये विश्वरूपिं येकि कडे । जग आघवें आपुलेनि पवाडें ।
जैसे समुद्रा माझि बुडडे । साने दीसति ॥ ३८ ॥
कां आकाशीं गंधर्वनगर । भूतलिं पिपींलिका बांधलें घर ।
नातरि मेरूवरि सपूर । परमाणु बैसले ॥ ३९ ॥
विश्व आघवें चि तिया परीं । तेया देवचक्रवर्तिचां शरीरीं ।
अर्जुनु तिये अवसरीं । देखता जाला ॥ २४० ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥

तेथ विश्वा एक आपण । ऐसें अलुमालु होंतें दूजेपण ।
तें आटौनि गेलें अंतष्करण । विरालें सहसा ॥ ४१ ॥
आंतु महानंदा चेइरें जालें ।
बाहीरि गात्रांचें बल हारपौनि गेलें ।
आपाद पां गुंतलें ।
पुलकांचलें ॥ ४२ ॥
वारिषियेचिये प्रथम दशे । वोहललेया शैलाचें सर्वांग जैसें ।
विरुढे कोवलां अंकुरीं तैसे । रोमांच आले ॥ ४३ ॥
सितला चंद्रकरीं । जैसा सोमकांतु पाल्हालु धरी ।
तैसिया स्वेदकणिका शरीरीं । दाटती असति ॥ ४४ ॥
माझि सांपडलेनि अलिउलें । जला वरि कलिका जेवि आंदोले ।
ते विश्वासोर्मीचेनि बलें । कांपतसे ॥ ४५ ॥
कर्पूरकदलिचीं गर्भपूटें । उकलति कर्पुराचेनि कोंधाटें ।
पुलिका गलति तैसें थेबटें । नेत्रांनि पडति ॥ ४६ ॥

ऐसा सात्विका आठां हिं भांवां । परस्परें वर्त्ततसे हेवा ।
तेथ ब्रह्मानंदाची जीवा । राणीव फावली ॥ ४७ ॥
उदैलेनि सुधाकरें । जैसा भरला चि समुद्रु भरे ।
तैसा वेळवेळां उर्मीभारें । उचंबलतसे ॥ ४८ ॥
तैसा तेया सुखानुभवा पाठिं । केला द्वैताचा सांभाळु दीठी ।
मग उससौनि किरीटी । वास पाहिली ॥ ४९ ॥
तेथ बैसला होंता जेया सवा ।
तेया चि कडें मस्तक खालविलें देवा ।
जोडुनु करसंपुटु बरवां ।
उत्तरीं बोलें ॥ २५० ॥

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं ऋषींश्चसर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

मग ह्मणे जय जय स्वामीं । नवल कृपा केली तुह्मीं ।
जें विश्वरूप आह्मीं । प्राकृतें देखों ॥ ५१ ॥
परि साच भलें केलें स्वामियां । मज परितोखु जाला गा सांवियां ।
जो देखिलासि मियां । इये शृष्टीसि आश्रो ॥ ५२ ॥
देवा मंदराचलाचेनि आंगलगें । ठांइ ठांइ स्वापदाचे थोगे ।
तैसिं तूझां देहीं अनेगें । देखतसें भुवनें ॥ ५३ ॥
आहो आकाशीचिये खोले । दीसति ग्रहगणाचिं कुलें ।
कां महावृक्षांवरि आंविसालें । पक्षजातींचीं ॥ ५४ ॥
तिया परीं श्रीहरी । तूझां विश्वात्मके इये शरीरीं ।
स्वर्ग देखतसे अवधारीं । सुरगणेंसि ॥ ५५ ॥
प्रभूतांचें पंचक । एथ देखतसें मीं अनेक ।
वीत असे भूतग्रामक । भूतशृष्टीचें ॥ ५६ ॥

जी सत्यलोकु तुज माजि आहे । देखिला चतुराननु हा नोहे ।
आणि एक जवं पाहे । तवं कविलासु एथ आहे ॥ ५७ ॥
श्रीमहादेऊ भवानि ऐसीं । तूझां देखत असे एकीं अंशीं ।
आणि तूतें गा रिखीकेशी । तुच माजि देखें ॥ ५८ ॥
पैं कश्यपादि ऋषिकुळें । यें तूझां स्वरूपीं सकळें ।
देखत असें पाताळें । पन्नगेंसिं ॥ ५९ ॥
किंबहुना कैवल्यपती । तूझेया अवयवा एकाचिये भींती ।
इयें चतुर्दश भुवनें तिये असती । आश्राइलीं जाणैं ॥ ६० ॥
आणि तेथिचे जे जे लोक । ते चिरत्रचना अनेंक ।
ऐसें देखतसें अलौकिक । गांभीर्य तूझें ॥ ६१ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ।
नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

यां दिव्यचक्षूचेनि पैसें । चौहींकडे जवं पाहांत असे ।
तवं दोर्दंडीं जैसें । आकाश कोंभैलें ॥ ६२ ॥
तैसें एक निरंतर । देखतसें तूझे कर ।
करीति आघवे चि व्यापार । येकी काळीं ॥ ६३ ॥
मग महासुखाचेनि पैसारें । उतरलीं ब्रह्मकटाहाचिं भांडारें ।
तैसिं देखतसें अपारें । उदरें तूझीं ॥ ६४ ॥
जी सहस्र शीर्ष याचे डाखले । कोडिवरि होंताति येकें वेळें ।
कां परब्रह्म चि वदनफळें । मोडौनि आलें ॥ ६५ ॥
तैसिं वक्त्रें ज्येहुतीं तेउतीं । तूझीं देखतसें विश्वमूर्त्तीं ।
आणि तेया चि परी नेत्रपंक्ती । अनेका सैघ ॥ ६६ ॥
हें असो स्वर्गपाताळ । कां भूमि दिशा अंतराळ ।
हे विवक्षा ठेली सकळ । मूर्त्तिमय देखतसें ॥ ६७ ॥
तुवां विण कोण्हीं कडे । परमाणु हिं एतुला कोडें ।
अवकाशु पाहांत असे परि न संपडे । व्यापिलें ऐसें तुवां ॥ ६८ ॥

इयें नाना अपरिमितें । सांटविलीं होंतीं महाभूतें ।
तेतुला ही पवाडु तुवां अनंतें । कोंदला देखें ॥ ६९ ॥
ऐसा कवणी ठाउनि तूं आलासि ।
येथ बैठा कां उभा आहासि ।
आणि तूं कवणाचां पोटीं होंतासि ।
तूझें ठाण केवढें ॥ २७० ॥
तूझें रूप अवयव कैसे । तुज पैलीकडे काइ असे ।
तूं काइसेयावरि आहासि ऐसें । जवं पाहिलें मियां ॥ ७१ ॥
तवं देवा तूं चि । जाला असासि आघवें चि ।
तूं कोण्हाचा ही न्हवसि ! अनादिसिद्धु ॥ ७२ ॥
तूं उभा ना बैठा । दीर्घु ना खुजटा ।
तुज तळींवरि वैकुंठा । तूं चि आहासि ॥ ७३ ॥
तूं रूपें आपणपेयां आपणेयां चि ऐसा ।
देवा तूं चि तूझी वयासा ।
पाठि पोट परेशा ।
तूझें चि तूं ॥ ७४ ॥
किंबहुना आतां । तुज तूं चि अनंता ।
हें पुडुतीं पुडुतीं पाहांतां । देखिलें मियां ॥ ७५ ॥
परि तूझेया रूपा आंतु । जी उणीव एकि असे देखतु ।
जें आदि मध्य अंतु । यें तीन्हीं नाहिं ॥ ७६ ॥
येऱ्हविं गिवसलेयां आघवां चि ठांइं ।
परि सोय नेदखें चि केहीं ।
ह्मणौनि त्रिशुद्धी हें नाहिं ।
तीन्हीं एथ ॥ ७७ ॥
एवं आदिमध्यांतरहिता । विश्वेश्वर अपरिमिता ।
तूं देखिलासि जी तत्वता । विश्वरूपा ॥ ७८ ॥

तुज महामूर्त्तिचां आंगीं । उमटलिया मूर्त्ती अनेगी ।
लेइलासि वाणे परिची आंगी । ऐसा आवडतु आहासि ॥७९॥
हों काज महोदधी तूं देवा । जालासि तरंगमूर्त्ती हेलावा ।
किं तूं वृक्षु येकु बरवा । मूर्त्तिफळीं फळलासि ॥ २८० ॥
जी भूतळ भूरुहिं मांडलें । जैसें नक्षत्रीं गगन गूढलें ।
तैसें मूर्त्तिमय भरलें । तूझें देखतसें रूप ॥ ८१ ॥
जी येकैकाचां आंगप्रांतीं । हों जाऊं पुरतसे त्रिजगती ।
एवाडिया तूझां आंगीं मूर्त्ती । रोमा जालिया ॥ ८२ ॥
ऐसा पवाडु मोडौनि विश्वाचा । तूं कोणु पां एथ कैंचा ।
ऐसें पाहे तवं आमचा । सारथी तो तूं ॥ ८३ ॥
तरि मज पांतां मुकुंदा । तूं ऐसा चि व्यापकु सर्वदा ।
मग भक्तानुग्रहें तेयां मुग्धां । रूपांतें धरीसि ॥ ८४ ॥
केसें चौ भुजांचें सावळें । पाहातां वोल्हावति मनडोळे ।
खेऊं देऊं जाइजे तरि आकळे । दों चि भुजीं ॥ ८५ ॥
ऐसा कोडिसवाणा तूं बापा । होंसि पैं विश्वरूपा ।
किं आमचेया दीठी स्वल्पा । जें तुतेंयां धाकुटें देखों ॥ ८६ ॥
तरि आतां दीठिचा विटाळु गेला ।
तुवां साहाजें दिव्य ज्ञानीं सौरसु केला ।
ह्मणौनि महिमा देखता जालां ।
रूपांचा तूझा ॥ ८७ ॥
परि मकरतोंडा मागिलीकडे । होंतासि तो तूं चि येवडें ।
रूप जालासि हें फुडें । ऊलखिलें मियां ॥ ८८ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

नोहे तो चि हा शिरीं । मुकुटु लेइलासि हरी ।
पुणु आतां चि तेज आणि थोरी । नवल [illegible] मढवेंस ॥ ८९ ॥

तें चि हें वरिली हातीं । चक्र परिजितेया आइती ।
संवरितासि विश्वमूर्ती । ते न मोडे खुण ॥ २९० ॥
एरीकडे ते चि हे न्हवे गदा ।
आणि तलिली दोन्हीं भुजा निरायुधा ।
वागारे संसारावेया गोविंदा ।
सवंसारिलिया ॥ ९१ ॥
आणि तेणें चि वेगें सहसा । माझेया मनोरथा सरिसा ।
जालासि विश्वरूप विश्वेशा । ह्मणौनि जाणें ॥ ९२ ॥
परि काइसें बापा हें चोज । विस्मो करावेया मज ।
चित्त होउनि जात निर्वूज । आश्चयपणें ॥ ९३ ॥
एथ आथि कां नाहिं । ऐसें विवरू नेये पाहिं ।
नवल अंगप्रभेची नवलाई । कोंदली सैव ॥ ९४ ॥
एथ अग्निची दीठि करपत । सूर्य कोडि एक हारपत ।
एसणें तीव्रपण अद्भूत । तेजाचें येया ॥ ९५ ॥
हों काज प्रकाशाचां महार्णवीं । बुडौनि गेली सृष्टि आघवी ।
किं युगांतविद्यूचां पालवीं । झाकोललें गगन ॥ ९६ ॥
नाना संहारतेजाचिया ज्वाला । तोडूनि मांचु बांधला अंतराला ।
आतां दिव्य ज्ञानाचां हिं डोलां । पाहावे ना ॥ ९७ ॥
उजालु अधिका अधिकु बहुवसु । धडाडितु असे अतिदासु ।
पडतु दिव्य चक्षूसि त्रासु । निहालितां ॥ ९८ ॥
नातरि महातेजाचा भडाडु । होंता कालाग्निरुद्राचां ठांइं गूढ ।
तो तृतीय नेत्राचा मढु । फूटला जैसा ॥ ९९ ॥
तैसें पसरलेनि प्रकाशें । पांचवनेया ज्वालांचे वलसे ।
पडतां ब्रह्मकटाह कोलिसे । होंत दीसति ॥ ३०० ॥
ऐसा अद्भूतु तेजोराशि । जन्मा नवलु मियां देखिलासि ।
नेणवे व्याप्ति जी कैसी । पार तूझें ॥ १ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

देवा तूं अक्षर । आउठावियें मात्रेसि पर ।
श्रुती जेयाचे घर । गिवसिती आहाति ॥ २ ॥
जें आकाराचें आयतन । जें विश्वनिक्षेपैकनिधान ।
तें अव्यक्त तूं गहन । अविनाश जी ॥ ३ ॥
तूं धर्माचा वोलावा । अनादिसिद्धु तूं नीच नवा ।
मीं जाणें सततीसावां । पुरुषुविशेषु पुडा ॥ ४ ॥

अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् ॥१९॥

तूं आदिमध्यरहितु । स्वसामर्थ्यें तूं अनंतु ।
विश्वबाहु अपरिमितु । विश्वचरणु ॥ ५ ॥
पैं चंद्रचंडांशु डोलां । दावितासि कोपप्रसादलीला ।
एका रुससि गोपाला । एकें पालीसि तूकें ॥ ६ ॥
जी एवंविधु तूतें । मीं देखतसे हें निरुतें ।
पेटलें प्रलयाग्निचें उजितें । तैसें वक्त्र हें तूझें ॥ ७ ॥
निहेटले पर्वत । कवलूनि ज्वालाचे उभडु ऊठित ।
तैसे चाटित दाढ दांत । जीभ लले ॥ ८ ॥
इये वदनिचिया उबा । आणि सर्वां आंगकांतिचिया प्रभा ।
विश्व तातलें अतिक्षोभा । जांत असे ॥ ९ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

जें कां द्यौर्लोकपाताल । पृथिवी हान अंतराल ।
अथवा दिशा विदिशा समाकुल । दिशाचक्र ॥ २१० ॥
हें आघवें चि तुवां एकें । भरलें देखतुसें कवतुकें ।
परि गगन हीं सकट भयानकें । आप्लविजे जेवि ॥ ११ ॥

नातरि अद्भुतरसाचां कल्लोलीं। जाली चौदा भुवनासि कडियाली।
तैसें आश्चर्य हें कलीं । कैसेनि मीं ॥ १२ ॥
जी नावरे व्याप्ति असाधारण । न साहे तेजाचें उग्रपण ।
सुख दूरि गेलें परि प्राण । विपायें धरी जग ॥ १३ ॥

अमी हि त्वा सुरसंघा विशंति
केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महार्षिसिद्धसंघाः
स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

देवा देखौनिया तूतें । नेणों कैसें भयासि आलें भारितें ।
आतां दुःखकल्लोलीं झलंबतें । तीन्हीं भुवनें ॥ १४ ॥
यऱ्हविं तुज महात्मेयांचें देखणें ।
तरि भयदुःखा होआवें मेल्हावणें ।
परि हें नव्हैल जेणें गुणें ।
तें जाणवलें मज ॥ १५ ॥
जवं तूझें रूप नोहे दीठें ।
तवं जगा संसारिक गोमटें ।
मग आतां देखिलासि तरि विषय—विटें ।
उपनला त्रासु ॥ १६ ॥
तेविं चि तूतें देखिलेयां साठीं । काइ सहसा देऊं येईल मीठी।
आणि नेंदीं तरि संकटीं । राहों केवि ॥ १७ ॥
ह्मणौनि मागां तवं सवंसारु । काढत येंतसे अनिवारु ।
आणि पुढां तवं अपारु । नैयेसि घेऊं ॥ १८ ॥
ऐसा माझारिली सांकडां । सांपडलेयां त्रैलोक्याचा होंतु हुरडा।
हा वन्हि जी फुडा। चोजवला मज ॥ १९ ॥
जैसा आरंबलला आगी । समुद्रासि ये निवावेया लागि ।
तवं पाणियांचां तरंगीं । अधिका भिये ॥ ३२० ॥

तैसें जगासि जी जालें । तूतें देखौनि तळमळीत ठेलें ।
यां माझि पैल भलें । हे ज्ञानियांचे मेळावे ॥ २१ ॥
हे तूझेनि चि अंगिकें तेजें । जाळूनु सकल कर्म्मांचीं बीजें ।
मिळति तुज आंतु नीजें । सद्भावेंसिं ॥ २२ ॥
आणि हें सवियां चि भयभीर । सर्वस्वें धरूनि तूझी मोहर ।
पार्थितातिं कर । जोडूनियां ॥ २३ ॥
देवा थोरी मोहार्णवीं पडिलों । विषयवागुरें आंतुडलों ।
स्वर्गसंसाराचां सांपडलों । दोहिं आंगिं ॥ २४ ॥
ऐसें आमचें सोडवणें । तुज वांचौनि कीजैल कवणें ।
तुज शरण आलों सर्वप्राणें । ह्मणत देवा ॥ २५ ॥
आणि महारिखी अथवा सिद्ध । कां विद्याधरसमूह विविध ।
हे तुज बोलस्वस्तिवाद । करितातिं स्तुती ॥ २६ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च।
गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

हे रुद्रादित्यांचे मेळावे । वसु हान साध्ये विश्वे ।
अश्विनौ देव आघवे । वायु हे जी ॥ २७ ॥
अवधारां अग्नि हान गंधर्वे । पैल रक्षोगण सर्व ।
जी महेंद्र—मुख्य देव । कां सिद्धादिक ॥ २८ ॥
हे आघवे चि आपुलाल्यां लोकीं । सौम्यांगि अवलोकीं ।
महामूर्त्ति दैविकी । पाहांत असति ॥ २९ ॥
ऐसें पाहांत पाहांता तूतें प्रतिक्षणीं ।
विस्मित होंत अंतष्करणीं ।
करिति निज मुगुटीं वोवाळणीं ।
प्रभू तुज ॥ ३३० ॥
तेथ जयजयघोषकलरवें । स्वर्ग गाजतातिं आघवे ।
ठेवित ललाटांवरि बरवे । करसंपुट ॥ ३१ ॥

तिये विनयद्रुमांचिये आरवीं । सुरवाडली सात्विकां माधवी ।
ह्मणौनि करसंपुष्टपाळवी । तूं होंतासि फल ॥ ३२ ॥
जी लोचनभाग्य उदैले । जीवीं सुखाचें सुयाण पाहलें ।
जें अगाध तूझें देखिलें । विश्वरूप इहीं ॥ ३३ ॥
हें लोकव्यापक रूपडें । पाहांतां देवां हिं चवक पडे ।
एयाचें सदमुखपण जोडे । भलेतेया कडौनि ॥ ३४ ॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥२३॥

एसें एक चि परि विचित्रें । आणि भयानकें तें चि बहुवक्त्रें ।
बहूलोचन तियें शस्त्रें । अनंतभुजा ॥ ३५ ॥
हे अनंत चरण । बहूदरें आणि नाना वर्ण ।
कैसें प्रतिवदनीं मातलेपण । आवेशाचें ॥ ३६ ॥
हों काज महाकल्पांचां अंतीं ।
मुखें पसरलीं आहाति जेउततेउतीं ।
आगियलावरि उजितीं ।
आवुथिलीं जैसीं ॥ ३७ ॥
नातरि संहारत्रिपुरेचिं यंत्रें । किं प्रलयभैरवांचिं क्षेत्रें ।
नाना युगांतचक्रिं पात्रें । भूतषिचां वोडविलीं ॥ ३८ ॥
तैसीं जीउतीतिउती कडे । तूझीं वक्त्रें जी प्रचंडें ।
उफाडति दरिये माझि सिंहाडे । तैसे दांत दीसति रागीठ ॥३९॥
जैसें कालरात्रिचें आंधारें । उसपतां निगति संहारखेचरें ।
तैसिया वदनीं प्रलयरुधिरें । काटलिया दाढा ॥ ३४० ॥
हें असो कालें आवंतिलें रण । कां सर्वसंहारें मातलें मरण ।
तैसें अति भिंगुर्ळवाणेपण । वदनाचें तूझें ॥ ४१ ॥
हे बापुडी भूतशृष्टी । मोटके येवि करीं पाहिले दीठी ।
आणि दुःखकालिंदीचां तटीं । झाड होउनि ठेली ॥ ४२ ॥

तुज महामृत्युचां सागरीं । आतां हें त्रैलोक्य अवधारिं ।
शोकदु:खलहरीं । आंदोलत असे ॥ ४३ ॥
एथ कोपौनि जरि वैकुंठें । ऐसें हान ह्मणिपैल अवचटें ।
जें तुज काइ लोकाचें वाटे । तूं ध्यानीं चि भोगीं ॥ ४४ ॥
तरि लोकांचे किर साधारण । वायां आपण करितसें वोडण ।
केवि सहसा ह्मणों प्राण । माझे चि कांपताति ॥ ४५ ॥
आणि रुद्धु जेया वासिपे । मज भेण मृत्यु लपे ।
तो मीं एथ थरथरां कांपें । ऐसें केहिं नाहिं ॥ ४६ ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा
धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

परि नवल हे महामारि । एया विश्वरूपाची परि ।
जें भयासुरपण हरी । आणितसे ॥ ४७ ॥
करुनि महाकालेंसि तठें । तैसिं तोंडें जालीं रागिठें ।
तीं वाढौनियां धाकुटें । स्वर्ग केलें ॥ ४८ ॥
हें गगनाचेनि वाडपणें नाकले ।
त्रिभुवनिचेया ही वारेया न वेंटाले ।
ययाचिये वाफेचिया आगी जले ।
सचराचर हें ॥ ४९ ॥
तेविं चि येकसारिखें नोहे । एथ वर्णाचा ज्ञानिभेदु आहे ।
हों काज सवाऊ प्रळयीं लाहे । वन्हि याचा ॥ ३५० ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

जेयाचिये आगिची दीप्ति एवढी । हें त्रैलौक्य करी राखौंडी ।
किं तयां ही तोंडें पारि तोंडीं । आणि दांतदाढा ॥ ५१ ॥

कैसे वोरयासि वायु चलला । समुद्रासि किं महापूरु आला ।
नातरि विखाग्नीसि प्रवर्त्तला । वडवानलु ॥ ५२ ॥
हलाहल आगी पियालें । किं मरणासि मरण पेटलें ।
तैसें संहारतेज जालें । वदनीं देखां ॥ ५३ ॥
परि कोणें मानें विशाल । जैसें तुटलें होये अंतराल ।
नांतरि आकाशासि कव्हाल । पडौनि ठेलें ॥ ५४ ॥
कां काखे सूनि वसुंधरी । जैं हिरण्याक्षु रिगाला विवरीं ।
तैं उघडलें हटकेश्वरु वेऱ्हीं । जेवि पातालकुहर ॥ ५५ ॥
तैसा वक्त्राचा या विकाशु । माझि जीभे वेगला चि आवेशु ।
विश्व न पुरे ह्मणौनि घांसु । न भरी आवडे ॥ ५६ ॥
आणि पातालव्यालाचां फुत्कारीं । गरलजाला लागति अंबरीं ।
तैसी पसरलिये वदनदरी । माझि जिव्हा दीसे ॥ ५७ ॥
काढूनि प्रलयविजूचीं जुंबाडें । मग पानासिले गगनाचे हुडे ।
तैसें आवालुवां वरि आंकुडे । दीसति दाढांचे ॥ ५८ ॥
आणि ललाटपटाचिये खोले । कैसे भयातें भेडविति डोले ।
नातरि महामृत्यूंचे उमाले । कडवसां राहिले ॥ ५९ ॥
ऐसें दाउनियां महाभयाभोजं । एथ काइ निफजउं पांतासि काज ।
तें नेणों परि भद्र मज । रोकडें आलें ॥ ३६० ॥
देवा विश्वरूप पाहावेयाचे डोहले ।
केले तियें पातलों गा प्रतिफलें ।
जी देखिलासि आतां डोलें ।
निवाले योगें ॥ ६१ ॥
आहो देह पार्थिव किर जाए ।
आणि याची काकुलति कोण्हा आहे ।
परि आतां चैतन्य माझें विपायें ।
वांचे एथ ॥ ६२ ॥

थऱ्हावें भयातव आंग कांपे । नावेक आगळें तरि मन तापे ।
अथवा बुद्धि वासिपे । अभिमानु विसरिजे ॥ ६३ ॥
परि येतुलेया वेगळा । जो केवळ आनंदैककळा ।
तेया अंतरात्मेयां निश्चला । सेयारी आली ॥ ६४ ॥
बापु साक्षात्कारें वेधु । कैसा देशधडी केला बोधु ।
हा गुरुशिष्यसंबंधु । विपायें नांदे ॥ ६५ ॥
देवा तूझां इये दर्शनीं । जैं वैकल्य उपनलें आहे अंतष्करणीं ।
तें संवरावेया गिवसणी । करीतसें धैर्याची ॥ ६६ ॥
तवं माझेनि नावें धैर्य चि हारपलें ।
किं तेया विश्वरूपदर्शन तेणें जालें ।
हें असो परि भलें ।
आंतुडलें उपदेशा ॥ ६७ ॥
जीउ विसंवावेयाचिया चाडा । सैघ धांवांधांविं कारितसे बापुडा ।
परि सोये किं कव्हणी कडां । आथि हो कां ॥ ६८ ॥
ऐसें विश्वरूपाचिया महामारी । तरासिं गेलें आहे चराचरीं ।
जी न बोलें तरि काये करीं । महाविष्णू ॥ ६९ ॥
पैं अखंड डोळेयां पुढें । फूटलें जैसें महाभयाचें भांडें ।
तैसिं तूझिं मुखें वितंडें । पसरलिं देखें ॥ ३७० ॥
असो दाढादातांचिया दाटी । न पांगुरवे दोहीं वोंठिं ।
सैघ प्रसयशस्त्रांची कांटी । लागली जैसी ॥ ७१ ॥
जैसें तक्षका विष भरलें । कां काळरात्री मुख पसरलें ।
किं अग्न्यस्त्र परजिलें । वज्राग्नी जेवि ॥ ७२ ॥
तैसिं तूझीं वक्त्रें प्रचंडें । वरि आवेशु व्राहि बोसंडे ।
आले मरणरसाचे लोंढे । आह्मावरि ॥ ७३ ॥
संहारसमैंचा चंडानीलु । आणि महाकल्पांतीं प्रलयानलु ।
यां दोहिं होये जैं मेळु । तैं काय एक न जळे ॥ ७४ ॥

तैसिं संहारें तूझीं मुखें । देखौनि धीरु कें आह्मां पारुखे ।
आतां भुललां दिशा मीं नेदखें । आपणपें जी ॥ ७५ ॥
मोटकें विश्वरूप डोलां देखिलें । आणि सुख तें हातौनि पडिलें ।
आतां जांपाणिजांपाणीं आपुलें । अस्तोव्यस्त हें ॥ ७६ ॥
एथ ऐसें करिसी ह्मणौनि जरि जाणें ।
तरि हो गोठी चि कां करणें ।
आतां येकोल वांचिंजे प्राणें ।
ऐसें जालें ॥ ७७ ॥
जरि गोसांविं माझा अनंता ।
तरि सुइं वोडण माझेया जीविता ।
सांटविं पसारा मागौता ।
महामारिचा ये ॥ ७८ ॥
आइकैं सकल देवांचिये देवते । तूझेनि चैतन्यें गा विश्व वसतें ।
तें विसरलासि हें उपरतें । मांडिलें एथ ॥ ७९ ॥
ह्मणौनि प्रसन्न होइं वेगीं राया । संहारीं आपुली माया ।
काढीं मातें महाभया । पासौनियां ॥ ३८० ॥
हा ठावोवेन्हीं पुडुतीपुडुतीं । तूतें ह्मणिजे बहुवा काकुलती ।
ऐसा मी विश्वमूर्त्ती । भेडु कां जी ॥ ८१ ॥
जैं अमरावतिये आला धाडा । तैं मिया येकलेनि केला उवेढा ।
जो मीं कालाचेया ही तोंडा । वासिपु न धरिं ॥ ८२ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

परि तेया आंतुल हे न्हवे देवा । एथ मृत्यु ही करूनि चढावा ।
तुवां आतां चि घोंटु भरावा । ऐसी सूचना ॥ ८३ ॥

कैसा न्हवता प्रळयाचा वेळु । गोखां तूं चि मांडला काळु ।
बापुडा हा त्रिभुवनगोळु । अल्पायु जाला ॥ ८४ ॥
आहा भाग्या विपरीता । विघ्न उठिलें शांति करितां ।
कटा विश्व गेलें आतां । तूं लागळासि ग्रासूं ॥ ८५ ॥
हें नव्हे मां रोकडें । सैंघ पसरूनियां तोंडें ।
कवलितासि चौंहींकडे । सैन्यें इयें ॥ ८६ ॥
नव्हे कौरवकुळीचे अंकुर । आंधळेया धृतराष्ट्राचे कुमर ।
हे गीळिले सपरिवार । वदनीं इहीं ॥ ८७ ॥
आणि जे जे यांचेनि सावाये ।
आले असति देशोदेशिंचे राये ।
तेयांचे सांघावेया जावो न ल्हाये ।
ऐसें सरकटितु आहासि ॥ ८८ ॥
मदमुखांचिया घटा । घेंतु आहासि घटघटां ।
आरणीं हान थाटां । देंतासि मिठि गा ॥ ८९ ॥
जंत्रांवारि चि मार । पदतींचे मोगर ।
मुखा आंतु भार । हारपति मां ॥ ३९० ॥
क्रिदांताचे जावळीं । जें एकैक विश्वातें गीळी ।
तियें कोडिवारि सगळीं । घेताति शस्त्रें ॥ ९१ ॥
चातुरंगपरिवारा । सजोडियां राहंवरां ।
दांत न लवीसि परमेश्वरा । कैसा तुष्टलासि ॥ ९२ ॥
हां गा भीष्मा ऐसा ब्राह्मणु । सत्यें शौर्यें आहे निपुणु ।
तो ही गीळिला आणि द्रोणु । ग्रासिला सकटा ॥ ९३ ॥
आगा सहस्त्रकराचा कुमरु । एथ गेला गेला कर्णवीरु ।
आणि आमचेयां आघवेयांचा केरु । फेडिला देखों ॥ ९४ ॥
कटाकटा धात्रेया । कैसें जालें अनुग्रहा या ।
मियां मागौनि जगा बापुडेया । आणिलें कर्म्म ॥ ९५ ॥

मागें थोडिया बहुवा उपपत्ती ।
येणें सांघितलेया निकेयानि विभूती ।
तैसा नसें चि मा पुडुतीं पुडुतीं ।
वैसलां मरों ॥ ९६ ॥
ह्मणौनि भोग्य तें विशुद्धी न चुके ।
आणि बुद्धि होणियेरा सारिखी टाके ।
माझां कपालिं पीटावें लोकें ।
तें लोपैल काइसेया ॥ ९७ ॥
पूर्वीं अमृत ही हाता आलें । परि देव नसती चि उगले ।
मग कालकूट उठिलें । जिया परीं ॥ ९८ ॥
परि तें येक बग थोडें । केलेयां प्रतिकारा साझिवडें ।
आणि तिये अवसरिचें सांकडें । निस्तरला शंभु ॥ ९९ ॥
आतां हा जलतु वारा वेंटाले । कवणां विखा भरलें गगन गिले ।
महाकालेंसिं फलें । कवण करी ॥ ४०० ॥
ऐसा दुःखें अर्जुनु सीणतु । शोचीतु असे जीवा आंतु ।
परि नेदखे तो प्रस्तुतु । अभिप्राउ देवाचा ॥ १ ॥
जें मीं मारिता कौरव मरते । ऐसेनि वेंटालिला असे भ्रांतें ।
तें फेडावया चि लागि अनंतें । दाविलें निज ॥ २ ॥
अरे कोण्ही कव्हणातें न मरी । एथ मीं चि हो सर्वसंहारीं ।
तें विश्वरूप व्याजें श्रीहरी । प्रकटितसे ॥ ३ ॥
ऐसेया देवाचेया मनोगता । तें न चोजवे चि पांडुसुता ।
मग आहा कंपु नव्हता । वाढवितसे ॥ ४ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

तेथ ह्मणे हा एकें वेळें । असकी गवसीं दोन्हीं दलें ।
वहनिं प्रवालें । मगाचीं जैसिं ॥ ५ ॥

कां महाकल्पाचां सेवटीं । जैं क्षुदांतु कोपला होये सृष्टी ।
तैं एकविसां स्वर्गां ही मीठी । पातालासि दे जैवि ॥ ६ ॥
नातरि उदासीनें दैवें । संचकाचीं विभवें ।
जेथिचा तेथ स्वभावें । वायां जांति ॥ ७ ॥
तैसिं सांचलीं सैन्यें एकावटें । इयें मुखिं जालिं प्रविष्टें ।
परि एक ही तोंडा न सुटे । कैसें कर्म्म देखां ॥ ८ ॥
अशोकाचे आगसे । चघलिले कन्हेनि जैसे ।
लोकवक्त्रा माझि तैसे । वायां चि गेले ॥ ९ ॥
परि सिसालें मुगुटेंसिं । पडिलिं दाढाचां सांडसिं ।
पीठ होंतां कैसीं । दीसताति ॥ ४१० ॥
तियें रत्नें दांतांचा व्याडिं । कूट लागलें जीभे बूडी ।
काहिं काहिं आगरडीं । दंष्ट्राचीं माखलीं ॥ ११ ॥
हों काज विश्वरूपें कालें । ग्रासिलिं लोकाचिं बालें ।
परि गिवसीत देहिंचिं सिसालें । पैसें इयें राखिलीं ॥ १२ ॥
तैसीं शरीरा माझि चोखडीं । होंतीं उत्तमांगिं रोकडीं ।
ह्मणौनि महाकालाचां तोंडीं । परि उरलें शेषीं ॥ १३ ॥
मग ह्मणे जी हें काइ । जन्मलेयानि मोहर नाहिं ।
जग आपैसें चि वदनडोहीं । संचरतसे मां ॥ १४ ॥
इया आघविया चि सृष्टी ।
लागलिया आहाति वदनाचां वाटिं ।
आणि हा जेथिचा तेथ मीठी ।
देंत असे उगा ॥ १५ ॥
ब्रह्मादिक समस्त । ऊंचा मुखा माजि धावंत ।
येर सामान्य हे भरत । ऐली वदनीं ॥ १६ ॥
आणिक ही भूतजात । तें उपनलां चि ठांई ग्रासित ।
परि याचेया मुखा निग्रांत । न सुटे चि काहिं ॥ १७ ॥

यथा नदीनां बहवोंबुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति ॥
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशंति वक्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

जैसे महानदीचे ओघ । वेल्हे टाकीति समुद्राचें आंग ।
तैसें आघवां चि कडौनि जग । प्रवेशे एथ ॥ ४१८ ॥
आयुष्यपंथें प्राणिगणीं । करूनि अहोरात्रांचीं सुअणीं ।
वेगें वक्त्रमिळणीं । साधिजत आहाति ॥ १९ ॥

यथा प्रदीप्तज्वलनं पतंगा
विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ॥
तथैव नाशाय विशंति लोका
स्तवापि वक्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

जळतेया गिरिचेया आंगवखां ।
माझि घालिति पतंगाचिया झांका ।
तैसे लोक देखां ।
इये वदनीं पडत ॥ ४२० ॥
परि जेतुलें एथ प्रवेशलें । तें जाणां लोहें पाणिं गीलिलें ।
आणि वहिवटीं पूसलें । नावं तेयाचें ॥ २१ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंता
ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥

आणि येतुली हे आरोगण । करितां भूखे नाहिं उणेपण ।
कैसें दीपन असाधारण । उदैलें एथ ॥ २२ ॥
जैसा रोगिया ज्वराहूनि उठिला । कां भणगा दुकाळु पाहला ।
तैसा [illegible] देखिला । [illegible]ळें चाटितां ॥ २३ ॥

जैसें आहाराचेनि नावें काहीं ।
तोंडाचिया वाटा न वचे चि नाहिं ।
कैसी शमशमिते पाहा नवाइ ।
भूखेलेपणांची ॥ २४ ॥
काइ सागराचा घोंटु भरावा । किं पर्वताचा घांसु करावा ।
ब्रह्मकटाहो घालावा । असका दाढे ॥ २५ ॥
दिशा सगळिया गिळाविया । चांदणियां चाटूनु घेयाविया ।
ऐसें वर्त्ततसे नां सवियां । लोलुपता बा तुज ॥ २६ ॥
जैसा भोगें कामु वाढे । इंधनें आगीसि बळ चढे ।
तैसिं खांतखांतां तोंडें । खांखांतें ठेलीं ॥ २७ ॥
कैसें एक चि केवढें पसरलें । त्रिभुवन जिव्हाग्रीं टेंकलें ।
जैसें कविठ घातलें । वडवानळीं ॥ २८ ॥
तैसिं अपारें वदनें । आतां एतुलीं कैचिं त्रिभुवनें ।
कां आहारु न मेळवितां एणें मानें । वाढविलिं असतिं ॥ २९ ॥
आगा लोकु हा वापुडा । जाला वदनज्वाळां वरिपडा ।
जैसिं वणवेयाचां वेढां । सांपडलीं मृगें ॥ ४३० ॥
आहा तैसें या विश्वा जालें । देऊ न्हवे हें कर्म्म आलें ।
किं जग जळचरीं पांगिलें । जाळकाळें पैं ॥ ३१ ॥
आतां इये अंगप्रभेचिये वागुरे ।
कोणीकडौनि निगिजैल चराचरें ।
वक्त्रें न्हवति जैसीं जौहरें ।
वोडवलिं जगा ॥ ३२ ॥
आगि आपुलेनि दाहकपणें । न पोळे चि ह्मणौनि तो नेणे ।
परि जेया लागे तेयां प्राणें । सूटिका नाहिं ॥ ३३ ॥
माझेनि तिखटपणें । कैसें निवटे हें शस्त्र काइ जाणें ।
कां आपुलेया मारातें नेण । विख जैसें ॥ ३४ ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

तैसी तुज काहिं । आपुलेया उग्रपणाची सें चि नाहिं ।
परि अइलीकडे खाई । सरली जगाची ॥ ३५ ॥
आगा आत्मा तूं चि एकु । सकलविश्वव्यापकु ।
तरि आह्मांसि कां अंतुक । वोडवलासि ॥ ३६ ॥
तरि मिया सांडिली जीविताची चाड ।
आणि तुवां हिं न धरावी भीड ।
मनीं आहे तें उघड ।
बोल पां सुखें ॥ ३७ ॥
केती त्राय करिसी या उग्ररूपा ।
आंगिचें भगवंतपण आठवि बापा ।
नाहिं तन्हि कृपा ।
मज पुरती पाहीं ॥ ३८ ॥
तरि एकु वेलु वेदवेद्या । त्रिभुवनाचेया आद्या ।
विनवणी विश्ववंद्या । आइक माझी ॥ ३९ ॥
ऐसें बोलौनियां वीरें । चरण नमस्कारिलें शिरें ।
मग ह्मणे जी सर्वेश्वरें । अवधारिजो ॥ ४४० ॥
मिया होआवेया समाधान । पूसिलें विश्वरूप ध्यान ।
तवं येकें चि वेळें त्रिभुवन । गीळितू चि उठिलासि ॥ ४१ ॥
तरि तूं कोणु काये येतुलीं । इयें भयानकें मेळविलीं ।
आघवां चि करिं घेतलीं । शस्त्रें काह्या ॥ ४२ ॥
तुवां देखैं रागिटपणें । वाढौनि गगन केलें ठेंगणें ।
डोळे करूनि भिगुलवाणे । भेडवितु आहासि ॥ ४३ ॥

एथ कृदांतेंसिं देवा । काइसेया कीजतसे हेवा ।
हा आपुला तुवां सांघावा । अभिप्राॐ मज ॥ ४४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

या बोला ह्मणतसे अनंतु । मीं कोणु हें असिस पूसतु ।
आणि काइसेया लागि असें वाढतु । हे चलवल काइसी ॥४५॥
तरि मीं कालु गा हें फुडें । लोकु संहारावेया वाढें ।
सैंघ पसरिलीं असति तोंडें । तरि ग्रासूं आघवां ॥ ४६ ॥
तेथ अर्जुनु ह्मणे कटा । उभगला मागिलां संकटां ।
आलविला तवं बोखटा । उधाइला हा ॥ ४७ ॥
तेंवि चि कठिनें बोलें आशतूटि । अर्जुनु होईल हिंपुटी ।
ह्मणौनि सवें चि ह्मणे किरीटी । पारि आन एक असे ॥ ४८ ॥
जें आतां चि इये संहारवाहारे । तुह्मीं पांडव बाहिरे ।
तेथ जांत जांत धनुर्द्धरें । संवरिले प्राण ॥ ४९ ॥
होंता मरणमहामारी गेला । तो मावौता सावदु जाला ।
मग चित्त देॐ लागला । बोला तेया ॥ ४५० ॥
तवं ऐसें ह्मणितलें देवें । तुह्मीं माझे जाणावें ।
एर मज आघवे । संरलें ग्रासुं ॥ ५१ ॥
वडवानळीं प्रचंडीं । जैसीं टाकूनि घापे कुरौंडी ।
तैसें जग माझां तोंडीं । तुवां देखिलें जें जें ॥ ५२ ॥
पारि तेया माझारिं काहीं । भरवसेनि उणें नाहिं ।
इयें वायां चि सैन्यें पाहिं । वरवतें आहाति ॥ ५३ ॥

जे हे मेळौनियां मेळे । फूगत वीरवृत्तीचेनि बळें ।
ज़मावारि जगदळें । वाखाणितााति ॥ ५४ ॥
ह्मणति शृष्टिवारि शृष्टि करुं । आण वाउनि मृत्युतें धरुं ।
जगाचा भरुं । घोंटु आतां ॥ ५५ ॥
पृथिवी सगळी चि गीळूं । पारि हें आकाश वरिचा वारि जाळुं ।
काइ बाणवारि खीळूं । वारेयातें ॥ ५६ ॥
चतुरंगाचिया संपदा । कारिति महाकाळेंसिं स्पर्धा ।
वांठिवेचिया मदा । वळघले जे ॥ ५७ ॥
बोरु हातीयेरांहुनि तीखट । दीसति आगीपासौनि दासट ।
मारकपणें काळकूट । मद्दुर ह्मणति ॥ ५८ ॥
ते हे लेपाचे गमले । जाण पोकळिचे उमाळे ।
आगा चांदांचीं फळें । वीर हे देखैं ॥ ५९ ॥
जैसा मृगजळाचा पूरु आला । दळ नव्हे कापडाचा सांपु केला।
इया श्रिंगारुनि खाला । मांडिलिया पैं ॥ ४६० ॥
येर चेष्टवितें जें बळ । तें भियां मागां चि ग्रासिलें सकळ ।
आतां कोल्हैरिचे वेताळ । तैसे निर्जीव हे ॥ ६१ ॥
हालविती दोरी तूटली । तारि तियें खांबावरिलें बाउलीं ।
आवडेतेणें लोटिलीं । उलथौगि पडति ॥ ६२ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व ।
जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव ।
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

तसा सैन्याचा प्रया बगा । मोडता वेळु न लगे पैं गा ।
ह्मणौनि उठिं उठिं वेगां । सिहाणा हाइं ॥ ६३ ॥
तुवां चि गोग्रहणींचेनि अवसरें । घातलें मोहनास्त्र एकसरें ।
मग वोराचेनि बापें उत्तरें । आसुडूनि वस्त्रें नेलीं ॥ ६४ ॥

आतां हे तेयां निपेटारें जाले । निवटि वहिला रणिं सांपडलें ।
घेइं यश रिपु जींतले । एकलेनि पैं ॥ ६५ ॥
आणि कोरडें यश गा नोहे । समग्र राज्य हाता येंत आहे ।
तूं निमित्तमात्र होए । सव्यसाची ॥ ६६ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च ।
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा ।
युद्ध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्रोणाचा पाडु न करीं । भीष्माचें भय न धरीं ।
कैसेनि कर्णावरि । परजूं हें न ह्मण ॥ ६७ ॥
कवणु उपाऊ जयद्रथा कीजे । हें तुवां चित्तिं न धरिजे ।
आणिक ही आथि जेजे । नावणिगे ॥ ६८
ते हे येकें येकु आघवे । चित्रिचे सिंहाडे मानावे ।
वोलेनि हातें घेयावे । पूसूनियां ॥ ६९ ॥
एयां वरि पांडवां । काइसा जूझाचा मेळावा ।
हा आभासु गा आघवा । येर आकर्षिलें मियां ॥ ४७० ॥
जेव्हलि तुवां देखिले । माझां वदनीं पडिले ।
तेव्हां चि एयांचें सरलें । आतां रिति सोपें ॥ ७१ ॥
ह्मणौनि वहेला उठीं । मियां आहाले तूं निवटीं ।
न रिग शोकसंकटीं । नाथिलिये ॥ ७२ ॥
आपण चि आडखला कीजे । कवतिकें जैसा विंधिजे ।
तैसें देखैं तूझें । निमित्त आहे ॥ ७३ ॥
आगा ऊखटें जें उदैलें । तें तवं परतें गेलें ।
आतां राज्येंसिं संचलें । यश तूं भोगीं ॥ ७४ ॥
जेव्हलि उतत होंते दायाद । आणि बलिये जगिं दुर्म्मद ।
ते वधिले रिपु विशद । सोर्य यांचें ॥ ७५ ॥

ऐसिया इया गोठी । विश्वाचां वाक्पटिं ।
लिहुनि घालीं किरीटी । विजया होइं ॥ ७६ ॥

संजय उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

ऐसी अघवी चि हे कथा । तेया पूर्ण मनोरथा ।
संजयो सांघे कौरवनाथा । ज्ञानदेॐ ह्मणे ॥ ७७ ॥
मग स्वर्गलोकौनि गंगाजल । सूटलेयां वाजति खलाल ।
तैसी वाचा विशाल । बोलतां तेया ॥ ७८ ॥
नातरि महामेघांचे उमाले । वडघडीत एकें वेळें ।
कां घुमघुमी मंदराचलें । क्षीराब्धि जैसा ॥ ७९ ॥
तैसें गंभीरें महानादें । हें वाक्य विश्वकंदें ।
बोलिलें अगाधें । अनंतरूपें ॥ ८० ॥
तें अर्जुनें मोटकें आइकिलें । आणि सुख किं भय चि दुणावलें ।
हें नेणों परि कांपिनलें । सर्वांग तेयाचें ॥ ८१ ॥
सकरुणपणें वलला मोट । मग जोडिले करसंपुट ।
वेळवेळां ललाट । चरणीं ठेवी ॥ ८२ ॥
तेविं चि काहिं बोलों जाए । तारि गळा बुजाला ठाए ।
सुख किं भय होये । तें विचारा तुह्मीं ॥ ८३ ॥
परि तेव्हलि देवाचेनि बोलें । अर्जुना ऐसें हें जालें ।
भियां पदांवारि देखिलें । श्लोकिंचेयां ॥ ८४ ॥
मग तैसा चि भेणभेण । पुडुतीं जुहारी चरण ।
ह्मणे जी आपण । ऐसें बोलिलें ॥ ८५ ॥

अर्जुन उवाच ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
  जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति
  सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

नां अर्जुनां मीं कालु । आणि विश्व ग्रासिं तो माझा खेलु ।
हा बोलु किरु अढलु । मानुं आह्मीं ॥ ८६ ॥
परी जी तुवां कालें । आजि स्थितिचिये वेले ।
ग्रासिजे हें न मिले । विचारासि ॥ ८७ ॥
कैसेनि आंगिचें तारुण्य मोडावें । कैंचें वृद्धाप्य काढावें ।
ह्मणौनि करुं ह्मणासि तें न्हवे । बहुत करुनि ॥ ८८ ॥
आगा चौपाहारी न भरतां । काहिं चि देखैं अनंता ।
मध्यान्हीं चि साविता । मालवत नाहीं ॥ ८९ ॥
पैं तुज अखंडिता काला । तीनि आहाति वेला ।
या तीन्ही परि सबला । आपुलालां समैं ॥ ४९० ॥
जेव्हलि हों लागे उत्पत्ति । तेव्हलि स्थितिप्रलयो हारपति।
स्थितिकालीं न मिरवति । उत्पत्तिप्रलयो ॥ ९१ ॥
पाठिं प्रलयाचिये वेले । उत्पत्तिस्थिति मावले ।
हें काइसेनि हिं न ढले । अनादि ऐसें ॥ ९२ ॥
ह्मणौनि आजि भरें भोगें । स्थिती वर्त्तिजत आहे जगें ।
येथ ग्रासिसि हें न लगे । माझां जीवीं ॥ ९३ ॥
तवं संकेतें देउ बोले । आगा या सैन्या भरण पूरलें ।
तें प्रत्यक्ष तुज दाविलें । येरां यथाकालें जाण ॥ ९४ ॥
हा संकेतु जवं अनंता । वेलु लागला बोलतां ।
तवं अर्जुनें लोकु मागौता । स्थिती देखिला ॥ ९५ ॥

मग अर्जुनु ह्मणे देवा । तूं सूत्री विश्वलाघवा ।
जगु आला जी आघवा । स्थिती पुडुतीं ॥ ९६ ॥
परि पडिलेयां दुःखसागरीं । तूं काढिसि कां जिया परीं ।
ते कीर्त्ति तूझी हरी । आठवीतसें ॥ ९७ ॥
आठवितां वेलोवेलां । भोगिजत महासुखाचा सोहला ।
तेथ हर्षामृतकल्लोलां । वरि लोलत असें ॥ ९८ ॥
देवा जियालेपणें जगु । धरिति तूझां ठांइ अनुरागु ।
आणि दुष्टांतेयां भंगु । अधिका अधिकु ॥ ९९ ॥
पैं त्रिभुवनिचेयां राक्षसां । महाभय तूं रुषीकेशा ।
पलताति यां दिशां । पैलीकडे ॥ ५०० ॥
येर सुरसिद्धाकिन्नर । किंबहुना चराचर ।
तूतें हर्षनिर्भर । नमित असे ॥ १ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् ।
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनंत देवेश जगन्निवास ।
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

एंथ हां गा कवणा कारणां । राक्षस होंत नारायणां ।
न लगती चि चरणा । पलते जाले ॥ २ ॥
आणि तूतें हें काइ पूसावें । एतुलें आह्मासि पैं जाणवें ।
हां गा सूर्योदयीं राहावें । कैसेनि तमें ॥ ३ ॥
तूं स्वयंप्रकाशाचा आगरु । आजि जाला अससि गोचरु ।
ह्मणौनि येयां केरु । फीटला सहजें ॥ ४ ॥
हें एतुलें दिवस आह्मां । काहिं नेणवे चिं श्रीरामां ।
आतां देखतसे महिमा । गंभीर तूझी ॥ ५ ॥
जेथौनि नाना सृष्टीचिया वोलीं । पसरति भूतग्रामांचिया वेली ।
तेया ब्रह्मातें व्याली । दैविकी इछा ॥ ६ ॥

देउ निःसीमगुण अनंतु । देउ निःसीमतत्व सदोदितु ।
देउ निःसीमसाम्य सतंतु । चौ हि वांचा ॥ ७ ॥
जी तूं त्रिजगती उल्हात्रा । अक्षर तूं सदाशिवा ।
तूं संतासंत देवा । तेयां ही अतीत तें तूं ॥ ८ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनंतरूपम् ॥ ३८ ॥

तूं प्रकृतिपुरुषांची आदि । जी महातत्वांची अवधी ।
स्वयें तूं अनादि । पुरातनु ॥ ९ ॥
सकल विश्वासि जीवन । जीवांसि तूं निधान ।
भूतभव्याचें ज्ञान । तूझां चि हातिं ॥ ५१० ॥
जी श्रुतींचेया लोचना । स्वरूपसुख तूं अभिन्ना ।
तूं त्रिभुवनिचिया आयतना । आयतन तूं ॥ ११ ॥
ह्मणौनि जी परम । तूंते ह्मणिजे महाधाम ।
कल्पांती महद्ब्रह्म । तूझां अंकीं रिगे ॥ १२ ॥
किंबहुना देवें । विश्व विस्तारलें आघवें ।
आतां अनंतरूप वानावें । कवणें तूझें ॥ १३ ॥
जी काइ एक तूं न्हवसि । तूं कवणी ठाइं गा नससिं ।
हें असो जैसा आहासि । तैसेया नमो ॥ १४ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वा
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

वायु तूं अनंता । यमू तूं नियामिता ।
प्राणिगणीं वसता । अग्नि जी तूं ॥ १५ ॥

वरुणु तूं सोमु । स्त्रष्टा तूं ब्रह्मु ।
पितामहाचा परमु । आदिजनकु तूं ॥ १६ ॥
आणिक ही जें जें काहिं । रूप अथवा नाहिं ।
तेया नमो तुज पाहीं । जगन्नाथा ॥ १७ ॥
ऐसें सानुरागें चित्तें । स्तवन केलें पांडुसुतें ।
मग पुडुतीं ह्मणे नमस्ते । नमो प्रभू ॥ १८ ॥
पाठिं तिये साद्यंते । निहाळी मूर्त्तितें ।
पुडुतीं ह्मणे नमस्ते । नमो प्रभू ॥ १९ ॥
इयें चराचरीं समस्तें । अखंडित देखें तेयांतें ।
आणि पुडुतीं ह्मणे नमस्ते । नमो प्रभू ॥ ५२० ॥
ऐसिं देखौनि अद्भुतें । आश्चर्य होतसे मातें ।
तवं तवं ह्मणे नमस्ते । नमो प्रभू ॥ २१ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥
अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः ॥ ४० ॥

आणीकि स्तुति नाठवे । आणि निवांत हिं न ऱ्हावे ।
नेणों कैसा प्रेमभावें । गाजों चि लागे ॥ २२ ॥
किंबहुना इया परीं । ननम केलें सहस्र वेऱ्हीं ।
पुडुतीं ह्मणे श्रीहरी । तुज सन्मुखा नमो ॥ २३ ॥
देवासि पाठि आथि कां नाहिं । येणें आह्मां उपेगु काइ ।
तरि तुज पाठिमोरयासि ही । नमो स्वामी ॥ २४ ॥
आतां वेगळालेयां हिं अवेवां । नेणें रूप करूं देवा ।
ह्मणौनि नमो तुज सर्वा । सर्वव्यापका ॥ २५ ॥
जी अनंतबळसंभ्रमा । तुज नमो अनंतविक्रमा ।
सकळकाळिं समा । सर्वदेशा ॥ २६ ॥

आघवां अन्नकाशिं जैसें । अवकाशु होउनि आकाश असे ।
तूं सर्वपणें तैसें ॥ पातलासि सर्व ॥ २७ ॥
किंबहुना केवल । सर्व हें तूं चि निखल ।
आगा क्षीरार्णवीं कल्लोल । पयाचे जैसे ॥ २८ ॥
ह्मणौनियां देवा । तूं वेगला न्हवसि सर्वा ।
हें आलें मज सद्भावा । आतां तूं चि सर्व ॥ २९ ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥

परि ऐसेया तूतें स्वामीं । काहीं नेणों चि जी आह्मीं ।
ह्मणौनि सबंधधर्मीं । राहाटलों तुसीं ॥ ३० ॥
आहा थोर वाउर जालें । अमृतें संमार्जन केलें ।
वृषभु घेउनि दीधलें । कामधेनूतें ॥ ३१ ॥
परिसु हाता आला । तो नेणौनि गा डौरां घातला ।
कल्पतरूचा केला । कूंपु सेता ॥ ३२ ॥
चिंतामणिची खाणि देखिली ।
परि नोलखे चि ह्मणौनि अव्हेरिली ।
तैसी तूझी जवलीक धाडिली ।
सांघातीपणें ॥ ३३ ॥
हें आजिचें चि पाहे पां रोकडें । कवण जूझ हें केवडें ।
एथ परब्रह्म तूं उघडें । सारथी केलासि ॥ ३४ ॥
एयां कौरवांचेया घरा । शिष्टाइये धाडिलासि दातारा ।
ऐसा वणेसाठिं जागेश्वरा । वीकिलासि जी ॥ ३५ ॥
तूं योगियांचें समाधिसुख । कैसें जाणों चि ना मूर्ख ।
उरोधु तुसीं सदमुख । करूं देवा ॥ ३६ ॥

यच्चापि हासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ॥
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

तुज ऐसेयाचां आदिं । बैसिजे उभयबंधीं ।
तेथ सोयारिकी करुनि आधीं । रळीं बोलों ॥ ३७ ॥
विपायें राउला एऊं । तरि तूझेनि आंगें मानु पाहों ।
न मनीसि तरि जाऊं । रुसौनियां ॥ ३८ ॥
पायां लागौनि बुझावणी । तूझां ठांइं सारंगपाणी ।
आणिकें हीं करणीं । बहुतें असति ॥ ३९ ॥
स्वजनपणाचिया वाटा । पाहों लागलों उपराठा ।
ऐसेया परीं वैकुंठा । चूकलों आह्मीं ॥ ५४० ॥
देवा तुजसिं आह्मिं कोलु धरुं । अखंड लोंबीझोंबी करुं ।
ऐसा सरिपाडु धरुं असकरुं । निकरें तंडों ॥ ४१ ॥
चांग तें उराउरीं मागों । आणि तुज चि किं बुद्धि सांगों ।
तेविं चि ह्मणों काइ लागों । तूझें आह्मीं ॥ ४२ ॥
ऐसा अपराधु एतुला आहे । जो त्रिभुवनीं परि न समाए ।
जी नेणों चि आह्मीं पाए । स्वीकरिले तूझे ॥ ४३ ॥
देऊ भोजनाचां अवसरीं । लोभें किर आठवण करी ।
पैं माझी निसुगै अवधारीं । किं उगा चि बैसें ॥ ४४ ॥
देवाचां भोगायतनीं । खेलतां शंका न धरीं मनीं ।
आणि रिगौनियां शयनीं । सरिसा पहुडें ॥ ४५ ॥
कृष्णा ह्मणौनि-हाकारिजे । यादवपणें तूतें लेखिजे ।
आपुली आण वाइजे । जातां तुज ॥ ४६ ॥
मज एकासनीं बैसणें । कां तूझा बोलु न मनणें ।
हें प्रीतिचेनि दाटपणें । बहुत घडलें ॥ ४७ ॥

ह्मणौनि काइ एक आतां । केती निवेदिजैल अनंता ।
मी राशि आहे समस्ता । अपराधांचा ॥ ४८ ॥
एया लागि पुढां अथवा पाठिं । जियें राहटलां विरुद्धें गोमटीं ।
तियें मायेचिया परी पोटीं । सामावी प्रभू ॥ ४९ ॥
जी कव्हणी एके वेळे । सरिता घेउनि येति खडुळें ।
तियें सामाविजति समुद्रें जळें । किं वोसांडिजे सांवें ॥ ५५० ॥
तैसें प्रीती कां प्रमादें । देवेंसिं बोलिलां विरुद्धें ।
तियें मज मुकुंदें । उपसहावीं ॥ ५१ ॥
आणि देवाचेनि क्षमत्वें क्षमा । आधारु जाली आहे भूतग्रामां ।
ह्मणौनि ते पुरुषोत्तमा । कैसें व ह्मणों ॥ ५२ ॥
परि तऱ्हीं अप्रमेया । मज शरणागता आपुलेया ।
क्षमा कीजो यया । अपराधांसि ॥ ५३ ॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य ।
त्वमस्य पूज्यस्य गुरुर्गरीयान् ॥
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥

जी जाणितलें मियां साचें । महिमान आतां देवाचें ।
देवो होये चराचराचें । जन्मस्थान ॥ ५४ ॥
हरिहरादि समस्तां । देवा तूं परदेवता ।
वेदातें हिं पढविता । आदिगुरु तूं ॥ ५५ ॥
गंभीरु तूं श्रीरामा । नानाभूतैकधामा ।
सकलगुणीं प्रतिमा । अद्वितीया ॥ ५६ ॥
तुजसिं नाहिं सरिसें । हें प्रतिपादन काइसें ।
तुवां जालेनि आकाशें । आण वाइली ॥ ५७ ॥
तेया तूझेनि पाडें दूजें । ऐसें बोलतां चि जी लाजिजे ।
तेथ अधिकाची कीजे । गोठि केवि ॥ ५८ ॥

ह्मणौनि त्रिभुवनीं तूं एकु । तुज सारिसा ना अधिकु ।
तूझा महिमा अलोलिकु । नेणिजे वानुं ॥ ५९ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

ऐसें अर्जुनें ह्मणितलें । मग पुडुतीं दंडवत घातलें ।
तेथ सात्विकाचें आलें । भारितें तेया ॥ ५६० ॥
ह्मणतां प्रसीद प्रसीद । वाचा होंतसे सद्गद ।
काढीं जी अपराध— । समुद्रौनियां ॥ ६१ ॥
तुज विश्वसुहृदातें कहीं । सोइरेपणें न मनूं चि पाहीं ।
तुज ईश्वरेश्वराचां ठांइं । ऐश्वर्य केलें ॥ ६२ ॥
तूं वर्णनीयु परि लोभें । मातें वानितां सभे ।
तें मियां साहिजे खोबे । निवातां चि ॥ ६३ ॥
आतां ऐसेसेयां अपराधां । मर्यादा नाहिं मुकुंदा ।
ह्मणौनि रक्ष प्रमादा । पसाऊ ह्मणवीं ॥ ६४ ॥
जी हें चि विनवावेया लागि । कैची योग्यता माझां आंगीं ।
परि अपत्य जैसें सलगी । बापेंसिं बोले ॥ ६५ ॥
नातरि प्राणाचें सोयरें भेटे । मग जिवें जिये भूतलिं संकटें ।
तियें निवेदितां न वटे । संकोचु कांहीं ॥ ६६ ॥
कां उखितें आंगें जीवें । आपणपें दीधलें जिया आघवें ।
तिये कांतु मीनलेयां न न्हावें । हृदय जेवि ॥ ६७ ॥
तिया परीं जी मियां । तुमतें विनविलें गोसावियां ।
परि आणिक ही एक ह्मणावेया । कारण असे ॥ ६८ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

तरि देवेंसिं सलगि केली । जे विश्वरूपाची आलि घेतली ।
ते मायेबापें पुरविली । स्नेहालपणें ॥ ६९ ॥
सुरतरूचिं झाडें । आंगणिं लाविसि कोडें ।
देसि कामधेनूचे पाडे । खेलावेया ॥ ५७० ॥
मियां नक्षत्रीं डाऊ पाडावा ।
मग चंद्रु चेंडुवा लागि मागावा ।
हा संदु सिद्धी नेला आघवा ।
माउलिया तुवां ॥ ७१ ॥
जेया अमृतलेसा लागि सायास ।
तेयाचा पाउसाला केला च्यान्ही मास ।
पृथिवियें लेउनियां तास ।
चिंतामणि पेरिले ॥ ७२ ॥
ऐसा कृतकृत्यु केलां स्वामीं । बहू लळां लालिलां तुह्मीं ।
दाविलें जें हरब्रह्मीं । नाइकिजे कानीं ॥ ७३ ॥
मज देखावेयाची केउती गोठि ।
जेयाची उपनिषदां नाहिं भेटि ।
ते जिव्हारिची गांठि ।
मज लागिं सोडिली ॥ ७४ ॥
जी कल्पादि लागौनि । आजिची घडी धरूनि ।
माझिं जेतुलीं होउनि । गेलीं जन्में ॥ ७५ ॥
तेया आघवेया आंतु । घरड हुलि घेउनि असें पांतु ।
परि देखिजे आइकिजे हें मातु । आंतुडे कि ना ॥ ७६ ॥

बुद्धिचें जाणणें । कहिं चि न वचे जेयाचेनि आंगणें ।
साद हि अंतष्करणें । करवे चि ना ॥ ७७ ॥
तेथ डोळेयां देखि होआवी । हे गोठि काइसेया करावी ।
किंबहुना पूर्वीं । दृष्ट ना श्रुत ॥ ७८ ॥
तें हें विश्वरूप आपुलें । तुम्हीं मज जी दाविलें ।
तरि माझें मन जालें । हृष्ट देवा ॥ ७९ ॥
परि आतां ऐसी चाड जीवि । जे तुजसिं गोठि करावी ।
जवळिक हे भोगावी । आलिंगुनि तूतें ॥ ५८० ॥
तें इये चि रूपिं करूं म्हणिजे ।
तरि कवणें एकें मुखेंसि चावलिजे ।
आणि कोणा खेवं देइजे ।
तुज लेख नाहिं ॥ ८१ ॥
म्हणौनि वारेया सवें धावणें । न घडे गगना खेवं देणें ।
जळकेळि खेळणें । समुद्रीं केउती ॥ ८९ ॥
एया लागि देवा । येथ भय उपजतसे जीवा ।
म्हणौनि येतुला ळला पाळावा । तरि पुरे हें आतां ॥ ८३ ॥
पैं चराचर विनोदें पाहिजे । मग तेणें सुखें घरीं राहिजे ।
तैसें चतुर्भुजरूप तूझें । तो विसांवां आह्मां ॥ ८४ ॥
आह्मीं योगजात अभ्यासावें । तेणें यया चि अनुभवा यावें ।
शास्त्रातें ओलाडावें । परि सिद्धांतु तो हा चि ॥ ८५ ॥
आह्मि यजनें कीजतु सकळें । परि तियें फळावि येणें चि फळें ।
तीर्थें होतु केवळें । यया चि लागि ॥ ८६ ॥
आणिक ही काहिं जे जे । दानपुण्य आह्मीं कीजे ।
तेया फळरूप तूझें । चतुर्भुजां चि होआवें ॥ ८७ ॥
ऐसी तेथिची जी आवडी । तें देखावेया वावडी ।
वर्तत असे सांकडी । [illegible] देवा ॥ ८८ ॥

आगा जीविचें जाणतेया । सकल विश्व वसवितेया ।
प्रसन्न होईं पूजितेया । देवांचिया देवा ॥ ८९ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

कैसीं नीलोत्पलातें रावित । आकाशा रंगु लावित ।
तेजाची वोज दावित । इंद्रनील ॥ ५९० ॥
जैसा परिमलु जाला मरगजा ।
कां आनंदासि निगालिया दोनि भुजा ।
एणें आघवेनि मकरध्वजा ।
जोडली बरव ॥ ९१ ॥
मस्तकीं मुकुटा ठेविलें । किं मस्तक मुगुटु जालें ।
श्रिंगारें लेणें लाधलें । आंगाचें जेया ॥ ९२ ॥
इंद्रधनुखाचिये आडणी । माझि मेघ गगनरंगणी ।
तैसें आवरलें सारंगपाणी । वैजयंतिया ॥ ९३ ॥
कवणि ते उदार गदा । करी असुरां कैवल्याचा धोंदा ।
कैसें चक्र हान गोविंदा । सौम्य तें ॥ ९४ ॥
किंबहुना स्वामी । तें देखावेया उत्कंठ मी ।
ह्मणौनि झडकरूनि तुह्मीं । तैसें चि होआवें ॥ ९५ ॥
हे विश्वरूपाचे सोहले । भोगूनियां निवाले डोले ।
आतां होताति आंधले । कृष्णालागि ॥ ९६ ॥
तें साकार कृष्णरूपडें । वांचूनि पाहों आन नावडे ।
तें नेदखतां थोडें । मानिताति हे ॥ ९७ ॥
आह्मां भोग मोक्षाचां ठांइ । ते श्रीमूर्त्ति वांचूनि नाहिं ।
ह्मणौनि तैसा चि साकारु होईं । हें संहारीं आतां ॥ ९८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

एया अर्जुनाचेया बोला । विश्वरूपा विस्मो जाला ।
ह्मणे ऐसा नाहिं देखिला । धसाल कोण्ही ॥ ९९ ॥
कोणि हे वस्तु लाधलासि ।
तेया लाभाचा तोषु नेघसि ।
मां भेणें काइ बोलसि ।
हेंकाडु ऐसा ॥ ६०० ॥
आह्मीं सवियां चि जैं प्रसन्न होणें ।
तैं आंग चि वारि ह्मणे देणें ।
वांचूनि जीउ असे वेचणें ।
कव्हणा लागि ॥ १ ॥
तें हें तूझिये चाडे । आजि जीवाचें चि दलवाडें ।
कालौनियां एवडें । रचिलें ध्यान ॥ २ ॥
ऐसी पैं तूझिया आवडी । जाली प्रसन्नता आमची एवडी ।
ह्मणौनि गौप्याची ही गुढी । उभिली जगीं ॥ ३ ॥
तें हें देख अपार । स्वरूप माझें परं ।
एथौनि ते अवतार । कृष्णादिकांचे ॥ ४ ॥
हें ज्ञानतेजाचें निखल । विश्वात्मक केवल ।
अनंत हें अढल । आद्य हें ॥ ५ ॥
आणि हें तुज वांचूनि अर्जुनां । पूर्वीं दृढ नाहिं आना ।
जें न्हवे जोगें साधना । ह्मणौनियां ॥ ६ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके ।
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

एयाची सोय पातले । आणि वेदीं मौन चि घेतलें ।
यज्ञ किर माघौते आले । स्वर्गौनि चि ॥ ७ ॥
साधकिं देखिला आयासु । म्हणौनि निर्वालिला योगाभ्यासु ।
आणि अध्ययनासि सोरसु । नाहिं एथ ॥ ८ ॥
सिघेंचिं सत्कर्मैं । धाविनलीं संभ्रमें ।
तिहिं वहुतें एकें श्रमें । सत्यलोकु टाकिला ॥ ९ ॥
तिहिं स्वर्ग देखिलें । आणि उग्रपणें उगेयां चि सांडिलें ।
एवं साधना जें ठेलें । अपटांतारिं ॥ ६१० ॥
हें तुवां अनायासें । विश्वरूप देखिलें जैसें ।
इये मनुष्यलोकिं तैसें । न फवे चि कोण्हां ॥ ११ ॥
आजि ध्यानसंपती लागि । तूं चि एकु आथि जगीं ।
हें भाग्य देखैं आंगीं । विरिंची ही नाहिं ॥ १२ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं ।
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

म्हणौनि विश्वरूपिं श्लाघ । एथिचें भय नेघ ।
हें वांचूनि चांग । न मनी काहिं ॥ १३ ॥
समुद्र अमृता भरला । आणि अवसांत वरिपडा जाला ।
मग कुव्हणीं आथि वोसंडिला । बुडिजैल म्हणौनि ॥ १४ ॥
नातरि सोनेयाचा डोंगरु । काइ करावा हा थोरु ।
ऐसें म्हणौनि अव्हेरु । करी कोण्हीं ॥ १५ ॥

देवें चिंतामणि लेइजे । किं तेयातें वोझें ह्मणौनि ऊसंडिजे ।
ना तरि कामधेनु दवडिजे । न पोसवे ह्मणौनि ॥ १६ ॥
हां गा चंद्रमा आलेयां घरा ।
तेयातें ह्मणिजे निगैं न करिं उबारा ।
पडिसाई पाडितासि दिनकरा ।
परता सरैं ॥ १७ ॥
तैसें ऐश्वर्य हें महातेज । दृष्ट जालें गा तुज ।
परि वायां चि गजबज । करितासि कां ॥ १८ ॥
परि नेणसि गा धनंजया । काइ कोपों गावंढेया ।
आंग सांडूनि छाया । आलंगिसी कां ॥ १९ ॥
हें नव्हे जो मी साचें । ऐसें मन करिसी हो काचें ।
प्रेम धरूनि आवगणिचें । निहालिसी कां ॥ ६२० ॥
तरि आझूं वेन्हीं पार्था । सांडिं थाया हो आतां ।
इये विषिं आस्था । चोरिसि झनें ॥ २१ ॥
हें रूप जन्हीं घोर । विकृत आणि थोर ।
तन्हीं कृतनिश्चयासि घर । हें चि करीं ॥ २२ ॥
कृपणाची चित्तवृत्ति जैसी । राउनि घातली ठेवेया पासिं ।
मग नसुधेनि देहेंसिं । आपणपां असे ॥ २३ ॥
कां अजातपक्षा जवला । जीउ बैसौनि तिया आविंसाला ।
पक्षिणी अंतराला । उडौनि जाये ॥ २४ ॥
ना गाय चरे डोंगरीं । परि चित्त बांधलें वत्सें घरीं ।
तैसें प्रेम येथ करीं । पार्था तूं ॥ २५ ॥
एरें उवाइलेनि चित्तें । बाह्य सख्य यया सुखा पुरतें ।
भोगि जो कां तिये श्रीमूर्त्तितें । चतुर्भुजे इये ॥ २६ ॥
परि पुडुतीं पुडुतीं पांडवा । हा येकु बोलु न विसरावा ।
जें इये रूपौनि सद्भावा । नेंदावें निगों ॥ २७ ॥

हें काहिं चि नव्हतें देखिलें । ह्मणौनि तुज भय उपनलें ।
तें सांडिं एथ संचलें । असों दे प्रेम ॥ ६२८ ॥
आतां करूं तूझेया सारिखें । ह्मणितलें विश्वतोमुखें ।
तरि मागील रूप सुखें । दाउं तुज ॥ २९ ॥
ऐसें वाक्य बोलत खेऊ । मागुता मनुष्य जाला देऊ ।
ऐसा देखां नवलाऊ । आवडिचा तिये ॥ ६३० ॥
कृष्णु कैवल्य उघडें । वरि सर्वस्व विश्वरूपा येवडें ।
हातिं दीधलें किं नावडे । अर्जुनासि ॥ ३१ ॥
वारुकां वारुणु वारिजे । जैसें रत्नासि दूषण ठेविजे ।
ना तरि कन्या पाहुनु ह्मणिजे । मना नैये ॥ ३२ ॥
तेया विश्वरूपा येवडी दशा । करितां प्रीतिचा वाढु कैसा ।
सेल दीधली असे उपदेशा । किरीटीसि देवें ॥ ३३ ॥
मोडूनि भांगाराचा रवा । लेणीं घडिजति आपुलेया सवा ।
मना नावडे जरि जीवा । तरि आटिजे पुडुतीं ॥ ३४ ॥
तैसें शिष्याचियें प्रतीती जालें । कृष्णत्व होतें तें विश्वरूप केलें ।
तें मना नये चि तेव्हलिं आणिलें । कृष्णपण मागुतें ॥ ३५ ॥

संजय उवाच ॥

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

हा ठावो वेऱ्हीं शिष्याची निसिं ।
साहाते गुरु काइ आहाति देशीं ।
परि नेणिजे आवडि कैसी ।
संजयो ह्मणे ॥ ३६ ॥

मग विश्व व्यापूनि भवंतें । जें योगतेज प्रकटलें होंतें ।
तें हारतलें आइतें । रूपिं तिये ॥ ३७ ॥
जैसें त्वंपद हें आघवें । तत्पदार्थीं सामावे ।
अथवा द्रुमाकारु सांटवे । बीजकणिकें ॥ ३८ ॥
ना तरि स्वप्नसंभ्रमु जैसा । गिळी चेइली जीवदशा ।
श्रीकृष्णें योगु तैसा । संहारिला तो ॥ ३९ ॥
जैसी हारतली प्रभा बिंबिं । कां जलदसंपति नभीं ।
भरितें सिंधुगर्भीं । रिगालें राया ॥ ६४० ॥
हों काज कृष्णाकृतिचिया मोडी । होती विश्वरूपाची घडी ।
ते अर्जुनाचिया आवडी । उपलविली देवें ॥ ४१ ॥
तवं प्रमाण आणि रंगु । देखिला सवियां चांगु ।
तेथ ग्राहकैये जाला लागु । म्हणौनि केली पुडुतीं ॥ ४२ ॥
तैसें वाढिचेनि बहुवसपणें । रूपें विश्व जिंतलें जेणें ।
तें सौम्य कोडिसवाणें । साकार जालें ॥ ४३ ॥
किंबहुना अनंतें । धाकुटेपण धरलें माघौतें ।
परि आश्वासिलें पार्थातें । भियालेयातें ॥ ४४ ॥
तेथ स्वप्नीं स्वर्गा गेला । तो अवसांत जैसा चेइला ।
तैसा विस्मयो जाला । किरीटीसी ॥ ४५ ॥
नातरि गुरुकृपे सवें । ॐसरलें प्रपंचजात आघवें ।
स्फुरे तत्व तेवि पांडवें । मूर्त्ति देखिली ॥ ४६ ॥
तेया पांडवा ऐसें चित्तीं । आड विश्वरूपाची जवनीक होती ।
ते फिटौनि गेली परौती । हें भलें जालें ॥ ४७ ॥
काइ काळातें जीणौनि आला ।
किं मियां महावातु मागां सांडिला ।
नातरि आपुलां बाहिं उतरला ।
सिंधु सातै ॥ ४८ ॥

ऐसा संतोषु बहू चित्तें । घेइजत असे पांडुसुतें ।
विश्वरूपा पाठिं कृष्णातें । देखौनियां ॥ ४९ ॥
मग सूर्याचां अस्तमानीं । माघुतिया तारा उघडती गगनीं ।
तैसा देखों लागला वयनीं । दोन्हीं सैन्यें ॥ ६५० ॥
पाहे तवं तें चि कुरुक्षेत्र । आणि दों भागीं जालें असे गोत्र ।
वरि वरिषताति शस्त्र । संघाट वेन्हीं ॥ ५१ ॥
तेया बाणाचेया मांडवा आंतु । तैसा चि रथु आहे निवांतु ।
धूरे बैसला लक्ष्मीकांतु । आपणपें तळीं ॥ ५२ ॥
तवं मागील जैसें तैसें । तेणें देखिले वीर विलासे ।
मग ह्मणे जी आतां मानसें । साच घेतलें ॥ ५३ ॥
बुद्धितें सांडूनि ज्ञान । भेण वळघले रान ।
अहंकारेंसिं मन । कां देशीक जालें ॥ ५४ ॥
इंद्रियें प्रकृति भूललीं । वाचा प्राणासि चूकली ।
ऐसी अपांपारि होती जाली । शरीरग्रामिं ॥ ५५ ॥
तियें आघवीं चि माघौतीं । जीवें भेटलीं प्रकृती ।
आतां जींताणें श्रीमूर्त्ती । जालें इया ॥ ५६ ॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

ऐसें सुख जीवीं घेतलें । मग कृष्णातें जी ह्मणितलें ।
मियां तुमचें रूप देखिलें । मानुष हें ॥ ५७ ॥
हें रूप दाखवणें राया । किं अपत्या मज चूकलेया ।
बुझाउनि तुवां माया । स्तन्य दीधलें ॥ ५८ ॥
जी विश्वरूपाचां सागरीं । होंतां तरंग मवीतु वांव वेन्हीं ।
तो इये मूर्त्तीचां तीरीं । निगाला आतां ॥ ५९ ॥

आइकैं द्वारकापुरसुहडा । मज सुकतेया जी झाडा ।
हे भेटि नव्हे हुडा । मेघांचा जाला ॥ ६० ॥
स्राविया तृषा फूटला । तेया मज अमृतसिंधु भेटला ।
आतां भरवंसा जाला । जाणेयांचा ॥ ६१ ॥
माझां हृदयरंगणीं । होंतसे हरिषलतांची लावणी ।
सुखेंसि बुझावणी । जाली मज ॥ ६२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥

या पार्थाचेया बोला सवें । हें काइ गा ह्मणितलें देवें ।
तुवां प्रेम ठेउनि यावें । विश्वरूपीं किं ॥ ६३ ॥
मग इये श्रीमूर्ती । भेटावे सडिया आइती ।
हें सिखवणें सुभद्रापती । विसरलासि पैं ॥ ६४ ॥
पैं लाधलेयां अर्जुना । मेरु ही आवडे साना ।
ऐसा आथि मना । दुःस्वप्नभावो ॥ ६५ ॥
तें हें विश्वात्मक रूपडें । जें दाविलें गा तुजपुढें ।
तें शंभू ही न जोडे । तप करितां ॥ ६६ ॥
अष्टांगादि संकटीं । योगी सीणताति किरीटी ।
परि अवसरु नाहिं भेटी । जेयाचिये ॥ ६७ ॥
तें विश्वरूप एकधा वेलु । देखौनि काये अलुमालु ।
ऐसें करितां कालु । जांतसे देवां ॥ ६८ ॥
आशेचिया आंजुंली । ठेउनि हृदयाचां निडलीं ।
चातक निरालीं । लागलें जैसें ॥ ६९ ॥
तैसे उत्कंठानिर्भर । होउनियां सुरवर ।
चोकित आठै पाहार । भेटि जेयाची ॥ ६७० ॥

पैं विश्वरूपा सारिखें । स्वप्नीं हिं कन्हणीं नेदखे ।
जें प्रत्यक्ष तुवां सुखें । देखिलें हें ॥ ७१ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

पैं उपायांसि वाटा । नव्हति एथ सूभटा ।
सावाइं वोहटा । वाहिला वेदें ॥ ७२ ॥
मज विश्वरूपाचिया मोहरा । चालावेया धनुर्द्धरा ।
तपांचिया ही सर्वभारा । न्हवे चि लाहु ॥ ७३ ॥
आणि दान किरु हें कानडें । मीं यज्ञीं हीं तैसा न संपडे ।
जैसेनि कां सुरवाडें । देखिलें तुवां ॥ ७४ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

तैसा मी एकी चि परी । आंतुडें गा अवधारीं ।
जरि भक्ति एउनु वरी । चित्त माझें ॥ ७५ ॥
ते चि भक्ति ऐसी । पर्जन्याची सूटिका जैसी ।
धारा वांचूनि अनारिसी । गोठि नेणे ॥ ७६ ॥
कां सकल जलसंपत्ती । घेउनि समुद्रातें गिवसिती ।
गंगा जैसी अनन्यगती । मीनली चि मिले ॥ ७७ ॥
तैसें गा सर्वभावभारें । न धरत प्रेम एकसरें ।
मज माझि संचरे । मी चि होउनि ॥ ७८ ॥
आणि तेविं चि मीं ऐसा । थडिये माझारी सारिसा ।
क्षीराब्धि कां जैसा । क्षीराचा चि ॥ ७९ ॥
तैसें मज लागूनि मुंगी वेऱ्हीं । किंबहुना चराचरीं ।
भजनासि गा दुसरी । भ्रांति पैं नाहिं ॥ ६८० ॥
तैं तेया चि क्षणा सवें । येवंविधु मीं जाणवें ।
जाणितलां तरि स्वभावें । द्रष्टु होये ॥ ८१ ॥

मग इंधनिं आगि उदिपे । आणि इंधन हें भाष हारपे ।
तैं अग्नी चि होउनि आरोपे । मूर्त्त जेवि ॥ ८२ ॥
कां उदो न करिजे तेजकरें ।
तवं गगन चि होउनि असे आंधारें ।
मग उदैलेयां एकसरें ।
प्रकाशु होए ॥ ८३ ॥
तैसें माझां साक्षात्कारीं । सरे अहंकाराची वारी ।
अहंकारलोपीं अवधारीं । द्वैत जाए ॥ ८४ ॥
मग मीं तो हें आघवें । एकु मीं चि आथि स्वभावें ।
किंबहुना सामावे । समरसें तो ॥ ८५ ॥

> मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ।
> निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥

जो मज चि एका लागि । कर्में वाहांतसे आंगीं ।
जेया मज वांचूनि जगीं । गोमटें नाहिं ॥ ८६ ॥
दृष्टादृष्ट सकल । जेयासि मीं चि केवल ।
जेणें जियावेयाचें फल । मज चि नावें ठेविलें ॥ ८७ ॥
भूतें हें भाष विसरला । जें दीठी मी चि आहें बांधला ।
ह्मणौनि निर्वैर जाला । सर्वत्र भजे ॥ ८८ ॥
ऐसा जो भक्तु होयें । तेयाचें त्रैधातुक जें आहे ।
तें मीं चि होउनि ठायें । पांडवा गा ॥ ८९ ॥
ऐसें जगदुदरदोंदिलें । तेणें करुणारसकल्लोलें ।
संजयो ह्मणे बोलिलें । कृष्णदेवें ॥ ६९० ॥
आतां यावरि तो पांडुकुमरु । जाला असे आनंदसंपदा थोरु ।
आणि कृष्णचरणचतुरु । एकु चि तो जगीं ॥ ९१ ॥
तेणें देवाचिया दोन्हीं मूर्त्तीं । नीकिया निहालिलिया चित्तीं ।
तवं विश्वरूपा पासूनि कृष्णमूर्त्ती । देखिला लाभु ॥ ९२ ॥

परि तेयाचिये जाणिवे । मानु न करिजे चि देवें ।
जें व्यापक पाहूनि न्हवे । एकदेशिय ॥ ९३ ॥
आणि हें चि सामर्थावेया लागि । येकि दोनि चांगी ।
उपपत्ती शारंगी । दाविता जाला ॥ ९४ ॥
तिया आइकौनि सुभद्राकांतु । चित्तिं असे ह्मणतु ।
परि होये जे दोन्ही आंतु । तें पुडुतीं पुसों ॥ ९५ ॥
ऐसा आलो चुकरूनि जीवीं । आतां पूसती वोज बरवी ।
आदरील ते परिसावी । पुढील कथा ॥ ६९६ ॥
प्रांजल वोवीप्रबंधें । गोठि सांविजैल विनोदें ।
निवृत्तिपादप्रसादें । ज्ञानदेॐ ह्मणे ॥ ९७ ॥
भरूनि सद्भावाचिया आंजुली । मियां वोवीफुलें मोकलीं ।
अर्पिलीं अंघ्रियुगुलीं । विश्वरूपाचां ॥ ६९८ ॥

ॐ ॥ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शन-
योगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
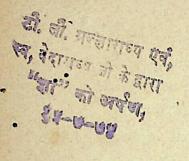
ज्ञानेश्वरी

अध्याय बारावा

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

जय जय सिद्धे । उदारे प्रसिद्धे ।
अनवरत आनंदे । वर्त्ततिये ॥ १ ॥
विषयव्यालें मीठी । दीधलेयां उठणें नाहिं ताठि ।
तूझेनि वो गुरुद्रिष्टी । होये माए ॥ २ ॥
तरि ताप कोणातें पोली । कैसेनि सोसु जाली ।
जरि प्रसादरसकल्लोलीं । पूरें येसि तूं ॥ ३ ॥
योगसुखाचे सोहले । सेवका दावीसि स्नेहाले ।
सोहंसिद्धीचे लले । पालीसि तूं ॥ ४ ॥
आधारशक्तीचां अंकिं । वाढविसि तूं कौतुकिं ।
हृदयकोशपालकीं । हालवीसि पैं ॥ ५ ॥
प्रत्यग्ज्योतीची वोवालणी । करिसि मनपवनाचिं खेलणें ।
रिद्धीसिद्धीचिं बाललेणीं । लेववीसि माये ॥ ६ ॥
सतरावियेचें स्तन्य देसी । अनाहताचा हल्लरु गासी ।
समाधिबोधें निजविसी । बुझाउनि ॥ ७ ॥
म्हणौनि साधकां तूं माउली । । पीके सारस्वत तूझां पाउलीं ।
या कारणें साउली । न संडीं तूझी ॥ ८ ॥
आवो सद्गुरुचिये दीठी । तूझें कारुण्य जेयातें आधिष्ठी ।
तो सकलविद्याचिये सृष्टी । धात्रा होए ॥ ९ ॥

म्हणौनि अंबे श्रीमंते । निजजनकल्पलते ।
आज्ञा दे पां मातें । निरूपणीं ॥ १० ॥
नवरसां भरविं सागर । करविं उचितरत्नाचे आगर ।
भावार्थाचे गिरिवर । निफजविं माये ॥ ११ ॥
साहित्यसोनियांचिया खाणी । उघडविं देशीचिया अक्षोणी ।
विवेका वेलीची लावणी । हों दे सैंघ ॥ १२ ॥
संवादफलनिधानें । प्रमेयाचिं उद्यानें ।
लावीं म्हणे गहनें । निरंतर ॥ १३ ॥
पाखांडाचे दरकुटे । मोडीं वाग्वाद अव्हांटे ।
कुतर्कांचिं दुष्टें । सावजें दवडीं ॥ १४ ॥
श्रीकृष्णचरणिं मातें । सर्वत्र करिं वसतें ।
राणिवे वैसवीं श्रोते । श्रवणाचिये ॥ १५ ॥
मऱ्हाटियेचां नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकाळु करीं ।
घेणें देणें सुखचि वेऱ्हीं । जगा होंदेइं ॥ १६ ॥
तूं आपुलेनि स्नेहपल्लवें । मातें पांगुरवींसि सदैवें ।
तरि आतां चि हें आघवें । निर्मीन मीं ॥ १७ ॥
इये विनवणिये साठिं । अवलोकिलें गुरुद्रिष्टी ।
ह्मणे गीतार्थैंसिं उठीं । न बोल वहूं ॥ १८ ॥
येथ जी जी महाप्रसादु । ह्मणौनि सवियां जाला आनंदु ।
आतां निरोपिजैल प्रबंधु । अवधान दीजो ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

तरि सकलवीराधिराजु । तो सोमवंशु विजयध्वजु ।
बोलता जाला आत्मजु । पांडुनृपाचा ॥ २० ॥

कृष्णातें ह्मणे अवधारिलें । आपण विश्वरूप मज दाविलें ।
तवं नवल ह्मणौनि भ्यालें । चित्त माझें ॥ २१ ॥
आणि ये कृष्णमूर्तींची सवे । ह्मणौनि सोये धरिली जीवें ।
तवं नको ह्मणौनि देवें । वारिलें मातें ॥ २२ ॥
तरि व्यक्त आणि अव्यक्त । तूंचि येक निभ्रांत ।
भक्ती पाविजे व्यक्त । अव्यक्त योगें ॥ २३ ॥
या दोनी चि जी वाटा । तूंतें ठाकावेया वैकुंठा ।
व्यक्तअव्यक्ताचां दारवठां । रिगिजे येथ ॥ २४ ॥
पैं जे वानी श्येया तूकां । ते चि वेगली वाल! येका ।
ह्मणौनि येकदेशी व्यापका । पाडु नेदखें ॥ २५ ॥
अमृताचां सागरिं । जे लाभे सामर्थ्याची थोरी ।
ते चि दे अमृतलहरी । चुलिं घेतलेयां ॥ २६ ॥
हे फिर माझां चित्तीं । प्रतीति आथि जी निरुती ।
परी पूसणें योगपती । याचिलागि ॥ २७ ॥
जें देवा तूह्मीं नावेक । अंगिकारिलें व्यापक ।
तें साच किं कवतिक । हें जाणावेया ॥ २८ ॥
तरि तुजलागि सवर्म । तूं जेयांचें परम ।
भक्तीसि मनोधर्म । विकूनि घातले ॥ २९ ॥
इत्यादि सर्वैं परीं । जे भक्त तूंतें हरी ।
बांधौनियां जिव्हारीं । उपासिती ॥ ३० ॥
आणि प्रणवापैलीकडे । वैखरीसि जें कांनडें ।
काइसेया ही सांघडें । नव्हे जे वस्तु ॥ ३१ ॥
तें अक्षर जी अव्यक्त । निर्देशदेशरहित ।
सोहंभावें उपासित । योगिये जे ॥ ३२ ॥
तेयां आणि जी भक्तां । येयां येरयेरां अनंता ।
कवणें योगें तत्त्वता । जाणीतला सांघैं ॥ ३३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

या किरीटिच्चिया बोला । तो विश्वव्यापकु संतोखला ।
म्हणे प्रश्नु पैं भला । केला तुवां ॥ ३४ ॥
तरि अस्तगिरिचां उपकंठीं । रिगालेया रविबिंबापाठीं ।
रश्मि जैसे किरीटी । संचरति गा ॥ ३५ ॥
तैसे सर्व इंद्रियें सहित । मजमाझि सूनि चित्त ।
रातिदीनु न म्हणत । उपासिति जे ॥ ३६ ॥
परि टाकिलेयांहिं सागरु । जैसा मागील यावा अनिवारु ।
तिये गंगेचिया ऐसा पडिभरु । प्रेमभावां ॥ ३७ ॥
वरुषाकालिं सरिता । जैसी चढों लागे पांडुसुता ।
तैसी दूणे वरि भजतां । श्रद्धा दीसे ॥ ३८ ॥
येयापरि जे भक्त । आपणपें मज देंत ।
ते मी योगयुक्त । परम मानीं ॥ ३९ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥

आणि येर ते पांडवा । जे आरुढौनि सोहंभावा ।
झोंबति निरयवां । अक्षरासि ॥ ४० ॥
जेथ मनाची नाखि न लगे । तेथ बुद्धीची ही दीठि न रिगे ।
इंद्रियां किर जोगें । होईल कायि ॥ ४१ ॥
परि ध्याना हि कुवाडें । म्हणौनि येके ठांइ न संपडे ।
व्यक्तीसि माझिवडें । होईल कायि ॥ ४२ ॥
जेया सर्वत्र सर्वपणें । सर्विहिं कालिं असणें ।
जें पाहूनि चिंतणें । हिंपुटी जालें ॥ ४३ ॥

जें होये ना नव्हे । जें नाहिं ना आहे ।
जें पाहुनु उपाये । उपजति ना ॥ ४४ ॥
जें चले ना ढळे । सरे ना मैळे ।
तें आपुलेनि बळें । आंगविलें ॥ ४५ ॥

सन्नियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

वैराग्यमहापावकें । जाळुनि विषयांचिं कटकें ।
आधपळिपिं तवकें । इंद्रियें धरिलीं ॥ ४६ ॥
मग संयमाची धाटी । सूनु मुरुडिलिं याळवटीं ।
कोंडियलीं कपाटीं । हृदयाचां ॥ ४७ ॥
अपानाचिया कवाडा । लाउनि आसनमुद्रा सुहाडा ।
मूळबंधाचा हुडा । पानासिला ॥ ४८ ॥
आसेचे लाग तोडिले । धैर्याचे कडे झाडिले ।
निद्रेचें शोधिलें । काळवंखें पैं ॥ ४९ ॥
वज्राग्नीचां ज्वाळीं । करुनु अपारां धातूंची होळी ।
व्याधिचां सीसाळीं । पूजिलीं यंत्रें ॥ ५० ॥
मग कुंडलणियेचा टेंभा । आंधारीं करुनि उभा ।
तिया चोजविलिंया प्रभा । निमथावेन्हीं ॥ ५१ ॥
नवद्वाराचां चौकीं । बाणूनि संयतेचां आडवंकी ।
उघडिली खिडकी । ककारांतीची ॥ ५२ ॥
प्राणशक्ती चामुंडे । प्रहारुनि संकल्पमेंढे ।
मनोहैषाचेनि मुंडें । बळि दीन्हली ॥ ५३ ॥
मग चंद्रसूर्या बुझांवणी । करुनि अनाहताची सुडावणी ।
सत्राविंयेचें पाणीं । जिंतलें वेगां ॥ ५४ ॥
मग मध्यमामध्यविवरें । तेणें कोरिवें दादरें ।
ठाकिलें चवरें । ब्रह्मरंध्रिचें ॥ ५५ ॥

वरि मकारांत सोपान । तें सांडूनियां गहन ।
काखे सूनि गगन । भरले ब्रह्मीं ॥ ५६ ॥
ऐसेनि जे समबुद्धी । गिळावेया सोहंसिद्धी ।
आंगिवीति निरवधी । योगदुर्गें ॥ ५७ ॥
आपुलिया साटोवाटी । घेंति शून्य उठाउठी ।
तेही मातें किरीटी । पावति गा ॥ ५८ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

वांचूनि योगाचेनिं बळें । अधिक कांहिं मिळे ।
ऐसें नाहिं आगळे । कष्टचि तेयां ॥ ५९ ॥
जिहिं सकळभूताचां हितिं । निरालंब अव्यक्तीं ।
पसरिलिया मती । भक्तीवीण ॥ ६० ॥
तेया महेंद्रादिपदें । करीति वाटवंधें ।
रिद्धीसिद्धींसिं द्वंद्वें । पाडौनि ठांति ॥ ६१ ॥
कामक्रोधांचे विलग । उठावती अनेग ।
आणि शून्येंसिं आंग । जूंझावें किं ॥ ६२ ॥
ताहाना ताहान चि पियावी । भूकैलेयां भूक चि खावी ।
अहोरात्रि वाविं । मवांवा वारा ॥ ६३ ॥
उनीदेयाचें पहुडणें । निरोधाचें वेल्हावणें ।
झाडेंसिं साजणें । चालावें गा ॥ ६४ ॥
सीत वेढावें । उष्ण पांघुरावें ।
वृष्टीचेया असावें । घरा आंतु ॥ ६५ ॥
किंबहुना पांडवा । हा अग्निप्रवेशु नीच नवा ।
भातारेंविण करावा । तो हा योगु ॥ ६६ ॥
स्वामिचें काज । ना बापिकें व्याज ।
परि यमेंसिं जूझ । नीचं नवें ॥ ६७ ॥

ऐसें मृत्यूहूनि तिख । कां घोंटे जळतें विख ।
डोंगर गीळितां मुख । न फटे काई ॥ ६८ ॥
ह्मणौनि योगाचिया वाटा । जे निगाले गा सूभटा ।
त्यांसि दुःखाचा वाटा । भागासि आला ॥ ६९ ॥
पाहे पां लोहाचे चणे । बोचरां पडती खाणें ।
तें पोट भरणें किं प्राणें । शुद्धि ह्मणों ॥ ७० ॥
ह्मणौनि समुद्र बाहीं । तरणें आथि केहीं ।
गगनामाजि पाईं । खोलिजत असे ॥ ७१ ॥
वळघलेयां थाटी । आंगिं न भरतां काठी ।
सूर्याची पाउटी । होववे काइ गा ॥ ७२ ॥
यालागि पांगुळां हेवा । नव्हे वायूसिं पांडवा ।
तेवि देहवंतां जीवां । अव्यक्तिं गति ॥ ७३ ॥
ऐसा ही जन्हीं धिवंसा । बांधौनियां आकाशा ।
झोंबति तरि क्लेशा । पात्र होंती ॥ ७४ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥

ह्मणौनि येर तयांची वार्ता । परिसैं गा पार्था ।
जे कां भक्तिपंथा । वोटंगले ॥ ७५ ॥
कर्में इंद्रियें सुखें । करीति कर्में अशेषें ।
जियें कां वर्णविशेषें । भोगासि आलीं ॥ ७६ ॥
विधितें पालीत । निषेधातें गाळीत ।
मज देउनि जाळीत । कर्मफळें ॥ ७७ ॥
ऐसिया परिं पाहिं । अर्जुना माझां ठांइं ।
संन्यासूनि नाहिं । करिति कर्में ॥ ७८ ॥
आणिक जें जें सर्व । काहिं एक मानसीक भाव ।
तेयां मीं वांचुनि धावं । आनौती नाहिं ॥ ७९ ॥

ऐसे जे मत्पर । उपासिति निरंतर ।
ध्यानमीसें घर । माझेंचि जाले ॥ ८० ॥
जेयाचिया आवडी । केली मासिं कुलवाडी ।
भोग मोक्ष बापुडीं । त्यजिलिं कुलें ॥ ८१ ॥
ऐसे अनन्ययोगें । विकले जिवें आंगें ।
तेयां काइयेक सांगें । जें मीं करिं ॥ ८२ ॥
किंबहुना धनुर्धरा । जो मातेचेया ये उदरा ।
तिये मातेचा सवंसारा । केतुला पां ॥ ८३ ॥
तेवि मिं तेयां । जैसे असति तैसेयां ।
कृत तें धनंजया । घेतला पाटा ॥ ८४ ॥
माझेया आणि भक्तां । सवंसारिची चिंता ।
काइ समर्थाची कांता । भूकेतें शोचीं ॥ ८५ ॥
तैसे ते माझें । कलत्र ऐसें जाणिजे ।
काइसेनि हिं न लजें । तेयाचेनि मीं ॥ ८६ ॥
तेयां जन्मृत्युचां लाटीं । झलंबली हे सृष्टी ।
देखौनियां पोटीं । ऐसें जालें ॥ ८७ ॥
तरि या सिंधूचेनि माजें । कवणासि धाकु नुपजे ।
येथ झनें माझे । भितिल हान ॥ ८८ ॥
म्हणौनि गा पांडवा । मूर्तिचा मेलावा ।
करूनियां गावां । धावंतु आलों ॥ ८९ ॥
सडे जे देखिले । ते ध्यानाचिये कासे लाविले ।
ग्रुहीं घातले । क्रियांतारिं ॥ ९० ॥
नामाचां सहस्रवेन्हीं । नावा इया अवधारि ।
सज्जूनि सवंसारिं । तारू जालां ॥ ९१ ॥
प्रेमाचिं पेटिं । बांधलिं येकाचां पोटिं ।
मग तीणिले तटीं । सायुज्याचां ॥ ९२ ॥

परि भक्तांचेनि नावें । चतुष्पदादीक आघवे ।
वैकुंठिचिये राणिवे । योग्य केले ॥ ९३ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसां ॥ ७ ॥

म्हणौनि गा भक्तां । नाहिं येकिही चिंता ।
तेयांतें समुद्धर्ता । मीं सदा आथि ॥ ९४ ॥
आणि जेधवां चि भक्तीं । दीधलिया मज मती ।
तेव्हां चि मज सूती । तेयाचां हितिं ॥ ९५ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवासिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

एया कारणें तुवां । हा मंत्र धनंजया ।
कीजे जें येया । मार्गा भजिजे ॥ ९६ ॥
तरि मन हें येक । माझां स्वरूपीं वृत्तिक ।
करूनि घालीं आणिक । बुद्धी ही हे ॥ ९७ ॥
इयें दोन्हि सरिसिं । मजमाजि प्रेमेंसिं ।
रिगालीं तरि पावसी । मातें चि तूं गा ॥ ९८ ॥
जरि मनें बुद्धि इहिं । घर केलें माझां ठाइं ।
तरि सांधैं मग काइ । तूंपण ऊरे ॥ ९९ ॥
म्हणौनि दिवा पालवे । सवें चि तेज माल्हवे ।
कां रविबिंबासवें । प्रकाशु जाये ॥ १०० ॥
उचलल्लेया प्राणासरिसिं । इंद्रियें निगंति जैसीं ।
तैसा मनबुद्धीपासिं । अहंकारु ये ॥ १ ॥
ह्मणौनि माझां स्वरूपीं । मनबुद्धि हे निक्षेपी ।
एतुलेनि सर्वव्यापीं । मी चि होंसि ॥ २ ॥
येया बोला काहिं । अनारिसें नाहिं ।
आपुली आण पाहिं । वांतु असें ॥ ३ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अथवा हें चित्त । मनबुद्धीसहित ।
माझां हातिं अचुंबित । न शकसि देवों ॥ ४ ॥
तरि गा येतुकें करीं । यां आठां पाहारां भीतरी ।
एक निमिषभरी देंतु । जाये ॥ ५ ॥
मग जें जें निमिष । देखैल माझें सुख ।
तेतुलालें आरोचक । विषइं येईल ॥ ६ ॥
जैसा शरत्कालु निगे । आणि सरिता वोहटों लागे ।
तैसें काढैल वेगें । प्रपंचौनि ॥ ७ ॥
मग पुनिवेहोनि जैसें । शशिबिंबा दिहें दीसें ।
हारपत अवंसे । नाहिं चि होए ॥ ८ ॥
तैसें भोगाआंतूनि निगतां । चित्त मजमाझि रिगतां ।
हळुहळु पांडुसुता । मी चि होंसि ॥ ९ ॥
आगा अभ्यासयोगु ह्मणिजे । तो हा येकु जाणिजे ।
येणें कांइयेक न निफजे । ऐसें नाहिं ॥ ११० ॥
येयाचेनि बळें । येकां गती अंतराळें ।
व्याघ्रसर्प प्रांजळें । केले एकीं ॥ ११ ॥
विष कि आहारिं पडे । समुद्रीं मध्यें वाट जोडे ।
एकिं वाग्ब्रह्म थोडें । अभ्यासें केलें ॥ १२ ॥
ह्मणौनि अभ्यासासि काहिं । सर्वथा दुष्कर नाहिं ।
यालागि माझां ठाइं । अभ्यासें मील ॥ १३ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

कां अभ्यासाहीलागि । नाहिं कसु तूझां आंगिं ।

तरि आहासि जिया भंगी । तियाचि असें ॥ १४ ॥

इंद्रियें न कोंडिं । भोग न तोडिं ।
अभिमानु न संडी । स्वजातीचा ॥ १५ ॥
कुलधर्मु चालिं । विधिनिषेधु पालिं ।
सुखें तुज सरली । दीन्हली असे ॥ १६ ॥
पण मनें वाचा देहें । जैसा जो व्यापारु होए ।
तो मी करितु आहें । ऐसें न ह्मण ॥ १७ ॥
करणें कां न करणें । आघवें तो चि जाणे ।
विश्व चलिजत असे जेणें । ऐसें जाण ॥ १८ ॥
उणेया पुरेयाचें काहिं । उरों नेंदीं आपुलां ठांइं ।
संजात चि करुनि घेइं । जीवित हें ॥ १९ ॥
मालियें जेउतें नेलें । तेउतें निवांत चि गेलें ।
तेया पाणियां ऐसें जालें । नाठवे हें ॥ २० ॥
तें यन्हविं तन्हीं सूभटा । हें उजू कां अन्हांटा ।
या व्यर्थ खटपटा । करित आहे ॥ २१ ॥
तरि प्रवृत्ति आणि निवृत्ति । यियें वोझिं नेंघों मती ।
अखंड चित्तवृत्ति । आठवों मी ॥ २२ ॥
आणि जें जें कर्म निफजे । तें थोडें बहूत न ह्मणिजे ।
निवांत चि अर्पिजे । माझां ठांइं ॥ २३ ॥
ऐसिया मद्भावना । तनूत्यागिं अर्जुना ।
तूं सायुज्यसिद्धसदना । त्रिशुद्धी एंसी ॥ २४ ॥

> अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
> सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

नातरि हें इं तुजं । नेंदवे कर्म सहज ।
तन्हीं गा तूं मज भज । पांडुसुता ॥ २५ ॥
बुद्धीचिये पाठिं पोटिं । कर्मा आदिसेवटीं ।
मातें बांधलें किरीटी । ह्मआड जरी ॥ २६ ॥

तरि हेंहिं असो । सांडी माझा अतिसो ।
परि संयतिसीं वसो । बुद्धि भागीं ॥ २७ ॥
आगा वृक्षा कां वल्ली । लोटति फळें पीकलीं ।
तैसिं सांडिं निफनलिं । कर्मैं सिद्धें ॥ २८ ॥
परि मातें मनिं धरावें । कां मजउद्देशें करावें ।
हें काहीं चि नोको आघवें । जावों दे शून्य ॥ २९ ॥
खडकिं जैसें वरिषलें । कां अग्नीमाजि पेरिलें ।
कर्म मानीं देखिलें । स्वप्न जैसें ॥ १३० ॥
आगा आत्मजेचां विखिं । जैसा जीउ निराभिलाषी ।
तैसा कर्मिं अशेषिं । निष्कामु होये ॥ ३१ ॥
वन्हिची ज्वाला जैसी । वायां जाये आकासिं ।
क्रिया जिरों दे तैसी । शून्यामाजि ॥ ३२ ॥
अर्जुना हा फलत्यागु । आवडे कीर आसलगु ।
परि योगामाजि योगु । धूरेचा हा ॥ ३३ ॥
येणें फलत्यागें सांडे । तें तें कर्म न विरुढे ।
येके चि वेळे झाडें । वांझें जैसिं ॥ ३४ ॥
तैसें येणें शरीरें । शरीरा येणें सरे ।
किंवहुना यरिझारे । चीरा पडे ॥ ३५ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

पैं अभ्यासाची पाउटी । करुनि टाकिजे किरीटि ।
ज्ञानें येइजे भेटी । ध्यानाचिये ॥ ३६ ॥
मग ध्यानेंसिं खेवं । देंति आघवे चि भाव ।
तेधवां कर्मजात सर्व । दूरि ठाके ॥ ३७ ॥
कर्म जेथ दुरावे । तेथ फलत्यागु संभवे ।
त्यागास्तव आंमवे । शांति सकला ॥ ३८ ॥

म्हणौनि यावेया शांती । हा चि क्रमु गा सुभद्रापती ।
अभ्यासू चि प्रस्तुतिं । कारण येथ ॥ ३९ ॥
अभ्यासाहूनु गहन । पार्था मग ज्ञान ।
ज्ञानापासूनि ध्यान । विशेषिजे ॥ १४० ॥
मग कर्मफलत्यागु । तो ध्यानापासौनि चांगु ।
त्यागातव भोगु । शांतिसुखाचा ॥ ४१ ॥
ऐसिया एया वाटा । इहिं चि पेणा सूभटा ।
शांतिचा माजिवटा । टाकिला जेणें ॥ ४२ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

जो सर्व भूताचां ठांइ । द्वेषातें नेणे काहिं ।
आप परु नाहिं । चैतन्या जैसा ॥ ४३ ॥
उत्तमातें धरिजे । अधमातें अव्हेरिजे ।
हें कहिं चि नेणिजे । वसुधा जेवि ॥ ४४ ॥
रायाचें देह चाळूं । रंकातें परउतें गाळूं ।
हें नेणे चि कृपाळू । प्राणु पैं गा ॥ ४५ ॥
गाइची तृषा हरुं । व्याघ्रा विष होउनि मारुं ।
हें नेणे चि करुं । तोय जैसें ॥ ४६ ॥
घरिचिया उजियेड करावा । पारखेया आंधारु होंआवा ।
हें न म्हणे चि पांडवा । दीपु जैसा ॥ ४७ ॥
ऐसी सर्व भूतमात्रिं । येकपणाची मैत्री ।
कृपेची धात्री । आपण जो ॥ ४८ ॥
आणि मी हे भाष नेणे । माझें काहिं चि न म्हणे ।
सुख दुःख जाणणें । नाहिं जेया ॥ ४९ ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

तेविं चि क्षमे लागि । पृथ्वीचा पवाडु आंगिं ।
संतोषा उत्संगिं । घर दीन्हले ॥ १५० ॥
वरिषायें वीण सागरु । जळें जैसा निर्भरु ।
तैसा निरउपचारु । संतोषिया जो ॥ ५१ ॥
वाउनि आपुली आण । धरी अंतष्करण ।
निश्चया साचपण । जेयाचेनि ॥ ५२ ॥
जीउ परमात्मा दोन्हीं । बैसौनि एका आसनिं ।
जेयाचां ह्रदयभुवनीं । विराजति ॥ ५३ ॥
ऐसा योगसमृद्धी । होउनि जो निरवधीं ।
अर्पिति मनोबुद्धि । माझां ठांइं ॥ ५४ ॥
आंतु बाहिरि योगु । निर्वाळला चांगु ।
माझा अनुरागु । सप्रेमु जेया ॥ ५५ ॥
अर्जुना तो चि भक्तु । तो चि योगी मुक्तु ।
तो वल्लभा मी कांतु । ऐसा पढियें ॥ ५६ ॥
हें नां तो आवडे । जीवाचेनि पाडें ।
हें इं येथ थोडें । रूप करणें ॥ ५७ ॥
पढियंतेयाची काहाणी । हें भूलिची भारणी ।
येथौनि बोलणीं । बोलवती ॥ ५८ ॥
ह्मणौनि गा आह्मां । वेगिं आली उपमा ।
यऱ्हविं काइ प्रेमा । उपमा असे ॥ ५९ ॥
आतां असो हें किरीटि । प्रियाचिया गोठी ।
दूणा थाउं ऊठी । आवडि गा ॥ १६० ॥
तेया ही वरि विपायें । प्रेमळ संवादियें होये ।
तरि तिये गोडिये काय आहे । कांटाळें गा ॥ ६१ ॥
ह्मणौनि गा पार्था । तूं चि प्रियु आणि श्रोता ।
वरि प्रियांची वार्त्ता । प्रसंगें आली ॥ ६२ ॥

तरि आतां बोलों । भलेया सुखा मीनलों ।
ऐसें ह्मणौनि डोलों । लागले देउ॰ ॥ ६३ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

मग ह्मणे जाण । तेयाचें लक्षण ।
जेया मीं अंतष्करण । बैसों घाली ॥ ६४ ॥
तरि सिंधूचेनि माजें । जलचरां भय नुपजे ।
आणि जलचारिं नु बुजे । समुद्रु जैसा ॥ ६५ ॥
तेवि उन्मत्तें जगें । जेयासि खंति न लगे ।
आणि जेयाचेनि आंगें । न सिणें लोकु ॥ ६६ ॥
किंबहुना पांडवा । शरीर जैसें अवयवां ।
तैसा नुभगे जीवा । जिवपणें जो ॥ ६७ ॥
हें जग चि देह जालें । म्हणौनि प्रियाप्रीय गेलें ।
हर्षामर्ष ठेले । दूरि जेया ॥ ६८ ॥
ऐसा जो द्वंद्वमुक्तु । भयोद्वेगरहितु ।
एया ही वरि भक्तु । माझां ठांइं ॥ ६९ ॥
तरि तेयाचा गा मज मोहो । काय सांघों तो पढियो ।
हें असो जिवें जीवो । माझेंनि तो ॥ १७० ॥
जो निजानंदें धाला । परिणामां आयुष्य आला ।
पूर्ण तेजाला । वल्लभु तो ॥ ७१ ॥
जेयाचां ठांइं पांडवा । अपेक्षे नाहिं रिगावां ।
सुखासि चढावा । जेयाचें असणें ॥ ७२ ॥
गंगा शुचि होये । पाप ताप जाये ।
परि तेथ आहे । बुडणें येक ॥ ७३ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

मोक्ष देउनि उदार । कासी होये किर सधर ।
परि वेचावें लागे शरीर । तिये गावीं ॥ ७४ ॥
हिमवंतीं दोष जायें । परि तेथ जीविताची हाणि होए ।
तैसें सुचित्त नव्हे । सज्जनाचें ॥ ७५ ॥
खोलिये पारु नेणिजे । तन्हीं संतीं न बुडिजे ।
रोकडेया आणि लाहिजे । मोक्षु फुका ॥ ७६ ॥
संतांचेनि आंगलगें । पापातें जिणणें गंगे ।
तेयांचें मिं सांगें । सुचित्व कैसें ॥ ७७ ॥
ह्मणुनु असो जो ऐसा । शुचित्वें तीर्थी कुवांसा ।
जेणें लंघविलें दिशा । मनोमल ॥ ७८ ॥
आंतु बाहिरि चोखाळु । सूर्यु जैसा निर्मलु ।
आणि तत्वार्थीचा पायळू । देखणा जो ॥ ७९ ॥
व्यापक आणि उदास । जैसें हें आकाश ।
तैसें जेयाचें मानस । सर्वगत ॥ १८० ॥
जो सवंसारव्यथा फीटला । निरास्यें निवडला ।
फांसाहूनि सूटला । विहंगु जैसा ॥ ८१ ॥
तैसा संततु स्वसुखें । कन्हणी चटवंच ने दखे ।
नेणिजे गतायुष्यें । लज्जा जैसी ॥ ८२ ॥
आणि कर्मारंभा लागि । जेया अहंकृति नाहि आंगिं ।
जैसा निरंधनि विण आगी । विझणें चि उरे ॥ ८३ ॥
तैसा उपशमू चि भागा । जेयासि आला पैं गा ।
जो मोक्षाचिया आंगा । लिहिला जैसा ॥ ८४ ॥
अर्जुना हा ठावो वेन्हीं । सोहंभावसरोवरीं ।
द्वैताचां पइली तीरी । उतरों सरला ॥ ८५ ॥
किं भक्तिसुखा लागि । आपण चि जाला दों भागीं ।
धांटूनियां आंगीं । सेवकै वाणी ॥ ८६ ॥

येरा नावं मीं ठेंवी. । मज भजतेया वोज वरवी ।
न भजतेयां दावी । योगियां जो ॥ ८७ ॥
तेया आम्हां वेसन । आमचें तो निधान ।
किंबहुना समाधान । तो मिळे तैं ॥ ८८ ॥
तेया लागि रूपा येणें । तेयाचेनि एथ असणें ।
तेया लोण कीजे प्राणें । ऐसा पढियें ॥ ८९ ॥
जो आत्मलाभा सारिखें । गोमटें काहिं चि ने दखे ।
आणि भोगविशेषें । हरिखैजेना ॥ १९० ॥
आपण चि विश्व जाला । तरि भेदभाऊ गेला ।
ह्मणौनि द्वेष दूरि ठेला । जेया पुरुषा ॥ ९१ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

पैं आपुलें जें साचें । तें कल्पांतिं हिं न वचे ।
हें जाणूनि गतांचें । न शोची जो ॥ ९२ ॥
जेया परौतें नाहिं । तें जाला आपुलां ठांइं ।
या लागि काहिं । आकांक्षी ना ॥ ९३ ॥
वोखटें ना गोमटें । या काइसेया ही न भेटे ।
राति देऊ न घटे । सूर्यु जैसा ॥ ९४ ॥
ऐसा बोधू चि केवळ । होउनियां निश्चळ ।
यावरि भजनशीळु । माझां ठांइं ॥ ९५ ॥
तरि तेया ऐसें दुसरें । आम्हां पढियंतें सोयरें ।
नाहिं गा साचोकारें । तूझी आण ॥ ९६ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥

पार्था जेयाचां ठांइं । वैषम्याची परि नाहिं ।
रिपुमित्रां दोन्हीं । सरिसा पाडु ॥ ९७ ॥

जो खांडात्रेया घाउ घाली । कां लावणी जेणें केली ।
या दोघां येकि चि साउली । वृक्ष जैसा ॥ ९८ ॥
नातरि इक्षुदंडु । पालितेया गोडु ।
गालितेया ही तो चि पाडु । येकु चि गा ॥ ९९ ॥
अरिमित्रासिं तैसा । अर्जुना जेया भाव ऐसा ।
मानापमानीं सरिसा । होंतु जाए ॥ २०० ॥
साइं रितुं समान । जैसें कां हें गगन ।
तैसें येक जि मान । शीतोष्णीं जेया ॥ १ ॥
दक्षिणोत्तर मारुता । मेरु जैसा पांडुसुता ।
तैसा सुखदुःखां प्राप्तां । मध्यस्तु जो ॥ २ ॥
माधूर्यें चंद्रिका । सरिसी चि राया रंका ।
तैसा जो सकलिकां । भूतां समु ॥ ३ ॥
आघवेयां येक । सेव्य जैसें उदक ।
तैसें जेयातें लोक । आसंसीति ॥ ४ ॥

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

जो सबाह्यें संगु । सांडूनियां लागु ।
येकाकी असंगु । आंगिं सूनि ॥ ५ ॥
जो निंदेतें नेघे । स्तुतितें न श्लाघे ।
आकाशा न लगे । लेपु जैसा ॥ ६ ॥
तैसा निंदे आणि स्तुती । मानु करुनु येका पांती ।
विचारें प्राणप्रवृत्ती । जनिं मौनीं ॥ ७ ॥
साच लटिकें दोन्हीं । न बोलैल मौनि ।
भोगितां उन्मनीं । आराय ना ॥ ८ ॥
जो यथालाभें तोखे । अलाभें हिं न पारुखे ।
पाउसें विण न सुके । समुद्र जैसा ॥ ९ ॥

आणि वायुसि येके ठांइं । बिढार जैसें नाहिं ।
तैसा न धरी चि केहीं । आश्रयो जो ॥ २१० ॥
हें विश्व चि माझें घर । ऐसी मति जेयाची स्थिर ।
किंबहुना चराचर । आपण जाला ॥ ११ ॥
एया वरि पार्था । माझां भजनीं आस्था ।
तरि तेयातें मीं माथां । मुगुटु करीं ॥ १२ ॥
उत्तमासि मस्तक । खालविजे हें काये कवतिक ।
हा मानु करिति लोक । पायवणियां ॥ १३ ॥
तरि श्रद्धावस्तूसि आदरु । करितां जाणिजे प्रकारु ।
जरि होये श्रीगुरु । सदाशिव ॥ १४ ॥
तरि हें असो आतां । महेशातें वानितां ।
आत्मस्तुति करितां । संचारु असे ॥ १५ ॥
येयालागि हें । म्हाणितलें रमानाहें ।
अर्जुना मी वाहें । सिरिं जेयातें ॥ १६ ॥
जो पुरुषार्थसिद्धि चौथी । घेउनि आपुलां हातिं ।
रिगाला भक्तिपंथीं । जगा देंत ॥ १७ ॥
कैवल्याचा अधिकारी । सोडि बांधि मोक्षाची करी ।
किं जलाचिया परीं । तलवट घे ॥ १८ ॥
ह्मणौनि तो नमस्कारुं । तेयातें मुगुट करूं ।
तेयाचे टांक धरूं । कंठिं आह्मि ॥ १९ ॥
तेयाचेया गुणाची लेणीं । लेववुं आपुलां वाणीं ।
तेयाची कीर्ति श्रवणीं । आइकों आह्मीं ॥ २२० ॥
तो पाहावा हे डोहले । ह्मणूनि अचक्षू मज डोले ।
हातिचेनि करकमलें । पूजीं जेयातें ॥ २१ ॥
दों वरि दोनि । भुजा आलों घेउनि ।
आलिंगावेया लागौनि । तेयाचें आंग ॥ २२ ॥

तेया संगाचेनि सुरवाडें । आह्मां देहधरणें घडे ।
किंबहुना आवडे । निरोपमु ॥ २३ ॥
तेया आह्मां मैत्र । येथ काइसें पां चित्र ।
परि तेयाचें हिं चरित्र । आयिकति जे ॥ २४ ॥
ते ही प्राणा परौते । आवडति हें निरुतें ।
जे भक्तिचरित्रातें । आसंसीति २५ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्ते तीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

जें हें साद्यंत । सांघितलें तुज प्रस्तुत ।
भक्तियोगसंमत । योगरूप ॥ २६ ॥
मी प्रीतीतें करीं । कां मनीं सिरसा धरीं ।
येवढी थोरी । जेया स्थिती ॥ २७ ॥
ते हे गोठि रम्य । अमृताधारधर्म्य ।
प्रेरीति प्रतीतिगम्य । आइकौनि जे ॥ २८ ॥
परि निरोपिली जैसी । तिया स्थिति रमत मानसिं ।
मग सुक्षेत्रिं जैसी । पेरणी जाली ॥ २९ ॥
तरि श्रद्धा करुनि आदरें । जेयांचा ठांइ विस्तारे ।
जीविं जेयां थारे । अनुष्ठिती ॥ २३० ॥
पार्था गा जगीं । भक्तु तो चि योगी ।
उत्कंठा तेयां लागि । सदा मज ॥ ३१ ॥
तों तीर्थ तो क्षेत्र । जगीं तो चि पवित्र ।
भक्तिकथेसि मैत्र । जेयां पुरुषां ॥ ३२ ॥
जो सुरसाह्यें सील । लोकललनलील ।
प्रणतिप्रतिपाल । खेलु जेयाचा ॥ ३३ ॥
जो भक्तवत्सल । प्रेमलप्रांजल ।
सत्यसेतुसकल । कलानिधी ॥ ३४ ॥

आह्मिं करुं तेयाचें ध्यान । तो आमचें देवतार्चन ।
तें वांचूनि आन । गोमटें न मनूं ॥ ३५ ॥
तेया आह्मा वेसन । आमचें तो निधान ।
किंबहुना समाधान । तो मिळे तो ॥ ३६ ॥
प्रेमळाचेया वार्त्ता । जे अनुमोदिती पांडुसुता ।
ते देखों परदेवता । आपुली जैसी ॥ ३७ ॥
ऐसें निजजनानंदें । तेणें जगदादिकंदें ।
बोलिलें मुकुंदें । संजयो ह्मणे ॥ ३८ ॥
राया जो निजनिर्मळु । निष्कळु लोकक्कपाळु ।
शरणगतां स्नेहाळु । शरण्य जो ॥ ३९ ॥
जो धर्मकीर्त्तिढवळु । अगाध दातृत्वें सरळु ।
अतिबळु प्रबळु । बळिबंधनु ॥ २४० ॥
तो कृष्णुजी वैकुंठीचा । चक्रवर्त्ती निजाचा ।
सांघे एरु दैवांचा । आइकतु असे ॥ ४१ ॥
आतां एया वरी । निरोपिती परी ।
संजयो ह्मणे अवधारी । धृतराष्ट्रातें ॥ ४२ ॥
ते चि रसाळकथा । मन्हाटिया प्रतीतीपंथा ।
आणिजैल आस्था । अवधारिजो ॥ ४३ ॥
ज्ञानदेउ ह्मणे तुह्मीं । संत वोळगावेति हें मीं ।
पढविलां स्वामीं । निवृत्तिनाथें ॥ २४४ ॥

ॐ ॥ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्राचीन शब्दकोश

प्रस्तुत लहान कोशांत कांहीं ठळक ठळक प्राचीन शब्दांचे अर्थ दिले आहेत. दुसऱ्या खंडांत ज्ञानेश्वरींतील एकोनएक शब्दांची बृहत्सूचि द्यावयाची आहे, त्यांत अठराहि अध्यायांतील शब्दांचे अर्थ स्पष्ट होतील.

अ

अगत्या–निरुपायानें.
अगाधपण–अमेयत्व, गूढत्व.
अघ–पाप, दुःख.
अचल–स्थिर, पर्वत.
अचुंबित–अस्पृष्ट, अतर्कित.
अझुइंवरि–अद्यापपर्यंत.
अडदर–भय.
अडव–रान.
अडिनांव–अयथार्थनाम.
अडे–सांठवे.
अढंचें–वरचें.
अणुसुट–अनुच्छिष्ट.
अतिसो–अतिशय.
अथव, अथाव,–ठव, ठाव नाहीं असा जलसंचय.
अध्वर–यज्ञ, याग.
अनकलित–समग्र.
अनव्रत–निरंतर, नियत, व्रतबद्ध.
अनस्यूतु–अखंड ओंवलेलं.
अनारिसें–भिन्न, भलतें.
अनावर–आवरण्यास अशक्य.
अनुकार–अनुकरण.
अनुघाड–उघाड नाहीं तें, गुप्तपणा, कोंडणी.
अनुपरोध–रूपोपरोधरहित, यथार्थ.
अनुभौ–अनुभव.
अनुसंग–संगति, संबंध, विश्वास.
अनेग–एकाहून अधिक.
अपभ्रंशु–नाश, अपशब्द.
अपाड–साम्यरहित, अशक्य, सत्वर.
अपार–अपरिमित.
अपावृत–उघडले, प्रकटले.
अपांपरि–दुर्दशा, भिन्न रीति.
अभोल–भोळा नव्हे तो, प्रबुद्ध.
अर्चिरामार्ग–सूर्यकिरणमार्ग.
अरौतें–अलिकडचें.
आलिउलें–भुंग्यांचे थवे.
अलुकी–व्यसन, क्षुधा, आसक्ति.
अलौकिका–अलौकिकवान्, लोकांना सोडून वागणारा.

अवगाळ–गाळ.
अवष्टंभ–अहंकार, आश्रय, धैर्य.
अवसरीं–मोहें, समयीं.
अवसात–अकस्मात्.
अव्हाटां–आडवाट.
अविद्या–माया.
अविट, अवीट–अलिप्त, शुद्ध, सरळ,
अविनाभाव–व्याप्तिमत्व, अविलगपणा
असकरणें–धिक्कारणें.
असका–अवघा, समग्र.
अस्तोव्यस्त–अस्ताव्यस्त
असमसाहस–ज्याचे साहसास साम्य नाहीं असा, अमर्याद.
असमाई–न समावणारी, न राहणारी
असंघडे–विघडे.
अक्षौहिणी–रथ व हत्ती २१८७०, घोडे ६५६१०, पदाति १०९३५०
अंगस्तिगौवण–अंग आच्छादणारी पिशवी

आ

आउठाविये–साडेतिसऱ्या.
आंकण–बंदी, प्रतिरोध.
आंकला–अंकित.
आंकूनि–मुद्रा ठोकून.
आखलिचे–दुष्टपणाचे.
आखर–अक्षर.
आगरीं–खाण, शेत, मळा.
आंगलगें–समागमें.
आगलिक–आधिक्य.
आगलें–अन्य, भिन्न.
आंगवटा–अंतरंग, जातिस्वभाव.
आंगवणें–मानवणें.
आंगवखां–अंगप्रदेशांत.
आगसे–डाहाळ्याचे शेंडे.
आगा–अरे, रे, अहो.
आगियल–आगीचा डोंब.
आचरणें–करणें, अनुष्ठिणें.
आचरतेनि–आचरणाऱ्यांनीं.
आझुंई–अद्यापि.
आझूं–अद्यापि.
आटलिजों–आळावयास.
आंटी–गांठ, मिठी.
आटोपे–डौल, महत्व, व्यापकता.
आठमुठी–अज्ञपणानें व मुग्धपणानें
आंठूइ–श्रमून.
आठौ–स्मृति.
आडकंठ–अलीकडला कांठ.
आडदरु–प्रतिभय.
आडलिजे–अडखळावें.
आडवंकी–खीळ.
आंडें–आणि, अथवा, कां.
आणी–आणतो.
आणि, णी–अग्र, महत्व.
आंतर–अंतःकरण.
आत्राटणें–थापटणें.
आंतुवटपणा–वलिष्टता.
आंते–पावे.

आंतौतें–फार आंत.
आथि–आहे.
आथिला–संपन्न.
आथुधुरें–सदसत्पणें.
आदिल–प्रारंभीचें.
आधपलिपिं–तप्तझालेली.
आधव– आसक्ति.
आधाडा–मध्यभाग, आर्धाकडा, उदकाचा उगम अथवा मध्य.
आधिकां–वलवत्तर.
आधिली–अर्धी.
आनौति–अन्य.
आपणपें–आत्मत्व.
आपादिलें–प्रतिपादिलें.
आपु–प्राप्त.
आपेसिं–अपयशें.
आबुथिलीं–अभ्युत्थान झालीं, उठलीं.
आम्नाय–वेद.
आय–वश, लाभ, आकार, ठिकाण.
आयणी–सामर्थ्य, इच्छा, प्रसर, रीति, तत्वनिर्णय.
आयतन–विश्रांतिस्थान.
आर्जें–मिळें.
आर्डि–दरड, खोल विवरें.
आर्त–इच्छा.
आरणीं–रक्षणकर्म, सेना.
आरंभरंभा–कदली, अप्सरोविशेष.
आराइले–वोपिले, अनुसरले.
आराणुक–विश्रांति.
आराय–सुख, समाधान, हर्ष.
आरौत–अलिकडील, अपकृष्ट.
आलवणें–बोलणें.
आलविलें–बोललें.
आलुकैलें–भुकेले.
आलोडावें–घुसळणें.
अवगाणिचें–अलिकडचें.
आंवगे–स्वीकारी, पावे.
आवडतें–हवें तें, इष्ट.
आवडे–वाटे. [अवच्छिन्न होणें.
आवरणें–पसरणें, विस्तरणें, आकारानें
आवसिक–अल्प वसती आहे जेथें.
आव्हासु–आभासु.
आवालुवें–ओष्ठ प्रांत.
आविंस–अमिष.
आवेंगवाणें–व्यंगरहित.
आशतूटि–निराश होऊन.
आसलगपणा–सोपेपणा, गोडी.
आसंसीति–वर्णन करतात.
आहाच–उथळ, सामान्य.
आहाचवाहाच–वरवर.
आहाणा–दृष्टान्त.
आहाति, ती–आहेत.
आहो–प्रतिष्टा, आकार.
आक्षादिजे–आाछदिजे.

इ, ई

इतुले वेऱ्हीं–इतक्यापर्यंत इतकें.
इयेतव–इच्याकारणें.

इं-देखील.
ईभ-हत्ती.

उ, ऊ

उक्ता-सांगितल्या.
उकलियां-समविषमता.
उखितें-एकसरें, आगंतुक.
उगाणां, उगाणे-झाडा, उपदेश, सांगण, समर्पण.
उगेयां-स्वस्थ.
उगंडू-सुटका, बहिर्गमन.
उजगरा-जागृति.
उजरी, उजिरी-ऋजुता, रीति, स्वछता सरिसेपण, विस्तार.
उजलाचें-चकाकणारें.
उजीवडें-प्रकाश.
उजू-नीट.
उजुकारें-नीट प्रकारें.
उतत-बाहेर पडत.
उत्पवन-उडणें.
उते-बाहेर सांडणें,
उदका-उदकानीं.
उद्दंडीं-अत्युत्सुक होत्सात्यांनीं.
उदाणें-वाग, वर येणें, प्रादुर्भाव.
उदिपे-उद्दीपन होई.
उदो-उदय, प्रादुर्भाव.
उधवला-उसळला. [नेत्र ज्याचा.
उन्मेखु सूक्ष्मेक्षणु-अवधान हाच सूक्ष्म
उनदा-जागृत.

उपखा, खे-उपसा, व्यर्थत्व, वेच.
उपणितां-सुपानें झडपलें असतां.
उपरोधी-भीड, अडचण.
उपलवला-दृढ धरिला.
उपहतु-हानि पावलेला, येळिल.
उपादेय-ग्राह्य.
उपायिलें-प्राप्त झालें, विस्तारलें, प्रसिद्ध
उपास्ति-भक्ति.
उपासन-भक्ति.
उपेग-उपयोग.
उभगला-कंटाळा धरिला.
उभडा, डें-लोंढा, भडका.
उमपें-मोजण्यास अशक्य, अमूप,
उमाणितें-मोजितें.
उमेठें-मेळावा.
उराउरी-झडकर.
उरुयें-श्रेष्ठ.
उरोधु-प्रतिबंध, भीड.
उल्ब-गर्भाची पिशवी.
उल्हाटे-हटून पळे.
उलिगे-चोकऱ्या नोकऱ्या, बिगार, वेठ.
उवाउ-उत्साह.
उवायिला-बोधिला.
उवेढा-वेढा दूर करणें.
उसिटा-उच्छिष्ठ.
उहरविलीं-उद्धरिलीं.
उहीपुही-भवति नभवति.
ऊठि-बाकी.

ए, ऐ.

ए-येतें, येईं.
एकतुकें-एकमापाचें.
एकनिष्ठ-दृढश्रद्ध.
एकवंकैयेचा-सारखेपणाच्या.
एकाधें-एखादें.
एकोल-एकवेळ.
एषा-इर्षा, बरोबरी.
एसणें-असलें.
एंति-येतात.
ऐसां-असा.

ओ.

ॐइचिलें-अत्यंत अल्प.
ॐगरा-वाढणें.
ॐडवला-पातला.
ओतपली-दीप्ति.
ॐथिजलें-पातळ केलें.
ओभाणें-पूर, वेग.
ओलांतरला-उशीर झाल्यामुळें फसला,
ओलावणी-शांति.
ॐलिवटा-येण्याजाण्याचा मार्ग.
ॐवंडति-घडघडतात.
ॐवरां-खोलींत, वोवरींत.
ॐसंडूनि-सोडून, टाकून.
ओसणतां-बरळतां.
ओसाणें-केर, कसपट.
ओहिरी-खोली.

क.

ककारांत-सुषुम्ना.
कटारे-शस्त्रविशेष.
कडवसा-कांहीं आधार, प्रडसावली.
कडसणी-कढ, मंथन, कसणें, सावध करणें, विचार करणें, यथाक्रम उच्चारणें.
कडसावें-परीक्षावें.
कडेलग-शेवटाजवळ
कडौनि-कडून.
कणव-दया.
कपोलें-गालानें.
कऱ्हें-उंट.
करांडी-कुरतुडी.
कल्पिति-मायारूप, मानीव.
कलिया-वळ.
कव्हणी-कोणी.
कव्हाल-कवच.
कविलासु-कैलास.
कस-परीक्षा.
कसु-सामर्थ्य, बळ, परीक्षा.
कलभा-झगडा.
काचें-कचें.
काचेयां-कच्चा लोकांस.
काज-काय ?
कांटालें-तराजू, रोमांच.

काढ–वेगानें वहाणारे.
काढत–धावत, लावित.
कांतले–छुंपिले.
कांबि–तिरकामठ्याची कांब.
कामिजे–इच्छावें.
कालवखें–काळोख, अप्रकाश, आलस्य.
कालासला, कळासति–बांधिला, न्याहाळिला.
कालौनियां–विचारणा करून.
कासी–वाराणसी.
काह्या–कसा.
क्रान्तदर्शी–ज्ञानी.
कीजतासि–केला जात आहेस.
कीड–हीण, वाईट.
कीडरुं–सर्प.
कीडाल–खोटें, फटकळ.
कीरु–खरें पाहिलें तर.
कुडें–खोटें, लटकें, फटकाळ.
कुरुठा–शहाणा, गांव्याळ, खजाना.
कुरोंडी–ओंवाळणी.
कुलकेणी–कुशलता.
कुलवाडी–संतति, रयतावा.
कुलैवा–कुलदीपक
कुवाड–दुर्घट.
कुवांसा–आश्रय, साहाय्य.
कुहां–कूप, विहीर
कूटि–निंदा, अपवाद.
कृदांतु–यमधर्म, मृत्यु.
कें–कोठें.
केणी–प्रकार वस्तु.
केणें–वस्त्राच्या घडीभोंवती बांधलेली दोरी
केती–किती.
केरु–नाश
केव्हालि–कोणत्या वेळीं ही.
कोठली–कुजकी घाण.
कोंडा–भूस.
कोंडणी–कोंडून टाकणें.
कोंडें–सहज, कौतुक, प्रीति, संकट.
कोंढ–गावकुसूं.
कोंघाटें–व्यापे, भरे.
कोलु–इटी.
कोल्हेरी–शाला, मंडप.
कोवलिक–कोंवळेंपणा.

ख

खडुलें–गढूळ पाणी, गाळ.
खरपें–रुक्षपणा, कठिणपणा, नीरसपणा.
खराटे–फांका, अप्राप्ति.
खलन–स्खलन.
खवलें–खपली.
खपणेंयाचां–नग्न, नागा, बौद्ध.
खांखांते–कर्कश.
खांचे–दमें, श्रम पावे.
खाजें–खाद्य.
खाल–कातडी, साल.

खालतिले-खालच्या, अधोभागीच्या.
खिरडला-मागें सरला, हटला.
खीचु-खिचडी,
खेओ-बरोबर, समवेत.
खेलतां-लीलेनें.
खेवणिलें-कोंदिलें.
खेवणें-कोंदण.
खेवां-बरोबर, समवेत.
खोंकरें-फुटकें
खोटि-गोळा, आंटीव सोनें.
खोले-वस्त्राची खोळ.

ग

गगनखालिचें-आकाशाच्या क्षेत्रांत वावरणारें.
गजघंटा-गजसमुदाय.
गडदे-अंधकार, निबिड.
गंधिकालिक-काळा मळ.
गमिजे-मिळविलें जातें.
ग्रंथुगरुवतिचा-ग्रंथगौरवाचा.
गवसणि-पिशवी.
गवे-सांपडे
गहीरु-गंभीर.
गाज्यावज्य-गजबज.
गाढिका-दृढता.
गावाइं--विनोद.
गिवसावा--शोधावा, आच्छादावा.
गुतकुलिया--गुदगुल्या.
गुंपौनि-गुंतून.

गैसासै-नेणतेपणें.
गोखां--मध्यवर्त्ती लोकांस.
गोरि-व्याध, पारधी.
गोसांविं-धन्यानीं.
गोसांवीं-धनी.
गौल्य-माधुर्य.
गहिंसासा-निवांत असा.

घ

घणवट-परिपूर्ण, भारी.
घरडहुली-घरझाडा.
घरार्णी-धिरटीं.
घली-काढी.
घसणी-घसट.
घाउस-ग्रहण करण्यास उत्सुक.
घांघवसितां-शोधितां (frequentative of गवसणें.)
घातेचिये-संकटाचे.
घापत-सांपडत.
घारले-प्याले, खारट, व्यापिले.
घेतें-अंतःकरण.
घेपे--घेतलें जातें, घेइजे.
घोकारि-चटकन्.
घोबे-घोघो करीत जाणारे पाण्याचे लोट, जलद जाणारें.

च

चटवंच-चटका व फसगत.
चडत-चढत.

चढावा—उत्कर्ष.
चळिया—क्षोभ, चांचल्य:
चवक—वचक, भय.
चवरें—शेवट, चामर, अंगण.
चांग—चांगले.
चांचोड—चोंच.
चाडे—बीं पेरावयाचें यंत्र.
चीरा पडे—नाश होई.
चुभळूनि—बुचकळून.
चुलकिं—मस्तकीं.
चेइरें—जागृति.
चेउनिया—जागृत होऊन.
चैंति—जागे होत.
चेंपणें—पुट घालणें.
चोजें—कौतुक, आवड, नवल.
चोंढा—गर्त्ता, विवर.
चोपि—घडी.
चोबारा—चवाठा.
चोहट, चौहटां—चवाठा.
चौपाहारी—चार प्रहर.
चौह्रेरि—चोहों बाजूनें.

ज

जन्मौनि—जन्मापासून.
जमावारि—यमावर.
जरंगा—जाळें.
जलसेन—जलशयन, महाविष्णु.
जवनीक—पडदा.
जवला—संनिध.
जवळिक—सान्निध्य.
जाकळूनि—व्यापून, ग्रासून.
जागेश्वरा—यागेश्वर, यज्ञेश्वर.
जाड—पचंग, बळ, थोर.
जाणतेन—ज्ञानी जो त्याणें.
जांपाणि जांपाणीं—लपतछपत.
जालीलीया—जाळल्या.
जियालें—जिणें.
जिव्हार—जीवनकला, मर्म.
जींणिजे—जिंकावें.
जींताणें—वाचणें, कुरवंडी.
जींति, जींथि—जीवन.
जींपे—जिंकवे.
जुतीस्वरूप—उक्तिरूप.
जूंतलेयां—जुंपलेल्यांना.
जें—यत्, यस्मात्, ज्या अर्थी.
जेउति—जितकी.
जेहाचें—ज्याचें.
जैं—जेव्हां.
जैत—जय.
जोगे—पोषक, समर्थक.
जोजारु—दुःख, कष्ट, संकट.
जौहर—अग्नि, विवर.

झ

झकवलपणें—फसवणुकीनें.
झनें—नकारार्थी, निश्चयार्थी, कादाचित्कत्वार्थी.
झांक—उडी.

झाकरी—झटकर.
झांकवति—फसवितात, ठकवितात.
झांकोले—आछादितहोई.
झांटी—गर्दी, फळी, समुदाय, झाडी,
झावळें—अस्पष्ट, ना उजेड ना अंधार.
झांपकणे—फसलें जाणें, फसणें.
झुलुआ—झोके.
झोलु—पदर, मिथ्या, असार.

ट

टकति—सुटतात.
टाकी—पावें, येई, प्राप्त होई.
टांक—ठसे.
टांचें—लहान.
टिटियांतु—पायांच्या तिकटांत.
टीविला—चर्मवाद्यविशेष.

ठ

ठक—तटस्थ, तिऱ्हाईत.
ठाउनि—आसनावरून, स्थानावरून.
ठाणा दिवी—दिवली ठेवण्याची बैठक.
ठावावेऱ्हीं—हा काळपर्यंत.
ठी—स्थिति.

ड

डंसु—दंश.
डहुलतें—घुसळतें.

डाखले—दंश करण्याचे दांत.
डालें—फुलेंफळें घालावयाची पाटी.
डावली—दूर करी, परिहरी.
डावा—दूर.
डोंड—मोठे चिरे.
डौंडी—दवंडी, डांगोरा.
डौरां—गोंधळ्याचें वाद्य, उपहास.
डौंले—डोहाळे.

ढ

ढवललें—शुभ्र झालें.
ढाली—हालवी, घाली.
ढिसाल—थोर.
ढेंढें—सूप.
ढोंढी—वाटोळा आकार, फुगारा
ढंकु—कोटाची भिंत.

त

तंडों—भांडों.
तण्हरे—गवताची झोपडी.
त्राय—सत्ता, रक्षण, ठाव.
त्राये—रक्षण, आश्रय, बळ, सत्ता, ठाव.
त्रिमालिकें—तीन मजली.
त्रैधातुक—वातपित्तकफत्व.
तळगे—पिलीं.
तव्हातिचेनि—तळहातच्या.
तव—मुळें, कारणें.

तवंकें—धैर्य.

तुाउवा—उघड, प्रकाशित.

तागा—नाव ढकलावयाचा वेळू, आधार.

तातलें—तापलें.

तास—नांगराची रेघ.

तीमे—भिजे.

तुगुटी—त्रिकुटी, ज्ञातृज्ञानज्ञेयादि-प्रपंचरचना.

तुलिगासवें—प्रतिध्वनीबरोबर.

तुषान्न—कोंड्याचें अन्न.

तुहतें— तुला.

तूक, तूंक—महत्व, वजन, हीण.

तूकलें—वजन केलें, सारखें झालें, डोललें, हालविलें.

तेउती—तितकी.

तेया—त्या.

तेसणा—त्याप्रकारचा.

तैसा—तसा.

तोंडागलें—मुखर.

थ

थाउं—ठिकाण, तळ.

थाटी—झाडी.

थाया—मोह.

थारे—स्थिर होई.

थावली—स्थिर झाली, बळावली.

थावें—तळ, उथळ, आश्रय, प्रांत.

थिनलें—छिन्न होणें.

थीतें—स्थित, सुस्थित, स्थिर.

थीलरातें—डबक्यास, पल्वलास.

थेंकुलें—थोडें.

थोकडें—थोडकें.

द

दटिजे—श्रमावें, दमावें, संकोच-पावावें.

दरकुटें—पर्वत तट.

दलवाडें—समुदाय, घनवट, मोठा दगड, आकार.

दलवैपणाचा—सेनापतित्वाचा.

दांग—वन.

दाघु—दाह.

दांडेवारि—काठीनें.

दादुला—पति, धनी, थोर पुरुष.

दायाद—दाईज.

दारवठेकारु—उंबरठा झिझविणारा.

दासट—दाहक, नाशक, पीडक.

दियां—दिवसां.

दिहबलें—उजेडाच्या साहाय्यानें.

दिहा, हें—दिवसां.

दिहेंदीसें—दिवसेंदिवस.

दी—दिवस.

दीठें—दृष्ट, अनुभूत.

दुपाउली—दोन पावलांत.

दुबला—दुर्बल.

दुर्भर-भरण्यास कठिण.

दुरासे-दुराशेनें.

दुरिकें-लांब.

दुवाडपण-दुस्तरत्व.

दूण-दुपटी.

देखी-रीति, दीक्षा, दंडक.

देवढे-तिढे, वक्र.

ध

धटे-निश्चयाने.

धडसा-धड असा, अव्यंग असा.

धडेयावरि-हातोळ्यावर (हातोळा=हस्तावलि)

धडौता-सांग.

धणि-पूर्ति, इच्छा.

धवड-मोठा दगड (धावड=कठिण लोखंडाच्या दगडावर काम करणारा.)

ध्वनित-व्यंगोक्ति, सूचना.

ध्वनिते-व्यंगोक्तीनें, सूचनेनें.

धसाल-स्थूलदृष्टीचा, अविचाराचा.

धाकडांसि-बळकट, धीट.

धायेपण-दायीचें काम, संगोपन.

धारणीं-इच्छा, खांब.

धारसे-मध्यप्रवाह.

धावेया-हांकेसरसें.

धीटीवं-धीटपणा.

धूरे-अग्रभागीं.

धोंधा, दा-वर्षाव.

धोरणु-धोपटमार्ग.

न

नडनाचें-नटाच्या नाचण्यानें.

नवनिसितिं-नव्यानें पाजळलेल्या तीक्ष्ण.

नव्हाली-तकतकी, नवाई.

न्यसावी-ठेवावी, घालावी.

नां-नकारार्थी अथवा, नाथवा.

नाइकें-कान न देई.

नाखि-टांकी.

नागर-राजस, चतुर, नगरवासी, लिपिविशेष.

नागरपणें-संभावितपणें, चातुर्यानें.

नांगवे-न सांपडे.

नाडले-आढळेना.

नाथिलि-नसली.

नादिचे-श्रवण सुखाचे.

नाना-अथवा.

नापूवे-न बुडे.

नांभरि-क्षणभर.

नाराणुक-असामाधान.

नाव, वं-क्षण (?)

नावांनावां-क्षणक्षणां.

नावेक-क्षणैक.

नाशिली-नष्ट.

निगदु-शपथ.

निचाड-निष्काम, चाड नाहीं असा.

निजाचा-मनाचा, आत्मस्वरूपाचा.

निडलीं-कपाळीं.

निडार-पक्कदशा, समता.

निफनलिं-निष्पन्न झालीं.

निमथा-माथा.

नियता-नियमनशील पुरुषांनीं.

निर्गुडु-जेथें उच्चनीच दगडधोंडे नाहींत असा.

निरतां-निरतिवान्, मग्न.

निर्लाग-निराश्रय, लाग नाहीं जेथें.

निरविडी-निश्चयानें अनुरूप.

निरालीं-अंतराळीं.

निराश-आशारहित पुरुष.

निरोललें-व्यवस्थित रचना केले गेले, निर्मळ केले गेले.

निरोलिलिये-निर्मळ केले गेलेल्या.

निरुता-निश्चयानें, खरा.

निलेयाचा-इंद्रनीळरत्नाचा.

निवाडु-निर्णय, भेद.

निशाण-नगारा.

निष्ठा-स्थिती, श्रद्धा.

निषण्ण-शांत बसलेले, निवांत, निश्चल स्थिर.

निस्तरैल-तरून जाईल.

निसिं-तीक्ष्म.

निसुगै-निर्लज्जपणा.

निहिटिला-दडपिला, जडला.

नीक, का, केनी-चांगलें, खरें, बरें, हिताचें.

नीकें-खरें, चांगलें.

नीणिलें-नेले, मेळविले.

नीरु ताउनि-पाणी स्पष्ट तपासून.

नुभगिजे-दमूंभागूं नयें, त्रासूं नये.

नेद्खति-पाहत नाहींत.

नेवाणें-तिरस्काराचें पात्र.

नैए-येत नाहीं.

नैयंतां-न येतां.

नैयेइल-न येईल.

नोंकिलीं-निंदिलीं, चुकविलीं, लपविलीं

नोडवेचि-पुढें न करणें, पुढें न येणें, प्राप्त न होणें, न ओढवे.

प

पडप-प्रतिष्ठा, महत्व, श्रृंगार.

पडिभरें-आधिक्य, भर, अतिशय.

पडिसादा-प्रतिध्वनि.

पडिहासे-भासे, प्रतिभासे.

पढियंता-आवडता.

पढियें-प्रीतिपात्र.

पतिकरु-रचिलें ? संजोगिलें, अंगीकार

पन्नासिलें-रचिलें, संजोगिलें.

पन्हेरें-पुतळीचें सोनें.

परउतें-पलीकडे, वेगळें.

परगुणें-पक्कान्न.

परमार्थ-महतत्त्व.

परवाली-प्रक्षाळलेले, धुतलेले, स्वच्छ

पऱ्हौतीं, पऱ्हौतें-पलीकडें.

परांवा–परकी.
परि–प्रकार, रीति.
परिसावेया–ऐकण्यास.
परिहसें, परिहसैं, परियसें–लीलेनें, विनोदानें.
परिहसैं–विनोदानें किंवा लिलेनें बोल शील तर,
परौता–दुसरा, वेगळा, पलीकडे.
पलति–दूर जातात, पळतात.
पल्हातां–विस्तारानें विवेचन करतां.
पलिपे–पेटे.
पलिपलीं–पेटलीं.
पवडला–प्रवेशला.
पवले–प्रकर्षानें वळतो, जातो.
पव्हणा–पोहण्याजोग्या पाण्याचा डोह.
प्रतिपदी–विवेचन करी.
प्रतिस्फलें–उलट फलद्रूप होतें, परत उत्पन्न होतें.
प्रभवे–सामर्थ्य असतें.
प्लव–ताप, नौका.
पाइं–पाही, अवलोकी.
पाइकु, पाइक–सेवक, पदाति.
पाउखौनिया–फिरवून.
पाउटीं–पायरीनें.
पाउडु–दक्षणा, पैसासुपारी.
पाउसीं–प्रावट्कालीं.
पाएं–पायानें.
पाएरवें–वरदळीनें.
पाखर–आश्रय.
पांगु–गरज, अपेक्षा, ओशाळगत, हीनत्व, पराधीनत्व, एकदेशित्व, दुर्लभत्व, रावणें.
पांगुतलीसे–आछादिली असे.
पांगूळ–पंगु, व्यंगावयव.
पांचवनेया–पंचवन्हींच्या समुदायाच्या.
पांचाखरी–पंचाक्षरी, मांत्रिक.
पांजरा–प्रतिबंध.
पांजला–व्यापला.
पाझडीं–दाट झुडुपें.
पाटा–आडपडदा.
पाटाऊ–वस्त्र.
पाटु–पट्टा.
पाड, पाडु–साम्य, योग्यता, वेगळेपण, मान, किंमत.
पाडि–डोंगर, टेंकाड.
पाणिवलें–पाण्यातील केरकचरा.
पांत–पावत.
पातलें–प्राप्त झालें.
पांतां–पाहातां.
पानियेडें–तळें, जळपात्र.
पांपरा–लाथ.
पाम्रली–तुच्छ, नश्वर.
पायलू–पायाकडून उपजलेला, पायाळु
पारुखति–न राहती, न घडती, बंद होती, रुसती.
पालवे–पदर.
पाल्हाळु–विस्तार, गाबाळ, पाझर.
पालिंगणें–पंक्ति.

पालूविला-परजिला.
पाव्ही-पाहावी, अवलोकावी.
पासवणें-फांस, बंधन.
पासिक-फांस.
पाहल्ला-पातला, आला.
पाहांती-प्रकाश पावणारी,
पाहारु-प्रहर.
पाहाले-उजाडलें, प्रातःकाळ.
पाहिचा-उदयिकचा.
पाहूती-पायरी.
प्राकृतीं-अनधिकाऱ्यांनीं.
प्रांजल-सुगम, सोपें.
पींश्नि-पितात.
पुड्डाति-पुनः.
पुढिल, पुढैल-जवळचा, दुसरा.
पुणु-पुनः, पण, परंतु.
पुरुता-पुर्ता, पूर्ण.
पूंसा-पक्षी, पोपट.
पेंठा-आडरस्ता.
पेणा-मुक्काम, टप्पा, मजल.
पेलावा-ढकलावा, प्रेरावा.
पेलिला, पेलुनि-ढकलिला, ढकलून.
पैकु-समुदाय.
पैंज-प्रतिज्ञा (पइज्जा.)
पैयारें-पाहिरी.
पैसारु-मार्ग, (पादसार.)
पैसु, सें-मार्ग.
पोखलें-पोषलें.
पोटाळूनियां-पोटाशीं धरून.
पोतासाची-भीमसेनी कापूर.
पौलि-प्रकार, सभोंवतालील भिंत.

फ

फटिकु-स्फटिक.
फली-समुदाय, रांग, पक्ष.
फाडेवारि-वेगळे करीपर्यंत
फावले-प्राप्त झालें.
फावा-प्राप्ती, लाभ.
फुडें-खरें, बरें, स्पष्ट.
फूटति-स्पष्ट, घड.
फूटावें-दूर व्हावें.
फूटी-विकास, प्रकटता.
फेडणें-घालवणें, नाहींसा करणें, पुसणें, सोडणें.

ब

बग-मार्ग, योग, देखावा, संबंध.
बनकरु-माळी.
बरटेनि-चिखलानें.
बरडी-माळजमीन.
बरल-भ्रांत, अस्वस्थ, एकांचें एक बोलणार, दुर्मार्गप्रवृत्त.
बरवते-चांगलें.
बरवा-चांगला.
बलियावीलें-बळकट केले.
बहुते (येकु)-फार, पुष्कळ.
बांधे-आकार.

बापु–वडिल, मान्य, संन्मान्य.
बापिकें–वडिलार्जित.
बाबुली–शेवाळ, गोंडाळ.
बाहाकातें–फाकणारीं.
बाहुडे, बहुडे–जाई, पाठवी, निरोप देई.
बाहिरसवडिआ-बहिरोष्टानें, स्पष्टपणानें.
बिरिदांचे–बाणेदार, प्रतिज्ञावंत, थोर
बिवड्ड–बीजपोषक जमीन.
बीक–आधिक्य, आवड, शोभा, ब-डिवार.
बुडडा–बुडबुडा.
बूंथि, बुंथी-बुरखा, आच्छादन.
बेगें–खिडकी.
बेठा–बसलेला
बेंधु–दांडगा.
बैसणें–आसत.
बोधला–ज्ञानसंपन्न, कळला.
बोंबलें–लिंपले, सारवले.
बोबांतां–हाक मारतां, पुकारतां.
बोलावें–वक्तव्य.
बोलती–बोलणारी, अभिप्राय स्पष्ट करणारी
बोलिजत–बोलिलें जात.
बोहिलीं–भस्म केलीं.
बौहसपणें, बौहस–फार, अत्यंत.
बौहे–फार, पुष्कळ.

भ

भडसे–पूर, महत्व, लोट, आधिक्य.
भंगी–रीति, प्रकार.
भरवसेनि–भरवश्यानें.
भरितु–पूर्ण, भरलेला.
भरें–पूर्ण, अशयित.
भले–हवेतसे, चांगले.
भ्रमातुकातें–गरगर फिरणारे.
भांगार–सोनें.
भांजे–भग्न होई, तुटे.
भाडिचा–बीभत्स व्यवहार व भाषण करणाऱ्या स्त्रीशीं व्यवहार ठेवणारा.
भाणें–ताट, पात्र.
मातें–मजूरी, पोटगी.
भांभ, भा–भ्रांति, शोभा, सौंदर्य.
भारणी–वशीकरण.
भांसललें–भ्रंशलेलें.
भितिल–भितील.
भुरुहिं–वनस्पति.
भूतला–झालेला, अनुभवलेला.
भूतषिचां–भूतरूप खिचडी.
भूवंग–सर्प.
भोंकसा–सगळें चर्म, मृत जनावराचें गवत वगैरे भरून ठेवलेलें सबंद कातडे.
भौंज–संतोष, महत्त्व, सोंग, स्वेच्छा, कौतुक,

म

मगावासि–शोध केला जावास.
मऱ्हाटा–उघडा, प्राकृत, सुगम, मराठी भाषेंतील, भाषेनें.

मवलां–मोजक्या.
मुव्हावा–मोजावा.
महाकाव्याराञ–महाकाव्यांचा राजा.
महारिखीचें–महर्षींचें.
महुर–मधुर.
ह्मणिपती–ह्मटले जातात, ह्मणवितात.
ह्मणियागत–आज्ञाधारक.
मांगल–मंगळ, पवित्र.
मागीलकी–पूर्वींची.
माजवण–कैफाचे पदार्थ.
मांजिठे–तांबडें वस्त्र.
माजिवटा–मध्यें.
माझारि–मध्यें.
माझिवडे–मध्यें, मध्यवाटेंत.
मांट–फिर्र, निबिड.
माथुला--लहान रवि.
मांदल–वाद्यविशेष.
मांदोडा–फळांचा घड, बाहुल्य.
माधवी–वसंत.
मानेयाचे–अहंतावान पुरुषाचे.
मालें–रात्र, काकवी.
माल्हवे–विझे.
मासिं–मजशीं.
माहेर–मायघर.
मिरवणियां–मिरविलेलीं रूपें.
मिळणीसमें–संयोगाबरोबर, प्राप्तिबरोबर.
मीति–गणनां.
मीनले–मिळाला, भेटले, एकत्र झाले.
मुगतु–मुक्त.
मुगुतें–सायुज्य.
मुळीं–तळवटीं.
मेकली–घट्ट बांधलेली.
मेघौडें–लहान मेघ.
मेरे–मर्यादेस.
मेल्हावणें–संयोग.
मेहुडें–लहान मेघ.
मैले–योगानें, प्राप्तीनें.
मोगर–निवडक लोक.
मोटका–थोडकें, इवलेसें.
मोडोनियेणें–भरानें येणें, मोडून येणें.
मोहरे–सन्मार्गीं.
मोहलले–भ्रांत झाले.
मोहोर–सन्मार्ग, दिशा, अभिमुखता.
मोआलें–मवाळ, नरम.

य

यकवंकी–एकाकार.
यज्ञभावितीं–यज्ञानें पूजिलेल्या.
यंत्रवराचि मार–गोलंदाज.
येकोळ–येकवेळ.
येतुलां इतका, एवढा.
योगानिक--योगाग्नि ज्यानें ठेवला तो.

र

रंगाथिलें–रंगविलेलें.
रमानाहें–रमानाथानें.

रळीं-विनोदानें.
रसवृत्ति-शृंगारादिरसांची प्रकटता.
रसोयें-पाक.
रहवरु-रथश्रेष्ठ.
राउवें-पोपट.
राउनि-निश्चल करून, स्थिर करून, स्तब्ध करून, एकान्त करून.
राउळीं-राजवाड्यांत, महालांत.
राजवंटा-राजमार्ग.
राणिव-राजपण.
राभस्य-त्वरा, सामर्थ्य, बलात्कार.
राल-आसक्ति.
रावित-रंगवीत, रांपवीत.
रासौभा-पखलण.
राहांत-स्तब्धता, लोप.
राहांतें-स्तब्धता.
र्‍हाय-राही.
रितु-ऋतूंच्या.
रितुपति-वसंत.
रूढ-प्रसिद्ध, लोकमान्य.
रेखा-काव्य रचना, अक्षरपंक्ति.
रेवले-बुजालें, सांचलें, रुतलें.
रेवा-रुतण्याजोगी मऊ वाळू.
रोसें-राग, क्रोध.

ल

लंहिदवडी-लगवग, गडबड.
लाग-संबंध.
लागणेयां-लागट करणारा जो तो लागणा, त्याला.
लागु-संबंध.
लाटीं-वीचि.
लाठेपण—बलिष्ठता.
लाणि—प्राप्ति, गोळा करणें, मर्यादा.
लादु—लभ्य.
लांबा—पर्जन्य पडून भातगोट्याचें दुसऱ्यांदा उगवणारें रोप.
लाहा—अतिशयित इच्छा.
लिंगभेदु—शिष्यत्वादिचिन्हनाश.
लिंगु—चिन्ह, दैवत, लक्षण, मर्यादाचिन्ह.
लूसिली—खुडली, मोडली.
लेख—गणना, आकार.
लेप—दोष, मळ, चित्र, वर्णलेप.
लेसां—बरे रीतीनें.
लो—लय.

व

वंगु—कलंक, डाग.
वचिजे—जावें.
वज्रयोगें—हठयोग.
वडपें—वृष्टि.
वणवला—वणव्यानें व्यापिला.
वणिजे—उदिमास.
वणेसाठीं—व्यापाराकरतां, उदिमा-करितां.
वरगण—वांटणी.
वरचिलि, वरिचील—वरकड, वरील.
वरपडा, वरिपडा—स्वाधीन, पडता.

वरिवं—शोभा, उत्कृष्टपणा.
वरिवावें—वर जावें, उलट जावें, चढून जावें.
वर्षु—पाऊस, वृष्टि.
वलघलेयां—उल्लंघल्यास.
वसें—वशें.
वसैठ—वासस्थिति, वासस्थान.
वसैठा—वासस्थानक.
वहिला—सत्वर.
वहिवटीं—शेतें वाहणाऱ्यां लोकांच्या नावाचा पट्ट ह्मणजे याद.
वाइलें—वाहिलें, पेरिलें.
वाउनि—वाहून.
वाउर—वाईट.
वाउलीं—व्यर्थपणें, रिकामा.
वाखारी—वखार.
वाखोरां—हृदयरूप कपाटांत, छातीच्या कपाटांत.
वागारें—घोड्याचे दोर.
वागुर, वागूर—जाळें.
वांझौलें—वांझ फुलें.
वाटवंधें—वाटमार.
वाटवधेयां—वाट मारणारातें.
वांखितांविण—पुरुषार्थाविण.
वाणि—कमताई, वाचा.
वाणियें—प्रकारें, तऱ्हेनें.
वांत—वाइत.
वानिया—प्रकार, इयत्ता.

वानिवस—स्वेच्छा, कौतुक, दैवगती, मध्यगृह.
वानी—पर्ण, कस, सारखें.
वापसा—बीं पेरावयाचा समय.
वायकांडें—व्यर्थ बाण.
वायाणें, णी—व्यर्थ, निष्फळ.
वारिक—घोडे.
वारुक—घोडे.
वारुनि—सांगून, वजावून, निवडून, घालवून.
वालभाचें—प्रेम, आवड.
वालीप—गंवसणी.
वावटे—विश्रांति पावे.
वावठेलें—विश्रांत.
वावडी—दुर्घट, कठिण, घातक.
वावि—चार हातांनीं.
वास—वाट.
वासिपे, पु—भय पावे, नाश पावे.
वाहर—पीडा, वोहे, कास.
वाहातवणां—मार्गस्थ.
वाहो—कृषिकर्म.
व्याजें—निमित्त, रूप.
विकडी—चातुर्य.
विकरविला—विकार पावविला.
विकरे—क्षोभे.
विखें—विषयीं.
विखोंचे—मोंसकलें जाई.
विचंबे—श्रमे, कष्टे, उपहसे.
विणावणि—विणकर.

विंदाणें—निग्रह, कौतुक, दगाबाजी, येणें.
विनट—रंग, चिन्ह, खेळगडी.
विपाइलेया—एखादा, विरळा.
विपायें—कदाचित्, प्रसंगें.
विरगतां—विरक्तां.
विरजा—सहाय, व्यापक, दुसरा.
विरजेयाचेनि--सहायकर्त्याच्यानें.
विरुं--विरोध.
विरुढि—अंकुर, पालवी.
विलग—उपद्रव.
विवललें—प्रभात जालें, प्रकाशित झालें.
विवसी—पिशाची, डांकीण, त्रास.
विशेषिति—विशेष वर्णन करतात.
विश्वे—सर्वतोपरी.
विषैं—विषयीं.
विस—असंभाव्य गोष्ट, विषम गोष्ट.
विसकुसे--विषमत्वें, वैषम्यानें, दुःखानें, गोंधळून.
विसणैले--वोसणेले, विषाद पावलेले.
विसंभति--सोडिती, मोकळिती.
विसंवादु--विरोध, भिन्नपणा.
विसुरा, रें--विस्मय, भ्रम, स्वरूप, चित्र.
विहिला—नियमिला, सांगितला.
वीकेति—विकृति.
वीजे--उत्पन्न होतो, निष्पन्न होतो.
वीपे--जाय.
वेखासें--श्रम, वहीट, व्यर्थ.

वेधवतियें--पृथ्वीला.
वेऱ्हीं, रि, ऱ्ही--पर्यंत.
वेल--काळ, विलंब, समय.
वेल्हाल--विलासी, विस्तृत.
वेल्हावणें--भोग घेणें, विस्तरणें.
वेसजें—कंम
वेसन--जनावराच्या नाकांत घालतात दोरी ती, श्रोतृव्याख्यातृ-संबंध, आसक्ति.
वैल्हे—सत्वर
वोज, वौजें-- चांगलें, प्रकार.
वोडण-- ढाल
वोतपली--कोंवळे ऊन, दीप्ति.
वोलिंबा--उभय, वाळवी
वोंवरा--खोलींत
वोहटावाहिला--मौन्य धरिलें

श

शयानु--निजलेला.
श्रद्धासूं—श्रद्धावंतांनीं.
शास्ति—नियमन, शास्त्र.
श्रावली—संतृप्त.
शिखराथिलेयां--सानुमंत, पर्वत.
श्रिष्टि—सृष्टि.
श्येया—शंभरास.

ष

षडा—खडा.

षडाडितां--खडाडिता.
षूणें--खुणें.

स

सकतीसवें-शक्तीबरोबर.
संकुल-व्याप्त, गर्द.
सकें-डाकलग.
संघे-जोडी, लावी.
संचकाची-चिक्कु, कृपण.
संजात-सार्थक.
सडिया आइती-केवळ देहमात्र सामग्रीनें.
सडेंआ-एकट्याला, केवळ.
सणाणे-तीक्ष्ण.
सदमुखपण-सन्मुखता.
सदु-छंद.
सधर-बळकट, समर्थ.
सपिलें-समग्र दूध पिणारीं वत्सें.
सपुर-संपूर्ण, भरपूर.
सम-अविषम.
समस्या-शंका.
समात-समावत.
संयती-इंद्रिय नियमन.
सर-शर, बाण.
सरत-भक्त, मान्य, संपता.
सरली-मोकळीक.
सरलें--संपलें.
सरिपाडु--सोंगट्या.
सरिसे--सारखे, व्यापक.
सरौनि--संपून.
सली--छळी, क्षोभी.
संवचोर, संवियां--संगतीचा चोर, सोबतीचा चोर.
सवडी--ओठ.
सवतारेनि--स्थिर आश्रयानें, ध्रुव जाग्याच्या आश्रयानें.
संवरे--सांवरतां येई, आटोपे.
संवसारा--पसारा, विस्तार, अनुसरणें, लाभ, दर्शनयोग्य.
सवा--बरोबर, समवेत, सह.
संवादियें--प्रश्नोत्तर करणारा.
सवियां--स्वत:
संहारवाहारे--संहाररूप उत्पात.
स्वसुखिचेनि--आत्मसुखाच्या ठायीं असणाऱ्या.
साइ-साहीं.
साइखेडेनि-सुत्रबाहुलीनें.
साउनि-सहन करून.
सांकडा-कठिण, संकटमय.
साकडु-कठिण.
साकें-डाकलग.
सांघडे-आचरण्यास सारखे.
सांचलु-चाहूल, जाग.
साचोकारें-यथार्थत्वें.
साजणें-सख्य, सज्ज होणें.
सांटपा-साठवण, ब्रह्मा.
सांटोवा-संग्रह.
साटोवाटी--अदलाबदल.
सांडले--सुटले.

सांता--अस् धातुचें वर्तमानकालवाचक पुल्लिंगी एकवचन.
सांते--अस् धातूचें वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अनेकवचन संतः, त्याचें मराठी सांते (पु. अ.)
साद---शब्द.
सांदुकला-पेटला.
साधिति-मारिति, सिद्धीस नेणें, अनुकूल करणें.
सांधुक्षणें-पेटणें.
साना-लहान.
सान्हाऊ-कवच, चिलखत.
सानीव-लहानपण.
सांपडे-संपात होतो, गोंधळ होतो.
सांपें, पु-सांप्रत.
सांपेचा-सांप्रतचा.
सावरें-अंगण.
सावेरी-सावरीचें झाड.
सामधेनिआ-समधातपणें.
सामान्यत्वें-नीचपणानें.
सारिखे-योग्य.
सावाइं-मदतीच्याकामीं, स्वेच्छेनें.
सावाऊं, ओ-सहाय, वृद्धि.
साव्हाऊ-सहाय, उत्तेजक.
साव्हिआं, सावियां-बरोबर, समवेत, तत्काळ.
सावेसा--स्वेच्छा, अभिलाष.
सांसिनले-विस्तारले, भरले, साजे, जाहाले.

साहाजें-लिलीनें.
स्वाराज्य-स्वराज्याचा भाव.
सिकिलेयां--भिजविण्यांत, सिंचण्यांत
सिघ, सीघ--शेंडा, अग्रभाग.
सिठी--सृष्टि.
सिंपे--लिप्त होई.
सिरे, रें--क्षरे, खरें, कमी होई.
सिंविजे--स्पर्शिजे.
सिहाणें--शिक्षाज्ञ, शहाणें, सुज्ञ.
स्त्रियाणी--प्राप्ति, लब्धि.
सीग--शेंडा.
सीतले--शिवला.
सील--उद्युक्त.
सुअणी--मजली, टप्पे.
सुकतेया--सुकणाऱ्या.
सुखाडले--सुख जाले.
सुखाडें--आनंदलेल्या.
सुडसु--मर्मज्ञ.
सुडावणी--एकाकारता.
सुंदु--सुवासिक.
सुभति--पडत्ये, घातली जाते.
सुमथितु--चांगला घुसळलेला.
सुयाण--सुकाळ, घालणें.
सुये--घाली.
सुरसाह्यें--देवांच्या साहाय्याच्या कामी.
सुवट--सुरूप, छानदार, बेश.
सुवण--जन्म.
सुवर्णवाइ--सोनपण.
सुवर्म--मार्मिक.

सुसडा--चांगलें सडीक.
सुहीडा--चांगला योद्धा, राजा.
सुहाडा--आनंदयुक्त, मनोरम.
सूची--चिंती.
सूटिका--पडणें, सर.
सूतला--निजला.
सूती--वास करणें.
सूनु--घालून.
सूनि--घालून.
सूद्याचें--सुखाचें.
से--स्मृति
सेखामृत--शेषामृत
सेयरी--डाकीण, भय, पिशाची.
सेल--उत्तम वांटा
सेलत--हातानें पाणी तोंडीत
सेलवांटा--उत्तम शेलक्या वाटा
सेवडी--चर्म
सेविती--भजणाऱ्यांत
सेस--नवरानवरीस सोयऱ्यांनीं अक्षतां ठेवणें, उरलें.
सैंघ--समूह, केवळ
स्थैर्यंताअनुजिनी--स्थैर्याची धाकटी वहीण.
सोआंगें--सोंगें
[illegible]--दुःख, असंतुष्ट होई.
[illegible]--स्वरूप, ओळख, मार्ग.
सोकुसें--प्रसाद, गोडी, अभिप्राय.
[illegible]--शोष, तृष्णा.

ह

हकरे--टकरा.
हरैला--हरविला, घालविला.
हलुवट--हलकें.
हलुवारणें--हलकें केले, झाले.
हलुवारपण--मार्दव.
हल्लरु--एकप्रकारचें गाणें, पाळणा हालवितांना गावयाचें गाणें.
हवाव--शोभा, सुखी होणें.
हांगा--अंग, अरे.
हाततुकें--तर्क, अदमास.
हातबोने--हातांतले भक्ष्य.
हातासनें--मिषें.
हाथिवेनि--काडवातीनें.
हान--मग, कीं, जें, कांहीं, हा, ही, कदाचित्, का, पा, मा.
हारतला--हरविला.
हालासि--हाणिला गेलास, मारिला गेलास.
ऱ्हातेआतें--राहाणाऱ्यास.
हियें--हृदय.
हितलें--दूर नेणें, हिरून नेणें.
हींव--हिम.
हुडा--समय, उत्सव, सुकाळ.
हुडे--बुरुज.
हेंकाडु--अडाणी.
हेंट--येथें, खाली.
हेय--निषिद्ध.
हेला--वेळा.
होडा--पैज.
होनि--होऊन.

क्ष

क्षपिलें--काढून टाकले.
[illegible]
[illegible]